Universiteit
Leiden
The Netherlands

G.B. Salm en A. Salm GBzn en de ontwikkeling van de bouwpraktijk in Nederland tussen 1848 en 1915

Kuijp, R.V. van der

Citation
Kuijp, R. V. van der. (2021, March 25). *G.B. Salm en A. Salm GBzn en de ontwikkeling van de bouwpraktijk in Nederland tussen 1848 en 1915*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/3147355

Version:	Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/3147355

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

Leiden University Repository

The handle http://hdl.handle.net/1887/3147355 holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kuijp, R.V. van der
Title: G.B. Salm en A. Salm GBzn en de ontwikkeling van de bouwpraktijk in Nederland tussen 1848 en 1915
Issue date: 2021-03-25

G. B. Salm en A. Salm GBzn en de ontwikkeling
van de bouwpraktijk in Nederland tussen 1848 en 1915

ISBN: 978-90-819688-2-9
NUR 648
Copyright © 2021 R. V. van der Kuijp
Gedrukt door: GVO drukkers & vormgevers B. V. Ede
Vormgeving: Studio Koen Verbeek
Omslagontwerp: Doris Schakenbos
Omslagfoto: G. B. Salm en A. Salm, het acquariumgebouw van Artis, Plantage Middenlaan 53, Amsterdam, 1880-1882, voorgevel, fotograaf: H. van Gool, SAA, inventaris 30931, afbeeldingsbestand BMAB00006000020_002, afbeelding circa 1987.
Afbeelding binnenzijde: G. B. Salm, Aquarium, Natura Artis Magistra/N. A. M., bouwen van een aquarium, bouwtekening, Plantage Middenlaan 53, Amsterdam, 1880-1882, inventaris 5221. BT, afbeeldingsbestand 5221BT910197, 1879.

G.B. Salm en A. Salm GBzn en de ontwikkeling van
de bouwpraktijk in Nederland tussen 1848 en 1915

Proefschrift

Ter verkrijging van
de graad van doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van rector magnificus prof. dr. ir. H. Bijl,
volgens besluit van het college voor promoties
te verdedigen op 25 maart 2021
klokke 10.00 uur

door

Remco Vincent van der Kuijp

Geboren te Rotterdam

in 1970

Promotor: Prof. dr. S.P.M. Bussels
Co-promotor: Dr. J.G. Roding

Promotiecommissie:
Prof. dr. G. van Tussenbroek (Universiteit van Amsterdam)
Dr. M.T.A. van Thoor (TU Delft)
Dr. D.R.E. Van de Vijver (Universiteit Utrecht)
Prof. dr. S. Lammes
Prof. dr. M.P.C. van der Heijden
Dr. E. den Hartog

Leap before you look.

W.H. Auden

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1: Inleiding **11**
1.1. Inleiding: het afscheid 11
1.2. Stand van zaken in het onderzoek naar vader en zoon Salm 14
1.3. Vragen en werkwijze 18
1.3.1. Opzet van het onderzoek 19
1.3.2. Methode van het onderzoek 19
1.4. Structuur van de studie 20
Hoofdstuk 2: G.B. Salm (1831-1897) **23**
2.1. Inleiding 23
2.2. G.B. Salm (1831-1897) 24
2.3. Opleiding 29
2.4. Opdrachten 34
2.5. De Plantage 37
2.6. De praktijk 40
2.7. Bouwkundige genootschappen en de Gezondheidscommissie **52**
2.8. Blijken van waardering 54
2.9. Conclusie 55
Hoofdstuk 3: A. Salm GBzn (1857-1915) **57**
3.1. Inleiding 57
3.2. A. Salm GBzn (1857-1915) 58
3.3. Opleiding 68
3.3.1 Inleiding: basis-en middelbaar onderwijs 68
3.3.2 Vervolgopleiding in Zwolle en de voorbereiding op Parijs 69
3.3.3 Financiën in Zwolle 76
3.3.4 Achtergrond: het atelier van Vaudremer en de École des Beaux-Arts 77
3.3.5 De opleiding in de praktijk: A. Salm in Parijs. 80
3.3.6 Financiën in Parijs 88
3.3.7 Reis naar Italië en vertrek naar huis 89
3.4. Prijsvragen 93
3.4.1. Bauer en Kromhout 98
3.5. Bureau Salm: de praktijk en een financiële analyse 100
3.5.1. De Praktijk 101
3.5.2. Een financiële analyse 105
3.6. Bouwkundige genootschappen 107
3.7. Amerika 107
3.8. Schutterij 114
3.9. Blijken van waardering 115
3.10. Conclusie 117

Hoofdstuk 4: A. Salm GBzn en de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (1897-1915) **119**
4.1. Inleiding 119
4.2. De eerste jaren (1898-1905) 121
4.3. Terug in het bestuur (periode 1906 -1907): stilte voor de storm 127
4.4. De reorganisatie van 1908: Salm en de oprichting van de Bond van Nederlandsche Architecten 129
4.5. Tropenjaren: de professionalisering van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (1909-1914) 136
4.6. Salm en de examencommissie voor het diploma van bouwkundig opzichter 146
4.7. De Algemene Administratieve Voorwaarden 147
4.8. De Permanente Prijsvraag Commissie (PPC) 148
4.9. Salm en de Honorariumtabel 151
4.10. Salm en de Schoonheidscommissie voor Amsterdam 152
4.11. Salm in de redactie van het Bouwkundig Weekblad 154
4.12. Salm en de Internationale architectencongressen 156
4.13. Salm en het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog 159
4.14. Het afscheid (1915) 160
4.15. Conclusie 161
Hoofdstuk 5: De werken van G.B. Salm **163**
5.1. Inleiding 163
5.2. De stijl van G.B. Salm 164
5.3. Vroege werken 168
5.3.1. Fabriek Maatschappij voor Meel- en broodfabrieken (Zoutkeetsgracht 2, 1863, samen met J.H. Leliman). 168
5.3.2. De suikerraffinaderijen 169
5.3.3. Beiersch-Bierbrouwerij "De Amstel" (1870, Mauritskade 14) 170
5.3.3. De wintertuin van Hotel Krasnapolsky (1879, Warmoesstraat 183). 171
5.3.5. Verenigingsgebouw voor de Vrije Gemeente, (1879-1880, Weteringschans 20 (thans 6-8)) 173
5.3.6. Spaarbank voor de Stad Amsterdam (Singel 544-546, 1879-1881, verwoest 1943). 175
5.3.7. Concertgebouw (niet gerealiseerd) 176
5.4. De Joodse gemeenschap 177
5.5. Het Aquarium en de relatie met Artis. 180
5.6. Blindeninstituut 190
5.7. Keizersgrachtkerk (Kerk Nederduits Gereformeerde Doolerende Gemeente, 1887, Keizersgracht 566, G.B. Salm en A. Salm GBzn) 193
5.8. Conclusie 197

Hoofdstuk 6: De werken van A. Salm GBzn. **199**
6.1. Inleiding 199
6.2. Salm en het eclecticisme 200
6.3. Salm over stijl 205
6.4. Bureau Salm 209
6.5. Sigarenfabriek Goulmy & Baar 212
6.6. Woonhuis Herengracht 380-382 voor J. Nienhuys (1836-1927) 214
6.7. De bijbank te Rotterdam en de verhouding met de Nederlandsche Bank 220
6.8. Villa-ontwerpen 233
6.8.1 Inleiding 233
6.8.2. Engelse cottage/Zwitserse chaletstijl (periode 1891-1892) 237
6.8.3. De Italiaanse renaissance (periode 1893-1900) 240
6.8.4. Een classicistische stijl (periode 1901-1910) 242
6.9 Verandering van stijl 244
6.10. Conclusie 248
Hoofdstuk 7: Conclusie **251**
Bibliografie 259
Archieven 259
Boeken 260
Artikelen 268
Krantenartikelen 288
Websites 289
Afbeeldingen 291
Illustratieverantwoording 315
Appendix: 317
1. Een overzicht van de ontvangen honoraria van G.B. Salm door A. Salm in periode 1882-1884 318
2. Een rekeningenboek over de periode 1910-1917 319
3. Een analyse van het rekeningenboek over de periode 1911-1915 329
4. Een overzicht van de ledenaantallen van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst in de periode 1895-1916 334
5. Een overzicht van de najaar-excursies van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst 335
6. Een oeuvrelijst van de werken van G.B. Salm 336
7. Een oeuvrelijst van de werken van A. Salm 340
Summary 345
Samenvatting 349
Dankwoord 353
Curriculum Vitae 355
Namenregister 357
Topografisch register 363

Hoofdstuk 1: **Inleiding**

1.1. **Inleiding: het afscheid**

Het is een bijzonder gezicht op die woensdag 16 juni 1915. De top van de Nederlandse architectenwereld en de bestuurlijke top van de gemeente Amsterdam hebben zich om twaalf uur in de middag verzameld op de Oosterbegraafplaats in Amsterdam rondom de geopende groeve van A. Salm GBzn (1857-1915).[1] De lijkbaar is bedekt met bloemen en kransen.[2] Tussen de aanwezigen bevinden zich dr. P.J.H. Cuypers (1827-1921), eminent architect en al op vergevorderde leeftijd, dr. H.P. Berlage (1856-1934), leider van een jongere generatie architecten, G. van Arkel (1858-1918), leerling van G.B. Salm (1831-1897) en verder J. de Meyere, Jos. Th. J. Cuypers (1861-1949), Ed.G.H.H. Cuypers (1859-1927) en C.B. Posthumus Meyjes (1858-1922).[3] Naast hun de besturen van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, de Vakvereniging van Nederlandsche Architecten (MBB) en het Genootschap Architectura et Amicitia.[4] De oud-voorzitter van de MBB, de inmiddels bejaarde C. Muysken (1843-1922), is ook aanwezig.[5]

Onder een zonnige hemel en met een licht briesje neemt de wethouder voor openbare gezondheid en armenwezen, dr. N.M. Josephus Jitta (1858-1940), in aanwezigheid van de net

---

1 Voor de leesbaarheid wordt hierna verwezen naar 'Bram', 'A. Salm', 'zoon Salm' of 'Salm' indien duidelijk is dat naar A. Salm GBzn wordt verwezen en naar 'Bart', 'G.B. Salm', 'vader Salm' of 'Salm' indien duidelijk is dat naar G.B. Salm wordt verwezen. Tenslotte is bij A. Salm gekozen voor de afkorting GBzn hoewel diverse varianten voorkomen. De diverse schrijfwijzen van de bronnen in de noten en de bibliografie heb ik wel gehandhaafd.

2 Waaronder palmtakken van de Bond van Nederlandsche Architecten: Anoniem 1915c, p. 82

3 Gratama 1915a, p. 64. Zie ook Anoniem, *Algemeen Handelsblad*, 16 juni 1915; Anoniem, *De Telegraaf*, 16 juni 1915, Anoniem, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 16 juni 1915, en Anoniem, *Nieuws van den Dag*, 16 juni 1915, allen: SAA, archief 1315, 18.

4 Anoniem 1915a, p. 146. Van het Hoofdbestuur van de Maatschappij zijn aanwezig: J.A.G. Van der Steur, S. de Clercq, A.W.C. Dwars, J.W. Hanrath, W. Kromhout Cz, J.B. Van Loghem, B.J. Ouëndag en J. Stuijt, en algemeen secretaris J. Gratama: *Algemeen Handelsblad*, 16 juni 1915, SAA, archief 1315, 18. Formeel zou gesproken moeten worden over de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, Vakvereniging van Nederlandsche Architecten (MBVA), maar omdat dat deze nieuwe naam van de MBB net voor het overlijden van A. Salm tot stand komt, heb ik hier gekozen om te spreken over de MBB. Zie verder hierover hoofdstuk 4.

5 Anoniem, *Algemeen Handelsblad*, 16 juni 1915 in: SAA, archief 1315, 18. Met een telegram excuseren zich de hoogleraren uit Delft: zij kunnen vanwege tentamens helaas niet aanwezig zijn: Telegram 15 juni 1915, SAA, archief 1315, 58.

benoemde burgemeester van Amsterdam, J.W.C. Tellegen (1859-1921), het woord.[6] Hij prijst de vele verdiensten van de overledene voor de gemeente Amsterdam en zijn werk als voorzitter van de Schoonheidscommissie, lid van het Burgerlijk Armbestuur en lid van de Commissie van de Gasthuizen. De overledene viel op door zijn talenten en zijn tact om met mensen om te gaan.[7] Vervolgens krijgt S. de Clercq (1876-1962) het woord. Hij is vice-voorzitter van de MBB, de vereniging waarvan de overledene ten tijde van zijn overlijden voorzitter was. Hij prijst de tomeloze inzet en energie die de overledene heeft gestoken in de positie van de MBB. De overledene heeft eigenhandig de MBB van een gewisse ondergang gered en voor een nieuwe bloei gezorgd met een aanwas van oude en jongere leden.[8] De spreker refereert dan ook aan de bijnaam van de overledene: de 'Vredes-President'. Zijn woorden worden met instemming begroet.[9] De volgende spreker, Jos. Th. J. Cuypers (als voorzitter van de Bond van Nederlandsche Architecten (BNA)), geeft aan dat Salm "eerst aan anderen en daarna aan zichzelf" dacht.[10] Het feit dat zoveel kunstbroeders aanwezig zijn, geeft aan hoe bemind Salm was.[11] P.J. de Jongh (1869-1924) (namens genootschap Achitectura et Amicitia) benadrukt het verbindende karakter van de overledene en zijn streven om de architectenstand te verheffen.[12] "Door zijn takt wist hij ook dikwijls gunstige resultaten te bereiken", aldus De Jongh.[13] Johan Schmitz, oud commissaris van de schutterij noemt Salm 'een voorbeeld van toewijding, trouw en ijver'.[14] Met ds. Feenstra, namens de kerkenraad van de Doopsgezinde Gemeente, en een (half-) broer die de aanwezigen bedankt namens de familie, sluit de stoet met sprekers af.[15]

Slechts enkele dagen later, op 19 juni 1915, verschijnt in het *Bouwkundig Weekblad* een necrologie.[16] Ook daarin wordt eerst uitgebreid stilgestaan bij de bestuurlijke kwaliteiten van de overledene. Pas daarna wordt opgemerkt dat A. Salm een architect van betekenis was; eerst samen met zijn vader, G.B. Salm, met als belangrijkste gebouw het Blindeninstituut (Vossiusstraat 56-74A, 1885, G.B. en A. Salm),[17] en daarna als zelfstandig architect, met als

---

6 Namens de gemeente zijn ook aanwezig W. de Groot, oud-directeur van Publieke Werken en Mr. Ph. Falkenburg. Verder is aanwezig C.W. van Heukelom, Hoofdingenieur van de Staats Stoommaatschappij: *Algemeen Handelsblad*, 16 juni 1915, SAA, archief 1315, 18.

7 Gratama 1915a, p. 64.

8 Gratama 1915a, p. 61.

9 Gratama 1915a, p. 62.

10 Gratama 1915a, p. 65.

11 Anoniem, Algemeen Handelsblad, 16 juni 1915 in: SAA, archief 1315, 18.

12 Gratama 1915a, p. 65.

13 Anoniem, *Algemeen Handelsblad,* 16 juni 1915 in: SAA, archief 1315, 18.

14 Verder zijn van het bestuur van de vereniging van oud-officieren van het bataljon artillerie van de schutterij aanwezig B.J. van Trotsenburg, W.A.E. van Geuns en I.A. de Wilde: Anoniem, *Algemeen Handelsblad,* 16 juni 1915 in: SAA, archief 1315, 18.

15 Anoniem, *Algemeen Handelsblad,* 16 juni 1915 in: SAA, archief 1315, 18

16 Het *Bouwkundig Weekblad* is het huisorgaan van de MBB, opgericht in 1881.

17 Tenzij expliciet anders aangegeven bevinden alle genoemde panden zich in Amsterdam.

hoogtepunten de kerken van de gereformeerde kerk (Keizersgrachtkerk, Keizersgracht 566, 1888-1890, G.B. en A. Salm) en de Oosterparkkerk (Oosterpark 4-5, 1905, A. Salm), een synagoge (voor het college Beth Hamidrasj Ets Chaïm, Rapenburgerstraat 109, 1883, G.B. en A. Salm), de Kweekschool voor machinisten (Plantage Muidergracht 14, 1887, A. Salm), een bankgebouw voor de firma's Van Loon & Co en Hope en Co (1899, Keizersgracht 579-581, A. Salm) en een sigarenfabriek voor de Nederlandse Sigarenfabriek E. Goulmy & Baar (Rokin 31/Nes 42, 1896, A. Salm).[18]

Vervolgens wordt zijn werk voor de Nederlandsche Bank genoemd in Groningen, Nijmegen, 's-Gravenhage en Rotterdam. Tenslotte worden zijn vele villa's genoemd, waaronder Villa Ma Retraite (Utrechtseweg 67, Zeist, 1897, A. Salm GBzn), Villa Koningshof (Overveen 1898-1900, A. Salm GBzn), Villa Corvin (Bergweg 33, Hilversum, 1893, A. Salm GBzn) en Villa Elsheim (Nachtegaallaan 1, nu: Parklaan 97, Tongelre, gemeente Eindhoven, 1907, A. Salm GBzn). De opsomming sluit af met wat gezien wordt als zijn belangrijkste werk: het woonhuis voor de heer J. Nienhuys (1836-1927) (Herengracht 380-382, 1885-1889, A. Salm GBzn).[19]

J. Gratama (1877-1947), redacteur van het *Bouwkundig Weekblad*, algemeen secretaris van de MBB en de schrijver van de necrologie, probeert vervolgens de betekenis van A. Salm G.Bzn, als architect te duiden. Hij constateert dat Salm voornamelijk aansluiting zocht bij de historiserende stijlen waaraan hij een persoonlijke draai gaf. In al zijn werken is zijn 'beschaving' en goede opleiding te herkennen. Salm was een man die weliswaar niet met 'volle kracht en algeheele overgave' het moderne in de architectuur omarmde, maar die toch in de loop van de jaren vrijer werd en voorzichtig aansluiting zocht bij een modernere stijl.[20] Hierdoor krijgt Salm weliswaar erkenning van een jongere generatie maar tegelijkertijd wordt hij niet geheel begrepen. In ieder geval is het voor Gratama duidelijk dat het A. Salm volkomen ernst was met de architectuur en dat de bouwkunde een onafscheidelijk deel van A. Salm was. Vanwege de kritiek van de jongeren, die altijd zo gebruikelijk is tussen de generaties, durft Gratama niet aan te geven wat de plaats van A. Salm is in de geschiedenis van de architectuur. Maar hij is er vol van overtuigd dat A. Salm met eer genoemd zal worden.[21]

Ten slotte merkt Gratama op dat Salm ook zeer werd gewaardeerd als collega. Correct en hoffelijk in de omgang, vriendelijk en aangenaam trad hij met tact op om voor- en tegenstanders bijeen te brengen en was hij de aangewezen man om de MBB gedurende de reorganisatie

18 Gratama 1915a, p. 62. In de krant is de opsomming nagenoeg hetzelfde, vergelijk Anoniem 1915e, p. 6. Wat opvalt is dat door Gratama twee gebouwen alleen aan zoon worden toegeschreven terwijl die door vader en zoon samen zijn ontworpen: de Keizersgrachtkerk (Keizersgracht 566, 1888-1890, G.B. en A. Salm GBzn) en synagoge (voor het college Beth Hamidrasj Ets Chaïm, Rapenburgerstraat 109, 1883, G.B. en A. Salm GBzn).

19 Gratama 1915a, p. 62.

20 Gratama 1915a, pp. 63-64, zie ook Middelkoop 1997a, p. 30: Middelkoop laat Gratama spreken aan het geopende graf maar dat is onjuist. Gratama was aanwezig maar niet een van de sprekers.

21 Gratama 1915a, p. 64.

te veranderen in de Vakvereniging van Nederlandsche Architecten. Gratama noemt zijn rol in dit opzicht van 'historische betekenis'.[22]

1.2. **Stand van zaken in het onderzoek naar vader en zoon Salm**

In tegenstelling tot de hoopvolle en waarderende woorden van Gratama werden A. Salm GBzn (en zijn vader G.B. Salm) snel vergeten. Dat ging redelijk abrupt. Kort na het overlijden van A. Salm verschijnen diverse overzichtswerken waarin hij er bekaaid vanaf komt. In *Het moderne landhuis in Nederland* van J.H.W. Leliman en K. Sluyterman uit 1916 wordt A. Salm slechts tweemaal genoemd. Enkele jaren later, in 1920, neemt J.H.W. Leliman in *Het stadswoonhuis in Nederland gedurende de laatste 25 jaren* niet de moeite om A. Salm te noemen.[23]

Kort na het overlijden van A. Salm werd Berlage zestig. Deze kreeg nu publicitair alle aandacht, met een overzicht van zijn werk door K.P.C. de Bazel, J. Gratama, J. Kalf (e.a.), *Dr. H.P. Berlage en zijn werk*, Rotterdam 1916. Met name Gratama lijkt hierbij de architectuur van Salm ten grave te dragen door op te merken dat 'bereisde architecten' de 'fransche renaissance van de Loire of de renaissance paleis-architectuur uit Italië' importeerden en vervolgens verkleinden voor de eisen in Nederland waardoor het resultaat 'verpeuterd' raakte.[24] Door de keuze van Gratama voor Berlage en zijn moderne stijl gaf Gratama Salm de genadeslag.[25] In een afrekening met de oude architectuur noemde Gratama de 'schijnarchitectuur' een 'volkomen verburgerlijkte decadentie' onder verwijzing naar 'heel de rommel' zoals 'oude motieven',

---

22 Gratama 1915a, p. 64.

23 Slechts twee landhuizen van A. Salm (Villa Haarlemmerhoutpark voor J.H. Wijsman, 1907 en de villa 'Ma Retraite' te Zeist voor Jan van Marwijk Kooy in 1896) zijn opgenomen in J.H.W. Leliman en K. Sluyterman, *Het moderne landhuis in Nederland*, 's-Gravenhage 1916, p. 95 en p. 210. Daarmee lijken ze te suggereren dat Salm niet of onvoldoende modern genoeg is. Het 'moderne' in de titel lijkt misleidend. De auteurs geven een overzicht van stijlen die (ongeveer) de laatste twintig jaren gebruikt zijn. Salm komt in het geheel niet voor in J.H.W. Leliman, *Het stadswoonhuis in Nederland gedurende de laatste 25 jaren*, 's-Gravenhage 1920. Dat is opvallend te noemen want velen van zijn generatiegenoten zijn wel opgenomen. Opvallend is dit ook omdat de auteur J.H.W. Leliman geen onbekende was van vader en zoon Salm, J.H.W. Leliman zou zelfs een necrologie schrijven over A. Salm: J.H.W. Leliman, 'Abraham Salm Gerlof Bartolomeuszoon. Geboren 26 maart 1857. Overleden 13 juni 1915', *De Bouwwereld* 14 (1915) 24, pp. 186 -187, p. 187. Zo is de cirkel rond, A. Salm GBzn spreekt immers de grafrede uit bij het overlijden van vader J.H. Leliman: De Jong 2001, p. 64; Salm was toen voorzitter van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. Tenslotte valt ook op dat A. Salm in het geheel niet genoemd wordt in de biografie over J.H.W. Leliman, terwijl zij toch op meer dan regelmatige basis elkaar tegen komen en zelfs de degens hebben gekruist, zoals later zal blijken: zie Prook en Segaar 1997.

24 Hier lijkt gerefereerd te worden aan de ontwerpen voor het woonhuis van de heer J. Nienhuys (1836-1927) (Herengracht 380-382, 1885—1889) en 'Ma Retraite' (Utrechtseweg 67, Zeist, 1897): Gratama 1916, p. 25.

25 Gratama 1916, pp. 25-26 en pp. 46-47.

'nuttelooze torentjes', ornamenten en balkons, nu net de elementen die in de architectuur van Salm zo belangrijk waren .[26] Terwijl het juist Gratama was die in de positie verkeerde om het werk van Salm voor de vergetelheid te behoeden maar ook voorspelde dat het werk van Salm met eer genoemd zou worden. Ondanks zijn eigen voorspelling lijkt hij hier wel erg sterk (bedoeld of onbedoeld) met A. Salm af te (willen) rekenen.

Een jaar later deed de verschijning van H. van der Kloot Meyburg, *Bouwkunst in de stad en op het land*, Rotterdam 1917, het nog eens dunnetjes over met een nadrukkelijke keuze voor de moderne architectuur van Berlage. De architectuur van de negentiende eeuw werd daarmee steeds meer in de vergeethoek gedrukt en dit geldt dus ook voor de werken van vader en zoon Salm.[27]

Slechts een enkele keer wisten vader en zoon Salm in de afgelopen honderd jaar na de dood van A. Salm publiciteit te genereren.[28] Midden jaren tachtig van de vorige eeuw werd zelfs een poging ondernomen om het werk van de architecten Salm en Salm aan de vergetelheid te onttrekken.[29] Dit wilde maar niet vlotten totdat in 1997 een verkennend onderzoek plaatsvond in het kader van het overhandigen van het archief van de architecten Salm aan het Gemeentearchief Amsterdam. Dit leverde een tentoonstelling en een tentoonstellingscatalogus op: J. Kuyt, N. Middelkoop en A. van der Woud, *Bouwmeesters van Amsterdam. G.B. Salm & A. Salm GBzn*, Amsterdam/Rotterdam 1997 (tent. cat. Gemeentearchief Amsterdam, Amsterdam) en behoorlijk wat publiciteit.[30] Daarbij werd vastgesteld dat een gedegen onderzoek naar beide architecten dringend nodig was voor het beeld dat wij van de negentiende-eeuwse Nederlandse architectuur hebben.

Vader en zoon Salm wisten in de tweede helft van de negentiende eeuw een omvangrijk en divers oeuvre op te bouwen met ontwerpen voor onder meer woningen, sociale woningbouw, brood-en tabaksfabrieken, bierbrouwerijen, bruggen, wachthuisjes, kerken, synagogen en villa's. Zij behoorden tot de meest productieve en succesvolle architecten van hun tijd. Het is daarom opvallend dat er tot op heden nauwelijks onderzoek naar deze architecten is gedaan.

---

26 Gratama 1916, pp. 25-26.

27 Zie voor een overzicht en een mogelijk mechanisme hierachter: Van der Woud 2008, pp. 21-26.

28 De Ruiter 1988.

29 Cerutti [z.j.].

30 Zie onder meer Ellenbroek 1997, Hulsman 1997, Koster 1997 en De Wit 1997. De redding van het archief mag hier niet onvermeld blijven: L. Van der Velden leert de zoon van A. Salm kennen: Bram Salm. Van hem krijgt hij rond 1974 een collectie tekeningen aangaande de bouw van enkele villa's in Hilversum. De tekeningen komen uit een tuinhuisje in Blaricum waar een groot deel van het archief ligt. De spullen moeten daar weg vanwege waterschade. Hoewel blijkbaar in het begin niet van harte krijgt Van der Velden nagenoeg het hele archief in de handen. Een deel is dan al reddeloos verloren door waterschade, met name aquarellen en de correspondentie inzake Rusland, zie pagina 193. Blijkbaar had A. Salm geordonneerd dat zijn archief na zijn overlijden vernietigd moest worden. Zijn weduwe maakt de keuze om alles te bewaren: het is de enige manier om haar dan jonge kinderen hun vader te laten leren kennen. Zie SAA, archief 1315, 77 en N.E. Middelkoop, Archief van G.B. Salm en A. Salm GBzn, Inventaris Stadsarchief Amsterdam, versie 23.2, 13 oktober 2016, p. 2.

Des te opmerkelijker is het dat het oeuvre van velen van hun tijdgenoten en concurrenten wel al onderzocht is, zoals A.L. van Gendt (1835-1901) in D. Keuning en L. Lansink, *A.L. van Gendt (1835-1901), J.G. van Gendt (1866-1925), A.D.N. van Gendt (1870-1932). Architect in zaken*, Rotterdam 1999, J.H. Leliman (1828-1910) in S. de Jong, *J.H. Leliman (1828-1910). Eclecticisme als ontwerpmethode voor een nieuwe bouwkunst*, Rotterdam 2001, en zoon J.H.W. Leliman (1878-1921) in E. Prook en D. Segaar, *J.H.W. Leliman (1878-1921). Architect en Publicist*, Rotterdam 1997, H. Evers (1855-1929) in H. Timmer, *Henri Evers. 1855-1929. Architect, geschiedschrijver, hoogleraar*, Rotterdam 1997, Willem Kromhout Czn. (1864-1940) in I. Jager, *Willem Kromhout Czn.*, Rotterdam 1992, M. Lucassen, I. Kloosterman en E.B.F. Pey, *J.J. van Nieukerken (1854-1913), M.A. van Nieukerken (1879-1963), J. van Nieukerken (1885-1962): architectuur als ambacht – ontwerpen voor het patriciaat*, Rotterdam 1998 en natuurlijk P.J.H. Cuypers (1827-1921) onder andere in H. Berens (red.), *P.J.H. Cuypers (1827-1921). Het complete werk*, Rotterdam 2007, A. Oxenaar, E. Brinkman en P. Mason, *P.J.H. Cuypers en het gotisch rationalisme: architectonisch denken, ontwerpen en uitgevoerde gebouwen 1845-1878*, Rotterdam 2009, A.J.C. van Leeuwen en M. van Leeuwen-Pilet, *Pierre Cuypers, architect (1827-1921)*, Zwolle 2007, A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden: P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect*, Zwolle 1995 en A.J.C. van Leeuwen en M. van Leeuwen-Pilet, *Pierre Cuypers*, Zwolle 2015.

Vader en zoon komen wel voor in overzichtswerken van algemene of bijzondere aard zoals in: H.J.F. de Roy van Zuydewijn, *Amsterdamse Bouwkunst 1815-1940*, Amsterdam [z.j.], H. Ibelings (red.), *Architecten in Nederland. Van Cuypers tot Koolhaas*, Amsterdam/Gent 2005 en J.F. van Agt, *Synagogen in Amsterdam*, 's-Gravenhage 1974.[31] Begin jaren negentig verscheen ook een nieuwe editie van *d'Ailly's Historische gids van Amsterdam*, waarin vader en zoon Salm ruim aan bod kwamen.[32]

Hoewel de namen van G.B. Salm en A. Salm nagenoeg geheel uit het collectieve geheugen zijn verdwenen, blijft de waardering voor de gebouwen van vader en zoon Salm wel bestaan. In de jaren negentig van de twintigste eeuw wordt in het kader van het Monumenten Selectie Project (MSP) een groot aantal gebouwen van de 'jongere bouwkunst' (van na 1850) geselecteerd als rijksmonument. De binnenstad van Amsterdam is zeer interessant voor de bouwkunst van 1850-1940 maar het is tevens een periode die vaak over het hoofd wordt gezien. Het MSP zorgt er in ieder geval voor dat diverse architecten opnieuw onder de aandacht worden gebracht. Zo ook vader en zoon Salm.[33]

A. Salm is niet te vinden in de kopgroep maar wel in het peloton van architecten die de tweede helft van de negentiende eeuw domineren. Vier van zijn gebouwen in de binnenstad van

31 Behoudens een enkele verwijzing naar bureau Salm, ontbreken vader en zoon in G. Fanelli, *Moderne Bouwkunst in Nederland 1900-1940*, 's-Gravenhage 1978, mogelijk gezien de focus van dat boek op de toenmalige avant-garde.

32 De informatie is op een enkel onderdeel niet correct. De auteurs stellen dat A. Salm het woonhuis van W.K. Vanderbilt moet hebben gezien tijdens een reis naar Amerika en dat dit als voorbeeld diende voor de woning van Nienhuys (Herengracht 380-382, 1888). Zij gaan eraan voorbij dat Salm pas eind 1906, begin 1907 naar Amerika ging, ruim achttien jaar na zijn ontwerp voor Nienhuys: Vermeer en Rebel 1992, p. 311.

33 Van Rossum 2000, pp. 38-40.

Amsterdam worden met het MSP op de rijksmonumentenlijst geplaatst.[34] Inmiddels treffen we voor geheel Amsterdam veel meer gebouwen van vader en zoon Salm aan op de rijksmonumentenlijst, waaronder: het Aquarium van Artis (Plantage Middenlaan 53, 1881-1882, G.B. en A. Salm), de kerk van de Vrije Gemeente (thans 'Paradiso', Weteringschans 6-8, 1879, G.B. en A. Salm), de gereformeerde kerk (Keizersgracht 566, 1888-1890, G.B. en A. Salm), de magazijnen van Artis (Plantage Muidergracht 32, 1875, 1890, G.B. Salm en A. Salm), de wintertuin in Grand Hotel Krasnapolsky (Warmoesstraat 169/Dam 9, 1879-1880, G.B. Salm), een synagoge (voor het college Beth Hamidrasj Ets Chaïm, Rapenburgerstraat 109, 1883, G.B. en A. Salm GBzn), de Artis bibliotheek (Plantage Middenlaan 45, 1866-1867, G.B. Salm), een woonhuis (Plantage Middenlaan 60, 1879-1880, G.B. Salm), de ledenlokalen en het hoofdgebouw van Artis (Plantage Kerklaan 36, 1868, G.B. Salm) alsmede diverse andere gebouwen en dierenverblijven op het terrein van Artis, het woonhuis voor J. Nienhuys (Herengracht 380-382, 1889, A. Salm), de remise voor de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij (AOM) (Amstelveenseweg 134, 1884, A. Salm) en een rij woonhuizen (Weesperzijde 24-28, 1887, A. Salm). Enkele andere gebouwen zijn gemeentelijk monument: het Blindeninstituut (Vossiusstraat 56-74A, 1885, G.B. en A. Salm), een kantoorpand (Rokin 17, Nadorsteeg, Nes 28, 1891, G.B. Salm), de Oosterparkkerk (Oosterpark 4-5, 1905, A. Salm) en de Kweekschool voor machinisten (Plantage Muidergracht 14, 1887, A. Salm).

1.3. **Vragen en werkwijze**

Het oeuvre van vader en zoon Salm kent een grote verscheidenheid aan architectonische vormen. Hoewel zij een centrale plaats innamen binnen de twee voornaamste bouwkundige verenigingen van hun tijd, het reeds genoemde genootschap Architectura et Amicitia en de MBB, lijken zij geen duidelijke positie in te nemen binnen de polemieken over stijl en materiaalgebruik die de architecten toen voerden. Hun gebouwen zijn op het eerste gezicht moeilijk te plaatsen binnen de architectuurgeschiedenis van de negentiende eeuw, waardoor

34 Fier bovenaan staan twee generaties Van Gendt met gezamenlijk zeventien monumenten. Een leerling van G.B. Salm, G. van Arkel (1858-1918), deelt met elf monumenten de tweede plaats met W. Springer (1815-1907). Vervolgens volgt J.F. Staal (1879-1940) met acht monumenten en Ed. Cuypers (1859-1927) en C.B. Posthumus Meyjes sr. (1859-1922) met ieder zeven monumenten. F.M.W. Poggenbeek leidt het peloton met vijf monumenten, W. Hamer (1841-1913) staat op gelijke hoogte met zoon A. Salm met vier monumenten terwijl A.J. Joling (1857-1934), J.A. van Straaten (1862-1920) en A. Jacot (1864-1925), een leerling van A. Salm, ieder drie monumenten vertegenwoordigen. De groep wordt afgesloten met diverse architecten met een of twee gebouwen op de lijst. Zie Van Rossum 2000, pp. 36-58, pp. 47-48 en p. 54. De lijst is beperkt omdat het project waarop de lijst is gebaseerd zich richtte op het Amsterdam binnen de Singelgracht: zie Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, *Jongere bouwkunst. Amsterdam binnen de Singelgracht (1850-1940). Advies van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, Afdeling II van de Monumentenraad, inzake de inventarisatie en selectie van jongere bouwkunst*, Zeist 1984, pp. 69-77.

zij al snel ingedeeld worden bij de 'eclectici', de groep architecten die een mengvorm van stijlen presenteerde als een eigentijds alternatief voor de gevoelde 'impasse' in de architectuur.[35]

De vraag die hierbij opkomt is of dit etiket wel terecht is. Over de opvattingen die aan de ontwerpen van vader en zoon Salm ten grondslag liggen is immers nauwelijks iets bekend.[36] Een nader onderzoek en analyse van hun opvattingen en architectonisch oeuvre zal dan ook moeten plaatsvinden om te onderzoeken wat de werkelijke plaats van vader en zoon Salm is geweest in de negentiende-eeuwse architectuur. In relatie hiertoe zal ook gekeken moeten worden naar de netwerken en clientèle van vader en zoon.

Gebruikmakend van het persoonlijke archief van G.B. Salm en A. Salm (aanwezig in het Stadsarchief Amsterdam), het Archief Vereniging Familie Salm (aanwezig bij het Centraal Bureau voor Genealogie te Den Haag) en andere archieven (o.a. Het Nieuwe Instituut te Rotterdam en het Nationaal Archief te Den Haag) is onderzoek verricht naar de positie van beide architecten binnen de architectenwereld van hun tijd. Slechts een deel van archief Salm was tot op heden ontsloten en onderzocht. Dat is opmerkelijk: alleen het archief van P.J.H. Cuypers is completer.[37]

Gezien de centrale plaats die beide architecten in hebben genomen binnen belangrijke architectenverenigingen verdienen vader en zoon Salm dan ook nader onderzoek. In 1997 is er een verkennend onderzoek geweest naar beide architecten dat echter zeer beperkt van opzet was. Toen is ook al vastgesteld dat een gedegen onderzoek naar beide architecten dringend nodig is voor het beeld dat wij van de negentiende-eeuwse Nederlandse architectuur hebben.[38]

Het onderzoek is relevant voor de Nederlandse architectuurgeschiedenis omdat er nauwelijks iets bekend is over vader en zoon Salm, hun ideeën omtrent architectuur, de netwerken waarin zij opereerden en de clientèle die zij bedienden, dit terwijl zij een centrale, maar eveneens nog nauwelijks onderzochte, rol vervulden binnen de twee belangrijkste architectenverenigingen van die dagen. Bestaande literatuur verwijst direct of indirect steeds naar het archief van de architecten dat echter nog niet goed bestudeerd is.

1.3.1. **Opzet van het onderzoek**

Voor dit onderzoek is het gehele persoonlijke archief van G.B. Salm en A. Salm (aanwezig in het Stadsarchief Amsterdam) onderzocht. Dit omvat onder meer correspondentie, foto's, publicaties en bouwtekeningen. Daarnaast is gekeken naar het Archief Vereniging Familie Salm (aanwezig bij het Centraal Bureau voor Genealogie te Den Haag) andere archieven (o.a. Het Nieuwe Instituut, Rotterdam en het Nationaal archief, Den Haag) alsmede websites zoals delpher.nl en tresor.tudelft.nl, met als doel het leven en de ontwerpen van vader en zoon Salm

35 Zie onder meer Kleijn, Smit en Thunissen 2004, p. 155.

36 Van der Woud 1997a, p. 10.

37 Van Leeuwen 2007, p. 18.

38 Van der Woud 1997a, p. 10 en Middelkoop 1997, p 15.

steeds uit meerdere invalshoeken te belichten. Waar mogelijk is verder geprobeerd het leven en werk van vader en zoon Salm door literatuuronderzoek niet alleen in een kunsthistorische context te plaatsen maar ook te plaatsen in een algemene (cultuur-)historische context.[39]

Vanuit de opzet van het archief ontstaat een indeling voor de hoofdstukken: het privéleven van respectievelijk G.B. Salm en A. Salm (met daarin ruim aandacht voor de genoten opleiding tot architect), de werkzaamheden van A. Salm voor de MBB en een bespreking van de werken van zowel G.B. Salm en A. Salm.

1.3.2. **Methode van het onderzoek**

De archieven zijn geraadpleegd met als doel zoveel mogelijk van het leven van G.B. Salm en A. Salm te reconstrueren. Specifiek in de periode 1877-1880, wanneer zoon Salm eerst in Zwolle zit en vervolgens naar Parijs vertrekt, was dit op basis van de overgeleverde correspondentie zelfs mogelijk op bijna dagelijkse basis. Hierdoor kan een goed beeld verkregen worden van het dagelijkse leven van zowel vader als zoon Salm in de periode dat zoon Salm in opleiding is en vader werkzaam is in de praktijk (voor de periode 1877-1878). Dit geeft niet alleen een uniek beeld van het studentenleven van A. Salm GBzn inclusief een verantwoording van zijn financiën, maar ook een uniek beeld van de praktijk van G.B. Salm terwijl hij werkt aan enkele van zijn belangrijkste ontwerpen.

Vervolgens is geprobeerd de dagelijkse praktijk van vader en zoon Salm te reconstrueren. Deels kon deze reconstructie plaatsvinden op basis van de aanwezige correspondentie. Additioneel onderzoek was mogelijk door de unieke aanwezigheid van een overgeleverd kasboek inzake ontvangen honoraria 1882-1884 en een nagenoeg volledig rekeningenboek over de periode 1910-1915. Een dergelijk onderzoek heeft nog niet eerder kunnen plaatsvinden bij negentiende-eeuwse architecten omdat financiële gegevens nagenoeg nooit aanwezig zijn. Dat alleen al maakt dit onderzoek bijzonder.

Een groot deel van de aanwezige financiële data zijn overgezet in een excel-sheet en vervolgens geanalyseerd. De analyse kon worden gekoppeld aan de bestaande kennis van vader en zoon Salm waardoor deels het beeld nader kon worden ingevuld dan wel bijgestuurd. Maar ook kan zo een uniek beeld worden geschetst van de financiële kant van de bedrijfsvoering van deze negentiende-eeuwse architecten. Daarnaast leverde de administratie een nieuw project op waarvan niet bekend was dat A. Salm erbij betrokken was.[40]

Waar mogelijk is ook steeds geprobeerd een beeld te schetsen van de opdrachtgever zodat de opdrachtgever en de architect in een netwerk worden geplaatst. Door dit onderzoek kon inzicht ontstaan in welke netwerken vader en zoon Salm actief waren. Waar mogelijk is ook onderzoek gedaan naar de opdrachtgever in relatie tot de opdracht die zij aan vader en zoon Salm verstrekten. Helaas is daar (met een enkele uitzondering: de Nederlandsche Bank en

39 Zie ook Fanelli 1978, p. 51.

40 Villa Heideoord (Ede, verbouwing, 1912).

diergaarde Artis) niet veel over gevonden.[41] Hier is dan ook nader onderzoek naar gedaan. Door te onderzoeken hoe vader en zoon Salm in relatie stonden tot hun opdrachtgevers werd inzicht verkregen in de wijze waarop vader en zoon Salm de ontwerpopdrachten uitvoerden. Ook dit wierp nieuw licht op de positie van vader en zoon Salm in de negentiende-eeuwse architectuur.

Uiteindelijk gaat deze studie op onderdelen veel verder en dieper dan het overzicht zoals samengesteld door Middelkoop c.s.[42] Hoewel ik steeds weer onder de indruk ben van de mate van compleetheid van het overzicht lijkt Middelkoop c.s. aan enkele onderwerpen niet toe te zijn gekomen zoals een bespreking en analyse van de financiële gegevens zoals deze aanwezig zijn in het archief. Daarnaast missen zij de relatie van zoon Salm met Édouard André (1840-1911) bij wie zoon Salm enkele maanden werkzaam is geweest.[43] Ook de relatie met tuinarchitect Hugo A.C. Poortman (1858-1953) kwam niet eerder aan bod. Op basis van het aanwezige archiefmateriaal wordt dan ook een verdiepingsslag gemaakt. Daarnaast komt door aanvullend archiefonderzoek onder meer de relatie met diergaarde Artis en de Nederlandsche Bank in een nieuw daglicht te staan.[44]

1.4. **Structuur van de studie**

Op basis van het aanwezige archief van vader en zoon Salm heb ik mijn onderzoek in vijf hoofdstukken gestructureerd. Na de inleiding (hoofdstuk een) wordt in hoofdstuk twee het privéleven van G.B. Salm onderzocht. Na een beperkte opleiding groeide hij als ambachtsman uit tot een succesvol en gerespecteerd architect. Ten tijde van zijn overlijden leefde hij dan ook in welstand en liet hij een aanzienlijk vermogen na. In dit hoofdstuk wordt zijn opleiding onderzocht en geplaatst in het breder kader van de opleiding van architecten in de negentiende eeuw in Nederland. Uit het onderzoek blijkt de frustratie van Salm over de tekortkomingen in zijn eigen opleiding en zijn vurige wens om het voor zijn zoon beter te doen. Zowel zijn netwerk in de Plantage als zijn praktijk worden besproken. Uit het onderzoek komt een beeld naar voren van een hardwerkende architect, die alle klussen aanpakt, constant oververmoeid is en verlichting hoopt te vinden in een zoon die hem kan gaan assisteren. Daarbij komen ook de financiën van de dagelijkse praktijk aan bod.

In hoofdstuk drie worden het privéleven en de opleiding van A. Salm onderzocht. Na zijn middelbare school ging Bram in de leer bij de Zwolse architect J.G.J. van Roosmalen (1813-1893). Daarna is hij, uitzonderlijk voor die tijd, in de periode 1878-1879 in Parijs leerling aan de École

---

41 Het archief van de Nederlandsche Bank en van zoon Salm is, op onderdelen, zo compleet dat regelmatig een kopie van een uitgaande brief, zoals aangetroffen in het archief van zoon Salm, gekoppeld kon worden aan de originele inkomende brief in het archief van de Nederlandsche Bank.

42 Middelkoop 1997, pp. 14-33.

43 André en De Courtois 2001.

44 Dit is bij Middelkoop achterwege gebleven: zie Middelkoop 1997, p. 33 (noot 123).

des Beaux-Arts en werkzaam in het atelier van de architect Émile Vaudremer (1829-1914). In dit hoofdstuk zal dan ook uitgebreid zijn opleiding, verblijf en financiën in Parijs worden onderzocht en besproken. Daarbij komt ook een reis naar Italië aan bod die Bram maakte aan het eind van zijn studie met zijn landgenoot Hugo A.C. Poortman (1858-1953). Via Poortman werkte Bram enige tijd voor Édouard André (1840-1911), een Franse tuinontwerper. Het zal hem een unieke ervaring meegeven die hem later goed van pas zal komen.

Diverse aspecten van de praktijk zullen in dit hoofdstuk worden besproken. Hierbij worden ook de financiën onderzocht aan het begin en einde van de carrière van A. Salm als architect. Voor Bram is zijn financiële positie belangrijk en het levert hem, ondanks zijn succes, veel zorgen op. Het is een aspect van het architectenleven dat mede vanwege het gebrek aan dergelijke gegevens onderbelicht is gebleven in de beschikbare literatuur. Het archief van Bram Salm biedt dan ook een uniek perspectief op de financiën van de architectenpraktijk en kan hier voor het eerst uitgebreid worden behandeld, zowel zakelijk als privé. Dit perspectief is niet eerder geboden voor negentiende-eeuwse architecten en zeker voor dit deel is het onderzoek dan ook uniek te noemen. Het biedt immers vele nieuwe niet eerder gekende inzichten.

Daarnaast wordt zijn lidmaatschap van diverse bouwkundige genootschappen besproken en zijn reis naar Amerika eind 1906, begin 1907. Het kwam zelden voor dat een Nederlandse architect Amerika bezocht en getracht is dan ook een groot deel van de reis te reconstrueren. De reis naar Amerika zal hem als architect een spiegel voorhouden, hetgeen hem zoals zal blijken diep zal raken.

In hoofdstuk vier worden de bestuurlijke werkzaamheden van A. Salm onderzocht. Salm wordt in 1897 gekozen tot voorzitter van de MBB en zal uiteindelijk met een korte onderbreking achttien jaar voorzitter blijven, tot zijn overlijden in 1915. Dankzij zijn inspanningen neemt het ledenaantal en het belang van de MBB weer toe. Als voorstander van modernisering en professionalisering probeert hij de MBB om te vormen tot een vakvereniging van architecten. Uiteindelijk kan hij de oprichting van de Bond van Nederlandse architecten (BNA) in 1908, die als vakbond voor architecten moet gaan functioneren, niet afwenden. Deze tweespalt in de architectenwereld is volgens Salm ongewenst maar uit onderzoek zal blijken dat hij er mogelijk zelf mede debet aan is. Daarnaast wordt in dit hoofdstuk zijn redacteurschap van het *Bouwkundig Weekblad* alsmede zijn lidmaatschappen van diverse commissies binnen en buiten de MBB besproken.

In hoofdstuk vijf wordt het oeuvre van G.B. Salm onderzocht aan de hand van de werken die tijdgenoten van G.B. Salm aanwezen als zijn belangrijkste werken. Salm lijkt met name de Duitse en, in mindere mate, de Franse architectuur te volgen. Voor diverse opdrachten reist hij naar Duitsland en Frankrijk af om naar voorbeelden te kijken. Daarnaast volgt hij met name de Duitse en Franse architectuur via de literatuur. Ook wordt in dit hoofdstuk de invloed van zoon op vader nader onderzocht.

In hoofdstuk zes wordt het oeuvre van A. Salm onderzocht aan de hand van de werken die de tijdgenoten van A. Salm aanwezen als zijn belangrijkste werken. Hierbij wordt ook aandacht besteed aan het eclecticisme. A. Salm GBzn werd door zijn studietijd bij Émile Vaudremer hierin opgeleid en hierdoor beïnvloed. De eclectici beperken zich niet tot een

stijl of periode maar maken gebruik van alle vormen en vanuit de bouwopgave wordt heel zorgvuldig een vorm gekozen. Zij zoeken niet naar één eigentijdse stijl: zij weten dat een eigentijds antwoord op een eigentijdse bouwopgave, waarbij de individuele artistieke vrijheid voorop staat, een eigentijdse architectuur oplevert. Het eclecticisme is daardoor sterk gericht op de praktijk en de wensen van de opdrachtgever.

In de slotbeschouwing (hoofdstuk 7) kom ik terug op de belangrijkste conclusies van mijn hoofstukken. Betoogd zal worden dat vader en zoon Salm vanuit een hele praktische houding tot de eclectici gerekend moeten worden. Vader Salm wordt als autodidact en ambachtsman vanuit een sobere en degelijke ontwerpstijl door zijn zoon op het spoor van de eclectici gezet maar heeft onvoldoende zelfvertrouwen om dit zelf te blijven toepassen zodra hun wegen zich scheiden. Voor zoon Salm is de ontwikkeling anders. Hij wordt opgeleid in en beïnvloed door het eclecticisme en weet dit succesvol toe te passen als zelfstandig architect. Daarbij weet hij ook zijn vader te beïnvloeden. Vervolgens blijkt aan het eind van zijn carrière van een modernisering en verzakelijking van zijn werken.

Tenslotte kan worden geconstateerd dat de werkzaamheden van zoon Salm voor de MBB in de woorden van Gratama in 1915 van 'historische betekenis' waren. Onder Salm maakt de MBB een zeer grote professionaliseringsslag en is Salm persoonlijk verantwoordelijk voor een goede vertegenwoordiging van de MBB in diverse gremia om het vak van architect te verankeren in de maatschappij.

Ter ondersteuning van het onderzoek zijn diverse datasets samengesteld die zijn opgenomen in de appendix. Dit betreft:
- een overzicht van de ontvangen honoraria van G.B. Salm door A. Salm in periode 1882-1884 (bijlage 1);[45]
- een rekeningenboek 1910-1917 (bijlage 2) en een analyse daarvan over de periode 1911-1915 (bijlage 3);[46]
- een overzicht van de ledenaantallen van de MBB in de periode 1895-1916 (bijlage 4);[47]
- een overzicht van de najaar-excursies van de MBB (bijlage 5); en - een oeuvrelijst van de werken van G.B. Salm (bijlage 6) en A. Salm (bijlage 7).

45 Zoals aanwezig in SAA, archief 1315, 44.

46 Zoals aanwezig in SAA, archief 1315, 45.

47 Gebaseerd op de jaarlijkse vermelding in het jaarverslag zoals opgenomen in het *Bouwkundig Weekblad*.

Hoofdstuk 2: **G.B. Salm (1831-1897)**

2.1. **Inleiding**

Afkomstig uit een bemiddelde Amsterdamse familie wordt G.B. Salm (1831-1897) gestimuleerd om een creatief beroep te kiezen. Na een beperkte opleiding groeit hij als autodidact uit tot een succesvol architect. Bij zijn overlijden leeft hij dan ook in welstand en laat hij een aanzienlijk vermogen na. In dit hoofdstuk wordt zijn opleiding besproken en geplaatst in het breder kader van de opleiding van architecten in de negentiende eeuw in Nederland. Duidelijk komen later de frustraties van Salm naar voren over de tekortkomingen in zijn eigen opleiding en zijn vaste voornemen om het voor zijn zoon beter te doen. Op de golven van de economische expansie in de tweede helft van de negentiende eeuw weet Salm vervolgens een eigen praktijk op te bouwen die wordt gekenmerkt door diversiteit. De groei van de industrie vraagt om de bouw van fabrieken, kantoren en magazijnen. De groeiende bevolking vraagt om woningen, scholen, kerken en synagogen. Salm kan de markt hiervan voorzien.

Vader Salm kreeg niet alleen bouwopdrachten vanuit zijn netwerk binnen de Doopsgezinde Gemeente maar ook vanuit zijn netwerk in de Plantage, waar hij een eigen woonhuis bouwde. Zijn vriendschap met de oprichter en latere directeur van Artis, G.F. Westerman (1807-1890), legde hem geen windeieren. Hij werd door Westerman zo'n dertig jaar de vaste architect van Artis en kreeg via dezelfde Westerman en een buurman ook de kans om te ontwerpen voor de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij (AOM). Aan de hand van een overgeleverde, intensieve briefwisseling uit de periode 1877-1878, wanneer zoon Bram in Zwolle en Parijs studeerde, wordt de praktijk van Salm besproken en diverse opdrachten waar hij bij betrokken is. Het beeld dat naar voren komt, is van een hardwerkende architect, die alle klussen aanpakte, constant oververmoeid was en verlichting hoopt te vinden in een zoon die hem kon gaan assisteren. Daarbij komen ook de financiën van de dagelijkse praktijk aan bod. Vervolgens wordt aandacht geschonken aan zijn lidmaatschap en activiteiten voor de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (MBB) en Genootschap Architectura et Amicitia. Ook zijn lidmaatschap van de Gezondheidscommissie wordt kort besproken. Tenslotte volgt een overzicht van de publieke blijken van waardering die Salm voor zijn werk heeft mogen ontvangen.

2.2. **G.B. Salm (1831-1897)**

Gerlof Bartholomeus (voor intimi: Bart) Salm (zie afb. 1) werd op 5 oktober 1831 geboren in Amsterdam als zoon van Abraham Salm Jzn. (1793-1858) en zijn tweede vrouw Maria Rekker (1805-1841).[48] Bart Salm stamde uit een bemiddelde Amsterdamse familie, groot geworden in de assurantiën.[49] De vader van Bart werkte echter als stoffenhandelaar. Hij bouwde samen met zijn broer de door hun vader aangekochte winkel uit tot een goedlopend familiebedrijf.[50] In zijn vrije tijd was Abraham Salm betrokken bij de Amsterdamse schutterij.[51] Ook Abraham was, evenals zijn vader Jacob, jarenlang diaken van de Doopsgezinde Gemeente en onder meer regent van het Rozenhofje.[52] Door het overlijden van zijn vader Jacob in 1839 werd Abraham een welgesteld man. Hij kon daardoor steeds meer tijd en geld besteden aan de beeldende kunst, zijn grote hobby. Hij bouwde een grote collectie tekeningen op van contemporaine kunstenaars uit Nederland, België en Frankrijk. Hij ondersteunde jong talent en onderhield contacten met andere verzamelaars. Uit erkenning werd hij in 1850 gekozen tot lid van de Koninklijke Academie van Beeldende kunsten in Amsterdam.[53] Dit betrof geen bestuurlijke of artistieke functie: leden vormden de achterban van het bestuur. Wel kon men de jaarlijkse prijsuitreiking bijwonen en was er mogelijk enige invloed achter de schermen.[54] Het was dit artistieke milieu dat Bart Salm stimuleerde een creatief beroep te kiezen.[55]

Tijdens zijn jeugd woonde Bart in het ouderlijk huis op de Herengracht (thans nr. 19) ter hoogte van de Brouwersgracht en Roomolensteeg.[56] Op 3 maart 1856 trouwde hij met zijn

48 Middelkoop 1997a, p. 15.

49 Voor een uitgebreide achtergrond van de familie Salm zie: M. Hell en E. Los, *Geboortegrond. Vier eeuwen familie Salm*, Hilversum 2012.

50 De winkel 'Het Vriessche Schaap' is gevestigd in de Warmoesstraat (thans) 74: Hell en Los 2012, pp. 39-40, p. 51 en p. 72.

51 Via de rang van tweede en eerste luitenant wordt hij uiteindelijk kapitein: Hell en Los 2012, p. 51.

52 Dankzij legaten en donaties zit het Rozenhofje goed bij kas. Besturen kost slechts een dag per maand: Hell en Los 2012, p. 52.

53 Hell en Los, pp. 51-53.

54 Reynaerts 2001, pp. 58-59.

55 Hell en Los 2012, p. 57.

56 Volgens testament G.B. Salm d.d. 2 december 1850, verleden voor P. Lijndrajer junior, destijds notaris te Amsterdam, Bart is dan nog zonder beroep en wonende te Heerengracht bij de Brouwersgracht bij zijn vader: zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 391. Tegenwoordig is dat Herengracht 19: zie Middelkoop 1997a, p. 15. Opgemerkt wordt dat door een her-nummering door Archief Vereniging Familie Salm eind jaren negentig de inventarisnummers in voornoemd artikel niet meer kloppen. Later woont hij met zijn ouders aan de Singel 82 (thans 90). Aan de Singel staat hij ingeschreven als architect-leerling (periode 1851-1853): zie https://archief.amsterdam/indexen/bevolkingsregisters_1851-1853/zoek/query.nl.pl?i1=1&v1=G&a1=Salm&x=17&z=-b#BRA05645000204 (geraadpleegd 19 december 2017).

nicht Bregtje Maria Salm (1833-1862). Hij was 33 jaar oud, zij 24 jaar.[57] Zij was de dochter van zijn oom, assurantiemakelaar Hendrik Salm Jzn. (1796-1862), de broer van zijn vader en Margaretha Stevens (1801-1873). Hendrik Salm had de assurantiefirma van zijn vader Jakob overgenomen. Het maakte hem financieel geslaagd en stelde hem onder meer in staat om de houten Villa Heuvelhoeve te kopen, gebouwd in 1834 aan de 's-Gravenlandseweg in Hilversum.[58] De villa was in de zomermaanden van mei tot augustus de zomerresidentie van de familie Salm.[59] Heuvelhoeve was een favoriete plek voor Bregtje, waar ze schreef en niet onverdienstelijk tekende.[60]

Bart en Bregtje trouwden onder huwelijkse voorwaarden: Bregtje kreeg namelijk bij het huwelijk een behoorlijk kapitaal mee.[61] De huwelijksreis ging naar enkele Duitse vorstendommen en België in 1856-1857.[62] Bart en Bregtje kregen twee zonen: Abraham (1857-1915) en Hendrik (1859-1862).[63] Zij woonden vanaf 1856 op de Herengracht (thans nr. 19).[64]

Na de terugkeer van zijn huwelijksreis vestigde Bart Salm zich als zelfstandig architect. Een van zijn eerste opdrachten kwam via zijn vader. Hij mocht aan de slag voor het Rozenhofje.[65] Het feit dat zijn vader hiervan regent was, zal zeker hebben meegespeeld. Daarnaast was Bart Salm ook als docent verbonden aan de Maatschappij voor den Werkenden Stand. Deze organisatie beijverde zich onder meer voor degelijk technisch onderwijs.[66]

---

57 Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 384. Voor afbeeldingen G.B. Salm zie SAA, archief 1315, 101. Voor afbeeldingen B.M. Salm zie SAA, archief 1315, 99 en 163.

58 Hell en Los 2012, pp. 44-45 en Van der Schuyt en De Ronde 2005, p. 258.

59 Westermann en Van der Velden 1985, pp. 4-8. Voor een algemene achtergrond zie Montijn 1998, p. 118. Ook oom Hendrik Salm (1796-1862) en zijn gezin wonen op enig moment op Herengracht 19 te Amsterdam.

60 Hell en Los 2012, p. 45: waarin opgenomen een tekening.

61 Huwelijkse voorwaarden (inhoudende uitsluiting gemeenschap van goederen) tussen G.B. Salm en B.M. Salm, getekend 1 juli 1856 getekend voor mr. P. Lijndrajer, destijds notaris te Amsterdam. B.M. Salm is volgens de lijst van aanbrengsten de partij in goeden doen (maar G.B. Salm draagt het risico als ondernemer). G.B. Salm woont bij het opmaken van de huwelijkse voorwaarden dan nog op de Heerengracht bij de Brouwersgracht: zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 373.

62 Voor een verslag van die reis zie CBG, archief 303, 372.

63 Voor zoon Hendrik zie SAA, archief 1315, 8A-8C.

64 Op 10 oktober 1862 woont hij op de 'Heerengracht bij de Roomolensteeg', volgens de opgemaakte boedelbeschrijving bij het overlijden van zijn vrouw B.M. Salm, verleden op 10 oktober 1862 voor P. Lijndrajer, destijds notaris te Amsterdam: zie CBG, archief 303, 376. Thans Herengracht 19 en in gebruik als hotel (2017).

65 Hell en Los 2012, p. 57.

66 Hell en Los 2012, p. 57. Op latere leeftijd zal hij ook zitting nemen in de commissie van toezicht van de tekenschool *Felix Meritis*, Anoniem 1883f.

Kort na het overlijden van zijn jongste zoon Hendrik, op 13 juni 1862, overleed ook Bregtje, slechts 29 jaar oud, op de door haar geliefde Heuvelhoeve, op 4 juli 1862.[67] Na het vroegtijdig overlijden van Hendrik en Bregtje werd de Villa Heuvelhoeve door de familie Salm verkocht. Voor de nieuwe eigenaar ontwierp Bart Salm in 1889, op dezelfde plaats een nieuwe Villa Heuvelhoeve (gesloopt 1988).[68] Voor hemzelf bouwde hij Villa Jacoba aan de Soestdijkerstraatweg in Hilversum.[69] De keuze voor Hilversum kwam vaker voor. Door de nabijheid van Amsterdam en de goede spoorverbinding werd het een populaire plek voor de welgestelden.[70]

Het overlijden van Hendrik en Bregtje zal een zware slag geweest zijn voor Bart Salm. Hij had nu alleen zijn oudste zoon Bram nog en Bart stond er als beginnend architect alleen voor. Drie jaar later, op 3 april 1865, hertrouwde Bart Salm te Goes met de 25-jarige Jacoba Maria (Koos) de Jongh (1840-1919), met wie hij nog eens zes kinderen (vijf zonen en een dochter) kreeg.[71] Het huwelijk werd eveneens gesloten

---

67 Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 378, zie ook Westermann en Van der Velden 1985, pp. 6-8. Als Bregtje stervende is, wordt nog een rijtuig naar Amsterdam gestuurd om Bart en haar vader te halen. Dit is echter tevergeefs. Zie Brief 5 juli 1862, SAA, archief 1315, 1. Bart krijgt van zijn zuster Sara bericht over het overlijden van zijn vrouw. De laatste woorden die zij spreekt is de wens om haar man Bart te zien ('Was Bart nu maar hier, was Bart er maar. Ik sterf ! O Bart !'). Haar zoon Bram is een van de laatsten die zij ziet. Bram kust haar hand waarna zij haar beide handen zegenend op zijn hoofd legt. Woorden spreekt ze niet meer. Zie Brief d.d. 4 juli 1862, SAA, archief 1315, 1. Voor de jonge Bram zal het zeer ingrijpend geweest zijn. Bart Salm plaatst diezelfde dag nog een annonce in de krant waarin hij aangeeft dat hij achterblijft met 'één kind, te jong nog om dit onherstelbare verlies te beseffen'. Zie Anoniem, *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche Courant*, 8 juli 1862, SAA, archief 1315, 1. Bij de familie heerst berusting, wetende dat haar lijden tot een einde is gekomen. Brief d.d. 7 juli 1862, SAA, archief 1315, 1.

68 Voor een afbeelding en bewonersgeschiedenis zie: Van der Schuyt en De Ronde 2005, pp. 258-263. De nieuwe eigenaar is Willem Rebel uit Amsterdam. Voor zijn dochter C.M. Rebel zal A. Salm later Villa Corville ontwerpen (1902, gesloopt 1988), gebouwd op een gedeelte van het voormalige perceel van haar ouders. De oude houten Villa Heuvelhoeve werd gesloopt en opnieuw opgebouwd aan de Vredelaan in Laren. Voor een afbeelding zie: Hell en Los 2012, p. 68.

69 Westermann en Van der Velden 1985, p. 15 en Middelkoop 1997a, p. 18, die overigens naar de eerstgenoemde bron verwijst.

70 Van Vonderen 2013, p. 350.

71 Middelkoop 1997a, p. 15. Zie ook Westermann en Van der Velden 1985, pp. 6-8. Voor aankondiging en gastenlijst huwelijk G.B. Salm en mevrouw J.M. De Jongh: zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 382. Voor de huwelijksakte, getekend te Goes op 3 april 1865: zie CBG, archief 303, 384; voor de overlijdenskaart van J.M. De Jongh: zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 405. Voor afbeelding van J.M. de Jongh zie SAA, archief 1315, 108 en 162. Bram wordt gekoppeld: Koos is de zuster van de vrouw van een zijn broers. De eerste jaren vallen haar zwaar met het vertrek uit Zeeland, ver van familie

onder huwelijkse voorwaarden: ook deze bruid is niet onbemiddeld.[72]

Vanaf 1870 woonden G.B. Salm en zijn gezin op de Plantage Middenlaan 19 (thans 23), door hemzelf ontworpen (1865, G.B. Salm).[73] Zijn praktijk voerde hij aan huis. De werkdagen waren in ieder geval zeker van negen tot vier, zoals gebruikelijk in die tijd.[74] Als zelfstandig ondernemer zal hij echter meer uren maken zoals zal blijken.

Als mens was hij aimabel, bescheiden en gul, zonder aanzien des persoons. Dat maakte hem zeer geliefd bij familie, vrienden, collega's en werkvolk.[75] Hoewel hij de laatste jaren tobde met zijn gezondheid overleed uiteindelijk Bart toch nog onverwacht, op 5 april 1897,

en met een druk kantoor aan huis van Bart. Later heeft zij de zorg voor Bart wanneer die om gezondheidsredenen minder gaat werken en later het kantoor stillegt. Zie 8ste Jaarverslag, Vereeniging Familie Salm, d.d. 30 mei 1920, p. 25, SAA, archief 1315, 71.

72 Volgens huwelijkse voorwaarden G.B. Salm en J.M. De Jongh, verleden op 30 maart 1865 voor de heer J.G. Risseeuw, destijds notaris te Goes. Het betreft ook hier uitsluiting van gemeenschap van goederen. De bruid heeft hier een start vermogen van zo' n NLG 5.000: zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 383.

73 Plantage Middenlaan 23-25 (oud nummer: 19-21) 1865, gebouwd in opdracht van P.A. van Oosterwijk Bruijn, namens de Amsterdamsche Bouwmaatschappij. Bij Hell en Los 2012, p. 60 staat het verkeerde huisnummer vermeld (25). Voor ontwerptekening met twee opstanden, doorsnede en drie plattegronden zie SAA, beeldbank, 1315BT900027. G.B. Salm koopt Plantage Middenlaan 19 in 1870, bij akte van transport d.d. 31 januari 1870 voor F. van Houten, destijds notaris te Amsterdam, aldus akte van inventaris der nalatenschap van G.B. Salm, d.d. 16 juli 1897 verleden voor C. Jonker, destijds notaris te Amsterdam: Zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 391. Voor ontwerp: zie Kuyt 1997, p. 51. Blijkens de Akte van scheiding d.d. 1 november 1897 verleden voor C. Jonker, destijds notaris te Amsterdam is Plantage Middenlaan 19 bij het overlijden van G.B. Salm NLG 15.000 waard: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 391.

74 De kantooruren van Salm in de advertentie voor aanbestedingen zijn van 09.00- 16.00 uur: zie advertentie aanbesteding Aquarium, SAA, archief 395, 1154. Over het algemeen zijn de kantooruren van tien tot vier: zie Montijn 1998, p. 104.

75 Bart Salm wordt in de omgang omschreven als een vriendelijk mens. Zie Westermann en Van der Velden 1985, p. 18. Hij wordt ervaren als aangenaam, joviaal, gevoelig, ijverig en bescheiden. Zie anoniem, 1897d, p. 113 en Winkel Lodeesen 1917, p. 20. Hij is gul voor zijn medemens en vriendelijk voor alle rangen en standen. Dit maakte hem zeef geliefd, ook bij het arbeidersvolk. Zie Anoniem 1897c) 8, p. 58. Hij is eenvoudig en heeft een beminnelijk karakter, zo wekt Bart genegenheid op bij familie, vrienden en bekenden. Zie Anoniem 1897b, p. 81. Van nature is hij opgewekt en vrolijk en altijd bereid om tijd en moeite aan de familie te geven. Bij familieaangelegenheden is hij de woordvoerder. Zie Winkel Lodeesen 1917, p. 19., aanwezig in: SAA, archief 1315, 2 en 73. J.C. te Winkel Lodeesen was een neef van A. Salm, zie brief 15 juni 1915, SAA, archief 1315, 57. Kortom: 'zijn reputatie als mensch is goed' aldus zijn dokter. Zie Brief [ongedateerd], SAA, archief 1315, 30. Zijn eigen zoon Bram wil zijn vader herinneren, wanneer hij spreekt over het portret van zijn vader, als een groot en krachtig figuur, met een innemend licht blozend gelaat, het haar eerder wit dan grijs en met lieve ogen. Zie Winkel Lodeesen 1917, p. 21.

aan een hartkwaal. Dat was ook de voornaamste reden dat hij zich uit het openbare leven had teruggetrokken.[76] Tot aan zijn overlijden werkte Salm nog aan diverse kleine opdrachten.[77] Bij zijn overlijden was hij ruim 65 jaar oud. Twee dagen later werd hij begraven op de Nieuwe Oosterbegraafplaats in Amsterdam.[78] Hij werd gezien als een van de bekendste en meest bedreven bouwkunstenaars van de oudere generatie.[79] Liefkozend de 'Oude Salm' genoemd om hem te kunnen onderscheiden van zijn zoon.[80]

G.B. Salm was niet onbemiddeld. Hij liet een vermogen na van zo'n NLG 270.000.[81]

---

76 Anoniem 1897d, pp. 113-114 en Anoniem 1897b, p. 81. Op diezelfde dag stuurt zoon Salm gelijk overlijdensberichten aan onder meer de Gezondheidscommissie te Amsterdam, Nering Bögel, de kerkenraad, Nederlandsche bank, Talmoed Tora en de consul-generaal van Rusland, zie brief d.d. 5 april 1897, SAA, archief 1315, 3A.

77 Na zijn overlijden vinden nog betalingen plaats op openstaande rekeningen, voor Brouwerij De Valk NLG 416,68 en NLG 182,14 en van de Nederlandsche Bank NLG 94,04 en NLG 66,16, zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 391. Daarnaast houdt hij zoon Salm goed op te hoogte. In mogelijk zijn laatste brief aan zoon bespreekt hij projecten en betalingen (de heer Scheffer (van de Nederlandsche Bank), een rekening van Rooseboom, en opdrachten van Mesdag en Van Heukelom in Groningen). Ook geeft hij aan dat hij heel verkouden is. Brief d.d. 1 april 1897, SAA, archief 1315, 3A. In zijn laatste levensjaren vervaardigt hij stamboeken en stambomen van de familie, voortbordurend op het werk van zijn vader. Zijn werk vormt mede de basis voor de oprichting in 1912 van Vereniging Familie Salm. Ook zoon A. Salm zal met het genealogisch virus besmet worden en zich actief inzetten voor de Vereniging Familie Salm. Voor stukken betreffende de Vereniging Familie Salm zie: SAA, archief 1315, 65-73. Hij treedt ook op als voogd of administrateur voor diverse (minderjarige) familieleden zoals voor zijn neefje Jan Salm, een kind van zijn overleden broer J. Salm Azn. Zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 379. Zie ook CBG, archief 303, 393.

78 Anoniem 1897b, p. 81. Voor overlijdenskaarten zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 392 en SAA, archief 1315, 3A. Nummer graf: 01-2-0021, De Nieuwe Oosterbegraafplaats, Kruislaan 126, 1097 GA Amsterdam. Het graf is ernstig verwaarloosd en zou hersteld moeten worden (status: 11 augustus 2018). Zoon Salm spreek aan het graf een kort dankwoord uit. Hij zou heel veel kunnen zeggen maar doet dat niet, wel dankt hij, namens moeder, broers en zusters, zijn vader voor alle liefde in het gezin en vriendschap 'in lief en leed verleend' en zijn arbeid, moeite en ijver die hij gegeven heeft aan de maatschappij. Zie Aantekeningen, SAA, archief 1315, 3A.

79 Rieber 1897, p. 107.

80 Anoniem 1897d, p. 113.

81 Bij zijn overlijden laat G.B. Salm een vermogen na van NLG 269.630,85. Omgerekend naar 2016 zou dit zo'n EUR 3.401.050,38 bedragen: omgerekend met rekentool CBS: http://visualisatie.cbs.nl/nl-NL/Visualisation/PrijzenToenEnNu (tool gaat niet verder dan 1900). Volgens de rekentool van het internationaal instituut van sociale geschiedenis (die wel teruggaat tot 1897) bedraagt het vermogen dan EUR 3.693.354,59 (in 2016): http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php. Berekeningen uitgevoerd op 4 juni 2017. Bij de afwikkeling van de nalatenschap wordt ook een deel van zijn boeken geveild: Anoniem 1898, p. 7. Wel is er enig gedoe over het loon van de executeur, zie brieven d.d. 28 september 1897, SAA, archief 1315, 3A.

Het vermogen was voornamelijk gespreid over aandelen, obligaties en pandbrieven. Het woonhuis was niet belast met hypotheek.[82] Bij zijn overlijden had het huishouden in ieder geval twee dienstbodes, de standaard voor de betere kringen.[83] Met het vrije beroep van architect behoorde Salm tot een van oudsher bijzonder gefortuneerde groep.[84] De omvang van zijn nalatenschap plaatste hem in ieder geval in de hoogste groep van vermogenden: de 'welgestelden'.[85] Ook naar de maatstaven van nu was G.B. Salm financieel zeer succesvol te noemen.

2.3. **Opleiding**

G.B. Salm volgt in ieder geval de lagere school van 1837-1841 en is daar een gehoorzame en vlijtige leerling.[86] Vanaf zijn twaalfde volgt hij in de periode juni 1843 tot en met augustus 1846 privéonderwijs bij het 'maison d' éducation' van G.M. Ridderhof.[87]

Tevens volgt hij lessen aan het Instituut voor Teekenkundig Onderwijs, in ieder geval vanaf

---

82 Blijkens akte van inventaris der nalatenschap van G.B. Salm, d.d. 16 juli 1897 verleden voor C. Jonker, destijds notaris te Amsterdam en de akte van scheiding d.d. 1 november 1897 verleden voor C. Jonker, destijds notaris te Amsterdam: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 391. Zijn laatste testament is van 8 februari 1894 verleden voor C. Jonker, destijds notaris te Amsterdam: zie CBG, archief 303, 391.

83 Blijkens akte van inventaris der nalatenschap van G.B. Salm, d.d. 16 juli 1897 verleden voor C. Jonker, destijds notaris te Amsterdam en de akte van scheiding d.d. 1 november 1897 verleden voor C. Jonker, destijds notaris te Amsterdam: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 391. Voor een achtergrond van een leven op stand zie Montijn 1998, pp. 212-244, m.n. p. 212 en 220. Personeel was nodig voor de vele klusjes die bij de stand hoorden maar was ook een zeker statussymbool: Noordam 2001, p. 104. Voor afbeeldingen van de diverse dienstbodes (mogelijk ook uit het huishouden van A. Salm), zie SAA, archief 1315, 199.

84 Wilterdink 1984, p. 230. Zie ook Mandemakers 2001, p. 195 en p. 198 en De Nijs 2001, p. 209 en pp. 215-218.

85 Men kon destijds drie welstandsklassen onderscheiden: (i) de 'welgestelden' met een vermogen van meer dan honderdduizend gulden; (ii) de 'gegoeden' met een vermogen tussen de tienduizend en honderdduizend gulden; en (iii) de 'mingegoeden' met een vermogen tussen de duizend en tienduizend gulden. Zie Moes 2012, pp. 125-128.

86 Getuigschriften zijn bewaard gebleven uit de periode 1837-1841, ondertekend door de heer R. Paulus, onderwijzer. G.B. Salm is conform de voorbedrukte tekst een 'gehoorzaam en vlijtig leerling': zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 368.

87 Bewaard gebleven zijn diverse 'attestations honorables' van maison d'éducation de G.M. Ridderhof, periode 28 juni 1843- 15 augustus 1846: zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 369.

januari 1844 tot en met maart 1848.[88] G.B. Salm is een verdienstelijk tekenaar, zo blijkt.[89] Vervolgens doet hij in Haarlem op 13 november 1849 succesvol examen voor het uitoefenen van het beroep van landmeter.[90]

In de jaren veertig van de negentiende eeuw zijn weinig architecten actief. Dit aantal groeit langzaam in de jaren zestig en zeventig. Er ontstaan steeds meer architectenbureaus die een arbeidsverdeling kennen tussen architect, tekenaars en opzichters.[91] De tekenaars werken de ontwerpschetsen en de bestekken uit van de architect. De opzichters zien toe op de uitvoering van het gebouw volgens het bestek en de tekeningen. Aspirant-architecten leren het vak van tekenaar en opzichter bij een gevestigde architect.[92] De oorzaak hiervan is dat na de afschaffing van de gilden in 1795 en het daarbij behorende leerlingenstelsel het technische onderwijs in het slob zit. Een alternatief is niet voorhanden. Wel ontstaan in enkele steden tekenscholen waar avondonderwijs gegeven wordt in de bouwkunst, beeldende kunst en technische vakken.[93] Het maakt ook dat aspirant ambachtslieden enthousiast gebruik maken van vakonderwijs van particuliere instellingen van gevestigde architecten.[94] Dit patroon zien we ook bij de verdere opleiding van G.B. Salm tot architect.

Mogelijk gestimuleerd door zijn vader gaat Bart naar de 'teekenscholen' van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam.[95] Op 3 oktober 1848 doet hij toelatingsexamen waarvoor hij slaagt. Meteen de dag erna mag hij de opleiding beginnen.[96] In het

---

88 Getuigschrift van het Instituut van Teekenkundig Onderwijs (opgericht door de beide Amsterdamse departementen der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen), d.d. 26 januari 1844, G.B. Salm krijgt hulde voor 'ijver en oplettendheid' aldus voorbedrukte tekst: zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 370. Zie ook Middelkoop 1997a, p. 15.

89 Hij ontvangt in februari 1846 een getuigschrift voor een tweede prijs voor teekenkunde (moderne beeldjes), een getuigschrift voor teekenkunde (ornamenten), in februari 1847 een getuigschrift voor een derde prijs voor teekenkunde (landschappen), op 3 maart 1848 een getuigschrift voor de eerste prijs voor teekenkunde (1ste klasse, 2de afdeling) alsmede een (1ste) getuigschrift voor teekenkunde (perspectief): zie: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 370.

90 Het examen ziet op de bekwaamheden in de meetkunde: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 394. Voor een achtergrond van de stand en de ontwikkeling van de landmeting in de eerste helft van de negentiende eeuw zie: Van der Woud 2010a, pp. 32-48. Het verklaart mogelijk de keuze van Salm om het examen af te leggen: er was nog genoeg werk te doen.

91 Krabbe 1998, p. 156.

92 Krabbe 1998, p. 156.

93 Van der Woud 2010a, pp. 375-376.

94 Hagoort 2012, p. 240.

95 Zie bewijs van toegang tot de teekenscholen, inschrijfnummer 627, waarbij met de hand is bijgeschreven 'bouwkunst': Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 371. Voor een geschiedenis van de Academie zie Reynaerts 2001. Voor inschrijving zie Alfabetisch naamregister der leerlingen aan de teekenscholen. 1839-1868: Archief van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, SAA, archief 681, 122.

96 Registers der leerlingen der teekenscholen van de Academie: Archief van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, SAA, archief 681, 118: geëxamineerd op 3 oktober 1848 en aangekomen op 4 oktober 1848.

academiejaar, lopende van 1 mei 1849 tot 31 maart 1850, krijgt G.B. Salm les binnen de sectie Burgerlijke Bouwkunst en wint een bronzen medaille voor 'oefeningen in het wasschen met de beschrijving der schaduwen'.[97] Uiteindelijk ontvangt hij op 23 maart 1852 een getuigschrift van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten voor 'buitengewone werkzaamheden' in de 'Burger Bouwkunst'.[98]

De Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten verzorgt zowel de nationale kunstacademie als een tekenacademie, ook wel 'teekenschool' genoemd. Aankomend kunstenaars worden als 'kwekelingen' ingeschreven, aankomende ambachtsbazen als 'leerling' aan de tekenacademie.[99] G.B. Salm is ingeschreven als een 'leerling' van 1848-1852.[100] Waarschijnlijk betreft dit avondonderwijs in tekenen en theorie; dat kwam immers vaker voor.[101] G.B. Salm volgt hiermee het tot dan toe traditionele opleidings-pad van de ambachtsman. De bouwkunst is dan voornamelijk het terrein van de 'practici': ambachtsbazen zoals meester-timmerlieden, meester-metselaars maar ook landmeters en tenslotte ambtenaren van 's Rijks Waterstaat.[102] De praktische vorming staat dan ook voorop.[103]

In een ontboezeming aan zijn zoon Bram zegt Bart Salm zichzelf als autodidact te zien, die graag J.H. Leliman had willen nadoen door een opleiding in het buitenland te volgen maar dat was financieel niet haalbaar.[104] Zijn vader heeft hiervoor geen geld: dat moet hij eerst zelf verdienen. Hij werkt twee jaar bij architect Hendrik Hana (1814-1877) als tekenaar en gaat een half jaar bij Willem Anthonie Froger (1812-1883) in de leer als opzichter om vervolgens twee jaar bij Froger te werken. Hij krijgt dan de kans door de bemiddeling van zijn vader het Rozenhofje te bouwen en een gebouw voor Mr Beuker en Hope. Als hij geen werk meer heeft, gaat hij op reis. Na terugkeer gaat hij voor Mr Beuker een huis bouwen. Hij schrijft aan zijn zoon: 'het overige weet gij'.[105]

---

97 *Amsterdamsche Courant*, 20 februari 1851, 3de uitgifte, nr 44. Studiegenoten zijn onder meer A.L. Van Gendt en F.W. Van Gendt: zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 371.

98 Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 371.

99 Krabbe 1998, p. 70.

100 Voor inschrijving zie Alfabetisch naamregister der leerlingen aan de teekenscholen. 1839-1868: Archief van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, SAA, archief 681, 122. Gedurende deze tijd woont hij met zijn ouders aan Singel 82. Aan de Singel staat hij ingeschreven als 'architectleerling' (periode 1851-1853): zie https://archief.amsterdam/indexen/bevolkingsregisters_1851-1853/zoek/query.nl.pl?i1=1&v1=G&a1=Salm&x=17&z=b#BRA05645000204 (geraadpleegd 19 december 2017).

101 Krabbe 1998, p. 158 en Krabbe 2009, p. 248.

102 Van der Woud 1997b, p. 32.

103 Krabbe 1998, p. 158.

104 Middelkoop 1997a, p. 15, zie ook Hell en Los 2012, p. 57. Weliswaar is de familie Salm niet onbemiddeld, een studie in het buitenland voor de jonge Bart lijkt voor vader A. Salm Jzn. buiten zijn financiële bereik te liggen. Het antwoord op de vraag in hoeverre dit werkelijk financieel onhaalbaar is lijkt thans niet te beantwoorden: de financiële gegevens van de ouders van G.B. Salm zijn niet voorhanden.

105 Brief d.d. 23 november 1877, SAA, archief 1315, 24. Voor het gehele citaat zie Middelkoop 1997a, p. 15.

Verwijzend naar zijn eigen opleiding merkt hij met een lichte ondertoon van frustratie op dat hij van niemand raad krijgt en hij weet ook zeker niet waar en wat hij leren moet. Hij heeft dan ook geleerd door zelfstudie. Bart merkt vervolgens op dat zijn leven verandert omdat hij op 26-jarige leeftijd vader wordt van Bram. Het dwingt hem om zijn best te doen en door te gaan met volle moed: 'Dan smaakt de boterham goed al is ze ook nog zoo eenvoudig gegarneerd.'[106]

Later komt die frustratie nog duidelijker aan de oppervlakte. Hij geeft Bram, die dan in Zwolle studeert, het advies om stereometrie te doen en dan statica. Vervolgens bekent Bart er zo mee te zitten dat hij dat nooit geleerd heeft: 'al die formules kan ik niet lezen, en dat is erg oh zoo erg'. Hij dringt erop aan bij Bram om het beter te doen. Bart geeft aan dat hij er niets van wist en dat niemand het hem ook aanraadde.[107] Het verklaart waarom vader Salm alle mogelijkheden geeft aan Bram: hij gunt zijn zoon de opleiding die hij nooit heeft kunnen volgen. Waar het ontbreekt aan formele opleiding compenseert Bram dat door later diverse studiereizen naar Duitsland te maken om te kijken naar suiker- en broodfabrieken en bierbrouwerijen.[108] De opleiding in de praktijk verklaart ook waarom niets bekend is over de relatie van vader Salm met stijl. Hij heeft geen opleiding genoten in de diverse stijlvormen en dat maakt hem mogelijk onzeker. Net zoals de frustratie en onzekerheid over zijn technische rekenkundige vaardigheden.

Hendrik Hana staat bekend om zijn grondige opleiding. Salm gaat in 1850 bij hem in de leer.[109] Geboren in Leiden is Hana in 1851 woonachtig in Amsterdam. Over Hana is verder weinig bekend. Hij bouwt de hervormde kerk in Wolphaartsdijk, sticht in 1844 een ambachtsschool aan de Lauriersgracht en is bouwmeester van de eerste sociale woningbouw in Nederland: twee blokken arbeiderswoningen in Amsterdam.[110] Hana tekent de ontwerpen in de periode rond 1851-1852. Het is dan ook niet uit te sluiten dat Salm aan de projecten heeft meegetekend.[111] Het verklaart wellicht ook waarom Salm zelf uiteindelijk enkele blokken arbeiderswoningen zal ontwerpen: hij heeft al ervaring en affiniteit met de ontwerpopdracht.

G.B. Salm behoort, samen met de reeds genoemde H. Hana, maar ook J.H. Leliman, P.J. Hamer (1812-1887) en A.L. van Gendt (1835-1901) in Amsterdam tot een select gezelschap

---

106 Brief 1 augustus 1877, SAA, archief 1315, 24. Het gehele citaat is opgenomen in Middelkoop 1997a, p. 15.

107 Brief d.d. 9/13 september 1877, SAA, archief 1315, 24.

108 Winkel Lodeesen 1917, p. 16.

109 Anoniem 1897c) 8, pp. 57-58. In de periode 1847-1850 ontvangt Jacob Olie (1834-1905, tekenleraar en bouwkundige maar vooral bekend als fotograaf) bij Hana tekenonderricht en komt mogelijk Bram Salm tegen. Later wordt Olie opzichter bij J.H. Leliman. Na de oprichting van de eerste ambachtsschool wordt Olie directeur. In dezelfde periode geeft Bart daar les, ze hebben elkaar dan ook zeker gekend. Zie ook Kuyt 1997, p. 51.

110 Schade 1981, pp. 33-34 en 42. Zie voor een overzichtsgeschiedenis van de sociale woningbouw ook: V. Stissi, *Amsterdam, het mekka van de volkshuisvesting. Sociale woningbouw 1909-1942*, Rotterdam 2007.

111 Middelkoop 1997a, p. 16. Het betrof achttien woningen aan de Oostenburgermiddenstraat en twaalf woningen aan de Passeerdersdwarsstraat, zie Schade 1981, pp. 33-42 en Hagoort 2012, p. 239.

dat opdrachten voor woningbouwverenigingen uitvoerde.[112] De budgetten zijn beperkt. Dit resulteert in sobere en ingetogen gebouwen.[113] Salm bouwde voornamelijk in opdracht van de kerken. Vanuit zijn eigen kerk krijgt hij van de Doopsgezinde Stichting in 1871 de opdracht voor een woonblok, 'de Lely', van achttien woningen achter het Rijpenhofje aan de Bloemstraat.[114] Vervolgens krijgt hij voor de Remonstrantsche Stichting in 1875 de opdracht voor 36 woningen aan het Marnixplein.[115]

Na zijn opleiding bij Hana gaat Salm in de leer bij Froger.[116] De in Amsterdam geboren Froger heeft aanleg voor wiskunde en wordt opgeleid bij de Militaire Academie in Breda en het Instituut van de Marine (dan nog in Medemblik). Dan volgt een militaire carrière als docent aan de Militaire Academie (1836-1844) en bij de Genie waar hij werkt aan diverse fortificaties, de Waterlinie en de Stelling Amsterdam.[117] Aan het einde van zijn militaire carrière raakt hij in conflict met zijn superieuren over het te volgen beleid inzake het slopen van diverse fortificaties. Hij gaat daarom in 1849 met pensioen en vestigt zich als architect in Amsterdam.[118] Meteen krijgt hij een opdracht die voortvloeit uit zijn eerdere werkzaamheden: de waterhuishouding en waterverversing in de stadsgrachten van Amsterdam.[119] Het zou uiteindelijk leiden tot zijn bekendste project: de basisplannen voor het Noordzeekanaal.[120] Vervolgens is hij vanaf 1852 Inspecteur der Publieke Werken bij de gemeente Amsterdam waar hij bekend staat om zijn starre karakter. Een van zijn doelen is het maken van ontwerpen en berekeningen voor het kanaal, dat pas in 1876 geopend zou worden.[121] Daarnaast ontwerpt hij diverse gebouwen zoals het gebouw van het Bijbelgenootschap, een concertzaal in het Park en het hoofdkantoor van de Twentsche Bank.[122] Wellicht zijn bekendste werk is het complex aan de Oude Turfmarkt voor De Nederlandsche Bank (1865-1869, nu: Allard Pierson-museum).[123] Froger heeft geen specifieke eigen stijl en lijkt niet rigide in zijn architectuuropvattingen.[124] Iets wat we ook terug zullen zien bij G.B. Salm. Het is dus in de begintijd van Froger als zelfstandig architect dat Salm bij hem in de leer gaat. Vervolgens is Salm opzichter bij de bouw van de

112 Schade 1981, pp. 33-42, pp. 49-76 en pp. 78-88, zie ook Krabbe 2007, p. 531, Kleijn, Smit en Thunissen 2004, p. 155 en Krabbe 1998, p. 163.

113 Kleijn, Smit en Thunissen 2004, p. 155, zie ook Krabbe 2007, p. 531.

114 Schade 1981, pp. 152-153 en p. 156. Zie ook De Vries en Treffers 1982. Zoon A. Salm zal in 1912-1913 het gehele Rijpenhofje herbouwen.

115 Schade 1981, pp. 155-157.

116 Krabbe 1998, p. 156.

117 De Boer 1944, pp. 203-207. Zie ook Eijkelboom en Vermeer 2014, p. 38.

118 De Boer 1944, pp. 207-208.

119 De Boer 1944), p. 209.

120 Wortman en Van den Broek 1909, p. 7 en 17.

121 Hagoort 2012, p. 247 en p. 264.

122 Eijkelboom en Vermeer 2014, p. 38.

123 De Boer 1944, p. 213. In Westermann en Van der Velden 1985, p. 11. wordt opgemerkt dat Salm voor Froger bij de bouw van de Nederlandsche Bank opzichter was. Dat is onjuist, toen was Salm al tien jaar weg bij Froger. Zie ook Middelkoop 1997a, p. 16.

124 Eijkelboom en Vermeer 2014, p. 38.

Parkzaal in de Plantage (1850-1851), een ontwerp van Hana en Froger samen.[125] Blijkbaar blijven Froger en Salm contact houden. Wanneer G.B. Salm ernstig ziek is, zorgt Froger voor continuïteit bij een werk van Salm: de bouw van fabriek De Atlas (waaronder ontwerpen voor schoorsteen, fornuis en zaal) en enkele andere werken. Froger vraagt daar niets voor want laat 'hem het salaris genieten'.[126]

2.4. **Opdrachten**

In de tijd dat G.B. Salm actief wordt als architect in Amsterdam staat Nederland aan de vooravond van een economische verandering. Van een agrarische economische structuur verandert zij in een meer industrieel economische structuur.[127] Die verandering vindt in de tweede helft van de negentiende eeuw plaats, waarbij de gemechaniseerde industrie aan terrein wint en Amsterdam de grootste industriestad van Nederland wordt.[128] Dit veroorzaakt ook economische groei die met horten en stoten zal aanhouden tot aan het begin van de Eerste Wereldoorlog. Voor het bouwbedrijf is dit niet anders. De bouwmarkt van Amsterdam is heftig in beweging met regelmatig pieken en dalen. De tendens is echter stijgend. Tussen 1855 en 1914 neemt de bouwmarkt ruim in omvang toe.[129] Tevens zien we ook een forse groei van het aantal vaklieden in het bouwbedrijf, mede aangetrokken door de stadsuitbreidingen.[130] Behalve dat de economie groeit, groeit voor de werkgevers en de werknemers ook de koopkracht.[131]

Effectenhandelaren verdienen door grote emissies van staats-en spoorwegleningen in de jaren zestig alsmede de algemene handel in effecten en obligaties grote sommen geld. Het was mede de oorzaak voor een opleving van de nieuwbouw in Amsterdam in de periode vanaf 1866, met name van luxewoningen bij de Plantage, de Weteringschans, maar ook het Frederiksplein, Sarphatistraat en Vondelstraat.[132] Daarnaast wordt in de zogenaamde 'Kaapse Tijd' (1870-1876) veel geld verdiend met de diamanthandel en –nijverheid.[133] Dit verdiende

---

125 Anoniem 1897d, p. 113. Zie ook Roegholt 1982, p. 39.

126 Autobiografie van W.A. Froger, p. 26, Nationaal Archief, Den Haag, de Nederlandsche Bank NV (DNB), nummer toegang 2.25.68, inventarisnummer 16.102.

127 Voor een achtergrond zie: Van der Woud 2010a.

128 Voor een overzicht van opvattingen en beschouwingen over deze economische veranderingen zie: Van Stuijvenberg 1967, pp. 204-205. Zie ook De Vries 2000, pp. 189-191.

129 Engberts 1977, p. 82, zie ook p. 129. Voor een korte analyse van de periode zie Van der Woud 1997b, p. 200. Voor een diepere analyse zie Knotter 1991, pp. 93-99 en De Jonge 1968, pp. 198-204.

130 De Jonge 1968, p. 501 en Knotter 1991, pp. 63-64. Zie ook Van der Woud 1997b, p. 200.

131 De Jonge 1968, pp. 502-503. Zie ook Smits 1995, pp. 72-77, 88-90 en 338-339 en Van der Woud 1997b, p. 200.

132 Knotter 1991, p. 61.

133 Nieuwe diamantvelden in Zuid-Afrika, ontdekt in 1869, 1870 en 1871 zorgen voor een sterk aanbod van te verwerken diamanten in Amsterdam: Knotter 1991, p. 82 en p. 92.

geld vloeit na de beurscrisis van 1873 mede naar de bouwmarkt ter belegging in luxewoningen maar financiert ook vanaf 1875 de 'revolutiebouw'.[134]

Het is deze economische achtergrond die verklaart waarom G.B. Salm, en later zijn zoon, zo'n divers palet aan bouwopdrachten krijgt, met name in de utiliteitsbouw en luxe woningbouw. Het is in deze vraag waarin vader en zoon Salm de markt voorzien. De toenemende werkgelegenheid en groei van de bevolking zorgt voor de woningbouw zoals we die zien in de negentiende-eeuwse wijken van Amsterdam.[135] Maar het is niet zo zeer de volkswoningbouw waarin vader en zoon gaan excelleren maar in de bouw van het topsegment: de herenhuizen en villa's. Vader en zoon Salm bouwen dan ook voor de gegoede burgerij van Amsterdam: effectenhandelaren, kooplieden en directeuren van fabrieken.[136]

De familie Salm is doopsgezind. De Doopsgezinde Gemeente brengt van oudsher vele vooruitstrevende en energieke koopmansgeslachten voort die vooral een rol spelen in de geld- en effectenhandel.[137] Verder zijn ze goed vertegenwoordigd in de handel en de vrije beroepen.[138] De doopsgezinden stonden bekend als harde werkers en leefden vaak sober.[139] Daarbij streven ze naar welzijn voor de gemeenschap, zijn ze vrijgevig voor de armen en staat respect voor het individu voorop.[140] De Doopsgezinde Gemeente levert Salm dan ook een waardevol netwerk op. In de periode 1858-1863 en in zijn laatste jaren, van 1893 tot zijn overlijden in 1897 is G.B. Salm diaken bij de doopsgezinde kerkenraad.[141]

Het lidmaatschap van de kerk levert hem in ieder geval de start van zijn carrière op. Zijn eerste bouwopdracht is voor de Doopsgezinde Gemeente: het al eerder genoemde Rozenhofje (1858, Rozengracht 149-181).[142] Daarna zou G.B. Salm nog enkele opdrachten uitvoeren en

---

134 Bouwers zonder eigen kapitaal, de 'revolutiebouwers', hiertoe aangezet door grondexploitatiemaatschappijen en (hypotheek)banken, profiteren van het overvloedige aanbod van kapitaal. Deze speculatieve woningbouw is een grote drijver van de groei van Amsterdam in de jaren zeventig. De 'bouwmanie' zou in 1882 abrupt tot stilstand komen wanneer blijkt dat er sprake is van speculatie: het aanbod is veel groter dan de vraag. De bouw zou hierdoor enkele jaren in een crisis geraken. Zie hierover: Knotter 199, pp. 61-63, p. 66 en pp. 95-98. Zie ook Smit 2012, pp. 83-98.

135 Knotter 1991, p. 49.

136 Knotter 1991, pp. 94-95.

137 Bruin 1980, p. 39.

138 Schijf 1993, p. 98.

139 Bruin 1980, p. 30.

140 Van Vonderen 2013, p. 112.

141 Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 392, zie ook Middelkoop 1995, p. 110. Zijn tweede vrouw is echter lid van de Nederduitsche Hervormde Gemeente, bewijs van lidmaatschap J.M. De Jongh van Nederduitsche Hervormde Gemeente: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 404.

142 Deze bouwopdracht krijgt hij door bemiddeling van zijn vader, A. Salm Jzn. (1793-1858), die regent was bij het Rozenhofje namens de Doopsgezinde Gemeente en ook actief was binnen de kerk: zie Brief d.d. 23 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

de kerkenraad van adviezen voorzien. Dit levert veel goodwill op. Zo is men vanuit de Collegie van Diakenen der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente zo tevreden over zijn betrokkenheid bij de bouw van vier huizen op de plaats van het voormalige weeshuis aan de Prinsengracht (1867, Prinsengracht 1011-1017) (zie afb. 2) dat de voorzitter aangeeft hem blijvend aan te willen bevelen bij de gemeente Amsterdam.[143] Verder bouwt hij in opdracht van de diakenen van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente een blok van achttien woningen in de Bloemstraat (1871, Bloemstraat 129-131).[144] Vervolgens adviseert hij in 1880 de Doopsgezinde Gemeente van Haarlem.[145] Tenslotte bouwt hij nog een doopsgezinde kerk met pastorie in Hilversum (1877-1879, grondig vernieuwd in 1940, Boomberglaan 12).[146]

Bart Salm mag ook voor diverse gemeenteleden van de Doopsgezinde Gemeente aan de slag, en dat zijn niet de minsten. Zo ontwerpt hij voor A.W. van Eeghen (1827-1892) een als 'vorstelijk' omschreven woonhuis met koetshuis en stalling (1867, 1878, Amstel 344, gesloopt 1971).[147] Vervolgens verbouwt hij voor de halfbroer van A.W. van Eeghen, C.P. van Eeghen (1816-1889), het pand Keizersgracht 527 (1875).[148] De oude handelsfamilie Van Eeghen heeft in Amsterdam een zeer prominente rol.[149] De (half-) broers A.W. van Eeghen en C.P. van Eeghen zijn dan ook prestigieuze opdrachtgevers.[150]

De doopsgezinden zijn 'oppermachtig' bij de Nederlandse Bank.[151] Zo is C.P. van Eeghen 25 jaar lang president-directeur van de bank. Dit verklaart mogelijk waarom G.B. Salm en zoon A. Salm diverse opdrachten van de Nederlandsche Bank zullen ontvangen.[152] Mogelijk komt uit dit netwerk ook de opdracht voort voor G.B. Salm voor een bankgebouw voor de Maatschappij voor

---

143 Brief november 1868: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 395. Zie ook Kuyt 1997, p. 51. De hoge panden vormen een eenheid door gemeenschappelijk elementen zoals het gebruik van natuursteen maar zijn toch verschillend door de accenten die zijn aangebracht in de buitenste twee panden. Door de ingetogen en statige stijl passen ze zeer goed in de omgeving een kenmerk voor de ontwerpen van G.B. Salm. Zijn ontwerpen met een ingetogen en sobere stijl lenen zich uitstekend om ingepast te worden in het oude stadscentrum van Amsterdam.

144 Kuyt 1997, p. 55.

145 Hij krijgt daarvoor een attentie: brief d.d. 8 oktober 1880, SAA, archief 1315, 3. Salm stuurt daarvoor een dankbrief, brief d.d. 8 oktober 1880, SAA, archief 1315, 3.

146 Brief d.d. [ongedateerd], SAA, archief 1315, 24 en Hoogenraad 2016, pp. 220-221, die de kerk aan vader en zoon toeschrijft, m.i. ten onrechte. Zie ook Westermann en Van der Velden 1985, p. 13.

147 Kuyt 1997, p. 51 en Rogge 1949, p. 365. Zie ook Wijnman 1971, pp. 518-519.

148 Kuyt 1997, p. 62. Over C.P. van Eeghen zie Rogge 1949, pp. 336-342.

149 Bruin 1980, p. 30. Zie ook Schijf 1993, p. 98 en Rogge 1949.

150 C.P. van Eeghen en J.H. van Eeghen zaten ook achter een andere prestigieuze opdracht: het Stedelijk Museum (1894). Die ging echter naar A.W. Weissman, de gemeentearchitect van Amsterdam. Zie Wagenaar 1990, pp. 271-272 en Kok 1924, p.18.

151 Bruin 1980, p. 39. Zie ook Schijf 1993, p. 99.

152 Later zal ook P. van Eeghen (1844-1907), zoon van C.P. van Eeghen, als secretaris van de raad van commissarissen deel uitmaken van De Nederlandsche Bank: Bus 2013, p. 103.

Handel en Nijverheid (Keizersgracht 187-189, 1863-1864, 1870, gesloopt 1895).[153] De formele opdrachtgever is A. Mendel, die bij de oprichting nog secretaris is bij bankiersfirma Goll & Co en president van de Maatschappij voor Handel en Nijverheid.[154] Maar president-directeur van de Maatschappij voor Handel en Nijverheid wordt F. van Heukelom (1812-1872), de doopsgezinde president van de Kamer van Koophandel, en die moet G.B. Salm zeker gekend hebben.[155] Niet alleen van de kerk, maar deze F. van Heukelom was ook voorzitter van het bestuur van het Koninklijke Zoölogisch Genootschap 'Natura Artis Magistra', een grote opdrachtgever van Salm.[156] Daarnaast ontwerpt G.B. Salm een bankgebouw voor de Spaarbank voor de stad Amsterdam (Singel 544-546, 1879, Verwoest 1943).[157] Voor de Nederlandsche Bank, destijds gevestigd aan de Oude Turfmarkt, verricht G.B. Salm diverse bouwopdrachten (1884-1894). Alle opdrachten betreffen de Oude Turfmarkt en achterliggende terreinen.[158] Via C.P. van Eeghen krijgt G.B. Salm mogelijk ook de opdrachten voor de Nederlandse Bouwmaatschappij, waar C.P. van Eeghen enkele jaren commissaris is.[159]

2.5. **De Plantage**

De Plantage is lang een groene oase in de stad gebleven. Bij de stadsuitbreiding van 1656-1662 is het gebied bewust onbebouwd gebleven en uiteindelijk bestemd voor pleziertuinen.[160] Daarnaast vestigt dierentuin Artis zich in het gebied. Gedurende de uitbereidingsplannen in de jaren zestig van de negentiende eeuw wordt de Plantage bestemd voor bebouwing voor de gegoede burgerij. Ondanks een roep om een leidende rol vanuit de gemeente zijn het de aannemers die de Plantage ontwikkelen. Profiterend van het 'gratis uitzicht' langs de Plantage Parklaan en de oude hortus botanicus worden ruime en dure huizen neergezet. Dit is luxe ten opzichte van de oude volgebouwde stad.[161] Daarnaast weet Artis haar terrein flink uit te bereiden tot zo'n tien hectare waarmee ze de helft van de Plantage in beslag neemt.[162] Vervolgens ontstaat in 1872 vanuit de Plantage de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij

153 Kuyt 1997, p. 40.

154 Schijf 1993, p. 94. Over Mendel, beschreven als een handelaar en consul uit Oostenrijk, is verder weinig bekend. Hij brengt de bank binnen een jaar naar de afgrond en vlucht vervolgens naar Londen: Zie Pohl en Freitag 1994, p. 772.

155 Schijf 1993, pp. 93-94.

156 Zie Mehos 2006, pp. 133-134 en ook https://www.parlement.com/id/vg09llycyths (geraadpleegd 19 september 2017).

157 Kuyt 1997, p. 69. Zie ook De Roy van Zuydewijn 1984 (eerste druk 1969), p. 50.

158 Kuyt 1997, p. 83.

159 Hagoort Amsterdam 2012, p. 338.

160 Lesger 2013, pp. 141-142.

161 Wagenaar 2000, p. 16. Zie ook Roegholt 1982, pp. 59-61.

162 Wagenaar 1990, pp. 256-258.

(AOM). Met name de verdere ontwikkeling van Artis en de oprichting van de AOM zullen nauw verbonden raken met de carrière van G.B. Salm en later ook A. Salm.

Groot voordeel is dat G.B. Salm direct om de hoek woont bij een van zijn grote opdrachtgevers: het Koninklijke Zoölogisch Genootschap 'Natura Artis Magistra', een besloten club van welgestelde heren die als doel heeft het bevorderen van de kennis van de natuur. G.B. Salm werkt zo'n dertig jaar (periode 1853-1885) voor Artis. [163] Hij is daarmee de eerste onofficiële architect van de gebouwen in dierentuin Artis.[164] G.B. Salm heeft een zeer goede vriendschap met de oprichter en latere directeur van Artis, G.F. Westerman (1807-1890).[165] Wat wellicht helpt is dat de één generatie oudere Westerman zijn overbuurman is op de Plantage Middenlaan.[166] Bart Salm is, evenals eerder zijn vader en later ook zijn zoon, zelf lid van het genootschap.[167]

G.B. Salm ontwerpt uiteindelijke vele gebouwen, dierenverblijven en loodsen voor het genootschap. Het vroegste ontwerp van G.B. Salm is de roofdierengalerij (1858).[168] De oorspronkelijke bouwtekening heeft veel details. In de loop der tijd zijn de sierlijke torentjes, bogen en gietijzeren constructies echter verdwenen. [169] Enkele jaren later ontwerpt hij ook

163 Kuyt 1991, p. 108.

164 Artis kende geen officiële aanstelling tot architect.

165 Bij de betaling van een bescheiden declaratie dankt Westerman G.B. Salm voor zijn 'welwillendheid en goede zorgen aan dit werk besteed' en zijn 'aankoop in Parijs gedaan' en spreekt de hoop uit nog een poosje samen te mogen werken en te mogen rekenen op zijn 'talenten en hartelijk belangstelling', brief in Parijs bezorgd bij hotel van G.B. Salm, brief d.d. 16 februari 1872, G.F. Westerman: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 395. Het is niet duidelijk om welk werk en welke aankoop het gaat.

166 G.F. Westerman woont op Plantage Middenlaan 24: zie SAA, archief 395, 1154. Westerman zou het woonhuis en perceel nalaten aan de gemeente Amsterdam: vervolgens wordt hier de Artis (vanaf 1894: Hollandsche) Schouwburg gebouwd (1891-1892, C.A. Bombach (1857-1917)). Bombach woonde tussen 1889 en 1891 op de Plantage Middenlaan 78, het adres waar A. Salm GBzn woonde na zijn terugkeer uit Parijs en zijn daaropvolgend huwelijk. Bombach was een omstreden architect met een bewogen leven: zie https://www.amsterdamsebinnenstad.nl/binnenstad/250/amsterdam1900-bombach.html (geraadpleegd 19 augustus 2018). De Hollandsche Schouwburg was tussen 1942 en 1943 de deportatieplaats voor joden in Amsterdam en is nu een monument en gedenkplaats.

167 Kuyt 1991), p. 109 en p. 111. Overigens is oom en schoonvader Hendrik Salm (1796-1862) ook lid: Hell en Los 2012, p. 46 en pp. 51-53. A. Salm wordt lid op 20 juli 1876, SAA, Archief 1315, 9.

168 Voor de aanbesteding van onderdelen van de roofdiergalerij zie Archief van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra, SAA, 395, 1114. Voor bestek en voorwaarden zie SAA, 395, 1106 en 1125.

169 Kuyt 1997, p. 35. Zie ook Van Geemert 2001, p. 47. Voor een rekening van Salm aan Artis inzake de grote-dierengalerij, met een honorarium van 5%, NLG 2039,46, met onkosten totaal NLG 2239,=, z.d., 1862, zie SAA, archief 395, 3781.

een giraffenstal (verplaatsing en uitbreiding, 1863).[170] Salm ontwerpt niet alleen dierenonderkomens maar bijvoorbeeld ook het faunagebouw en de Artisbibliotheek aan de Plantage Middenlaan (1866-1867, uitbreiding bibliotheek 1869 en 1870), in eclectische stijl.[171] Op het terrein ontwerpt hij twee bruggen over de Nieuwe Prinsengracht (1864, deels gesloopt). De gracht wordt afgesloten voor de doorgaande scheepvaart en omgevormd tot vijvers.[172] Aan de Plantage Kerklaan (1870) ontwerpt hij het ledenlokaal in neoclassicistische stijl.[173]

Aan de oostelijke rand van het terrein ontwerpt Salm de bergloodsen aan de Lijnbaansgracht (1874-1875, 1878, 1885), gebouwd in chaletstijl.[174] Voor de dierenonderkomens ontwerpt hij nog een zeeleeuwenverblijf (1877-1878). Het ontwerp is van G.B. Salm maar zijn zoon maakt hiervoor een voorbeeldschets van het zeeleeuwenverblijf van de dierentuin in Antwerpen, waar hij speciaal naar toegaat.[175] Het is een eerste poging om A. Salm bij Artis als architect te introduceren. Helaas zal dat faliekant mislukken, zoals wij later zullen zien.

De ontwerpen van G.B. Salm zijn gevarieerd in stijl. Afhankelijk van de functie of status van een gebouw speelt G.B. Salm met gangbare neostijl en/of een combinatie van stijlvormen.[176] Het is echter in samenwerking met zijn zoon dat G.B. Salm zijn meest belangrijke werk voor Artis zou bouwen: het Aquarium (1879-1880). Met zijn classicistische gevel is het nog altijd het meest gezichtsbepalende gebouw aan de Plantage Middenlaan. Op dit gebouw wordt in paragraaf 5.5 teruggekomen.

De verhuizing naar de Plantage Middenlaan levert nog een nieuwe architectuuruitdaging op die G.B. Salm in zijn stoutste dromen niet zou hebben kunnen bevroeden. Zijn buurman, op nummer 15, de likeurstoker F.J.W.H. Schmitz en zijn goede vriend G.F. Westerman nemen samen met K.A. Schadd, A.G.M. Caramelli en W. Ramann in 1871 het initiatief voor een omnibusdienst.[177] De gegoede burgerij die neergestreken is in de Plantage heeft zijn

---

170 Kuyt 1991, p. 109.

171 Kuyt 1997, pp. 35-36 en Van Geemert 2001, p.109 en pp. 123-124.

172 Kuyt 1997, p. 35, zie ook Van Geemert 2001, p.109 en p. 136.

173 De oorspronkelijke ledenlokalen omvatten het huidige kantoorpand van Artis. De voormalige concertzaal is nu een televisiestudio. Zie Van Geemert 2001, p. 146. Het pand van de ledenlokalen kent een beladen historische geschiedenis. In de periode 1939-1968 was het gebouw in gebruik als bevolkingsregister. Door de verzetsgroep van Gerrit van der Veen werd in 1943 door een bomaanslag een gat geslagen. Hierdoor verloor het pand zijn bovenverdieping en een kap. Na de oorlog is dat zo gelaten. De renovatie van het pand in 2014 werd niet enthousiast ontvangen. Zie hiervoor https://www.parool.nl/amsterdam/nieuwbouw-plantage-kreeg-nominatie-maar-is-volgens-sommige-kenners-mislukt~a3810687/ (geraadpleegd 18 oktober 2017). Voor nota verschillende behangerswerken aan de Nieuwe Lokalen, z.d., zie Archief van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra, SAA, archief 395, 3781.

174 Kuyt 1997, p. 36 en Kuyt 1991, pp. 109-110 en p. 118. Zie ook Rijkscommissie voor de Monumentenzorg 1984, p. 34.

175 Kuyt 1991, p. 109. Zie ook Kuyt 1997, pp. 36 en 73.

176 Kuyt 1991, pp. 109-110.

177 Schmitz was erfgenaam van het likeurmerk Wijnand Fockink, zie https://wynand-fockink.nl

werk in het centrum. Men gaat dan ook elke ochtend, zoals te doen gebruikelijk, met een huurrijtuig naar het werk. In de middag volgen de dames die in het centrum inkopen gaan doen.[178] Vervolgens moet iedereen weer terug. Vanuit deze vervoersbehoefte ontstaat in 1871 het initiatief voor een geregelde paarden-omnibusdienst van de Plantage naar de Dam.[179] Het initiatief slaat aan en op 1 juli 1872 wordt de AOM opgericht.

Het resulteert in een reeks van ontwerpopdrachten voor stallen, kantoorgebouwen, remises en pakhuizen in de periode van 1872-1894, met name op het Roeterseiland, grenzend aan de Plantage.[180] Ook ontwerpt G.B. Salm de directeurswoning voor de eerste directeur van de AOM: K.H. Schadd (1878, Plantage Middenlaan 60), een statig vierkant herenhuis in classicistische stijl met witgepleisterde muren.[181] Uiteindelijk zal zoon A. Salm ook gaan ontwerpen voor de AOM.

2.6. **De praktijk**

In de archieven van vader en zoon Salm is helaas alleen een zeer intensieve briefwisseling overgeleverd uit de periode 1877-1878, wanneer Bram in Zwolle en later in Parijs studeert. Via deze correspondentie leert men de praktijk van vader Salm zeer goed kennen. Omdat er verder weinig te vinden is over de praktijk van vader Salm uit de eerste hand is de keuze gemaakt om deze periode uitgebreid te beschrijven. Het is namelijk de enige mogelijkheid om dichtbij vader Salm en zijn praktijk te komen. Men krijgt hierdoor niet alleen inzage in de diverse projecten maar ook inzage in de diverse beslommeringen van het voeren van een praktijk: het onderhouden van contacten en dineren met cliënten, het inwinnen van advies (vaak bij zijn zoon), de reizen naar het buitenland en de financiën.

Vader kijkt uit naar de samenwerking met zijn zoon en beklaagt zich over zijn medewerkers, 'die flaauwe kunstenaarsheeren' die 'zoo wat van niets weten en niets kennen'.[182] Op zijn bureau verzucht hij dan ook menigmaal: 'Och was Bram maar op mijn bureau dan had ik zeker in hem een helper'. Zelfs een cliënt van kantoor, A.W. van Eeghen stelt voor: 'kan je zoon dat niet eens doen'.[183] Zo wordt langzaam het pad geëffend voor de intrede van Bram op kantoor. Dit

(geraadpleegd 18 oktober 2017). Schadd heeft een uitgeverij in de Kalverstraat, Caramelli is directeur van kunsthandel Buffa en Zoon en W. Ramann is reder: zie Roegholt 1982, pp. 62-63.

178 Lesger 2013, pp. 233-234.

179 Lesger 2013, pp. 233-234. Zie voor een verdere achtergrond Wagenaar 1990, pp. 306-310. Een omnibus is een paardenkoets voor zo'n twaalf passagiers. Het is de voorloper van de paardentram. Berlage is nogal kritisch over de invloed van de Omnibus-Maatschappij op het straatbeeld: zie Van der Woud 1997b, p. 201.

180 Kuyt 1997, pp. 58-60, 62, 64, 65, 82, 83 en 99.

181 Kuyt 1997 , p. 65.

182 Brief 1 augustus 1877, SAA, archief 1315, 24.

183 Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

zal echter nog enige jaren duren.

De meeste architecten hebben niet meer dan twee medewerkers. De architect, zo ook Salm, doet meestal het ontwerp- en tekenwerk zelf.[184] Naarmate de architect succesvoller is, kan het tekenwerk worden overgelaten aan de tekenaars; de architect maakt dan de eerste schetsen. Bij de grotere bureaus wordt de architect meer zakenman en organisator.[185] Dan verschijnt ook een chef de bureau op kantoor en bij zoon Salm zelfs een secretaris. Hoewel vader Salm start met een klein bureau heeft hij al snel, net als later zijn zoon Salm, een groot bureau met meerdere medewerkers.

In die tijd is een van die medewerkers de getalenteerde G. van Arkel (1858-1918), wellicht de bekendste leerling van G.B. Salm. Van Arkel komt in 1876 via W. Wilkens, de bureauchef van G.B. Salm, terecht bij Bureau Salm.[186] Van Arkel tekent mee en werkt aan de uitvoering van diverse projecten van G.B. Salm waaronder het Aquarium van Artis (Plantage Middenlaan 53, 1881-1882, G.B. Salm en A. Salm), de 'Amstel' bierbouwerij (diverse projecten, Buitensingel, G.B. Salm), pakhuizen 'De Yzerstaven' aan de Spuistraat (Spuistraat/Nieuwezijds Voorburgwal 22, 1872, G.B. Salm), het gebouw voor de 'Vrije Gemeente' (Weteringschans 6-8, 1879, G.B. Salm) en de Wester Suikerraffinaderij (Van Noordtkade 20, 1882-1883, G.B. Salm). Bij het vertrek van Wilkens gaat Van Arkel met hem mee en wordt in 1882 zijn compagnon.[187] Het vertrek van Wilkens en Van Arkel zal een aderlating zijn geweest voor het bureau Salm. Ook de bekende Leidse architect H.J. Jesse (1860-1943) is enkele jaren tekenaar bij bureau Salm.[188]

Sociale verplichtingen horen bij het werk. Zo gaat hij naar de eerstesteenlegging bij J.A. Langerhuizen. Aansluitend gaat Bart dineren met Langerhuizen in 'het Hof van Holland', een restaurant in het centrum van Hilversum.[189] J.A. Langerhuizen (1845-1914), een commissionair uit Amsterdam, koopt in februari 1876 Villa Bagatelle aan de 's-Gravenlandseweg 54 te Hilversum en laat die in zijn geheel verplaatsen. G.B. Salm lijkt hierbij op te treden als adviseur dan wel een verbouwing te realiseren.[190]

In augustus 1877 is Bart Salm heel druk, hij komt nauwelijks buiten.[191] Hij moet naar Parijs

---

184 Krabbe, Broekhuizen en Smit 2018, p. 66.

185 Krabbe, Broekhuizen en Smit 2018, p. 66.

186 Wilkens stuurt als Bram in Parijs zit ook af en toe wat stukken door: zie bijvoorbeeld brief d.d. 21 januari 1880, SAA, archief 1315, 33.

187 Breen 1917, pp. 3-4.

188 Zie ook Anoniem 1940, z.p.

189 Brief d.d. 20 juli 1877, SAA, archief 1315, 24. Het diner noemt Bart 'erg deftig'. Zie brief d.d. 21 juli 1877, SAA, archief 1315, 24.

190 Brief d.d. 27 juli 1877, SAA, archief 1315, 26. Zie ook Van der Schuyt en De Ronde 2005, pp. 219-221 en http://www.onsamsterdam.nl/tijdschrift/jaargang-2017/55-tijdschrift/tijdschrift-jaargang-2017/3585-nummer-7-juli-augustus-2017?showall=&start=2 (geraadpleegd 2 november 2017).

191 Brief d.d. 18 augustus 1877, SAA archief 1315, 24. Zijn vrouw spreekt eerder de hoop uit dat het rustiger wordt voor Bart omdat het de zomer zeer druk geweest is: brief d.d. 20 juli 1877, SAA, archief 1315, 24. Dat is echter niet het geval. Weliswaar ligt het werk op de ambachtsschool, waar Salm lesgeeft, stil omdat het vakantie is, hij gaat vervolgens wel naar de Haarlemmermeer met de heren Hauser en Molenkamp voor een

maar kan er geen tijd voor vinden. Hij gaat zaterdagavond met de trein vanuit Amsterdam naar Hilversum en blijft dan tot maandag, om de heren Langerhuizen en Brix te zien en het onderhanden werk te bespreken. Ook is Bart bezig met de aanbesteding van het huis van de heer Weiland.[192] Voor de Amsterdamse arts C. Brix ontwerpt G.B. Salm Villa Oersberg ('s-Gravelandseweg 99, Hilversum 1877, gesloopt omstreeks 1920).[193]

Vervolgens meldt hij dat het werk voor de AOM stil staat nadat de tramremise op de Overtoom is geopend.[194] Uiteindelijk lukt het hem om eind augustus naar Parijs te gaan.[195] De reden voor de reis naar Parijs is om een Panorama-gebouw te bekijken, wat hij zelf een grote gashouder noemt. [196] Het betreft een ontwerp voor een besloten prijsvraag voor een gelijksoortig gebouw in de Plantage.[197] Bart meent dat het Panoramawerk niet veel belooft, hij vindt het te eenvoudig voor wat nieuws. Het gevolg is wel dat het een kopie wordt van het Franse voorbeeld. Daarnaast is er weinig geld om er een blok omheen te bouwen. Hij maakt er een tekening voor.[198] Verder bezoekt hij de opera en een tentoonstelling. Uiteindelijk krijgt hij in november voor het Panoramaontwerp een afrekening voor het ontwerp van NLG 300 (conform het programma) en verneemt hij dat vooralsnog niets is besloten.[199] Hij maakt de tekening af voor een stal van de AOM voor zestien paarden,

nieuw project: brief d.d. 21 juli 1877, SAA, archief 1315, 24. Onbekend is welk project. Bart Salm heeft ook regelmatig vergaderingen van de ambachtsschool: brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24, zie ook brief d.d. 10 december 1877, SAA, archief 1315, 24. Het werk voor de ambachtsschool is redelijk intensief en wordt zeer gewaardeerd. Het bestuur roept dan ook de hulp in van Bram voor een cadeau aan zijn vader ter gelegenheid van de nieuwe lokalen: brief d.d. 18 augustus 1877, SAA, archief 1315, 26. Welk cadeau hij krijgt is onbekend, wel sturen ze hem een dankbrief: brief d.d. 24 oktober 1877, archief 1315, 3.

192 Brief d.d. 8 augustus (zonder jaar, waarschijnlijk 1877), SAA, archief 1315, 24. Onbekend is welk project dit is.

193 Van der Schuyt en De Ronde 2005, pp. 288-291.

194 'aardig feest geweest', kan hij daarover melden: brief d.d. 9 augustus 1877, SAA, archief 1315, 24.

195 De heenreis naar Parijs doet hij aan een stuk van acht uur 's ochtends tot kwart over tien 's-avonds. De terugreis gaat over Brussel, waar hij verblijft om de dag erna 's avonds in Hilversum terug te keren. Hij uit de wens dat hij samen met Bram Parijs kon verkennen. Hij verzucht dat 'Meijer en Willink' thans thuis zijn, 'de wil is goed. Evenwel hebben ze weinig in het hoofd. Gelukkig gij beter onderwijs krijgt.' Brieven d.d. 30 augustus 1877 en 8 september 1877, SAA, archief 1315, 24.

196 Brief 8 september 1877, SAA, archief 1315, 24.

197 Het panoramagebouw is ook een initiatief van Westerman, reden dat Salm gevraagd zal zijn: Wolf 2012, p. 39. Zie ook: Mehos 2006, p. 97.

198 'weer in haast', verzucht hij: brief 8 september 1877, SAA, archief 1315, 24. Enkele jaren later maakt A. Salm ook een schets voor een voorgevel van een panoramagebouw. Toen hij de opdracht kreeg, moest hij gelijk aan het 'concours' van vader denken van enkele jaren eerder: zie brief d.d. 12 februari en 10 maart 1880, SAA, archief 1315, 33. Voor de tekening zie Panoramagebouw, Plantage Middenlaan 50, schetsontwerp met opstand van de gevel, 1880, SAA, Beeldbank, 1315BT901314 en Panoramagebouw, Plantage Middenlaan 50, perspectivische schets van de voorzijde van het gebouw, 1880, SAA, Beeldbank, 1315BT901315.

199 Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24. Zie ook brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 3. Uiteindelijk zal I. Gosschalk (1838-1907) de (besloten) prijsvraag winnen. De andere deelnemers zijn J.L. Springer (1850-1915) en A.L. van Gendt (1835-1901). Aanbesteed door de Panorama-Maatschappij

Langerhuizen komt langs om de hele gevel aan te passen en de school is klaar. Hij is ook bezig met het Aquarium.[200]

In de herfst is er sprake van een reis naar Frankfurt en vervolgens Hannover.[201] Uiteindelijk reist Bart helemaal naar Berlijn.[202] Hannover en Berlijn bezoekt hij samen met A.W. Krasnapolsky (1834-1912), door Bart 'Kras' genoemd, om te bekijken hoe Krasnapolsky zijn tuin wil inrichten.[203] Het gaat hier om de wintertuin voor Grand Café Krasnapolsky waarvoor Bart Salm in 1879 een ontwerp zal maken. Blijkbaar is er spanning tussen Bart en Krasnapolsky.[204] Mogelijk is de opdracht lange tijd niet zeker: Bram zinspeelt hierop wanneer hij naar een krantenartikel verwijst dat stelt dat de opdracht naar een ander gegaan is.[205] In januari 1878 spreekt Bart opnieuw met Krasnapolsky over de toekomstplannen. Hij merkt daarover op aan Bram: 'Doe als ik wat je kan en daarmede basta.'[206] Op 8 juni 1880 bericht Bart aan Bram dat de tuin nog steeds niet af is.[207] Dat blijft onduidelijk omdat hij daar enkele maanden later opnieuw naar informeert. Intussen krijgt Bram in oktober 1879 de opdracht voor een koffiehuis in Arnhem.[208] Dat opent al een jaar later. Ook daarvan wil Bram alles weten.[209]

op 9 april 1879. Na langdurige leegstand in 1935 gesloopt. Zie ook, Anoniem 1877a), z.p., Keuning en Lansink 1999, p.67 en Middelkoop 1997b, pp. 70-80.

200 Dit is de eerste vermelding van het ontwerp voor het Aquarium voor Artis: brief 8 september 1877, SAA, archief 1315, 24.

201 Brief d.d. 26 oktober 1877, SAA, archief 1315, 24.

202 Briefkaart d.d. 16 november 1877, SAA, archief 1315, 26.

203 Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

204 Bart meldt aan Bram dat Krasnapolsky de zaak heeft overgedaan maar wel erbij blijft. Bart merkt op: 'veel gepraat veel onwaarheden'. Brief d.d. 4 december 1877, SAA, archief 1315, 24.

205 Bram merkt hierover op 'Als Bijvoet zich nu maar niet bij hem opdringt met zijn project van een wintertuin 'a la Roetemeyer!' : Brief d.d. [zonder datum] november 1877, SAA, archief 1315, 23.

206 Brief d.d. [ongedateerd], SAA, archief 1315, 24.

207 Daarbij is het bij Bram nog steeds onduidelijk of de opdracht nou voor Krasnapolsky is of de 'Groningsche Companie'. Brief d.d. 18 juli 1880, SAA, archief 1315, 33. Het is onduidelijk waar deze verwarring vandaan komt. Krasnapolsky was immers eigenaar gebleven. Zie Vreeken en Wouthuysen 1987, pp. 97-112, met name pp. 100-103 en 107-109.

208 Brief d.d. 17 oktober 1879, SAA, archief 1315, 32, zie ook brief d.d. [dag onleesbaar] oktober 1878, SAA, archief 1315, 32. Het koffiehuis ligt in de Vijzelstraat: Anoniem 1879a, z.p..

209 Brief d.d. 23 november 1880, SAA, archief 1315, 33.

Vervolgens werkt hij aan een huis dat gebouwd wordt voor baron G.A. Tindal (1839-1921) (1878, Sarphatikade 1).[210] Volgens Bart Salm betreft het een goedkoop huis en hij geeft aan moeite te hebben om een gelukkig motief te vinden.[211] Enkele maanden later heeft hij de tekeningen af en het klad-bestek geschreven.[212] A. Salm zou later voor G.A. Tindal Villa Bel Air in Hilversum verbouwen (Ceintuurbaan 16, 1904, 1912).[213]

Salm moet rekenen voor een kap en informeren bij Meeren, Nering Bögel en Cahen hoe het met het werk staat.[214] Hij doet ook mee aan een prijsvraag in 'oud-Hollandsche stijl'.[215] Hij vraagt vervolgens aan Bram om aan J.G.J. van Roosmalen, de docent van zijn zoon, te vragen wat hij van die oud-Hollandsche stijl denkt.[216] Op zich is het opmerkelijk dat Salm hier de mening van Van Roosmalen vraagt. De bak- en bergsteenarchitectuur in oud-Hollandsche stijl was in die tijd behoorlijk populair, zowel nationaal als internationaal.[217] Het suggereert dat Salm daar toch zijn bedenkingen over heeft dan wel onzekerheid over voelt.

Voor Hilversum tekent hij een 'Regthuis', een gemeentehuis met kantongerecht. Hij vraagt daarbij aan zijn zoon of hij zin heeft om een plan te maken. Het is voor een gemeente met 9.000 zielen.[218] Over het programma merkt hij op: 'de architect zal wel weten wat nodig is. Van Appeldoorn en Barneveld is te klein, enz.' Hij weet niet hoe het gaan zal maar zal eerst

---

210 Kuyt 1997, p. 66. Zie ook brief inzake afrekening, brief d.d. september 1879, SAA, archief 1315, 3. De familie Tindal is gelieerd aan de familie Van der Vliet (van de Firma De Yzerstaven). Hoogstwaarschijnlijk is zo dan ook het contact tot stand gekomen. Zie Van Vonderen 2013, p. 151. Voor G.A. Tindal zie o.a. https://www.maritiemdigitaal.nl/index.cfm?event=search.getdetail&id=120100690 , geraadpleegd 25 januari 2020. Hij werd baron in 1880, formeel was hij in 1878 jonkheer. Na een carrière in de marine, was hij oprichter van een stoomvaartmaatschappij, wethouder in Amsterdam en kamerheer van Koning Willem III.

211 Brief d.d. 17 oktober 1877, SAA, archief 1315, 24.

212 Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24 en brief d.d. [ongedateerd], SAA, archief 1315, 24. Blijkbaar ondervindt de bouw wat problemen want Bram vraagt namelijk na of het werk bij Tindal wat gelukkiger gaat. Brief d.d. 2 juni 1878, SAA, archief 1315, 30. Voor tekening woonhuis G.A. Tindal door G.B. Salm, februari 1878 zie: HNI, Arkel, G. (Gerrit) van / Archief ARKE, t39.

213 Westermann en Van der Velden 1985, p. 15, die G.B. Salm noemen, maar die was toen al overleden. Voor zoon Salm zie brieven d.d. 18 augustus en 10 oktober 1911, Rekeningboek 1891-1917, SAA, archief 1315, 45.

214 Brief d.d. 17 oktober 1877, SAA, archief 1315, 24. Welk werk het voor 'Meeren' betreft is onduidelijk. Het werk voor Nering Bögel betreft waarschijnlijk de brood- en meelfabriek Ceres (Nieuwe Prinsengracht 55-63), het werk voor J. Cahen jr. betreft waarschijnlijk Dames kleeder-en mantelmagazijn Aux Quatre Saisons (Kalverstraat 44-46).

215 Brief d.d. 31 januari 1878, SAA, archief 1315, 24. De prijsvraag ziet op 'Leemanshoop' en dus niet op een ontwerp voor G.A. Tindal: anders zie Middelkoop 1997a, p. 18, waar ook deel citaat opgenomen.

216 Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

217 Van der Woud 1997b, p. 204.

218 Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

slechts een plan maken. [219] Bram is mogelijk nog enthousiaster over de opdracht dan Bart: hij heeft er 'veel zin in'. [220] Bart geeft aan dat het programma (van eisen) voor het gemeentehuis ontbreekt en dat hij 'moet zoo wat zelf weten.' Vervolgens geeft hij een opsomming wat het allemaal zou moeten bevatten zoals een zittingszaal, een gemengde zaal, een secretarie, een burgemeesterskamer en zo gaat hij nog even door. [221] Bram dankt vader voor het programma, vraagt zich af waar het 'Regthuis' komt en geeft aan erover na te denken. [222] Hij vraagt vervolgens regelmatig naar de status van het 'Regthuis' in Hilversum, of het een vrijstaand gebouw moet zijn en eventueel met ramen, want merkt hij op, als er gevolgen zijn voor het plan: 'dien ik dat toch te weten?!'[223] Bram moet regelmatig vragen herhalen aan zijn vader om antwoord te krijgen. In januari geeft Bart aan dat het ontwerp niet echt wil lukken. [224] Uiteindelijk gaat het plan niet door: de minister van Justitie geeft geen toestemming. [225]

Bram leest in de krant dat de opdracht voor het Aquarium naar zijn vader gegaan is en feliciteert hem daarmee. [226] Bart zelf wil eerst een ontwerp maken voor het Aquarium en dan naar Frankfurt. [227] De reis naar Frankfurt wordt meerdere keren uitgesteld. [228] Uiteindelijk gaat Bart met Kerst 1877 naar Parijs, vermoedelijk voor het Aquarium. [229]

---

219 Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

220 Brief d.d. (ongedateerd) November 1877, SAA, archief 1315, 23.

221 Brief d.d. 4 december 1877, SAA, archief 1315, 24. Wel is de waarschijnlijke plaats bekend, aan het plein voor het Hof van Holland. Zie brief d.d. 17 november 1877, SAA, archief 1315, 3. Dat meldt vader echter niet aan zoon.

222 Zie ook brief d.d. 6 december 1877, SAA, archief 1315, 23.

223 Brief d.d. 14 december 1877, SAA, archief 1315, 23, zie ook brief d.d. 13 december 1877, SAA, archief 1315, 23.

224 Brief d.d. 7 januari 1878, SAA, archief 1315, 24. Bij Bram ook niet want later schrijft hij aan zijn moeder dat hij aan het Raadhuis niet meegetekend heeft. Brief d.d. 22 december 1878, SAA, archief 1315, 30.

225 Koenders 2001, p. 14. Bart Salm geeft bij de gemeente aan dat hij graag zijn tekeningen terug wil hebben maar dat hij geen honorarium in rekening zal brengen. Als bewijs van erkenning besluit de gemeenteraad hem dan ook een geschenk aan te bieden. Anoniem 1880b, z.p., aanwezig in SAA, archief 1315, 3. Het geschenk wordt hem enkele maanden later aangeboden: een beeld. Brief d.d. 27 april 1880, SAA, archief 1315, 3.

226 Brief d.d. [zonder dag] november 1877, SAA, archief 1315, 23.

227 Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

228 Dat wil hij doen met de kerstdagen: brief d.d. 10 december 1877, SAA, archief 1315, 24. Hij klaagt vervolgens weer over kantoordrukte en geeft aan niet naar Frankfurt te gaan als Bram uit Zwolle overkomt voor de kerstdagen. Brief d.d. 15 december 1877, SAA, archief 1315, 24. Zie ook briefkaart 20 november 1877, SAA, archief 1315, 26.

229 Salm heeft ter voorbereiding van de opdracht ook al veel gereisd voor het Aquarium. Zie brief [zonder dag] september 1877, SAA, archief 1315, 23, brief d.d. 14 december 1877, SAA, archief 1315, 23 en brief d.d. 18 augustus 1877, SAA, archief 1315, 24. Enkele jaren later gaat hij weer naar Frankfurt voor 'Aquariumzaken': Brief d.d. 12 februari 1881, Archief van de Centrumbank en rechtsvoorganger, SAA, archief 1431, 264.

In januari 1879 is Bart weer volop aan het ontwerpen. Hij stuurt zeven tekeningen naar Oscar Carré (1845-1911) maar krijgt geen reactie. Bart is bang dat men zich achter zijn rug om bij Carré beklaagt.[230] Vervolgens spreekt hij Carré en noemt hem 'lichtvaardig op oneerlijke manier'.[231] Onduidelijk is om welk ontwerp voor Carré het hier gaat. Bart Salm en Oscar Carré hadden vier jaar eerder al samengewerkt. In 1875 heeft Oscar Carré namelijk plannen om een stenen circus neer te zetten in Amsterdam.[232] Grote steun krijgt hij daarbij van Westerman, de directeur van Artis. Niet alleen zijn Westerman en Oscar Carré goede vrienden, ze wonen ook nog eens (vanaf 1867) op de Plantage Middenlaan, net als Salm (vanaf 1870). Westerman en Carré delen hun belangstelling voor dieren en werken dan ook samen: Carré stalt zijn exotische dieren zoals olifanten in de winter bij Artis, waardoor Westerman gedurende de wintermaanden enkele extra attracties heeft voor het publiek. Omdat Oscar Carré de Nederlandse taal niet echt machtig is, treedt Westerman regelmatig op als woordvoerder. Daarnaast behartigt hij ook zijn belangen.[233] Het is Westerman die in 1876 regelt dat Carré een vaste locatie kan krijgen op een terrein aan het Weteringplantsoen, in erfpacht van de gemeente.[234] Westerman regelt ook de architect en vraagt daartoe zijn vaste architect voor Artis: G.B. Salm.[235] Salm gaat daarvoor zelfs naar Leipzig om Carré op 28 september 1876 te ontmoeten.[236] Salm is blijkbaar zo enthousiast over de opdracht dat hij meteen naar Wenen doorreist om ook daar een circustent te bekijken. Hij belooft daarbij de tekening naar Carré te zenden.[237]

Salm ontwerpt in november 1876 voor Carré een rechthoekig gebouw, waarvan alleen een grondplan bewaard is gebleven.[238] Een rechthoekig gebouw is ongebruikelijk voor die tijd omdat nagenoeg alle circusgebouwen zijn geïnspireerd door het Cirque d' Été in Parijs, een oer-model met een ronde vorm en een ronde overkapping. Mogelijk kiest Salm op aangeven van Carré voor een rechthoekig gebouw in verband met de combinatie van een piste en een lijsttoneel, waardoor flexibiliteit in de optredens mogelijk wordt. Het als een 'sierlijk werk' omschreven ontwerp van Salm, wordt uiteindelijk niet gebouwd.[239] Door aanvullende eisen vanuit de gemeente voor het gebruik van het gebouw trekt Oscar Carré zich in december 1876 terug uit het project.[240]

---

230 Brief 7 januari 1878, SAA, archief 1315, 24.

231 Brief d.d. 22 januari 1878, SAA, archief 1315, 24.

232 Brief d.d. 24 november 1875, SAA, archief 395, 615.

233 Zie bijvoorbeeld brief d.d. 1 september 1876 en volmacht 4 september 1876, SAA, archief 395, 615 alsmede Wolf 2012, pp. 37-40.

234 Zie onder meer brief d.d. 29 maart 1876, 30 mei 1876, 23 augustus 1876, 31 augustus 1876 en brief d.d. 7 december 1876 en ontwerpakte van uitgifte erfpacht, SAA, archief 395, 615.

235 Brief d.d. 11 september 1876, SAA, archief 395, 615.

236 Telegrammen d.d. 25 september 1876, SAA, archief 395, 615.

237 Brief d.d. 10 oktober 1876, SAA, archief 395, 615 en brief [ongedateerd], 1879, SAA, archief 1315, 31.

238 Voor grondplan zie brieven en stukken 1875-1881, SAA, archief 395, 615.

239 Wolf 2012, pp. 37-40.

240 Zie brief d.d. 16 december 1876, SAA, archief 395, 615. Carré vertrekt naar Keulen en koopt in december 1878 een terrein aan de Gertrudenstrasse naast de Neumarkt waar hij een rechthoekig stenen circusgebouw laat optrekken, ontworpen door Heinrich Nagelschmidt, een Keulse kerkarchitect. Ook hier heeft het gebouw

Vervolgens verkrijgt Oscar Carré in oktober 1879 een stuk grond aan de Binnen-Amstel in eigendom, een perceel van 40 bij 40 meter. Hier zet hij in korte tijd een tijdelijk circus neer: de openingsvoorstelling is al op 10 januari 1880. Het circus heeft een voorgebouw van steen en de circustent is van hout. In het voorgebouw zijn verder een directeurswoning en lokalen om uitgebreid te eten en te drinken. De grote houten koepel van de circustent is beschilderd met afbeeldingen van personen uit de (Nederlandse)vaderlandse geschiedenis door de Russische hofschilder Albert Bredow (1828-1899). Het gebouw wordt in de pers geprezen om zijn inrichting en comfort.[241] Vanwege brandgevaar wordt het gebouw op last van de brandweer in 1884 gesloopt.[242] De kans is aanzienlijk dat de tekeningen waarnaar Salm verwijst in zijn brief betrekking hebben op dit tijdelijke gebouw.

Voor gebroeders Van der Vliet, een opdrachtgever waarvoor hij vaker werkt, tekent hij een stenen walmuur en een kantoor (De Yzerstaven, Grote Bickerstraat 20-24, 1878-1880).[243] Hij is daar deels mee klaar en dan kan hij het bestek gaan schrijven.[244] Vader vraagt zoon Salm ook om advies voor het ontwerp van de kerk van de Vrije Gemeente (1879-1880, Weteringschans 20).[245] Bram bezoekt daarvoor de bibliotheek van de École des Beaux-Arts, raadpleegt onder meer Viollet-le-Duc en stuurt vader Salm voorbeelden van ornamenten.[246]

Bram helpt zijn vader ook met het ontwerp voor de dameskledingzaak van J. Cahen jr.

zowel een circuspiste als een volwaardig toneel, zoals eerder in het ontwerp van Salm. Zie Wolf 2012, p. 40.

241 Wolf 2012, pp. 42-43. Voor een afbeelding zie p. 43. Zie ook Anoniem 1879b, z.p., Anoniem 1880d, z.p., en Anoniem 1880c, z.p.

242 Wolf 2013, p. 69. Wanneer enkele jaren later Oscar Carré een kans krijgt om het bestaande terrein bijna te verdubbelen, laat hij het daar het nu bekende Circustheater Carré (1887) bouwen. Noch Westerman noch Salm spelen daarbij een rol. Westerman is wellicht dan al te oud, ruim in de tachtig. Voor de architectuur vraagt hij J.P.F. van Rossem (1854-1918) en W.J. Vuyk (1855-1918): Wolf 2012, pp. 56-57.

243 Kuyt 1997, pp 64-65, voor andere werken zie pp. 52-53. De familie Van der Vliet waren groothandelaren in ijzer en wisten in te trouwen bij de familie Borski, een van de rijkste families van Nederland. Zoon Salm zal voor leden van de familie Van der Vliet en Borski diverse landhuizen ontwerpen: villa Koningshof, Overveen, (1898-1900) voor mr. R.J. Luden (1857-1941) (gehuwd met M.W.J.J. van der Vliet (1857-1942), een dochter van W. van der Vliet en J. Borski), en Villa Lindenheuvel, Overveen, (1900, afgebrand 1970) voor de weduwe J.J. van der Vliet-Borski. Het echtpaar Luden- van der Vliet waren ook buren van het handelshuis Van Eeghen & Co op Herengracht 462 (zelf woonden ze op 460). Daar tegenover, op 495, woonde C.P. van Eeghen. Binnen dit netwerk kunnen de namen van vader en zoon Salm van diverse kanten genoemd worden: voor elk van de genoemde families zouden vader en zoon Salm ontwerpen maken. Voor familierelaties zie Van Vonderen 2013, p. 101, p. 311 en p. 333.

244 Brief [ongedateerd], SAA, archief 1315, 24.

245 Kuyt 1997, pp.68-69.

246 Brief d.d. [ongedateerd], 1879, SAA, archief 1315, 31. Bram geeft bij Pé, zijn toekomstige verloofde, aan dat hij zich heel trots voelt iedere keer dat zijn vader hem om advies of hulp vraagt: brief d.d. 22 april [ongedateerd], SAA, archief 1315, 34.

(1881, Kalverstraat 44-46).[247] Hij stuurt daarvoor uit Parijs schetsen voor de etalage en het interieur alsmede een uitvoerige beschrijving.[248] Bram pleit voor sierlijke ruime etalages, met spiegels aan de zijkanten en een achterkant van 'zwarthout' met panelen van gecapitonneerd fluweel en satijn. Daarnaast moet de etalage met zo weinig mogelijk gevuld worden bijvoorbeeld met slechts één japon.[249] Het lijkt er dan ook op dat Bram tijdens zijn wandelingen door Parijs zijn ogen goed de kost heeft gegeven.

In februari 1878 liggen de werkzaamheden voor Artis in ieder geval stil. Voor de reden krijgt Bram van zijn vader geen antwoord.[250] Mogelijk heeft het te maken met een ongeval, waarvan gewaag wordt gemaakt in de krant.[251] Bart geeft wel aan dat Westerman binnenkort veertig jaar voor Artis werkzaam is en vraagt aan Bram of ze iets voor hem kunnen tekenen.[252]

Bart wordt zenuwachtig door te veel werk.[253] Dat begint dan ook zijn tol te eisen.[254] Bart beklaagt zich over het feit dat het met de werken niet goed gaat. Hij zou graag een tekenaar erbij willen hebben die wat meer geleerd heeft en hem beter begrijpt. Daarnaast wil hij iemand die goed kan schrijven en iemand die de rekeningen kan doen. Nu staat hij er alleen voor en doet alle drie. Dat is voor hem zeer vermoeiend zeker als hij niet voldoende kan rusten en nauwelijks vakantie heeft.[255] Enkele jaren later lijkt de situatie niet echt verbeterd. Een brand legt op 7 januari 1880 een deel van de suikerraffinaderij van de Firma Beuker & Hulshoff aan de Lauriersgracht 38, ontworpen door vader Salm, in as. Naar aanleiding hiervan vraagt Bram Salm bij zijn vader na of hij zich kalm zal houden en niet 'overspannen & te zenuwachtig

---

247 Kuyt 1997, p. 70. Voor de afrekening zie brief d.d. 18 maart 1881, SAA, archief 1315, 3. J. Cahen jr. is een van de nieuwe ondernemers die naar voren komt in de hausse in de textielnijverheid door de invoering van confectie. Deze nieuwe ondernemers waren vaak Joods. Zie Bruin 1980, p. 43. Mogelijk is Cahen voor Salm een introductie in de Joodse Gemeenschap. Rond die tijd krijgt vader ook een opdracht van Bateli, brief d.d. 31 maart 1881, SAA, archief 1315, 3. Niet duidelijk is welk project dit is. Voor tekening winkel J. Cahen jr. door G.B. Salm, 1881 zie: HNI, Arkel, G. (Gerrit) van / Archief (ARKE), t40.

248 Brief [ongedateerd], 1880, SAA, archief 1315, 33.

249 Brief [ongedateerd], 1880, SAA, archief 1315, 33. Voor de ontwikkeling van het exterieur en interieur van Amsterdamse winkels in de periode van 1850-1940 zie: Lesger 2013, p. 276 e.v.

250 'In Artis ligt alles stil.': brief d.d. 24 februari 1878. Zie ook brief d.d. 28 februari 1878. Voor beide brieven zie SAA, archief 1315, 23.

251 Zie brief d.d. 17 februari 1878, SAA, archief 1315, 23.

252 Brief d.d. 15 februari 1878, SAA, archief 1315, 24.

253 Hij klaagt regelmatig over drukte. Daarnaast wordt hij ook nog eens zenuwachtig door de brieven die hij ontvangt van zijn zoon. Brief d.d. 10 december 1877, SAA, archief 1315, 24 en brief d.d. 27 januari 1878, SAA, archief 1315, 24.

254 Waarschijnlijk uit zich dat in lichamelijke klachten want hij heeft last van reuma en is ziek in zijn benen. Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24. Het jaar daarop heeft hij veel last van zijn rug. Brief [ongedateerd], SAA, archief 1315, 30.

255 Brief d.d. 22 januari 1878, SAA, archief 1315, 24.

zal zijn'.[256] Maar ook al heeft hij het te druk, dan nog blijft hij klussen aannemen.[257]

De banden tussen de vader en zoon zijn innig maar zakelijk, ook al scheiden zich later de wegen. Zo vraagt vader aan C. Schöffer om een bedrag van NLG 124,14 als gratificatie aan Bram aan te bieden en de tekeningen verder met hem te regelen.[258] Later leent vader in ieder geval tekeningen van zoon.[259] Dit zal vaker gebeurd zijn. Kenmerkender is wellicht dat in de laatste jaren van vader Bart en Bram een verdeling van het honorarium overeenkomen van 25% voor vader Bart en 75% voor zoon Bram.[260] Ten slotte, in het kader van het overlijden van vader, neemt zoon diverse tekeningen van werken met beschrijving en bestekken over uit de nalaten-

---

256 Brief d.d. 12 januari 1880, SAA, archief 1315, 33. Zie ook Kuyt 1997, pp. 37-38.

257 E. Scheltema dringt bij Salm erop aan dat hij ook een verbouwing gaat doen van twee percelen in de Spuistraat. Betreft Spuistraat 119-123 voor H. Brückmann's naaimachinehandel, brief d.d. 22 februari 1880, SAA, archief 1315, 3, en https://www.joodsamsterdam.nl/lorje-kantoorboekhandel/ (geraadpleegd 22 juli 2018). Salm accepteert en krijgt daarvoor een bedankje. Brief d.d. 9 juni 1880, SAA, archief 1315, 3. En later een fles wijn, brief d.d. maart 1881, SAA, archief 1315, 3. Zie ook rekening voor Brückmann, van J.J.J. Hol, brief d.d. 15 maart 1881, SAA, archief 1315, 3. Dit gebouw is niet opgenomen in de catalogus: zie Kuyt 1997. G.B. Salm werkt met Scheltema ook aan een gemeenschappelijk project: een gids met tekst en tekeningen om die vervolgens via een kolonel in Amsterdam naar het Ministerie van Oorlog te zenden ter goedkeuring. Scheltema wint advies in bij ene kapitein Van Pesch: als artillerist en schrijver is zijn oordeel zeer nuttig. Daarbij geeft hij ook aan ook gebruik te maken van Van Pesch' atlas voor het 'op steen brengen'. Scheltema vraagt aan Salm de tekeningen op te sturen. Brief d.d. 20 mei 1887, SAA, archief 1315, 3. Zie ook brief d.d. 24 november 1886, archief 1315, 3. Het is niet duidelijk welk project dit is: een boek is niet te vinden. Van Pesch is met zekere waarschijnlijkheid C.L. van Pesch (1851-1898), kapitein bij de artillerie, later gouverneur van de KMA in Breda en schrijver van diverse studieboeken. Een van die boeken, Seyffardt en Van Pesch, *Handboek voor officieren der artillerie,* Schiedam 1880, bevond zich mogelijk in de bibliotheek van G.B. Salm. Zie Bom 1898. Aanwezig in Collectie Stadsarchief Amsterdam: bibliotheek, SAA, archief 15030, 96267.

258 Brief d.d. februari 1880, SAA, archief 1315, 3. Met deze C. Schöffer had vader eerder contact over een trap, zie Brief d.d. 22 januari 1878, SAA, archief 1315, 24. In ieder geval duren de bijeenkomsten erg lang, want daar klaagt hij verschillende keren over. Brief d.d. 22 januari 1878, d.d. [ongedateerd] SAA, archief 1315, 24. Zie ook woonhuis Schöffer, ontwerptekening met wandopstand van een woonvertrek, ca. 1885, SAA, Beeldbank, 1315BT900592, ontwerptekening met wandopstand van een woonvertrek., ca 1885, SAA, Beeldbank, 1315BT900594 en 1315BT900595. Waarschijnlijk gaat het hier om G.C.V. Schöffer (1841-1915), een koopman en kunstverzamelaar uit de Amsterdamse elite met een huis aan de Keizersgracht 319, zie Kleijn, Kurpershoek en Otani 2013, p. 146 en p. 459 en bevolkingsregister Amsterdam 1874-1893, https://archief.amsterdam/indexen/bevolkingsregisters_1874-1893/zoek/query.nl.pl?i1=1&v1=G%20C%20V&a1=schoffer&x=22&z=b#BRB00264000178 , geraadpleegd 4 juli 2019.

259 Van werken in de Linaeusstraat (remise AOM) en Schaalpenbrug (1892, de stal en remise): brief d.d. 24 april 1893, SAA, archief 1315, 12A.

260 Zie overzicht voor werk AOM 12 augustus 1893 en overzicht agentschap Groningen d.d. 24 maart 1894, Boekhouding periode 1882-1897, SAA, archief 1315, 44.

schap van zijn vader voor een totaalbedrag van NLG 400.[261] Toch een fors bedrag in die tijd.

De honoraria die G.B. Salm ontvangt voor zijn werk bedragen meestal 5% van de aanneemsom. [262] Een grote opdrachtgever, zoals suikerraffinaderij N.V. Spakler & Tetterode weet dat enkele jaren later terug te brengen naar 3%.[263] Daarbij kan het om forse bedragen gaan. Op enig moment heeft G.B. Salm een vordering openstaan van NLG 2.435,63. [264] Ook worden wel eens aparte tariefafspraken gemaakt, waarbij de opdrachtgever het tarief dicteert aan de architect. Voor de aanleg van de kelders van Beijersch-BierbrouwerijDe Amstel krijgt Salm NLG 4.000 voor de hele klus, hoewel eerder NLG 3.000 was afgesproken. [265] Aan het eind van datzelfde jaar wordt voor een ander onderdeel van de brouwerij NLG 3.000 toegekend, met het verzoek of Salm hiermee kan instemmen.[266] Dat doet de brouwerij vaker want vervolgens kent de brouwerij voor de mouterij weer een bedrag toe van NLG 4.000 met het verzoek of hij hiermee kan instemmen.[267] Na het werk krijgt Salm bij de laatste betaling van het honorarium vaak hartelijke dankwoorden en zelfs cadeaus. [268]

---

261 Zie betaalbewijs d.d. 17 juli 1897, boekhouding periode 1882-1897, SAA, archief 1315, 44.

262 Bij de aanbouw van een spaarbank krijgt Salm 5%, en gaat het om een bedrag van NLG 1021,75: Brief d.d. 13 februari 1882, SAA, archief 1315, 3. Ter vergelijk: gebruikelijk is ook fooien te geven aan de werklieden. Bij de bouw van een andere spaarbank kunnen de opzichter en onderbaas NLG 30 verdelen en de werklieden NLG 50, zie kwitantie, d.d. 2 augustus 1880, SAA, archief 1315, 3.

263 Zie brief d.d. 26 juli 1880 en 23 oktober 1882, SAA, archief 1315, 3. Zie ook Reese 1911, p. LXI.

264 Betreft de bouw aan de Lijnbaansgracht 231, 1881. Op verzoek van Salm stuurt N.V. Spakler & Tetterode hem een overzicht van de uitstaande bedragen: 1. Van de aanneemsom voor een kantoor en woonhuis voor een bedrag van NLG 52.638,14 totaal is het honorarium NLG 1579,14, waarvan NLG 1157,33 wordt uitbetaald in september 1881 en op 7 april 1882 NLG 421,81; 2. Voor de aanneemsom van een fabriek voor een bedrag van NLG 54.801,74 totaal is het honorarium NLG 1644,05, waarvan NLG 783,37 betaald is op 7 april 1882 en NLG 860,68 op dat moment nog voldaan moet worden; 3. Voor een andere fabriek bedraagt de aanneemsom NLG 87.497. Hiervan was 60% of NLG 52.498,20 al betaald, zodat het honorarium tot dat moment bedraagt NLG 1574,95, welk bedrag op dat moment ook nog voldaan moet worden. Totaal staat dan ook open NLG 2.435,63. Zie brief d.d. 23 oktober 1882, SAA, archief 1315, 3.

265 Brief d.d. 8 januari 1880, SAA, archief 1315, 3.

266 Brief d.d. 27 december 1880, SAA, archief 1315, 3.

267 Brief d.d. 18 september 1882, SAA, archief 1315, 3. Niet altijd zijn de bedragen zo fors: zo ontvangt hij voor de vergroting van Amsterdamsche Chinine-fabriek aan honorarium NLG 514,31, brief d.d. 24 oktober 1882, SAA, archief 1315, 3.

268 Door de weduwe H. Willink de voldoening van een nota van NLG 350 inzake een verbouwing (waarschijnlijk aanbouw serre Keizersgracht 616, zie woonhuis weduwe Willink, ontwerpschets met aanzichten en twee doorsneden van een serre, SAA, Beeldbank, 1315BT900597) en een geschenk als herinnering aan de zomer van 1874: een kleine schrijflessenaar. Zie brief d.d. 6 maart 1875, SAA, archief 1315, 3. Zie ook Kuyt 1997, p.64. Verbouwing ('vertimmering') huis J. Lely, Keizersgracht, die een goede en goedkope woning wil voor zijn zoon. Hij geeft aan zeer tevreden te zijn met de verbouwing en Salm ontvangt een bedrag van NLG 178,71 op laatste nota, brief d.d. 14 maart 1883, SAA, archief 1315, 3. Salm krijgt als dank voor het 'afwikkelen

De zaken gaan blijkbaar zo goed dat ook vaak kortingen worden gegeven dan wel geheel van het honorarium wordt afgezien. Zo geeft G.B. Salm een, vermoedelijk forse, korting aan Th. van Heemstede Obelt, die daar zeer dankbaar voor is als startend ondernemer.[269] Het is mogelijk de basis voor een langdurige vriendschap.[270] Uiteindelijk zouden vader en zoon in 1887 de badinrichting aan de Ruiterkade ontwerpen met als eerste directeur Th. van Heemstede Obelt. Ze oogsten voor het gebouw 'ongeveinsde bewondering' voor zowel de 'architectonische uitvoering' als de 'praktische verdeeling'.[271] Vaker zijn de kortingen voor een sociaal doel. Zo laat vader een termijn van zijn honorarium schieten ten behoeve van het weeshuisfonds.[272] Enkele jaren later zien vader en zoon af van hun honorarium inzake de

van ons huis' ook een geschenk (beeldje) aangeboden. Brief d.d. 25 september 1883, SAA, archief 1315, 3. En voor enkele onbekende projecten. Dank en bedrag van NLG 660 namens firma. Brief d.d. 1 januari 1876, SAA, archief 1315, 3. Dank van N.J. Pijnappel, brief d.d. 7 februari 1876, SAA, archief 1315, 3. Dank en NLG 337, brief d.d. 11 november 1876, SAA, archief 1315, 3. Dank voor de bouw van zijn perceel van P.A. Mottu (van fotoatelier Wegner & Mottu Amsterdam), brief d.d. 12 september 1877, SAA, archief 1315, 3. Dit betreft hoogstwaarschijnlijk de verbouwing van een pand aan het Rokin 138 naar fotografisch atelier. Godefroy noemt deze verbouwing in een voordracht in 1893 en spreekt over '20 jaar geleden', dat zou dan 1873 moeten zijn, maar P.A. Mottu verhuisde huis en atelier in 1875 naar het Rokin. Godefroy's verwijzing lijkt dan ook bij benadering. Zie Godefroy 1893, p. 47, http://journal.depthoffield.eu/vol12/nr25/f05nl/nl en https://www.amsterdamsebinnenstad.nl/binnenstad/254/fotoateliers.html (geraadpleegd 12 augustus 2018).

De suggestie is dat GB. Salm ook het atelier van Max Büttinghausen (1847-1906) op Singel 512 heeft verbouwd, zie http://journal.depthoffield.eu/vol10/nr20/f01nl/nl en https://www.amsterdamsebinnenstad.nl/binnenstad/254/fotoateliers.html (geraadpleegd 12 augustus 2018).

Afrekening van het project voor heer Van Diemont die tevreden is over de architect, brief d.d. 27 november 1877, SAA, archief 1315, 3. Soms is er ook lichte kritiek over de hoogte van het honorarium. Bij betaling NLG 440 door G.L. Van Lennep, voor een plan op een vrij terrein, laat hij doorschemeren dat hij het aan de dure kant vindt; zie brief d.d. 5 maart 1873, SAA, archief 1315, 3. Niet duidelijk is welk project dit is. Soms gaat er ook wel wat mis. Maar wat, dat is onduidelijk bij de 'Witkamp-B. Van Dijk historie'. Brief d.d. 1 maart 1878, SAA, archief 1315, 3.

269 Brief d.d. 25 juni 1881, SAA, archief 1315, 3. Dit deed hij vaker, zie brief d.d. 18 mei 1875, archief 1315, 3.

270 Enkele jaren later maakt Bram Salm een tekening voor Th. van Heemstede Obelt. Daar krijgt hij vijftig kaartjes voor het binnen -of buitenbad voor. Brief d.d. 27 april 1882, SAA, archief 1315, 39.

271 Krantenbericht, ongedateerd, SAA, archief 1315, 53. In ieder geval beoefende vader Salm de zwemsport: G.B. Salm, Bewijs van abonnement voor Badinrichting en Zwemschool te Amsterdam aan het IJ, seizoen 1857, lidmaatschapsnummer 613. Collectie Stadsarchief Amsterdam: Sport, SAA, archief 30581, 383. Zwemles is iets voor de hogere klassen. Mogelijk wordt Bart Salm geïnspireerd door zijn oom Hendrik Salm (1796-1862), die ook zwemt, zie Hell en Los 2012, p. 46.

272 Brief d.d. 7 [onleesbaar] 1873, SAA, archief 1315, 3. Mogelijk gaat het hier om de verbouwing van het Hersteld Luthers Wees-, Oude Mannen- en Vrouwenhuis, Het West-Indisch Huis (Haarlemmerstraat 75/Herenmarkt, 1872).

Bewaarschool voor de Nederlands Israëlitische Minvermogenden (Rapenburgerstraat 52, (1883-1885), gesloopt). Het bestuur bedankt hun dan ook voor hun 'ijver en de toewijding'.[273] Vader Salm zegt ook zijn 'steun en medewerking' toe aan de afdeling tekenkunst van de maatschappij 'Felix Meritus'. Als dank krijgt hij daarvoor vrijkaarten voor concerten en uitvoeringen.[274] In tegenstelling tot onder anderen P.J.H. Cuypers, N. Redeker Bisdom en A.L. van Gendt worden vader en zoon Salm zelf nooit vastgoedontwikkelaars.[275]

2.7. **Bouwkundige genootschappen en de Gezondheidscommissie**

De toenemende behoefte aan gedachtewisseling over allerlei aspecten van de architectenpraktijk leidt in 1842 tot de oprichting van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en in 1855 tot het genootschap Architectura et Amicitia.[276] Zodra Salm actief is in de praktijk neemt hij deel aan het groeiende programma van vergaderingen, lezingen en publicaties.[277] Hij wordt lid van beide verenigingen. Dubbele lidmaatschappen kwamen vaker voor om de gemeenschappelijke belangen te onderstrepen.[278] Met name de vergaderingen hebben zijn belangstelling.

G.B. Salm is lid van het genootschap Architectura et Amicitia vanaf het moment van oprichting in 1855 tot en met zijn overlijden in 1897.[279] Hij treedt in 1861 als penningmeester toe tot het bestuur van het genootschap, onder de gedreven en enthousiaste voorzitter J.H. Leliman. Vervolgens wordt hij in 1862 secretaris tot 1864. In dat jaar volgt hij Leliman op als

---

273 Brief d.d. 11 februari 1886, SAA, archief 1315, 3. Onduidelijk is of het hun gehele honorarium betreft of alleen het honorarium voor het regelen van de inrichting van het gebouw. Zie ook https://www.joodsamsterdam.nl/scholen-bewaarschool-voor-nederlands-israelitische-minvermoogenden/ (geraadpleegd 22 juli 2018). Dit gebouw is niet opgenomen in de catalogus: zie Kuyt 1997.

274 Brief d.d. 17 november 1883, SAA, archief 1315, 3. Salm stuurt een bedankje, geeft aan daar graag gebruik van te maken en biedt vervolgens zijn verdere hulp aan, ook buiten de afdeling tekenkunst; brief d.d. 19 november 1883, SAA, archief 1315, 3.

275 P.J.H. Cuypers en N. Redeker Bisdom ontwerpen en ontwikkelen samen vanaf 1866 villa's in wat thans de Vondelstraat is. Redeker Bisdom is ook betrokken bij de ontwikkeling van de Dapper- en Spaarndammerbuurt: Zie Wagenaar 1990, pp. 270 en 289. De vastgoedontwikkeling maakte van Cuypers een rijk man. Mede als gevolg hiervan wordt hij in de literatuur vereeuwigd als een nouveau riche, zie Van Deyssel 1979 (eerste druk 1894), pp. 4-8 en Goedkoop en Zandvliet 2015, pp. 188-119. Voor Van Gendt zie: Keuning en Lansink 1999, p. 19.

276 Van der Woud 1997b, p. 58.

277 Van der Woud 1997b, p. 58.

278 Van der Woud 1997b, p. 81, zie ook Krabbe 1998, pp. 117-118.

279 Schilt en Van der Werf 1992, p. 217.

voorzitter. Dat blijft hij tot en met 1868.[280] Uiteindelijk wordt hij in 1876 erelid.[281] G.B. Salm geeft slechts sporadisch een lezing bij het genootschap.[282]

De Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (MBB) werd in 1842 opgericht en is al snel één van de toonaangevende bouwverenigingen.[283] G.B. Salm is vanaf januari 1849 lid en vervolgens lange tijd bestuurslid. Hij is commissaris van 1862 tot en met 1870, eerst onder voorzitterschap van A.N. Godefroy (1822-1892) van 1862 tot en met 1866 en vervolgens van 1867 tot 1870 onder voorzitterschap van J.H. Leliman. Na een pauze van drie jaar wordt hij van 1873 tot en met 1875 vice-voorzitter onder J.H. Leliman. In 1876 volgt hij J.H. Leliman op als voorzitter. Dat doet hij één jaar.[284] Voor bestuursfuncties in 1878 en 1879 bedankt hij. Sporadisch maakte G.B. Salm deel uit van een jury voor architectuurprijsvragen.[285]

Naast het feit dat G.B. Salm en Leliman elkaar bestuurlijk kennen, zijn zij ook goed bevriend.[286] Ze maken jarenlang deel uit van hetzelfde bestuur bij de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en G.B. Salm volgt hem, zoals eerder gemeld, in 1876 zelfs op als voorzitter. Ook bij de Maatschappij voor den Werkenden Stand komen zij elkaar tegen. In de periode 1860-1870 is J.H. Leliman voorzitter en in die periode ontwerpt G.B. Salm belangeloos de school aan de Weteringschans (1867). J.H. Leliman zelf noemt G.B. Salm zijn goede vriend uit zijn jeugd en zag hem ook als zijn opvolger in het vak.[287]

Door het overlijden van architect C. Outshoorn (1810-1875) komt een plek vrij in de

---

280 Schilt en Van der Werf 1992, pp. 34-42.

281 Schilt en Van der Werf 1992, p. 217.

282 Op 9 oktober 1861 een voorlezing van: 'Waarom is er in Twenthe en niet in Delft eene Industrieschool' (van een schrijver onder pseudoniem), op 10 september 1862 een lezing van zijn hand met de titel 'Vereisten van schoollokalen in verband met de gezondheid volgens mededelingen van Dhr. Allebé en Capelle', en 30 januari 1867 een lezing van zijn hand 'Over de ijzerconstructie in het algemeen en de toepassing ervan in het Sydenham-palace en over het in aanbouw zijnde tentoonstellingsgebouw te Parijs', zie Schilt en Van der Werf 1992, respectievelijk p. 34, p. 36 en p. 40. Ook doet hij wel eens een donatie: Om een tekort weg te werken voor de bouwkunsttentoonstelling voor de 1000ste vergadering, zie Di Gazar 1895, p. 4.

283 Krabbe 1998, p. 117.

284 Rieber 1892, pp. 38-39.

285 Bijvoorbeeld in 1873, drie prijsvragen voor de MBB samen met A.L. van Gendt, E.J. Magry, J.G.J. van Roosmalen en J.W. Schaap, te weten een circus, een grafsteen en een verhandeling 'over de weinige genegenheid van den ambachtsstand voor het kunstonderwijs en de middelen, die aangewend moeten worden om de onverschilligheid te doen ophouden', Anoniem 1875, z.p.

286 Leliman 1915, p. 186.

287 Brief d.d. 17 januari 1900, SAA, archief 1315, 39. J.H. Leliman noemt G.B. Salm zijn goede vriend uit zijn jeugd en zag hem als zijn opvolger in het vak waarin hij helaas zo kort werkzaam was omdat men hem (Leliman) en anderen in 1880 in Den haag 'wederrechtelijk op stal hadden gezet', en concludeert dat het jaar 1880 voor de MBB lang niet zo gunstig was. Leliman verwijst hier naar september 1880 wanneer in de ledenvergadering het bestuur ten val wordt gebracht, zie verder: De Jong 2001, p. 49. Het suggereert dat Leliman G.B. Salm graag nog in het bestuur hadden willen zien, ook al had Salm zelf in 1878 en 1879 bedankt.

Amsterdamse Gezondheidscommissie. Deze commissie houdt zich bezig met allerlei vragen inzake de volksgezondheid. G.B. Salm wordt voorgedragen en op 14 juli 1875 benoemd door de gemeenteraad. Op de vergadering van 4 oktober 1875 wordt Salm als lid van de Gezondheidscommissie verwelkomd. Hij neemt ook de plaats in van Outshoorn in de diverse subcommissies, waaronder die van het 'onderzoek der woningen'. [288] Hij zou tot aan zijn overlijden lid van de Amsterdamse Gezondheidscommissie blijven. [289]

2.8. **Blijken van waardering**

Bart Salm krijgt op 1 januari 1872 een medaille voor zijn betrokkenheid bij de internationale tentoonstelling van voorwerpen voor de huishouding en het bedrijf van de handwerksman (gehouden in 1869). [290] Vervolgens wordt Bart Salm op 27 november 1877 benoemd tot erelid van de Maatschappij voor den Werkenden Stand, voor zijn inzet voor het ambachtsonderwijs. [291] Was de school eerst gehuisvest aan de Oudezijds Voorbrugwal, later verhuist de school naar twee panden aan de Weteringschans. G.B. Salm zorgt belangeloos voor het ontwerp. Uit dankbaarheid wordt Salm, net als zijn vriend Leliman, erelid. [292] Voor zijn verdienste voor

---

288 Notulenboek van de vergaderingen der Gezondheidscommissie vanaf de oprichting, 1 januari 1865 tot en met 30 mei 1877, Notulen buitengewone vergadering d.d. 4 oktober 1875, archief van de Gezondheidscommissie, SAA, archief 5269, 1. In de commissie hebben dan ook zitting Jhr G.A. Tindal, mr. H.J. van Lennep, prof. Gunning en voorzitter J. Teixeira de Mattos. Een rooster van aftreden is aanwezig maar blijkbaar wordt Salm steeds herbenoemd, zie ook Notulenboek van de vergaderingen der Gezondheidscommissie van 2 juli 1877 tot en met 28 december 1885, SAA, archief 5269, 2. Als lid ontvangt hij een uitnodiging voor een galafeest met de Koning en Koningin in de Parkschouwburg ter gelegenheid van de Internationale Koloniale Tentoonstelling, d.d. 1 mei 1883, SAA, archief 1315, 3.

289 Salm bezoekt tot het laatst de vergaderingen. De laatste vergadering waaraan hij deelneemt, is die van 15 maart 1897, notulen d.d. 15 maart 1897, SAA, archief 1315, 5269, 3. Bij zijn overlijden spreekt de voorzitter over een 'gevoelig verlies' en een man 'uitmuntende door de degelijkheid zijner adviezen' en de 'beminnelijkheid van zijn karakter'. De commissie was dan ook vertegenwoordigd bij de uitvaart en sturen een brief met 'rouwbeklag' aan de weduwe. Zie notulen vergadering d.d. 10 mei 1897, SAA, archief 5269, 3. Na zijn overlijden wordt Salm opgevolgd door C.B. Posthumus Meyjes, notulen vergadering d.d. 10 mei en 21 juni 1897, SAA, archief 5269, 3. Naar de geschiedenis van de Gezondheidscommissie zou nader onderzoek kunnen worden gedaan.

290 Zie brief d.d. 1 januari 1872: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 395.

291 Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 397. Zie ook Rieber 1897a, pp. 107-108. Eerder hadden zij hem al uitgebreid bedankt, wetende dat Salm geen cadeau wenst. Brief d.d. 24 Oktober 1877, SAA, archief 1315, 3.

292 Zie ook De Jong 2001, pp. 38 -39.

genootschap *Architectura et Amicitia* wordt hij eveneens erelid, in 1876.[293]

In 1890 gaat G.B. Salm aan de slag met het Czaar Peter huisje in Zaandam. Hij wordt aangezocht voor de restauratie, mede op verzoek van de regering van Tsaar Alexander III van Rusland. Het plan van Salm behelst houten stutten en ijzeren hangers die het huisje aan alle zijden schragen. Zo kan het huisje worden gelicht en op een stenen fundering worden geplaatst. [294]. Salm krijgt hiervoor in juli 1893 de gouden Médaille pour le Merité, (tweede klasse) gedragen aan het lint van de Heilige Stanislavus.[295] Enkele jaren later (in 1895) maakt Salm een ontwerp voor een nieuwe overkapping en omheining voor het Czaar Peter huisje.[296]

2.9. **Conclusie**

Hoewel G.B. Salm (1831-1897) een succesvol architect wordt met een omvangrijk en divers oeuvre blijkt dat hij gefrustreerd is over zijn eigen opleiding. Hij beschouwt zichzelf als een autodidact en bemerkt in de praktijk toch vaak zijn tekortkomingen. Zo is hij gefrustreerd over zijn gebrek aan opleiding in technisch rekenen en het lijkt hem onzeker te maken. Omdat Salm geen opleiding krijgt in bouwstijlen is hij daar ook onzeker over. Zijn gebrek aan formele opleiding wordt gecompenseerd door diverse studiereizen naar het buitenland voor zijn opdrachtgevers. Het gebrek aan opleiding zorgt ook voor een vast voornemen bij vader om zijn zoon alle kansen te geven, zoals zal blijken in het volgende hoofdstuk.

Uit overgeleverde correspondentie blijkt dat Salm redelijk wat kritiek heeft op zijn medewerkers en hij wil dan ook graag dat zijn zoon bij hem in dienst treedt. Vanwege de opleiding van zijn zoon moet dat nog enkele jaren wachten, hoewel hij al regelmatig zijn zoon om hulp vraagt. Daarnaast heeft Salm het voortdurend druk en lijkt hij constant overwerkt te zijn. Vanwege de economische groei is er vraag naar zeer diverse bouwopdrachten waarmee Salm dan ook hard aan de weg timmert. Zijn eerste bouwopdracht krijgt hij nog via zijn vader toegespeeld maar door zijn ijver en toewijding weet hij een indrukwekkend cliëntenbestand op te bouwen, mede mogelijk gemaakt door zijn netwerk in de kerk en zijn vriendschap met G.F. Westerman. Hij lijkt ook alles aan te pakken, van winkelruimte tot fabriek, van villa tot kerk. Hij bouwt dertig jaar voor Diergaarde Artis, ontwerpt voor Krasnapolsky en Carré en bouwt kerken en synagogen. Voor het eerst wordt hier ook inzicht gegeven in een deel van de financiën van het bureau van vader Salm.

---

293 Schilt en Van der Werf 1992, p. 217.

294 Westermann en Van der Velden 1985, pp. 15-16 en Kuyt 1997, p. 102. Zie ook Rieber 1897a, p. 108.

295 Rieber 1897a p. 107. De versierselen mogen pas worden aangenomen na verleende toestemming bij Koninklijk Besluit d.d. 22 juli 1893: Anoniem 1893, p. 340. Zie ook Middelkoop 1997, p. 22 en noten 79 en 80. Voor een andere blik op genoemde versierselen zie: Brokken 2017, p. 62, waarin de auteur de verzameling onderscheidingen bespreekt van de architect M.O. Eisenstein (1867-1920).

296 Voor ontwerp zie Kuyt 1997, p. 102. Zie ook De Loviaguine 1896. Voor een algemene achtergrond zie Zonjee 1973 alsmede Anoniem 1896e.

Uit zijn lidmaatschappen van diverse bouwkundige genootschappen en de Amsterdamse Gezondheidscommissie blijkt weliswaar zijn betrokkenheid bij de maatschappij maar de meeste tijd gaat toch op aan de praktijk. Uit de correspondentie blijkt van een hoog werkethos dat hij probeert over te brengen op zijn zoon. Gezondheidsklachten dwingen hem tot het terugtreden uit de openbaarheid. Hij overlijdt in 1897 als een zeer gewaardeerde architect, gedecoreerd en gefortuneerd, die een zeer gevarieerd oeuvre nalaat.

Hoofdstuk 3: **A. Salm GBzn (1857-1915)**

3.1. **Inleiding**

Abraham (voor intimi: Bram) Salm GBzn wordt op 26 maart 1857 geboren in Amsterdam als oudste zoon van Gerlof Bartholomeus Salm (1831-1897). Na zijn middelbare school gaat Bram in de leer bij de Zwolse architect J.G.J. van Roosmalen (1813-1893). Daarna is Bram Salm, uitzonderlijk voor die tijd, in de periode 1878-1879 in Parijs leerling aan de École des Beaux-Arts en werkzaam in het atelier van de Franse architect Émile Vaudremer (1829-1914). In dit hoofdstuk zal dan ook uitgebreid zijn opleiding, verblijf en financiën worden besproken. Daarbij komt ook een reis naar Italië aan bod die Bram aan het eind van zijn studie met zijn landgenoot Hugo A.C. Poortman (1858-1953) maakt. Via Poortman werkt Bram enige tijd voor Édouard André (1840-1911), een beroemde Franse tuinontwerper. Het zal hem een unieke ervaring meegeven die hem later goed van pas zal komen.

Als aspirant-architect doet Bram Salm vaak mee aan prijsvragen in Nederland. Het is niet alleen didactisch interessant maar levert ook publiciteit en prijzengeld op. Onder druk van Vaudremer zal hij daar echter mee stoppen. Hij maakt grote stappen in zijn ontwikkelingen hetgeen zijn vader niet ontgaat. Na terugkeer uit Parijs gaat Bram werken in de praktijk van zijn vader waarbij zij het honorarium delen. Diverse aspecten van de praktijk zullen in dit hoofdstuk worden besproken. Hierbij worden ook de financiën besproken aan het begin en einde van zijn carrière als architect. Zijn financiële positie is belangrijk voor Bram en levert hem, ondanks zijn succes, veel zorgen op. Het is een aspect van het architectenleven dat mede vanwege het gebrek aan dergelijke gegevens onderbelicht is gebleven in de literatuur. Het archief van Bram Salm biedt dan ook een unieke inkijk in de financiën van de architectenpraktijk en kan hier voor het eerst uitgebreid worden behandeld, zowel zakelijk als privé.

Daarnaast wordt zijn lidmaatschap van diverse bouwkundige genootschappen besproken en zijn reis naar Amerika eind 1906, begin 1907. Dat een Nederlandse architect Amerika bezocht, is redelijk uniek en getracht is dan ook een groot deel van de reis te reconstrueren. De reis in Amerika zal hem als architect een spiegel voorhouden. Na zijn reis naar Amerika treedt hij voor de tweede keer in het huwelijk en krijgt hij geheel onverwacht nog twee zonen. Vervolgens wordt in dit hoofdstuk aandacht besteed aan de schutterij. Dit is niet alleen een grote hobby van Bram maar biedt hem ook een groot netwerk. Tenslotte worden de maatschappelijke blijken van waarderingen besproken die hij in zijn carrière mocht ontvangen.

3.2. **A. Salm GBzn (1857-1915)**

Abraham Salm (zie afb. 3) was de oudste zoon van Gerlof Bartholomeus Salm (1831 -1897) en Bregtje Maria Salm (1833-1862) en stamde dus van beide zijden af van de familie Salm. Bram Salm liet zich daar graag op voorstaan. [297] Bram kreeg zijn artistieke talent mee van zowel zijn vader als zijn moeder. Hij had veel interesse in tekenen, knutselen en plakplaatjes. Zo tekende hij op zijn zesde al Villa Heuvelhoeve. [298] Zijn moeder overleed op slechts 29-jarige leeftijd, kort na het overlijden van zijn broertje Hendrik (1859-1862). Abram (later: Bram), zoals hij door zijn ouders wordt genoemd, is dan net vijf jaar oud. [299] Enkele jaren later, in 1865, hertrouwt zijn vader met Jacoba Maria de Jongh (1840-1919), met wie hij zes kinderen krijgt. [300]

Rond zijn negende vertoonde Bram gedragsproblemen. [301] Dat is mogelijk de reden dat hij na de geboorte van zijn halfbroer Hendrik Salm (1866-1939) terecht kwam bij een pleeggezin in Veenendaal: het gezin Roodhuijzen-Versteeg, dat meer kinderen verzorgde. [302] Hoewel Bart Salm eerst nog zijn twijfels had of de streek wel gezond genoeg was liet hij zich overtuigen. [303] Bram verbleef vanaf 9 mei 1867 tot 26 juli 1868 op de hoeve van de familie Roodhuijzen. [304]

---

297 Westermann en Van der Velden 1985, p. 19.

298 Hell en Los 2012, pp. 59-60.

299 Westermann en Van der Velden, p. 19.

300 Middelkoop 1997a, p. 15. Zie ook Westermann en Van der Velden, pp. 6-8. Zie ook hoofdstuk 2.

301 Voor de jeugd van A. Salm, zie SAA, archief 1315, 9. Voor zijn gedragsproblemen houdt hij een dagboek bij.

302 Brief d.d. 24 november 1867, SAA, archief 1315, 9. Waaronder Herman Ingerman, brief d.d. 20 december 1867, SAA, archief 1315, 9. Mogelijk is hier ook debet aan de zwangerschap en bevalling van zusje Maria (ook Marie genoemd) (1867-1944), brieven d.d. 24 november 1867, SAA, archief 1315, 9.

303 Door leden van de familie Voûte die daar in de buurt (Veenendaal-De Klomp) zomers verblijven: brieven d.d. 19 maart 1867 en 25 maart 1867, SAA, archief 1315, 9. De heer P. Roodhuijzen (1826-1911), met een boerderij en kostschool op Gelders Veenendaal 65 (destijds gemeente Ede) heeft een zus die woont aan de Keizersgracht in Amsterdam: zie brief d.d. 4 november 1867, SAA, archief 1315, 9. Zij zijn broer en zus van onderwijzer H.G. Roodhuijzen (1819-1912) met een particulier onderwijsinstituut op Keizersgracht 318, dat bekend staat als een gerenommeerde opleiding voor de gegoede klasse. Zie Moes 2002, pp. 14-15. De contacten zullen dan ook zo gelegd zijn.

304 Voor beginperiode zie zonder datume aantekening, voor NLG 600 kostgeld voor een jaar, SAA, archief 1315, 9. Voor einde periode zie brief d.d. 2 juli 1868, SAA, archief 1315, 9. Zie verder ook Westermann en Van der Velden 1985, p. 20. Het doet Bram goed. Hij bloeit helemaal op door het gezonde buitenleven en voelt zich meteen kind aan huis. Brief d.d. 21 mei 1867, SAA, archief 1315, 9. Zie over die periode ook Hell en Los 2012, pp. 59-61. Zijn kleding slijt snel van al het buiten spelen en helpen op de hoeve. Brief d.d. 15 juli 1867, SAA, archief 1315, 9. Kleding blijft een constante bron van zorg, zie bijvoorbeeld ook d.d. 24 november 1867 en 15 juni 1868, SAA, archief 1315, 9. Zowel Bram als de heer en mevrouw Roodhuijzen-Versteeg houden Bart en zijn vrouw op de hoogte van alle vorderingen. Ze komen zelfs een keer op bezoek. Brief d.d. 19 juli 1867, SAA, archief 1315, 9. Uit de brieven blijkt ook dat G.B. Salm loopt te sukkelen met

Daar kreeg Bram ook privéonderwijs.[305] Bram mocht een enkele keer naar huis, maar te weinig naar zijn zin.[306]

Aan het eind van deze periode haalde zijn vader hem op en zette hem op de trein naar zijn grootmoeder in Delden. Onderweg zag hij de spoorbrug bij Zutphen, helemaal van ijzer. In het verslag aan zijn vader maakte hij mogelijk voor het eerst gewag van het feit dat hij architect wilde worden.[307] Zijn tekentalent was in ieder geval onmiskenbaar en in de loop van zijn schooltijd wist hij zich steeds beter in details en kleuren uit te drukken. Ook kwamen steeds vaker architectonische elementen zoals geveldetails, voorgevels en hele gebouwen in zijn werk voor.[308]

Na zijn middelbare school ging Bram in de leer bij de Zwolse architect J.G.J. van Roosmalen (1813-1893). In Zwolle leerde Bram de vijf jaar oudere Pé Doyer (1852-1906) kennen, zijn toekomstige vrouw.[309] De ontmoeting vond plaats in het huis van de familie Doyer aan de Eekwal in Zwolle, mogelijk tijdens een familiefeest op 7 juli 1877, nog geen week nadat Bram bij Van Roosmalen was begonnen.[310] Mogelijk vond de introductie plaats via Laurendien (Dien) Salm (1836-1917), een familielid.[311] De familie Doyer hield van toneelspelen en muziek maken. Omdat publiek vermaak niet echt aanwezig was in Zwolle, was Bram via de familie Doyer onder meer aanwezig bij repetities van muziekavonden en (comedie)voorstellingen.

een blessure aan zijn arm, opgelopen door een val: brief d.d. 30 augustus 1867: SAA, archief 1315, 9. Bram spreekt later zelf, bij het overlijden van de heer Roodhuijzen in 1911, over zijn tijdelijk voogd en verzorger. Hij heeft in ieder geval goede herinneringen aan die tijd. Brief d.d. 18 oktober 1911, SAA, archief 1315, 11. In 1911 wil hij het contact vernieuwen. Dat komt er maar niet van omdat hij het te druk heeft met zijn eigen werk en zijn lidmaatschap van vele commissies. Mevrouw M. Roodhuijzen-Versteeg (1829-1914) zelf wordt begin januari 1912 ziek. Brief d.d. 11 januari 1912, SAA, archief 1315, 11. Vraag is dan ook of het ooit nog tot een ontmoeting is gekomen.

305 Brieven 11 mei 1867 en 3 augustus 1868, SAA, archief 1315, 9.

306 Brieven d.d. 30 augustus 1867, 24 november 1867 en 23 maart 1868, SAA, archief 1315, 9. In de laatste brief geeft Abraham ook aan eens de Ambachtsschool te willen zien, die G.B. Salm aan het bouwen is. Uiteindelijk gaat hij naar huis met de zomervakantie van 1867 (brief d.d. 3 augustus 1867), Kerst 1867 (brief d.d. 19 december 1867) en op zijn verjaardag in 1868 (brief d.d. 25 maart 1868), SAA, archief 1315, 9.

307 Brief d.d. 2 augustus 1868, SAA, archief 1315, 9.

308 Voor schetsboeken en tekeningen zie SAA, archief 1315, 259-270.

309 Brief [zonder datum] september 1877, archief 1315, 23. Zie ook Westermann en Van der Velden 1985, p. 22. Geboren als Petronella Betsy Welsingh (ook: Welzing) is zij de buitenechtelijke dochter van Huibert Doyer en Betsy Welzing en neemt ze later de naam Doyer aan, zie ook Middelkoop 1997a, p. 19 en noot 43 (verwijzing via noot 21 naar Westermann en Van der Velden 1985, p. 13 klopt overigens niet). Pé heeft een donkere huidstint en is van Afrikaanse afkomst, zie brief d.d. [zonder dag] november 1877, SAA, archief 1315, 23. Voor afbeeldingen van het paar zie SAA, archief 1315, 133. Voor diverse afbeeldingen P.G. Doyer zie SAA, archief 1315, 111.

310 Brief d.d. 13 juni 1877, SAA, archief 1315, 22.

311 Hell en Los 2012, p. 69.

Al snel deed Bram ook mee.[312] Verder maakte hij decorstukken voor de voorstellingen. Bram werd geprezen om zijn talent.[313] Al snel was er sprake van een huwelijk.[314] Na zijn terugkeer uit Parijs trouwden zij, exact drie jaar na hun verloving, op maandag 28 augustus 1882 in Zwolle.[315] Voor zijn huwelijk kreeg Bram van zijn vader een behoorlijk vermogen mee.[316]

Eerst betrok het jonge paar een woning aan de Plantage Middenlaan 78.[317] Omstreeks mei 1888 gingen zij wonen op Weesperzijde 26 waar Salm de rest van zijn leven bleef wonen en werken.[318] Dankzij de succesvolle carrière van Salm bouwden zij in 1892 ook een zomerhuis in

---

312 Inzake het familiefeest en toneelstukken, waarin L. Salm op de speellijst staat: zie SAA, archief 1315, 21. Voor een groepsportret met muziekinstrumenten, zie afbeelding, SAA, archief 1315, 110. Omdat de omgang met Pé vader Salm inmiddels ook bekend is, neemt een onbekende briefschrijver hem in bescherming: Bart moet zeker niet verkeerd denken over zijn zoon. Hij hoeft niet ongerust te zijn. Zie brief d.d. 3 januari 1878, SAA, archief 1315, 2.

313 Brief d.d. 3 januari 1878, SAA, archief 1315, 2.

314 In oktober 1877 wordt al gesproken over Pé als een echtgenote door haar broer Jacques Doyer: brief d.d. 21 oktober 1877. Via broer Jacques Doyer krijgt Bram ook te horen dat Pé hem 'innig lief heeft'. Hij geeft hem dan ook advies Pé te vragen voordat hij naar Parijs gaat: hij moet eerst zijn studie voort zetten: brief d.d. 13 november 1877. Voor beide brieven zie SAA, archief 1315, 25. Uiteindelijk verloven zij zich op 28 augustus 1879: SAA, archief 1315, 66.

315 Het huwelijk wordt over enkele dagen gevierd met onder meer toneelstukjes, dans, zang en de polonaise. De ondertrouw is op 11 augustus 1882, een receptie op de Plantage Middenlaan 19 op 20 augustus 1882 en de receptie in Zwolle wordt gehouden op 26 augustus 1882 in het Ter Pelkwijkpark: voor de diverse kaarten zie SAA, archief 1315, 66. Na het huwelijk is er ook nog een diner. Voor diverse stukken huwelijk zie ook: SAA, archief 1315, 10. Het huwelijk zal, tot groot verdriet, kinderloos blijven. Salm 1968, p. 12, aanwezig in SAA, archief 1315, 72. Wel neemt het echtpaar een hond 'Toby': zie SAA, 1315, 136, 137 en 203. Ook hebben ze enige jaren een pleegkind in het gezin, Willem Nieman (1887-?), i.i.g tussen 1895-1897, zie SAA, archief 143, 145 en 159.

316 Zie rekening en verantwoording d.d. 25 augustus 1882 waarbij G.B. Salm rekening en verantwoording aflegt aan zoon A. Salm GBzn. Hij krijgt NLG 16.655,64 mee, nagenoeg geheel bestaande uit effecten. Zie ook boedelbeschrijving 1 januari 1882. Het betreft gelden uit nalatenschap van H. Salm (opa moederszijde) en zijn echtgenote Salm-Stenders, de nalatenschap van Wed. Rekker (oma vaderszijde) en zijn moederlijk erfdeel: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 377. Zie ook boekhouding periode 1863-1882, SAA, archief 1315, 43.

317 Hier wonen ze van oktober 1882 tot en met mei 1888: https://archief.amsterdam/indexen/bevolkingsregisters_1874-1893/zoek/query.nl.pl?i1=1&v1=A&a1=Salm&x=22&z=b#BRB00477000123(geraadpleegd 19 augustus 2018).

318 De Roy van Zuydewijn 1984, p. 90. De woning staat bij zijn overlijden voor NLG 24.000 in de boeken, onbelast met hypotheek, woning verkregen door koop op 4 juli 1887 en levering 8 augustus 1887, deels op 4 september (koop) en levering 10 september 1909 bij notaris F.H. Van den Helm, destijds notaris te Amsterdam: zie akte van scheiding d.d. 22 mei 1916, verleden voor J.P. Smits, destijds notaris te Amsterdam, SAA archief 1315, 20. Voor de onroerend goedaanslagen voor de opeenvolgende woningen:

Hilversum op de Trompenberg, Villa Beau Regard (1892, A. Salm GBzn, gesloopt 1945).[319] In 1894 gingen zij hier permanent wonen.[320] In 1897 overleed zijn vader van wie hij een aardig vermogen erfde.[321]

Vanwege een langdurige, slepende ziekte had Pé dag en nacht verpleging nodig.[322] In verband hiermee kwam Catharina Elisabeth Brand (1871-1967), kortweg 'Kaatje', omstreeks 1896 in het huishouden om Pé te verzorgen, die daar dolgelukkig mee was.[323] Na een jarenlange verzorging overleed Pé Salm toch nog plotseling op 24 juni 1906 op de Trompenberg in Hilversum.[324] Na het overlijden van Pé vroeg vader Brand om de thuiskomst van zijn dochter. Kaatje bleef echter in Amsterdam; zij wilde Bram niet onverzorgd achterlaten. Al snel was er sprake van een verloving. De directe omgeving reageerde positief maar vader Brand moest door Bram nog overtuigd worden. Dat deed hij redelijk dwingend.[325] Hij moest erkennen dat Kaatje zijn steun

zie SAA, archief 1315, 46. Voor interieurfoto's zie SAA, archief 1315, 137, 137A en 179. Bij aanvang van bewoning nog Weesperzijde 20 B, Zie:
https://archief.amsterdam/indexen/bevolkingsregisters_1874-1893/zoek/query.nl.pl?i1=1&v1=A&a1=Salm&x=22&z=b#BRB00765000088 en
https://archief.amsterdam/indexen/gezinskaarten_1893-1939/zoek/query.nl.pl?i1=1&v1=A&a1=Salm&x=3&z=b#5422-1271-1340 (geraadpleegd 19 augustus 2018).

319 Jacobus Pennweg 16, Hilversum, zie Kuyt 1997, p. 101. Zie ook schetsboek, SAA, archief 1315, 287 met schetsen van ornamenten, deuren, lijstwerk, pinakels en een salon voor Beau Regard.

320 Westermann en Van der Velden 1985, pp. 22-23.

321 A. Salm erft NLG 38.518,69, voornamelijk in aandelen, obligaties en pandbrieven, volgens de akte van scheiding d.d. 1 november 1897 verleden voor C. Jonker, destijds notaris te Amsterdam: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 391. Volgens voornoemde akte is A. Salm GBzn. woonachtig in Hilversum.

322 Brief d.d. 27 februari 1907, SAA, archief 1315, 14. Zij lijdt aan 'schrompelnier', een dan ongeneeslijke ziekte en heeft last van zware hoofdpijen, hevige neusbloedingen en depressies: Salm 1968, p. 12, aanwezig in SAA, archief 1315, 72. Vanwege de ziekte van Pé bezoekt hij mogelijk in 1901 de thermaal-baden van Vichy. In het archief zijn niet alleen diverse foto's te vinden van Vichy, zie SAA, archief 1315, 247-250, maar Salm schrijft ook een artikel in het *Bouwkundig Weekblad*, waarin opgenomen onder meer een beschrijving van "Hôtel Pavillon Sévigne": Anoniem (A. Salm G.Bzn) 1901h, pp. 464-466. Aanwezig in SAA, archief 1315, 53. Niet uit te sluiten is dat hij daar ook het Casino van Vichy schetst, zie schetsboek SAA, archief 1315, 283.

323 De dames kunnen goed met elkaar opschieten: brief d.d. 27 februari 1907, SAA, archief 1315, 14. A. Salm kent de vader van Kaatje uit de bouw. Vanwege zware familieomstandigheden thuis biedt hij zijn toekomstige schoonvader aan Kaatje in Hilversum op adem te laten komen en gelijk zijn vrouw te verzorgen. Salm 1968, p. 12, aanwezig in SAA, archief 1315, 72.

324 Voor stukken overlijden, zie SAA, archief 1315, 10. Zo plotseling dat Bram ijlings moet terugkeren van een reis naar Engeland. Bij terugkomst is de kist al gesloten: Salm 1968, p. 12, aanwezig in SAA, archief 1315, 72.

325 Brief d.d. 7 augustus 1906, SAA, archief 1315, 13.

en toeverlaat geworden was.[326] Tijdens zijn reis naar Amerika kwam hij tot het besluit om te trouwen met Kaatje. Hij zag wel wat obstakels zoals het leeftijdsverschil (zij 35, hij bijna 50), het aanwezige standsverschil en een verschil in godsdienstige overtuiging. Het belemmerde uiteindelijk een huwelijk niet: Kaatje ging uiteindelijk akkoord.[327] Mogelijk vanwege het ondernemersrisico van A. Salm en het feit dat A. Salm vermogend was en Kaatje nagenoeg niet, werd het huwelijk op huwelijkse voorwaarden gesloten: de vermogens bleven gescheiden.[328]

Het huwelijk riep bij de directe familie gemengde gevoelens op, zo kort na het overlijden van Pé.[329] Met zijn voorgenomen huwelijk stroomden de gelukwensen binnen. De reacties zijn allerhartelijkst, vele wensen A. Salm 'een tijdperk van gezelligheid en geluk'.[330] Ook vele collega's reageerden, waarvan sommigen verrast.[331] Het huwelijk was hem in ieder geval van harte gegund.

---

326 Daarnaast had Pé meerdere malen aangegeven dat Bram na haar dood met Kaatje moest trouwen: Salm 1968, p. 13, aanwezig in SAA, archief 1315, 72, p. 13, Zie ook Middelkoop 1997a, p. 28 en Westermann en Van der Velden 1985, p. 23.

327 Brief d.d. 27 februari 1907, SAA, archief 1315, 14.

328 Buiten iedere gemeenschap van goederen: akte d.d. 18 mei 1907, verleden voor J.P. Smits, destijds notaris te Amsterdam, zie akte van scheiding, d.d. 22 mei 1916, verleden voor J.P. Smits, destijds notaris te Amsterdam, SAA, archief 1315, 20. Enkele dagen later maakt hij ook een nieuw testament: op 21 mei 1907 voor J.Ch.G. Pollones, destijds notaris in Amsterdam. Hierin wordt C.E. Brand benoemd tot erfgenaam, zie SAA, archief 1315, 19.

329 Zus Maria (1867-1944) en stiefmoeder Salm lijken kritisch te staan ten opzichte van het nieuwe huwelijk, maar komen uiteindelijk wel. Zie brief d.d. 2 maart, 1907, 11 mei 1907, en brief d.d. 17 mei 1907, kaartje 20 mei 1907, SAA, archief 1315, 14. Schoonzus Lena Doyer daarentegen komt echter niet: brief d.d. 21 mei 1907, archief 1315, 14. Maar niet iedereen binnen de familie Salm is kritisch. Waaronder Truus Salm-De Vos zie brieven 13 en 15 mei 1907, SAA archief 1315, 14. Het voorgenomen huwelijk lijkt wel goed ontvangen te worden door de familie Doyer. Zie onder meer brief d.d. 8 mei 1907 en diverse kaartjes d.d. 11 mei 1907, brieven 16 mei 1907 en 21 mei 1907. SAA, archief 1315, 14. Bram doet in ieder geval zijn best de familie bijeen te houden. Terecht wordt opgemerkt dat het voor Kaatje ook lastig is. Ze wordt van verpleegster en huishoudster ineens schoonzus. Brief d.d. 31 mei 1907, SAA, archief 1315, 14. Voor de transformatie van verpleegster en huishoudster tot dame des huizes in afbeeldingen zie SAA, archief 1315, 169. In de negentiende en begin twintigste eeuw is men over het algemeen negatief over een tweede huwelijk onder verwijzing naar de zegswijze 'de tweede echt is een duivelsgift', zie Noordam, 2001, p. 96.

330 Brief d.d. 10 mei 1907, SAA, archief 1315, 14.

331 Zo reageren onder meer A.D.N. van Gendt, kaartje d.d. 10 mei 1907, L.A. Springer, kaartje d.d. 11 mei 1907, J.H. Leliman, brief d.d. 12 mei 1907, Leliman noemt Salm ook 'mijn waarde vriend', SAA archief 1315, 14. G. van Arkel, kan zijn 'ooren haast niet gelooven' als hij het nieuws verneemt. Van Arkel is een scherp observator. Hij schrijft dat het hem zo voor kwam dat de 'Bruidegom een opgewekter omgeving behoefde' en door het voorgenomen huwelijk staat Bram er zo opeens middenin. Van Arkel is er dan ook 'heel blij mee', brief d.d. 14 mei 1907, B. J. Ouëndag, brief d.d. 14 mei 1907 en Jan Verheul, brief d.d. 14 mei 1907. In de vrienden- en kennissenkring van A. Salm zit ook Th. van Heemstede Obelt, de 'sanitary engineer' met de bekende niet te missen wekelijkse advertentie in het *Bouwkundig Weekblad* ('Shanks Closets zijn nog niet overtroffen.'), zie onder meer brief d.d. 10 mei 1907. Allen SAA, archief 1315, 14.

Krap een jaar na het overlijden van Pé hertrouwde A. Salm dan ook op 23 mei 1907 te Hilversum met Kaatje, kort na de terugkeer van zijn Amerikaanse reis.[332] Na de huwelijksvoltrekking volgde een lunch op de Trompenberg voor familie.[333] De huwelijksreis ging enkele dagen naar Duitsland (o.a. Wiesbaden en Königswinter).[334] In de tussentijd werd het huis in Amsterdam opnieuw ingericht en geverfd.[335] Kort na elkaar werden vervolgens twee zonen geboren.[336] Salm was net over de vijftig. Hij zal uiteindelijk maar kort van zijn kinderen kunnen genieten.

---

332 Zie uittreksel, SAA, archief 1315, 14. Hij noemt haar liefkozend: 'mijn vrouwtje'. Bijvoorbeeld brief d.d. 19 juli 1914: SAA, archief 1315, 11.

333 Aanwezig zijn de weduwe Salm, zus J. Salm, Mevrouw Maria Wijs-Salm, L. Salm, Vader en moeder C.J. Brand, Abraham, Karel en Betje Brand (broers en zus bruid), de heer en mevrouw J.C. Brand, de heer en mevrouw Hinrichs, mejuffrouw E.M. Doyer en de heer en mevrouw H. Doyer Cordes. A. (Lena) Doyer zegt af en Huib Doyer kan niet: zie brief d.d. 13 mei 1907, SAA archief 1315, 14.

334 Het suggereert een Rijnreis. Wiesbaden heeft bekende geneeskrachtige waterbronnen en was in de achttiende en negentiende eeuw een bekend spa-oord. Het spa centrum (het Kurhaus) en omgeving kende een groot aantal neoclassicistische gebouwen. Zie Watkin en Mellinghoff 1987, pp. 263-265. In Königswinter bezoeken ze waarschijnlijk de Drachenfelsbahn die op de top van de Drachenfels een panoramisch uitzicht biedt over de Rijnvallei.

335 Het huis wordt geschilderd, nieuwe gordijnen en vitrages worden opgehangen en alle elektrische ornamenten worden nagelopen: zie brief van de 'huisbewaarster' J. Mastenbroek. d.d. 30 mei 1907, SAA archief 1315, 14 (blijkens de brief is er ook een piano). Zie ook brieven d.d. 31 mei 1907 en 10 juni 1907, SAA archief 1315, 14. brief d.d. 30 mei 1907, SAA archief 1315, 13 en brief d.d. 24 mei 1907, SAA, archief 1315, 48. De behanger was op verzoek van Kaatje al een jaar eerder langs geweest: zie brief d.d. 7 augustus 1906, SAA archief 1315, 13.

336 Op 7 mei 1909 wordt, na een moeilijke bevalling, in Amsterdam zijn zoon Abraham (1909-1980) geboren, ook wel 'Brammetje' genoemd en vernoemd naar Bram zelf. Het is een geluk waarvan Bram nooit had gedacht dat het voor hem zou zijn weggelegd. Hij is dan ook dolblij. Brief d.d. 10 mei 1909, SAA archief 1315, 13. Enkele jaren later krijgen ze nog een zoon, Gerlof Bartholomeus (1912-1993) op 11 juli 1912, ook wel 'Bartje' genoemd, naar opa Bart Salm. Diverse stukken, SAA, archief 1315, 62. Bram ontvangt weer vele hartelijke reacties. Enkele zijn opmerkelijk te noemen. Zo schrijft Th. van Heemstede Obelt: 'Na uw reis naar Amerika schijnt u het yankee devies hoog te houden 'do it now ?'': brief d.d. 13 juli 1912, SAA, archief 1315, 62. Ook G. van Arkel weet weer de juiste toon te raken. Hij merkt op dat de naam Gerlof Bartholomeus bij hem de 'meest aangename herinneringen' opwekt en hem doet terugvoeren naar het begin van zijn loopbaan bij zijn goede vader Salm. Hij betreurt het dat zijn vader deze 'innige vreugde niet heeft mogen beleven.': kaartje 12 juli 1912, SAA, archief 1315, 62. Zie ook Westermann en Van der Velden 1985, p. 23. Voor G.B. Salm zie SAA, archief 1315, 62, 63 en 64.

A. Salm was een echte familieman.[337] Mogelijk aangestoken door zijn vader en vanuit de familieplicht hield A. Salm enkele jaren het familiestamboek bij.[338] Verder hield hij zich bezig met de statuten en het huishoudelijke reglement, ontwierp hij het certificaat voor het erelidmaatschap en een beeldmerk van de familievereniging, dat nog altijd in gebruik is.[339]

De laatste jaren van zijn leven kwakkelde A. Salm erg met zijn gezondheid.[340] Uiteindelijk

---

337 Het contact met zijn stiefmoeder gaat echter moeizaam en hij komt eigenlijk niet in Hilversum. Brief d.d. 24 september 1911, SAA, archief 1315, 15. Het contact met de andere opa en oma (de familie Brand) is wel goed. Schoonmoeder Brand helpt veel met de kinderen. Brief d.d. 5 oktober 1912, SAA, archief 1315, 15. Zijn stiefmoeder bouwt met zijn kinderen niet dezelfde relatie op. 'We hangen als los zand aan elkander', merkt hij dan ook op en dat doet hem veel verdriet. Brief d.d. 24 september 1911, SAA archief 1315, 15. Enkele jaren later is er wel weer goed contact. Bram kan alleen maar gissen waarom het zo loopt, maar is er erg gelukkig mee. Brief d.d. 9 juni 1913, SAA, archief 1315, 15. De veranderende houding van zijn stiefmoeder ten positieve wordt ook door anderen gezien. Brief d.d. 25 maart 1913, SAA, archief 1315, 16. Bram voert een regelmatige correspondentie met zijn familie waaronder zijn zus Maria en zijn halfbroer Hendrik (1866-1939) in Paramaribo. Voor brieven met Hendrik zie SAA, archief 1315, 10 en 11. Thema's die voorbijkomen zijn geleend geld maar ook de afwikkeling van de nalatenschap van vader G.B. Salm. Bram geeft verder aan zijn neefjes en nichtjes cadeaus met Sinterklaas, ook al was afgesproken dat niet meer te doen. Brief d.d. 5 december 1912, SAA, archief 1315, 11. Blijkbaar houden meer familieleden zich niet aan de afspraak. Als het gezin een jaar later zelf cadeautjes krijgt met Sinterklaas, wordt dat toch zeer gewaardeerd. Brief d.d. 7 december 1913, SAA archief 1315, 15.

338 Hij beantwoordt daarvoor regelmatig vragen van familieleden. Daarvoor heeft hij het soms te druk en ook wel eens geen zin. Brief d.d. 13 mei 1907 en 21 september 1913, SAA. Archief 1315, 67.

339 Zie o.a. brieven d.d. 6 juli 1913, 31 oktober 1913 en 27 november 1913, SAA, archief 1315, 67 en opmerkingen statuten in SAA, archief 1315, 70. Voor afbeelding beeldmerk zie SAA, archief 1315, 68 en 70: Een boom met in de kruin een zalm met naast de boom twee figuren (links een man en rechts een vrouw, in zestiende-eeuwse kledij) met het randschrift 'Vereeniging familie Salm' en 'opgericht 1912'. Het beeldmerk zal op nagenoeg alle publicaties van de vereniging gebruikt worden. Het beeldmerk komt niet zonder slag of stoot tot stand: zie o.a. brief d.d. 28 november 1913 en 2 april 1914, SAA, archief 1315, 67. Wel beklaagt hij zich dat hij bij verschillende vergaderingen erbuiten gehouden wordt door zijn familie. Bram hinkt daarbij op twee gedachten. Hij geeft immers ook toe dat hij liever aan de verzekeringmaatschappij contribueert voor zijn vrouw en kinderen dan zich te committeren aan een lidmaatschap van de Vereniging Familie Salm. Brief d.d. 9 juni 1913, SAA, archief 1315, 15. Overigens maken meer familieleden bezwaar tegen een vaste contributie: Hell en Los 2012, pp. 76-77. Mogelijk bespeuren zijn familie die tweeslachtige houding. Uiteindelijk is Bram, samen met onder meer de weduwe van zijn vader, een van de oprichters en in 1913 voor de periode 1913 -1915, vice-voorzitter: 1ste en 2e jaarverslag van Vereeniging Familie Salm d.d. 19 april 1914, p.5, p.15 en pp. 31-32: SAA, archief 1315, 71. Ondanks zijn ziekte wordt hij ook herkozen. Brief d.d. 6 mei 1915, SAA, archief 1315, 67. Na zijn overlijden blijft de weduwe Salm-Brand lid van de vereniging: SAA, archief 1315, 69.

340 Rond zijn verjaardag op 26 maart 1912 is Bram herstellende, vermoedelijk van een flinke verkoudheid. Zie onder meer brief d.d. 25 maart 1912 en kaart d.d. 26 maart 1912, SAA, archief 1315, 16. Uit onderzoek blijkt echter dat hij ook last van zijn nieren heeft. Brieven d.d. 27 maart 1912 en 10 april 1912, SAA, archief 1315, 17. Bram blijft onder alle omstandigheden erg nuchter. Wel heeft hij stress want zijn chef de bureau staat

overleed hij thuis op 58-jarige leeftijd op 13 juni 1915 aan de gevolgen van een operatie.[341] Zijn begrafenis was op woensdag 16 juni 1915 op de Nieuwer Oosterbegraafplaats (om 12.00 uur). Zijn overlijdenskaart maakte melding van zijn beroep als architect, van zijn functie als

ook op het punt om uit te vallen wegens ziekte. Brief d.d. 27 maart 1912, SAA, archief 1315, 17.Daarnaast vindt hij het vervelend dat hij steeds vergaderingen moet uitstellen. Brief d.d. 10 april 1912, SAA, archief 1315, 17. Onduidelijk blijft wat hij mankeert. Wel moet hij op zijn voeding letten aldus de behandelend arts. Er is angst voor 'niercilinders'. Daarnaast komst de spanning weer naar boven inzake het ziekbed van zijn eerste vrouw: zie aantekening door A. Salm zelf, d.d. 10 april 1912, SAA, archief 1315, 17. De arts waaraan Bram een second opinion vraagt, denkt dat het allemaal wel mee zal vallen. Brief d.d. 30 april 1912, SAA, archief 1315, 17. In november 1912 is hij uitgeschakeld door een wond aan zijn been. Regelmatig moeten kompressen vervangen worden, ook 's nachts. Brief d.d. 29 november 1912, SAA, archief 1315, 17. De wond wil maar niet helen want omstreeks 26 maart 1913 speelt de wond aan zijn been weer op. Brief d.d. 25 maart 1913 en diverse brieven 26 maart 1913, SAA, archief 1315, 16. Verder worden zijn ogen slechter en moet de bril van Bram worden versterkt. Brief d.d. 6 juli 1913, SAA archief 1315, 17. Bram is in ieder geval ijdel genoeg om altijd zonder bril op de foto te gaan: afbeeldingen met bril zijn nagenoeg niet bekend. In het archief bevinden zich wel enkele foto's waarbij de pince-nez op zijn borst hangt, SAA, archief 1315, 109 en 186. Een jaar later heeft hij weer last van zijn been. Brief d.d. 24 juni 1914, SAA, archief 1315, 17. Vervolgens heeft hij in november 1914 ernstige pijnen in beide benen, en moet hij met beide benen omhoog zitten. In de brief wordt gesproken over 'zucht', brief 2 december 1914, SAA archief 1315, 17. Hier heeft hij toch de hele winter last van. Pas in maart 1915 gaat het gelukkig beter met zijn been. Brief d.d. 15 maart 1915, SAA archief 1315, 17.

341 De dag na zijn overlijden, op 14 juni zit weduwe Salm-Brand bij W.A. Weissman in Haarlem voor overleg. Vermoedelijk om een deel van de begrafenis te regelen. Bram krijgt last van een gezwel in zijn hals dat is samengegroeid met zijn luchtpijp en slokdarm. Brieven d.d. 15 maart en 17 maart 1915, SAA, archief 1315, 17 en 15 maart 1915, SAA, archief 1315, 67. Net voor zijn verjaardag krijgt hij een twee en half uur durende operatie in de kliniek van professor Lanz, die hij bij volle bewustzijn en zonder narcose moet ondergaan. Hij heeft dan ook last van enorme pijnen, tot consternatie van velen, zie brief d.d. 18 maart 1915, kaart en brief d.d. 19 maart 1915 en diverse brieven d.d. 25 maart 1915, SAA, archief 1315, 17. Zijn jongste zoon schrijft later dat Bram leed aan de ziekte van Basedow, een schildklier auto-immuun ziekte: Salm 1968, p. 13, aanwezig in SAA, archief 1315, 72. De hele familie en vriendenkring leeft mee, zij worden dan ook in de periode 18 tot en met 22 maart bijna dagelijks op de hoogte gehouden van de vorderingen. Diverse brieven d.d. 18, 19, 20, 22 en 26 maart 1915 alsmede brieven 19 maart 1915, SAA, archief 1315, 17. De dagelijkse berichtgeving wordt vanwege de vooruitgang op 26 maart 1915 gestaakt. Zijn laatste verjaardag viert Bart dan ook in de Boerhavekliniek. Vanuit de Boerhavekliniek bericht hij nog enthousiast aan zijn zus Maria dat hij 'zoo goed als hersteld' is en dat hij zondag weer naar huis toe mag. Zijn vrouw komt hem 's ochtends en 's avonds bezoeken, wat voor hem erg gezellig is maar voor haar erg druk. Brief, juni 1915, SAA archief 1315, 15. Bij thuiskomst wacht een bloemenzee. Bloemstukken van onder meer de familie, de directie van der Beiersch-Bierbouwerij 'de Amstel', de heer en mevrouw Th. Van Heemstede Obelt-Van der Feer en W.C. Brouwer, directeur der N.V. Fabriek van Brouwer's Aardewerk (waarin Bram een aandeel had): zie SAA, archief 1315, 17 en 20. Na thuiskomst moet hij rusten. Wel krijgt hij last van kortademigheid. Salm denkt dat zijn toestand dan ook achteruit lijkt te gaan. Daarnaast is hij chronisch nier-lijder. Hoewel hij rust moet houden, weet hij wel tijd te vinden om brieven te schrijven. Brief d.d. 30 april 1915, SAA, archief 1315.

voorzitter van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en zijn onderscheidingen als officier in de Orde van Oranje-Nassau en ridder in de Orde van St. Anna van Rusland.[342] Hij liet een vrouw van 44 en twee kinderen van zes en drie na. Zijn grootste angst om zijn kinderen niet te kunnen zien opgroeien, was werkelijkheid geworden.

Na het overlijden stroomden de condoleances van familie, vrienden en zakenpartners binnen.[343] De gehele architectuurwereld betuigde zijn medeleven, zoals K.P.C. de Bazel (1869-1923) ('Uw sympathieke man'), Ed. Cuypers (1859-1927), P.J.H. Cuypers ('onze zoo gewaardeerde kunstbroeder en trouw vriend'), J.H.W. Leliman, B.J. Ouëndag ('een ruim hart voor anderen') en A.W. Weismann, waarbij Bram Salm naar voren komt als een uiterst aimabele man. Ook vrienden, waaronder W.C. Brouwer ('voorbeeld van opoffering en zelfwegcyfering'), enkele pupillen zoals de architecten G. Formijne en W.G. Welsing (1858-1942) en zelfs een oud-studiegenoot uit Parijs (Hugo A.C. Poortman (1858-1953) stuurden brieven.[344] Uit het buitenland kwamen ook bewijzen van deelneming, met name uit Duitsland.[345]

De begrafenis was één groot eerbetoon aan de architect Salm waarin de familiaire kant van Bram enigszins ondersneeuwde.[346] Na de begrafenis had de weduwe enkele andere zaken af te handelen. Het familiegrafmonument moest worden afgebroken in Hilversum en weer worden opgebouwd in Amsterdam. De kist van Pé Salm-Welzing verhuisde mee.[347] Ook moest, zoals gebruikelijk, het versiersel van de koninklijke onderscheiding worden teruggezonden.[348] Daarnaast moesten bedankjes worden verzonden. De weduwe Salm-Brand was zeer te spreken over de necrologie van J. Gratama over Salm, zoals die in het *Bouwkundig Weekblad* verscheen.[349] Exemplaren werden aan de familie verzonden, die deze in dank ontvingen.[350]

Vervolgens moest de nalatenschap worden geregeld tussen de weduwe Salm-Brand en de kinderen. Bij zijn overlijden is Bram Salm evenals zijn vader achttien jaar eerder niet onbemiddeld. Hij liet een vermogen na van zo'n NLG 176.000. Hij behoorde met dit vermogen tot de

---

342 Overlijdenskaart, d.d. 13 juni 1915, SAA archief 1315, 18 en 66.

343 SAA, archief 1315, 57 (familie en vrienden) en 58 (zakelijke relaties).

344 SAA, archief 1315, 57 (familie en vrienden). Voor brief Hugo Poortman zie brief d.d. 20 juni 1915, SAA, archief 1315, 58. Over H.A.C. Poortman later meer. Willem G. Welsing (1858-1942) was vanaf 1880 tot 1891 chef de bureau bij vader en zoon Salm en werkt mee aan het Aquarium, de dolerende kerk en het woonhuis voor Nienhuys: zie https://www.hendrickdekeyser.nl/site/21/140/welsing.html (geraadpleegd 18 oktober 2017). Zie ook brief d.d. 21 maart 1888, SAA, archief 1315, 3.

345 SAA, archief 1315, 58.

346 Voor een beschrijving van de begrafenis wordt verwezen naar de inleiding. De familieman Salm komt wel naar voren in de bewijzen van deelneming van vrienden en kennissen: SAA, archief 1315, 57.

347 Brief d.d. 24 juli 1915 en 15 september 1915, SAA, archief 1315, 60. Voor de begrafeniskosten zie SAA, archief 1315, 60. Nummer graf: 32-1-0073, De Nieuwe Oosterbegraafplaats, Kruislaan 126, 1097 GA Amsterdam. Het graf is verwaarloosd en zou hersteld moeten worden (status 11 augustus 2018).

348 Brief d.d. 5 augustus 1915, SAA, archief 1315, 18.

349 Brief d.d. 19 juni 1915, SAA archief 1315, 18. Voor necrologie zie: Gratama 1915a, pp. 61-65.

350 Zie diverse brieven SAA, archief 1315, 57.

rijkste 1% van de Nederlandse bevolking.[351] Het vermogen was voornamelijk gespreid over aandelen, obligaties en pandbrieven. Het woonhuis was niet belast met hypotheek.[352] Zowel zijn vrouw als zijn kinderen erfden ieder een bedrag van NLG 58.571,74.[353] Het lijkt er dan ook op dat Salm zijn vrouw en kinderen goed verzorgd had achtergelaten.[354] Dit was altijd een van zijn grote zorgen. Zijn diepste wens, om 'nog lang voor zijn gezin werkzaam' te kunnen zijn, werd dan ook niet vervuld.[355]

Vrienden en collega's beschreven Salm als een man met talenten en een tact om met mensen om te gaan.[356] Zijn hoffelijkheid en representativiteit vielen op.[357] Het verklaarde waarom hij zo lang in een roerige tijd voorzitter kon zijn van de MBB. Hij had de gave om met iedereen om te gaan. Dat was dan ook meteen zijn valkuil. Opgemerkt werd namelijk dat Salm

---

351 Wilterdink 1984, p. 107.

352 De akte van inventaris wordt opgemaakt d.d. 9 september 1915 verleden voor J.P. Smits, destijds notaris te Amsterdam, vervolgens volgt de akte van scheiding d.d. 22 mei 1916, verleden voor J.P. Smits, destijds notaris te Amsterdam, SAA archief 1315, 20. Bij zijn overlijden laat A. Salm een vermogen na van NLG 176.655,21. Omgerekend naar 2016 zou dit zo'n EUR 1.671.628,57 bedragen: omgerekend met rekentool CBS: http://visualisatie.cbs.nl/nl-NL/Visualisation/PrijzenToenEnNu . Volgens de rekentool van het internationaal instituut van sociale geschiedenis is het vermogen dan EUR 1.632.784,20: http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php . Berekeningen uitgevoerd op 12 juli 2017. Zijn woonhuis wordt gewaardeerd op NLG 24.000 en is onbelast met hypotheek. Zijn laatste testament is van 27 februari 1914, verleden voor J.P. Smits, destijds notaris te Amsterdam waarin hij zijn vrouw en kinderen ieder voor een derde benoemde tot erfgenaam: zie voornoemde Akte van scheiding d.d. 22 mei 1916, verleden voor J.P. Smits, destijds notaris te Amsterdam, SAA, archief 1315, 20.

353 Met een vruchtgebruik op de erfdelen van de kinderen ten behoeve van hun moeder, de weduwe Salm-Brand.

354 Een deel van de obligaties en aandelen waren in 1916, zoals gebruikelijk, belegd in landen als Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Rusland. Na 1918 met het einde van de Eerste Wereldoorlog, de politieke destabilisatie en economische crisis (Duitsland 1918-1920) (Oostenrijk 1918-1920) en revolutie (Rusland 1917-1919) gaat een deel van de beleggingen teniet. De weduwe Salm-Brand is dan genoodzaakt om de twee dienstbodes te ontslaan: Salm 1968, p. 13, aanwezig in SAA, archief 1315, 72. Zie ook Wilterdink 1984, p. 209. Enkele jaren later, in 1921, zal de weduwe Salm-Brand voor een aanzienlijk bedrag een hypotheek afsluiten, en kort daarop het huis verkopen. Zie brief d.d. 4 juni en brief d.d. 14 december1921, SAA, archief 1315, 56. Ze vertrekt in februari 1922 met het gezin naar Heemstede (Spaarnelaan 34) en later, in 1926, naar Blaricum (Mosselweg 16). Uit diverse nota's blijkt dat ze in 1921 nog steeds bezig is met vermogensbeheer (ze koopt aandelen en obligaties aan). Het aangaan van een hypotheek in 1921 was een redelijk bijzondere transactie, waar weinig mensen voor in aanmerking kwamen. In 1921 had slechts zo'n 7% van de Nederlandse bevolking een hypotheek, zie Wilterdink 1984, p. 243. Voor afbeeldingen zie SAA, archief 1315, 193.

355 Brief d.d. 15 juni 1915, SAA, archief 1315, 59.

356 Gratama 1915a) 8, p. 64.

357 W. (waarschijnlijk Wijdeveld, H. Th.) 1915, p. 146.

geen 'drijver' was en als voorzitter 'geen krachtig doortastend leider'.[358] Dit was een mogelijke verklaring waarom de bestuurlijke reorganisatie van de MBB zo lang door sudderde, zoals in een volgend hoofdstuk besproken wordt. Salm was buitengewoon nauwgezet.[359] Verder had hij een fijne smaak, zag hij graag schoonheid in zijn omgeving, gaf zich met ziel en zaligheid aan zijn werk en hij was een gastvrij man.[360] Zelf wilde hij vooral niet als gierig gezien worden.[361] Dat lukte: zijn 'echt-Hollandsche gulheid' werd zeker internationaal zeer gewaardeerd.[362]

3.3. **Opleiding**

3.3.1. **Inleiding: basis-en middelbaar onderwijs**

Bram verblijft vanaf 9 mei 1867 tot 26 juli 1868 in het pleeggezin op de hoeve van de familie Roodhuijzen.[363] Daar krijgt hij ook privéonderwijs.[364] Vervolgens gaat Bram naar de Openbare Burgerschool in Amsterdam waar hij examen doet in wis- en natuurkunde en moderne talen. Het biedt hem de mogelijkheid later brieven te schrijven in het Frans, Duits en Engels.[365] In zijn vrije tijd helpt hij zijn vader. In 1876 krijgt Bram bericht dat hij is ingeschreven voor de nationale militie.[366] Vader Salm regelt voor Bram een kostbare plaatsvervanger of 'remplaçant'.[367]

---

358 Leliman 1915, p. 186.

359 Leliman 1915, p. 186.

360 4de jaarverslag van de Vereeniging Familie Salm d.d. 21 mei 1916, pp. 20-21: SAA, archief 1315, 71.

361 Hij merkt over zichzelf ook al jong op dat hij zichzelf voor anderen wegcijfert: als hij een ander maar een 'groot genoegen kan aandoen': brief d.d. 19 mei 1878, SAA, archief 1315, 34.

362 W. (waarschijnlijk Wijdeveld, H. Th.) 1915, p. 146.

363 Voor de beginperiode zie zonder datume aantekening, voor NLG 600 kostgeld voor een jaar, SAA, archief 1315, 9. Voor einde periode zie brief d.d. 2 juli 1868, SAA, archief 1315, 9. Zie verder ook Westermann en Van der Velden 1985, p. 20.

364 Brieven 11 mei 1867 en 3 augustus 1868, SAA, archief 1315, 9.

365 Voor Duits zie brief d.d. 26 november 1913. Voor Engels zie brief d.d. 17 februari 1914: SAA, archief 1315, 15. Voor getuigschrift middelbare school zie getuigschrift d.d. 28 juni 1872, SAA, archief 1315, 54A

366 Bewijs van inschrijving d.d. 27 januari 1876, SAA, Archief 1315, 9. In het archief zit ook een afbeelding van zijn vermoedelijke leraar plant- en dierkunde, de heer H. de Vries, foto d.d. 25 maart 1875, SAA, archief 1315, 197.

367 De kosten voor een vervanger zijn NLG 800, brief d.d. 14 november 1876, G.B. Salm sluit daartoe een verzekering af bij de 'Nationale Militie Verzekering', een onderneming van G.J.A. de Meere, d.d. 15 november 1876. G.B. Salm betaalt G.J.A. de Meere NLG 50 d.d. 16 november 1876 en NLG 730 d.d. 1 mei 1877. Uiteindelijk vervult ene Hendrik Lanting zijn plek, bewijs Nationale Militie, d.d. 10 april 1877. G.J.A. de Meere probeert een extra slaatje uit de plaatsvervanging te slaan met verzoek om extra geld, brief d.d.

3.3.2. **Vervolgopleiding in Zwolle en de voorbereiding op Parijs**

Vervolgens gaat hij in de leer bij de Zwolse architect J.G.J. van Roosmalen (1813-1893), die meer leerlingen onder zijn hoede heeft. [368] Hij verblijft in Zwolle van 5 juli 1877 tot 6 april 1878. [369] Bram huurt een kamer bij een hospita, mevrouw Van der Kolk, aan het Grootkerkplein te Zwolle. [370] Over J.G.J. Van Roosmalen is verder weinig bekend. Het contact komt mogelijk mede tot stand via J. Kerbert, een zwager van G.B. Salm in Zwolle. [371]

Bart informeert uitgebreid bij Van Roosmalen over zijn lesmethode. Van Roosmalen geeft aan dat hij geen vastomlijnde lesmethode heeft, maar dit laat afhangen van het doel van elke leerling zoals een betrekking als opzichter, landmeter of bouwkundige (zowel 'burgerlijk' als voor 'waterwerken'). In ieder geval krijgen alle leerlingen les in de lagere meetkunde, de gewone stereometrie, de hoofdzaken van de goniometrie en de platte driehoeksmeting, alsmede algebra. Indien gewenst kan verdieping worden verkregen in diverse vormen van algebra, meetkunde, differentiaal en integraal rekenen. De leerlingen in opleiding voor architect krijgen daarnaast onder meer instructie in geologie, constructieleer, houtbewerking, bouwen met hout, bouwkundige schoonheid en stijlen en de geschiedenis van de architectuur. Alle te maken oefeningen gaan gepaard met tekenen. Van Roosmalen geeft instructie van acht tot twaalf en van twee tot zes uur. In de wintermaanden is er instructie

27 september 1878 . Vervolgens krijgt G.B. Salm via een andere tussenpersoon ('Engers en Zeehandelaar') een verzoek tot betaling van NLG 600 voor de plaatsvervanging, brief d.d. 17 oktober 1877. G.B. Salm snapt het niet meer en schrijft meteen een brief aan de Commissaris van de Koning in Noord-Holland voor opheldering, brief d.d. 18 oktober 1878, een document (zonder datum) bevestigt vervolgens het tweede verzoek: Lanting krijgt NLG 600 voor de plaatsvervanging. Het lijkt er dan ook op dat G.B. Salm is opgelicht door G.J.A. de Meere. Een betaalbewijs aan Engers en Zeehandelaar zit echter niet in het dossier. Voor alle genoemde stukken: SAA, Archief 1315, 9. Zie ook SAA stadsarchief Amsterdam, archief 1315, 23, Hell en Los 2012, p. 60 en Westermann en Van der Velden 1985, p. 20.

368 Brief d.d. 13 juni 1877, SAA, archief 1315, 22, zie ook Middelkoop 1997a, p. 19.

369 'Opproximatiere' lijst van uitgaven, SAA, archief 1315, 26.

370 Brief d.d. 26 januari 1878, SAA, archief 1315, 23 en briefkaart d.d. 22 augustus 1877, SAA, archief 1315, 24. Een potentieel gastgezin waarover wordt gecorrespondeerd spreekt Frans en dat wordt gezien als een voordeel, met een opleiding in Brussel of Parijs in het verschiet: brief d.d. 8 juni 1877, SAA, archief 1315, 22. Het suggereert dat Bart heel bewust bezig is de toekomst van Bram uit te stippelen. Bram kan niet terecht bij Oom Kerbert vanwege familieomstandigheden en vervolgens is de suggestie om hem bij tante Dien (Salm) onder te brengen: brief d.d. 30 mei 1877, SAA, archief 1315, 22. Noch tante Dien, noch het gastgezin gaan door. Het advies van zijn zwager luidt om een kamer te gaan huren met bediening, zoals voor jongeren van zijn leeftijd gebruikelijk is en op aanraden van Van Roosmalen worden twee advertenties geplaatst: brieven d.d. 13 juni 1877 en 28 juni 1877, SAA, archief 1315, 22.

371 De broer van Pé Doyer, Jacques Doyer is werkzaam bij een onderneming met de naam 'Kerbert & Doyer' op Singel 344 te Amsterdam: SAA, archief 1315, 25. G.B. Salm moet de familie Doyer dan ook wel zijdelings gekend hebben voordat Bram Salm een relatie kreeg met Pé Doyer.

tot vier uur. Vervolgens kunnen de leerlingen naar de gemeentelijke tekenschool van vijf tot negen 's avonds (behalve op woensdag en zaterdag). Per maand kost de instructie NLG 10. De gemeentelijke tekenschool kost voor de gehele cursus NLG 6.[372]

Naar aanleiding van de lesstof schrijft Bart Salm dat vele zaken al bij Bram bekend zijn en hij spreekt de hoop uit dat zijn zoon niet bij de achterblijvers komt te behoren. Bram ziet in de aangeboden lesstof een goede grondslag om een vervolgopleiding (in Antwerpen) te kunnen gaan volgen. Bart merkt op dat een van zijn vrienden aldaar zijn opleiding genoot en nu 'met gemak en met succes' werkt. Volgens Bart is het uiteindelijk de keuze en het besluit van Bram om naar Zwolle te gaan.[373]

De eerste lessen die hij volgt, betreffen de esthetiek van de architectuur, distributie van de architectuur en constructieleer in de burgerlijke bouwkunst.[374] Over de vervolgopleiding wordt al snel gesproken. In het najaar van 1877 maakt Bart een trip naar Duitsland en bezoekt in Hannover de Polytechnische Schule voor een mogelijk vervolg voor Bram. Voordat hij een beslissing neemt, wil hij ook weten hoe het in Antwerpen, Brussel en Parijs is.[375] Hij heeft echter buiten zijn zoon gerekend die eigen ideeën heeft. Bram geeft namelijk aan naar Parijs te willen: 'wat is dáár niet veel te zien'. Hij vraagt zich af of de bouwstijlen aldaar niet meer in de smaak vallen dan de Duitse stijl: 'al die strenge stijlen', waarbij hij vooral aan Schinkel moet denken. Hij vraagt zich af of dat voor Nederland wel interessant is.[376] In dezelfde maand assisteert hij een landmeter in Kampen en ziet dan ook de ijzeren brug over de IJssel, die hij schetst. Hij leest dan ook de nieuwe prijsvraag voor een 'limonadetent' waaraan hij zal deelnemen.[377] Daarnaast krijgt hij verzoeken van familie, vrienden en derden voor tekeningen voor eigen gebruik of gewoon 'ter bezichtiging'.[378]

Hij maakt naar eigen zeggen in ieder geval lange dagen: hij is bezig met schrijven en tekenen van zes uur in de ochtend tot acht uur in de avond.[379] Daarnaast studeert hij veel

372 Brief d.d. 21 mei 1877, SAA archief 1315, 22.

373 Brief d.d. 3 juni 1877, SAA, archief 1315, 22.

374 Diverse brieven d.d. [zonder datum] Juli 1877, SAA, archief 1315, 23. Studieboeken die hij bij Van Roosmalen gebruikt zijn: Potgieter 'proza', Schor's 'Mineralogie', Boscau 'Scheikunde', Winkler Prins 'aardkunde' ('of zoo iets'), E. Gugel ('geschiedenis der bouwstijlen', die hij leent van zijn vader) en Heyn Passè 'Natuurkunde': zie voornoemde brieven.

375 Brief d.d. 23 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

376 Brief d.d. 27 november 1877, SAA, archief 1315, 23.

377 Brief d.d. [zonder dag] november 1877, SAA, archief 1315, 23.

378 Brief d.d. [zonder datum] 1877, SAA, archief 1315, 25, brieven d.d. 24 en 29 september 1877, en ('ter bezichtiging') de briefkaart d.d. 17 september 1877, SAA, archief 1315, 26. Als hij drie jaar later in Parijs zit, is dat niet anders, zie brief d.d. 21 januari 1880, SAA, archief 1315, 33. Over een tekening voor Wijsman merkt hij op: 'er was drommels veel werk aan'. Gelukkig was Wijsman 'erg in zijn schik' met de tekening.

379 Brief d.d. 26 juli 1877, SAA, archief 1315, 26.

wiskunde.[380] Hij heeft echter ook tijd voor ontspanning. Hij is in ieder geval lid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, de Buitensociëteit, de kerk, de gymnastiekvereniging en de harmonie.[381] Daarnaast spendeert hij veel tijd bij de familie Doyer en zijn toekomstige fiancé Pé, zoals eerder is besproken.

Bram heeft steeds meer een eigen toekomst voor ogen. Allereerst informeert hij bij zijn vader over het erfdeel van zijn oma (de moeder van zijn moeder). Hij vraagt zich af of het klopt dat vader vruchtgebruik heeft tot zijn meerderjarigheid. Hij geeft aan op zijn 23ste op eigen benen te willen staan en vraagt aan zijn vader of dat mogelijk is als hij goed zijn best doet. Vervolgens geeft hij opnieuw aan naar Parijs te willen.[382] Blijkbaar is zijn niveau van Frans te laag want Bram geeft zich op voor een cursus Frans met zelfstudie.[383] De twijfels over zijn beheersing van het Frans komen vaker terug.

Als hij terug is in Amsterdam, wil hij naar J.H. Leliman om bij hem te informeren over zijn ervaringen met het studeren in Parijs. Hij geeft aan dat in Zwolle niets te zien is maar in Parijs des te meer. Hij kan steeds nieuwe straten bewandelen met elke keer nieuwe inzichten en als hij een keer naar de komedie zou gaan dan 'wordt 't stuk bijzaak en 't gebouw hoofdzaak.' Hij belooft zijn vader (op 'doopsgezinde wijze') dat hij zal werken als een ezel, heel zuinig zal leven (omdat hij daar zijn 'fatsoen' niet hoeft op te houden) en als 'een knappen vent terug zal keren.'[384] Hij vraagt vervolgens Van Roosmalen met esthetische distributieleer te stoppen en over te gaan op het uitrekenen van kapconstructies. Hij geeft aan 'E. Gugel' voor zelfstudie te gebruiken. Hij hoopt dan in Parijs meer van stijl en schone bouwkunsten te leren.[385]

---

380 Brief d.d. 17 oktober 1877, SAA, archief 1315, 23.

381 'Opproximatiere' lijst van uitgaven, SAA, archief 1315, 26. Neemt mogelijk een enkele keer deel aan het diner van de vereniging 'Gastronomos', een 'epicuristische club': zie brief d.d. 2 oktober 1877, SAA, archief 1315, 26.

382 Brief d.d. [zonder dag] november 1877, SAA, archief 1315, 23.

383 Brief d.d. [zonder dag] november 1877, SAA, archief 1315, 23.

384 Brief d.d. [zonder dag] november 1877, SAA, archief 1315, 23. Een uitgebreider citaat van de brief is opgenomen in Middelkoop 1997a, p. 19.

385 Brief d.d. [zonder dag] November 1877, SAA, archief 1315, 23. Met E. Gugel wordt verwezen naar E. Gugel, *Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architektuur:* het standaardwerk in die tijd. Ondertussen brengt het privéleven van zoon Salm veel consternatie teweeg. Inmiddels hebben vader Salm en stiefmoeder duidelijkheid gekregen over de gevoelens van Bram Salm voor Pé: ze zijn helemaal van streek over de voorgenomen plannen van Bram: brief d.d. 22 november 1877, SAA, archief 1315, 24. Vader wil Bram afhouden voor een te vroege keuze voor een vrouw, zoals Pé. Hij somt diverse dames op die Bram kent. Vervolgens wenst hij Bart 'een vrouwtje braaf en deugdzaam' om hem te helpen en bij te staan, die van 'eenvoud gewoon' is. Hij verzucht vervolgens: 'De dames van heden zijn te kostbaar voor ons lief kind dat kunnen wij nooit fourneren'. Hij verzoekt hem een begroting te maken, zo heeft Bram tot die tijd 'rust en kalmte'. Hij drukt Bram op het hart geen toezeggingen te doen of haar ten huwelijk te vragen en haar niet zo vaak te zien. Bart meent dat Bram slachtoffer geworden is van 'mooije woorden en een knap gezicht.': brief d.d. 23 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

Mogelijk is het aanzienlijke bedrag uit de nalatenschap dat Bram meekrijgt als hij meerderjarig wordt de aanleiding om hem regelmatig te onderhouden met adviezen inzake de financiën.[386] Over zijn eigen opleiding zegt Bart dat hij drie jaren als opzichter heeft gewerkt en drie jaren als jong bouwkundige eigen zaken heeft gedaan en toch heeft geprobeerd wat te sparen; zo kon hij de moeder van Bram trouwen. Vervolgens heeft hij heel zuinig geleefd om wat over te hebben om van te leven. Hij geeft Bram het advies te sparen voor een 'kas in nood', door steeds 'voor elk dubbeltje 1 cent' opzij te leggen. Daarnaast geeft hij het advies niet te willen lenen 'doe dat nooit, dat is een valstrik voor velen'. Hij raadt hem ook aan een huisje te kopen en daar steeds wat in te steken.[387] Het advies om spaarzaam te zijn, komt regelmatig voorbij.[388] Bart geeft als voorbeeld dat als zijn kas slecht is het goedkoper is om thuis te eten in plaats van buitenshuis.[389] Het zijn deze vaderlijke adviezen die Bram voorbereiden op het ondernemerschap. Daarnaast realiseert vader zich uit ervaring wat Bram nog moet leren: het aanzienlijke privévermogen dat Bram meekrijgt kan voor hem een goede start zijn om het consumptieniveau en de levensstijl te bereiken die voor zijn stand toepasselijk was. In die tijd is het nog betrekkelijk makkelijk om uit een privévermogen een behoorlijke opbrengst te genereren.[390] Het is voor Bram dan ook een comfortabele start als zelfstandige.

Vader komt te spreken over de toekomst van Bram. Als hij nu 23 is, 'hier en daar wordt bekroond of voor dit of dat in merking komt', kan hij aantonen wat hij kan en bij hem of een ander wat praktisch werk leert, dan is er een begin. Bart spreekt zelfs van samenwerken. Maar Bart wil voorkomen dat Bram maar een bediende wordt op zijn bureau omdat hij dan niet zelfstandig zal worden en alleen maar de wil van Bart moet uitvoeren, 'wat zeker niet makkelijk is'. Hij noemt enkele voorbeelden uit het verleden waarbij ze hebben samengewerkt, namelijk het ontwerp van een tuin en een schoorsteenmantel. Vervolgens merkt Bram in de kantlijn van de brief op dat het ontwerpen betreft van de tuinbouwtentoonstelling en de

386 Bart beschrijft het bedrag dat Bram meekrijgt en waar hij navraag naar doet: 'Het is veel en nog eens veel meer dan ik en anderen genoten en nog zullen genieten, het is zelfs in mijn oogen zeer veel'. Hij meent verder dat: 'Het moet strekken tot verbetering maar niet tot hoofdbron'. Hij maant hem verder erover te zwijgen, het zou eens foute types kunnen aantrekken. Zie brief d.d. 23 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

387 Brief d.d. 13 september [1877], SAA, archief 1315, 24.

388 Brief d.d. 21 juli 1877, SAA, archief 1315, 24. In een opzicht is Bram in ieder geval heel spaarzaam: zijn briefpapier komt overal en nergens vandaan (blanco, kladjes, rekenbladen etc), en wordt zoveel mogelijk volgeschreven, ook van boven naar beneden dwars door de oorspronkelijke tekst heen. Dat lijkt vaker voor te komen in de negentiende eeuw want niet alleen Bram en Pé bezondigen zich hieraan: zie bijvoorbeeld Okker 2015, p. 26.

389 Brief 1 augustus 1877, SAA, archief 1315, 24.

390 Wilterdink 1984, p. 56 en p. 244. Hij krijgt uiteindelijk NLG 16.655,64 mee, nagenoeg geheel bestaande uit effecten, Zie ook boekhouding periode 1863-1882, SAA, archief 1315, 43. Volgens de rekentool van het internationaal instituut van sociale geschiedenis bedraagt het vermogen in 2016 een equivalent van EUR 184 480, 70: http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php. Berekeningen uitgevoerd op 18 januari 2018.

schoorsteenmantel en schrijft: 'hierover verschilden onze opinies zeer.'[391] Bart merkt vervolgens op dat om zelfstandig te worden men 'eigen ideeën' moet hebben en 'wanneer men die heeft, moeten ze ook aangeleerd worden.' Hij belooft Bram te helpen 'zoo veel' hij kan. Hij kan nu nog niets aanbieden. Hij heeft echter goede moed als hij blijft doorstuderen: 'gij zijt niet zonder genie en dit is voor mij en u een grooten zegen.' [392]

Bram wordt steeds zelfbewuster en is toe aan de volgende stap. Door een gesprek met oom Kerbert komt hij op het idee om zo snel mogelijk naar Parijs te gaan. Anders is er weer een kwartaal voorbij. Voor 30 juli moet hij zich opgeven want 1 augustus is het examen al in Parijs. Om zijn vader onder druk te zetten geeft hij aan dat het niet zomaar 'een invallende gedachte' is maar dat hij hier lang over nagedacht heeft en ook besproken heeft met anderen die het volkomen met hem eens zijn. Bram heeft aan alles gedacht. Hij komt zelf met het voorstel, indien er financiële bezwaren zouden zijn, dat vader overlegt met oom Hendrik, en dat als hij meerderjarig is en hij zijn eigen brood verdient, hij het eerlijk terug zal betalen.[393]

Hij twijfelt opnieuw aan het niveau van zijn Frans en wil op tijd naar Frankrijk om lessen te volgen bij een leraar. Hij moet namelijk of een zuiver Frans opstel inleveren of een volgens een model geschreven verklaring inleveren dat hij in staat is de lessen te volgen en aantekeningen kan maken. Op de door zijn vader gestelde vraag hoe het is met zijn Frans kan hij dan ook niet volmondig antwoorden. Vervolgens maakt hij een verzuchting over 'al die techni-

391 Brief d.d. 23 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

392 Brief d.d. 23 november 1877, SAA, archief 1315, 24. De vader-zoon relatie komt hoe dan ook onder druk te staan: door de hoge verwachtingen van vader over zijn zoon, de liefdesperikelen met Pé Doyer en de besteding van de vrije tijd van Bram in Zwolle. In januari 1877 komt het dan ook tot een uitbarsting. Bram voelt zich toch onder druk gezet door vader: 'wat wenscht u toch pa. Ik kan nergens zijn komen of iets zien.' Vervolgens begint een tirade: 'vertaal, lees dit en dat. Maak hier een vertaling van daar een schets. Studeer dit. Studeer dat!' Een uitwijding volgt over hetgeen te leren is en gerangschikt moet worden voor het leven, verontschuldigd merkt hij op: 'maar men kan niet alles leeren, wat tot zijn nut zou kunnen zijn.' Zie brief d.d. 6 januari 1878, SAA, archief 1315, 23. Bram is niet bang om de relatie met zijn vader ter sprake te brengen. Sterker nog, Bram bespeurt twijfel aan de kant van zijn vader over zijn gedrag. Zie brieven 9 januari 1878 en 13 januari 1878, SAA, archief 1315, 23. Hij spreekt zijn vader erop aan dat hij achter zijn rug om bij familie informeert of Bram niet te veel 'leegen tijd heb' en of hij zijn tijd 'nuttig gebruikt'. Bram verzucht dan ook: 'Hoe moet dat gaan als na (sic) Parijs ga ?'. Hij wil weten waar hij aan toe is. Zie brief 13 januari 1878, SAA, archief 1315, 23. Verder merkt hij fijntjes op dat hij vaak vragen moet herhalen bij zijn vader om ze beantwoord te krijgen: zie bijvoorbeeld brieven 13 december 1877 en 13 januari 1878, SAA, archief 1315, 23. Bart probeert nog op een ander front corrigerend op te treden: hij vraagt zijn zoon niet meer aan toneel te doen. Het zorgt volgens vader ervoor dat hij zaken achter gaat stellen en vrienden vergeet. Hij vraagt zich af waarom Bram niet zonder kan: brief d.d. 3 januari 1878, SAA, archief 1315, 24. Het antwoord mag geen verrassing meer zijn: Bram geeft aan dat hij zich niet aan alles kan onttrekken en dat hij de 'pretjes' graag bijwoont, 'en in 't geheel nergends (sic) aan mee doen, dat kan niet', aldus Bram. Brief d.d. 24 januari 1878, SAA, archief 1315, 23.

393 Brief d.d. 24 januari 1878, SAA, archief 1315, 23.

sche namen'. Daarop volgt zijn voorstel om lessen in Parijs te volgen, zoals oom Kerbert ook al voorstelde. [394] Niet gespeend van enige humor stuurt vader Salm een briefkaart in het Frans. Hij geeft aan dat hij een programma heeft gekregen van A. Riboulet, een gespecialiseerde boekhandel in Brussel, over de studie in Parijs en noemt het adres van Émile Vaudremer (1829-1914). [395] Bart moet wel weer door zijn zoon aangemaand worden om Riboulet te schrijven. [396]

Naast het bestuderen van het Frans kan Bram de overige tijd in Parijs dan besteden aan de prijsvragen van de Maatschappij. Hij probeert zijn vader te overtuigen met de verklaring dat het voor zijn eigen nut is en, aldus Bram, 'des te eer ik knap en gevormd ben, des te er eer zal ik in staat zijn u te helpen en een eminent artiest te worden'. Hij geeft aan hard te willen werken. Daarnaast ziet Bram de relatie met Pé ook steeds serieuzer worden. [397] Eind januari neemt hij dan ook het besluit om eind maart zijn opleiding in Zwolle te beëindigen en alles in gereedheid te maken voor vertrek. Van Roosmalen is het hier mee eens en steunt het besluit. [398]

Begin januari is nog de vraag voor welke scholen Bram examens moet doen: de École Spéciale d'Architecture dan wel de École Nationale et Spéciale des Beaux-Arts of voor beide tegelijk. Bram vraagt aan vader Bart om dit aan de heer Schmitz te vragen. [399] J.H. Schmitz jr. (1852-1891) is architect en de zoon van F.J.W.H. Schmitz, een van de oprichters van de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij, een buurman van vader Bart en een belangrijke opdrachtgever. [400] J.H. Schmitz jr. adviseert de École des Beaux-Arts en les te nemen bij Vaudremer, zijn eigen leermeester. Schmitz jr. zal vader Bart verder informeren, over hoe en waar hij zelf in Parijs gestudeerd heeft. [401]

---

394 Brief d.d. 24 januari 1878, SAA, archief 1315, 23.

395 Briefkaart gestempeld 20 januari 1878, SAA, archief 1315, 24. A. Riboulet is een boekhandelaar/uitgever (Libraire-editeur] in Brussel, gespecialiseerd in architectuur, schone kunsten, industriële kunst en fotografie, adres 2. Rue Cantersteen en Rue de la Madeleine, 88 te Brussel. Bij Riboulet vraagt vader Salm de programma's op van beide opleidingen: brief d.d. 13 januari 1878, SAA, archief 1315, 29. Voor een afbeelding zie SAA, archief 1315, 202.

396 Zie brief d.d. 13 januari 1878, SAA, archief 1315, 23.

397 Brief d.d. 24 januari 1878, SAA, archief 1315, 23.

398 Het is vervolgens zijn heilig voornemen om voor vertrek Pé te vertellen wat op zijn hart ligt. Brief d.d. 26 januari 1878, SAA, archief 1315, 23. Vader geeft aan al de stille hoop te hebben dat hij het voor zou stellen en keurt zijn plan dan ook goed. 'Ik geloof u, dat gij het meent, en niet van wuft Parijs te genieten.' Hij geeft aan dat als je 'niets wilt' je de boel laat waar het is en het niet eens gaat zien. Zelf heeft hij het ook niet bekeken en denkt dan ook dat Bram dat ook kan, daar is hij zeker van. Zie brief d.d. 27 januari 1878, SAA, archief 1315, 24.

399 Brief d.d. 29 januari 1878, SAA, archief 1315, 23.

400 Middelkoop 1997a, p. 19.

401 Brief d.d. 4 december 1877, SAA, archief 1315, 24. Opmerkelijk is overigens dat J.H. Schmitz jr. niet voorkomt op de lijst van leerlingen van Vaudremer: Thomine 2004, pp. 334-342, en ook niet op de namenlijsten van de school, zie De Penanrun, Roux en Delaire 1895, p. 241 en p. 317. Het is nu vooral de

A. Salm verkrijgt het programma van de École spéciale d'Architecture en weet dan dat het dagprogramma van tien uur 's ochtends tot vijf uur 's middags loopt en een schooljaar van 10 augustus tot 10 november (vakantietijd) en van 10 november tot 10 augustus (schooltijd). Op 1 augustus is dan het examen. Hij vraagt zich af hoe dit aan de 'Beaux-Arts' is en vraagt aan zijn vader of hij aan een programma kan komen. Bram wil graag praktische informatie inwinnen zoals wanneer hij examen moet doen, of de hele dag les gegeven wordt of maar een paar uur, wanneer het schooljaar eigenlijk aanvangt en of dezelfde eisen ook gesteld worden aan 'vreemdelingen', zoals blijkbaar in het programmaboekje staat.[402]

Vader Bart bevestigt dat men inderdaad student kan zijn aan beide scholen, de ene overdag, de ander in de avond. Als het niet duidelijk is, kan vader Bart extra informatie aan de heer Schmitz vragen, of anders direct een brief sturen aan de school of Vaudremer. Vader Bart denkt dat de programma's geschreven zijn voor studenten die naar de 'Prijs van Rome' dingen.[403] Daarmee geeft vader Bart impliciet aan dat dat niet voor zoon Bram de bedoeling is. Vader en zoon, maar vooral vader, zoeken een praktische opleiding zodat zoon Bram zo snel mogelijk wordt voorbereid op de praktijk.

In maart 1878 laat J.H. Schmitz jr. weten dat Vaudremer het druk heeft maar zal proberen te schrijven en dat dit enige tijd kan duren. Hij geeft aan dat Vaudremer altijd zal zeggen dat er plaats is zonder zelf de tekeningen van Bram gezien te hebben. Vaudremer is volgens Schmitz namelijk 'een al te loyaal man'. Als vervolgens de tekeningen overtuigend genoeg blijken,

uitdaging om de juiste informatie te verkrijgen. Vader geeft aan dat zij bij vragen navraag moeten doen bij een contactpersoon in Parijs en anders Schmitz jr. zijn vriend Vaudremer een brief kunnen laten sturen. Brief d.d. 22 januari 1878, SAA, archief 1315, 24. Ondertussen vraagt Bram details over beide programma's, via vader aan Schmitz jr. Brief d.d. 29 januari 1878, SAA, archief 1315, 23 en brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 24. Bart geeft nog wel bij Bram aan nog een kleine slag om de arm te willen houden, Bart wil namelijk iemand in Parijs hebben die hun kan helpen en hij probeert die persoon te vinden. Brief d.d. 31 januari 1878, SAA, archief 1315, 24. Uiteindelijk krijgen ze van Schmitz de contactgegevens van de heer A.H.T. van Etten, de vertegenwoordiger van F.J.W.H. Schmitz in Parijs: brief d.d. 15 februari 1878, SAA, archief 1315, 24. Daarnaast proberen ze andere connecties te gebruiken. Bram geeft namelijk aan dat oom Kerbert Bart nog zal schrijven over een Parijse kennis en vraagt aan zijn vader om er werk van te maken als hij tijd heeft. Bram vraagt zich ook af of Westerman geen kennis in Parijs heeft. Zie brief d.d. 12 februari 1878, SAA, archief 1315, 23. Bart vraagt Bram of hij ver genoeg is om tegen april klaar te zijn. Want als hij klaar is, zal Bart Salm een brief sturen aan A.H.T. van Etten, voor wie hij een aanbevelingsbrief heeft gekregen van Schmitz, om bij hem inlichtingen in te winnen. Daarnaast wil hij een brief sturen aan de heer Vaudremer om te vragen of hij Bram wil hebben. Bart vraagt zich af of Bram dat zelf al gedaan heeft. Brief d.d. 24 januari 1878, SAA, archief 1315, 23. Zie ook brief d.d. 15 februari 1878, SAA, archief 1315, 24. Hiermee wekt vader Salm toch de indruk zich met elk detail te willen bemoeien. Daarnaast staat vader Salm erop dat hij op de hoogte gehouden wordt: 'ik weet gaarne alles'. Brief d.d. 24 januari 1878, SAA, archief 1315, 23.

402 Zie brief d.d. 29 januari 1878, SAA, archief 1315, 23. De programmaboekjes van beide opleidingen zijn aanwezig in SAA, archief 1315, 36.

403 Brief d.d. 27 januari 1878, SAA, archief 1315, 24.

ziet Schmitz een mogelijkheid om de stoute schoenen aan te trekken en naar Parijs te gaan om de tekeningen van zoon Bram te laten zien Maar Schmitz is er eerder van overtuigd dat Vaudremer op aanbeveling ('recommandatie') van hem meteen geneigd zal zijn zoon Bram aan te nemen. Hij geeft aan nog steeds een correspondentie te hebben met Vaudremer en biedt dan ook aan hem te schrijven dat vader G.B. Salm aan Vaudremer een brief gestuurd heeft. Een aanbeveling lijkt Schmitz dan ook voldoende.[404]

Vader stuurt dan ook een brief aan Vaudremer waarin hij verwijst naar zijn relatie met Schmitz en zijn aanbevelingsbrief die hij bijvoegt en hij vraagt of zijn 21-jarige zoon bij hem op het atelier kan komen.[405] Blijkbaar doet de naam van Schmitz wonderen want Vaudremer reageert binnen anderhalve week. Vaudremer geeft aan vereerd te zijn dat hem de verdere opleiding van zijn zoon in de architectuur wordt opgedragen. Hij geeft aan zeer benieuwd te zijn naar de leerling die door Schmitz is aangeraden.[406] Vervolgens geeft Vaudremer aan dat hij twintig francs per maand rekent.[407]

Vader geeft zoon Bram ondertussen het advies om bladen als *De Opmerker* te lezen om op de hoogte te blijven van de 'algemene geschiedenis van 't vak en van uw collega's.' Hij moet het vak bijhouden om bestek en gebouw te kunnen vergelijken, net als de grondstoffen en arbeidslonen. Want, vraagt vader Bart, zich af, 'hoe zal het straks gaan als gij erg goed kan tekenen maar niet uitvoeren'. Hij roept zoon Bram op daarvoor zijn tijd te gebruiken.[408] Vader Bart uit zijn zorgen en geeft aan dat zoon Bram hem te lief is om niet te helpen, te goed is en voldoende in zich heeft om bekwaam in het vak te worden: 'Je moet mijn kroon worden'.[409]

---

404 Brief d.d. [zonder dag] maart 1878, SAA, archief 1315, 29.

405 Brief d.d. 18 maart 1878, SAA, archief 1315, 29.

406 Hij excuseert zich nog dat hij niet sneller geschreven heeft maar hij was niet in Parijs: brief d.d. 27 maart 1878, SAA, archief 1315, 29.

407 Brief d.d. 31 maart 1878, SAA, archief 1315, 29.

408 En voegt hij daar aan toe: 'laat daar voor het meisje uit de gedachten', aldus het vaderlijke advies. Vervolgens waarschuwt vader dat als hij 'met haar beeld opstaat en naar bed gaat wordt ge een ziekelijke plant, dat kan en dat mag niet'. Hij verzoekt zijn zoon dan ook vriendelijk dat hij wat 'kalmer' wordt. Bram geeft meermaals aan verlegen te zijn met de gehele situatie, hij noemt het 'een publiek geheim' en maakt zich zorgen over de reactie van Oom Kerbert. Zie brief d.d. 24 februari 1878, SAA, archief 1315, 23. De opmerking over 'een ziekelijke plant' noemt Bram 'een perfecte uitdrukking' en merkt minzaam op dat vader denkt dat hij 'een Werther' is. Bram verwijst hier naar Goethes Die Leiden des jungen Werthers. Voor de culturele impact van de roman uit 1774 op de negentiende eeuw zie: Mathijsen 2002, p. 136 e.v. Hij ontkent verder dat het een publiek geheim is: oom weet er niets van. Dat vader tot drie keer noemt dat hij verlegen is doet hij af met: 'heb daar geen zorg voor.' Zie brief d.d. 28 februari 1878, SAA, archief 1315, 23.

409 Brief d.d. 24 februari 1878, SAA, archief 1315, 23. Op de uitspraak 'Je moet mijn kroon worden', reageert Bram vrij nuchter: 'Daar zal ik mijn best toe doen.' Hij probeert zijn vader opnieuw gerust te stellen: 'Nog eens ik doe geen domme dingen hier. U kan me vertrouwen.' Bram sluit het onderdeel af met: 'Ook gaat het werk goed.' Brief d.d. 28 februari 1878, SAA, archief 1315, 23. In de maand voor zijn vertrek spreekt hij de toekomst door met Pé Doyer. Brief d.d. 19 maart 1878, SAA, archief 1315, 23.

A. Salm antwoordt zelfbewust dat hij zich niet ongerust hoeft te maken. Hij geeft aan 1 mei naar Parijs te willen. Van Roosmalen is akkoord en werkt aan alles mee. Bram wil verder *De Opmerker* wel lezen maar Bram kent niemand in Zwolle die hem heeft. Hij geeft aan dat Van Roosmalen 'ook niet van die dingen' heeft.[410] De vraag is dan ook in hoeverre Van Roosmalen aangehaakt is bij de architectuurontwikkelingen van destijds.

3.3.3. **Financiën in Zwolle**

Vader Salm wekt de indruk redelijk op de penning te zijn. Over bestede gelden van zijn zoon is hij soms ronduit kritisch: 'ik verwacht opheldering.'[411] Het zal dan ook op aandringen van zijn vader zijn dat Bram een (geschatte) boekhouding bijhoudt. De grootste onkostenposten zijn eten (NLG 214,88), het maandboekje van de hospita (NLG 160,27), de kamerhuur (NLG 140, NLG 14 per maand), kleding (NLG 134, 68) en tekenbehoeften (NLG 107, 97), overige categorieën die hij bijhoudt zijn 'verteering en comedie', luxe-artikelen en cadeaus, reisgeld, lidmaatschappen en contributies, fooien en giften en als laatste de apotheek. Per kwartaal ontvangt hij NLG 75 en maandelijks nog eens NLG 65. Af en toe krijgt hij NLG 5 of NLG 10 extra. In januari 1878 ontvangt hij ook NLG 20 voor een prijsvraag. In totaal bedragen zijn ontvangsten NLG 1.041 en zijn uitgaven NLG 992,03 zodat hij een bescheiden overschot heeft van NLG 48,97.[412] Zijn vader zal waarschijnlijk trots op hem geweest zijn. Het was een goede oefening voor het grote avontuur in Parijs en een goede voorbereiding voor het voeren van een eigen praktijk.

3.3.4. **Achtergrond: het atelier van Vaudremer en de École des Beaux-Arts**

Bram Salm is in de periode 1878-1879 leerling van de École des Beaux-Arts en werkzaam op het atelier van de Franse architect Émile Vaudremer (1829-1914) aan de Rue du Bac 83 in Parijs. Het atelier bevindt zich op de begane grond en is net groot genoeg voor zo'n twintig leerlingen.[413] Op advies van Vaudremer volgt hij ook lessen bij de Franse beeldhouwer Henri-Charles Maniglier (1825-1901).[414]

In een atelier kan een leerling zich bekwamen in tekenen en ontwerpen. Het atelier is een soort tekenstudio en niet het bureau van een architect.[415] Na vier tot zes maanden gaat men

---

410 Zie brief d.d. 28 februari 1878, SAA, archief 1315, 23.

411 Brief d.d. 4 december 1877, SAA, archief 1315, 24.

412 'Opproximatiere' lijst van uitgaven, SAA, archief 1315, 26. Bedragen zijn afgerond in verband met halve centen.

413 Louis H. Sullivan vergelijkt het ook met een timmerwerkplaats: Sullivan z.j., pp. 238. De school zelf zit in het voormalige convent van de Petits-Augustins, in de rue Bonaparte.

414 Thomine 2004, p. 103 en p. 341.

415 Salm 1914c, p. 75.

dan op voor het toelatingsexamen voor de École des Beaux-Arts. Dit is echter niet verplicht. Zonder examen kan men echter geen *diplóme d' architecte* verwerven. Een leerling schrijft zich in bij het atelier van zijn keuze. Buitenlanders gingen vaak naar ateliers waar al buitenlanders zaten.[416] Bij toelating is men ook gelijk kandidaat voor de École des Beaux-Arts. Fransen worden toegelaten op basis van een geboortebewijs. Buitenlanders moeten een consulaire verklaring overleggen. In beide gevallen is ook een aanbevelingsbrief nodig van het hoofd van het atelier. Voorkennis van het tekenen wordt verondersteld aanwezig te zijn.[417] Hoewel de school gratis is, zijn maar dertig plaatsen beschikbaar voor zo'n driehonderd gegadigden. De toelating is dan ook zeer competitief en A. Salm GBzn zal Émile Vaudremer hebben moeten overtuigen van zijn talenten om een aanbevelingsbrief te verkrijgen.[418] Hoewel de École des Beaux-Arts genoeg studenten trekt, bestaat op het onderwijs ook kritiek, zoals in Nederland.[419]

De leerlingen volgen de programma's en ontwerpen voor het toelatingsexamen, voor de tweede en eerste klasse en zelfs voor de Grand Prix de Rome. Het eigenlijke ontwerpen leert men in de ateliers. De meer theoretische aspecten komen aan bod bij de École des Beaux Arts. Leerlingen helpen elkaar naar gelang hun senioriteit. Hoewel de structuur hiërarchisch is, bestaat er een grote mate van solidariteit en saamhorigheid.[420] De feitelijke opleiding zit in de begeleiding door de *patron*, een ervaren architect. Diverse keren per week bezoekt hij het atelier en bespreekt en evalueert de tekeningen en ontwerpen met de leerlingen.[421] Vaudremer doet dat op een duidelijke, bondige en constructieve wijze, toegespitst op elke student.[422]

A. Salm GBzn studeert voor de tweede klasse van de École des Beaux-Arts.[423] Om tot de tweede klasse toegelaten te worden moet men eerst het toelatingsexamen halen dat uit twee gedeelten bestaat. Het eerste gedeelte is praktisch en bestaat uit het tekenen van een ornament of kop naar pleister, het boetseren van een bas-reliëf en het maken van een bouwkundige tekening. Indien met het praktische gedeelte succesvol afsluit, mag men door naar het theoretische gedeelte dat bestaat uit rekenkunde, algebra en meetkunde. Het tweede gedeelte sluit af met een mondeling en schriftelijk examen in beschrijvende meetkunde en geschiedenis.[424] Volgens Salm krijgt men voor het tekenen naar gipsmodellen 24 uur de tijd.

---

416 De Jong 2001, p. 14.

417 Anoniem 1886a, pp. 385-386, zie ook Chafee 1977, pp. 82-83 en Egbert 1980, pp. 58 – 91.

418 Zie ook Twombly 1987, pp. 63-66.

419 Boersma 1877, pp. 1–72, met name pp. 25-28, pp. 54-59 en pp. 68-69. Het is onduidelijk in hoeverre vader en zoon Salm met die kritiek bekend waren. In ieder geval las zoon Salm *De Opmerker* in 1877 niet.

420 Anoniem 1886a, pp. 386-387.

421 Salm 1914c, p. 77: Salm spreekt over *Maître,* in andere geraadpleegde literatuur spreekt men over *le patron,* zie ook Thomine 2004, p. 166 en Sullivan z.j., pp. 238-239.

422 Sullivan z.j., pp. 238.

423 Thomine 2004, p. 341. Met registratienummer 3166, zie De Penanrun, Roux en Delaire 1895, p. 21, p. 239 en p. 317.

424 Anoniem 1886a, p. 386; Voor een levendige beschrijving zie Sullivan z.j., pp. 228-233. Bijvoorbeeld

Voor het maken van een ontwerp twaalf uur waarvoor men wordt opgesloten in een loge waar men niets of niemand kan raadplegen.[425] Voor het ontwerp wordt gevraagd de zuilen en ordes goed toe te passen naar vorm en afmeting. Salm noemt het 'streng'. Vervolgens vindt een schifting plaats. De helft mag door, de andere helft krijgt het advies om een jaar te wachten.[426]

Het onderwijs voor de tweede klasse bestaat uit schets- en ontwerpopdrachten die eenvoudig en analytisch van aard zijn. Daarnaast maakt men kleine composities.[427] Uit een schetsboek uit die tijd blijkt dat Salm heel gedetailleerd de diverse klassieke bouwelementen uittekent zoals zuilen en kapitelen maar ook de details van kapitelen zoals acanthusbladeren op een kapiteel (onder andere uit Chartres) en plantelementen zoals van een fresco uit St. Germain-des-près, ijzerwerk van het portaal van de Notre-Dame, een kapiteel van de Notre-Dame, een console van wijnbladeren van het gerechtsgebouw (Paleis van Justitie), en wijnbladeren op gebouwen uit dertiende, veertiende en vijftiende eeuw, details van wapenschilden alsmede diverse versieringen uit de galerie d'Apollon in het Louvre en bouwelementen in Versailles, de Tuilerieën en het Panthéon.[428] Wat opvalt is dat veel werk er goed verzorgd uit ziet. Salm komt dan ook over als een zeer nette werker. Het schetsboek lijkt voor de opleiding bedoeld te zijn geweest. Daarnaast kan hij ook schetsen in een veel lossere hand: hij tekent hiermee diverse ornamenten en composities van (delen van) gevels.[429] Vaak gebruikte ontwerpopdrachten waren een kleine school, een fabriekshal en een klein treinstation. De schetsopdrachten betreffen façades van publieke gebouwen, een klein huis of een dorpsfontein. De studenten worden ook geacht colleges te volgen, hoewel aanwezigheid niet verplicht is. Alleen het college over constructies wordt goed bezocht; de rest wordt veelal genegeerd.[430]

Bram kijkt met genegenheid terug op zijn studietijd. Hij prijst de opleidingsmethode, de rijkdom aan studiemateriaal (binnen en buiten de school) en de opgedane mensenkennis.[431] Bij het overlijden van Vaudremer schrijft Bram een necrologie waarin hij met plezier en genegenheid terugkijkt op zijn leertijd bij Vaudremer en zich presenteert als een goede vriend.[432] In dat artikel presenteert hij zich ook als een goede vriend van wellicht Vaudremers

voor het mondeling geschiedenis krijgt Louis H. Sullivan drie vragen: (1) Vertel de geschiedenis van het Joodse volk; (2) Geef een verslag van de tien keizers van Rome; en (3) Geef een verslag van de tijden van Frans I. Voor elke vraag heeft hij zo'n half uur spreektijd.

425 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 34. Louis Sullivan noemt dit 'esquisse en loge': Sullivan z.j., p. 228. Opdrachten vervullen 'en loge' kwam regelmatig voor: zie ook Jacques 1982, p. 59.

426 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 34 waarin hij de ontwerpen van de kolommen uitwerkt.

427 Salm 1914c, p. 77. Voor schetsboeken uit deze periode, zie SAA, archief 1315, 278 tot en met 284.

428 Schetsboek, SAA, archief 1315, 278. Later komt de Temple d'Appolon (Louvre) ook terug in een ander schetsboek, SAA, archief 1315, 283.

429 Schetsboek, SAA, archief 1315, 279.

430 Chafee 1977, p. 83. Voor de diverse ontwerpopdrachten zie ook Jacques 1982, pp. 60-62.

431 Salm 1914c, p. 77.

432 Salm 1914c, p. 78, zie eveneens Thomine 2004, pp. 166 - 168.

bekendste leerling: Louis Sullivan (1856 – 1924).[433] Zij deelden een opleiding maar kenden elkaar niet persoonlijk. De suggestie is dat Bram Sullivan ontmoet heeft in Chicago.[434] In 1901 wordt Vaudremer, op voorspraak van Salm en het hoofdbestuur, erelid van de MBB.[435]

3.3.5. **De opleiding in de praktijk: A. Salm in Parijs.**

Op 8 mei arriveert Bram in Parijs.[436] Vanaf tien mei 1878 slaapt hij op zijn eigen kamer in Hotel Belsunce (Rue de Madame 61) dat hij een paleis noemt.[437] Zijn kamer is klein, spaarzaam gemeubileerd, met een houten vloer, en duur. Zolang de (wereld)tentoonstelling duurt in ieder geval 60 francs. Van Etten heeft hem vriendelijk ontvangen, heeft hem helpen zoeken en is zelfs mee naar Vaudremer geweest. Hij moet zich die maandag om 14.00 uur bij het atelier melden van Vaudremer. Zij gaan vervolgens gezamenlijk met de andere studenten naar een professor in de wiskunde en een professor in het handtekenen naar een gipsmodel. Hij merkt op dat hij de grote afstanden in de stad vermoeiend vindt.[438] Hij lijkt veel te wandelen maar over nieuwe inzichten spreekt hij niet.

Hoewel Bram zich in eerste instantie zorgen lijkt te maken over de examens en de te behandelen onderwerpen, zal hij toch slagen.[439] Uit aantekeningen lijkt naar voren te komen dat Bram Salm twee examens doet. Het eerste examen is op 30 en 31 juli en 1 augustus van 08.00 uur tot 13.00 uur en betreft tekenen naar gipsen modellen. Vervolgens op 2 augustus het maken van een ontwerp van 09.00 uur tot 21.00 uur. Bij de examens waren 98 aspiranten waarvan 49 doorgaan, waaronder Bram als nummer 2. Het tweede examen betreft 'Mathématique en loge', wiskunde mondeling alsmede geschiedenis. Die examens worden afgenomen in de periode van 8 tot en met 11 augustus.[440] Het laatste toelatingsexamen voor de Section d'architecture van de École des Beaux-Arts doet hij op 16 augustus 1878.[441]

---

433 Louis Sullivan studeerde bij Vaudremer in 1874: Thomine 2004, p. 23 en p. 341, zie ook Sullivan z.j., p. 213 en Twombly 1987, pp. 56–76.

434 Brief d.d. 17 februari 1914, SAA archief 1315, 15.

435 Anoniem 1901g, p. 333.

436 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30 en aantekeningen boekhouding, SAA, archief 1315, 30. Zijn reisgenoot is een heer Hegt, brief d.d. 11 mei 1878, SAA, archief 1315, 30.

437 Het hotel heeft hij waarschijnlijk op aanraden van Schmitz: brief zonder datum, SAA, archief 1315, 30. Later beschrijft hij in een brief aan Pé een kamer in hotel in de Cité Bergère, Rue de Bergère 21. Het is onduidelijk in welke periode hij daar verblijft, maar vermoedelijk is dat ook in de beginperiode: brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 34. Vele toegangskaarten staan op dit adres geregistreerd: zie SAA, archief 1315, 35.

438 Brief d.d. 11 mei 1878, SAA, archief 1315, 30, zie ook brief 18 mei 1878, SAA, archief 1315, 30. Een van zijn studieboeken voor wiskunde is aanwezig: SAA, archief 1315, 38.

439 Brief zonder datum, SAA, archief 1315, 30 alsmede brief 2 juni 1878, SAA, archief 1315, 30.

440 SAA, archief 1315, 30.

441 Middelkoop 1997a, p. 19 en noot 51 en Archives Nationales Parijs (ANP), série AJ52, École des

Ondertussen zoekt hij naar een goedkoper onderkomen en werkt hij volgens een stringent rooster. Hij staat om omstreeks vijf uur, half zes op, studeert meetkunde tot half acht, ontbijt met café au lait en een stuk brood. Gaat vervolgens om acht uur naar het atelier van Maniglier (Rue d'Enfer 96). Bram noemt hem een 'knap en lief man'. Daar tekent hij naar gipsen modellen en na de examens gaat hij 'aan het boetseeren' om vervolgens tussen half twaalf en twaalf naar het atelier van Vaudremer te gaan tot zes uur. Dan dineert hij en werkt tot ongeveer half elf. Studeren doet hij 's-avond vaak in de Jardin du Luxembourg, vlak achter de Rue de Madame: 'Heerlijk! Zoo in de natuur.' Het eten vindt hij niets.[442]

Maniglier helpt hem zo veel mogelijk en wil hem zelfs met korting lesgeven, maar dat mag niemand weten. Maniglier ziet dat hij werken wil; de anderen komen alleen de krant lezen.[443] Maniglier en Bram kunnen goed met elkaar opschieten, ze gaan zelfs met elkaar naar een tentoonstelling.[444]

Vanaf 10 juni 1878 zit hij in Hotel Fleurus (Rue de Fleurus 4) waar hij voor 35 francs op de zesde verdieping een klein kamertje krijgt. In verband met de wereldtentoonstelling is zijn oude hotel tijdelijk te duur geworden, maar hij overweegt om na de tentoonstelling terug te gaan.[445] Wel geeft hij op dat moment aan dat hij veronderstelt zo'n twee à drie jaar in Parijs te zitten.[446] Het zou uiteindelijk twee en een half jaar worden.

De tijd in Parijs geeft Bram voldoende tijd om over zichzelf na te denken. Hij realiseert zich dat zijn vader heel veel voor hem overheeft, 'te veel misschien' en vraagt zich af of hij daar geen misbruik van maakt. Pa heeft immers ook thuis genoeg monden te voeden. Hij realiseert zich dat het vertrouwen van zijn vader in hem groot is en hij belooft zijn vader 'uwe verwachtingen niet te beschamen.'[447] Daarbij werkt hij hard: omdat het zo koud is staat hij vaak al om vijf uur op en werkt dan dik aangekleed met winterjas en hoed met een deken over

Beaux-Arts, 112, pp. 46-47.

442 Hij gaat vaak naar een crèmerie, 'hier schaft men' maar is wel goedkoop, 'enfin ik geneer me niets.': brief 18 mei 1878, SAA, archief 1315, 30 en brief d.d. 19 mei 1878, SAA, archief 1315, 34. Zie ook brief [zonder datum] SAA, archief 1315, 30: 'Ja, de Fransche pot bevalt me niet erg.' Bij de crêmière heeft hij wel steeds haren in het eten: brief 2 juni 1878, SAA, archief 1315, 30. Nadat hij een tijd is uitgeschakeld door een abces aan zijn been merkt hij op na een bezoek van zijn 'crêmière' dat hij niet meer bij haar terug zal keren: 'Nu ik zoo'n tijd lang alles proper heb gezien kan ik niet meer te midden van die vuile boel eten! Ook is 't steeds halfbakken en dat is niet wat ik noodig heb.', brief d.d. [dag onleesbaar] oktober 1878, SAA, archief 1315, 32. De 'crêmières' waren oorspronkelijk melkwinkels uit de negentiende eeuw die zich ontwikkelden tot (goedkope) restaurants, zie: Arnoldussen 2002, p. 141.

443 Brief d.d. 11 juni 1878, SAA, archief 1315, 30.

444 Brief d.d. 15 juni 1878, SAA, archief 1315, 30.

445 Brief zonder datum, SAA, archief 1315, 30, zie ook brief 2 juni 1878, SAA, archief 1315, 30. Voor een plattegrond van de kamer zie brief d.d. 18 december 1878, SAA, archief 1315, 34.

446 Brief zonder datum, SAA, archief 1315, 30.

447 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30.

zijn knieën tot acht uur voor de schaars brandende kachel 'knus en gezellig bij mijn lampje'.[448]

Bram heeft moeite met de losse zeden in Parijs en geeft aan dat die 'nieuwe losse tijdgeest' op hem geen vat heeft. De 'oud-Hollandsche huiselijkheid en degelijkheid' is meer voor hem.[449] Bram kan echter soms ook behoorlijk recalcitrant en obstinaat zijn als hij zijn zin niet krijgt.[450] Verder geeft Bram aan dat er twee manieren zijn om te werken en te studeren: 'jagen naar premies' of studeren en te leren. Dat laatste doet Bram, althans dat zegt hij zelf. Hij is met projecten bezig om een goed plan te maken zonder ornamenten, kleur etc 'om 't oog te bedriegen' en verhoudingen van het gebouw. Hij is het dan ook niet eens met de opmerking van Gosschalk: 'je leert er prentjes maken'. Volgens Vaudremer moet je alles pas opvrolijken met bomen, lucht en dergelijke als je een goed plan kan maken.[451] De opmerkingen van Bram zijn opmerkelijk. Het is toch menig maal dat hij meedoet aan prijsvragen in Nederland en hij ziet daarbij het prijzengeld als een welkome aanvulling op het budget wat hij van zijn vader krijgt. Het 'jagen op premies' zal uiteindelijk aanleiding zijn voor een aanvaring met Vaudremer.

Hij deelt (tijdelijk) een kamer met Chris van Enter.[452] Ze zijn beide ontevreden over hun te dure kamer en gaan dan ook weer verkassen. De prijzen willen maar niet zakken na het

448 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30. Bram probeert wel steeds wat van zijn kamer te maken, ze 'stelen en gappen en annexeren uit andere kamers dat 't een lust is' en krijgen hulp van de hulpjes. Hij annexeert ook een meubelopslagplaats en ontruimt die als toekomstige logeerkamer voor vader. Hangkasten maakt hij met nijptang en zijn dolkmes. Brief [zonder datum] 1878, SAA, archief 1315, 30. Later schaft hij een hele gereedschapskist aan bij de bank van lening. Normaal kost de kist FF 100, Bram koopt de kist voor FF 25. Bram is dan benieuwd wat vader hiervan vindt. 'Dat zal u verdrieten en een onnoodige uitgaaf noemen maar hoor eens. 't is een koopje'. Zie brief 18 december 1879, SAA, archief 1315, 32. De reactie van vader is onbekend. De uitgave aan de kist is zeker een halve maand huur, en lijkt daarom onverantwoord gezien de terugkerende discussies over geld. Zie ook brief d.d. 12 januari 1880, SAA, archief 1315, 33.

449 Brief [zonder datum] 1878, SAA, archief 1315, 30: Die standvastigheid wordt ook door zijn vriend Chris opgemerkt, hij zegt dat Bram bij moeilijke ogenblikken 'als een paal' staat en hem dan ook als steun ziet.

450 Illustratief is zijn reactie als hij ontdekt dat zijn kachel niet trekt, omdat de kachelpijp alleen door het dak steekt zonder schoorsteenkap en dit meldt aan de huisbaas. Die wil geen actie ondernemen en Bram wil niet met een open raam blijven zitten midden in de winter. Hij zoekt dan ook naar wraak. Hij gooit eerst een oude broek in de kachelpijp van de salon van de huisbaas, die daardoor geblokkeerd wordt. De huisbaas vraagt dan om een schoorsteenveger. Bram haalt vervolgens de broek eruit voordat de schoorsteenveger langskomt. Hij zet vervolgens een dakraam open waarbij hij het scharnier verwijdert waardoor het dakraam op de binnenplaats valt met beschadiging van het traliewerk van de volière tot gevolg. Tenslotte maakt hij een gaatje in een waterleiding waardoor het cabinet onderloopt van een van de bewoners, waarmee hij in onmin leeft. Bram vindt het zelf 'zeer onkristelijk' maar hij heeft met 'een onbegrijpelijk plezier' zijn verwoestingen aangezien en hij heeft zo gehandeld dat hij zijn 'vingers niet branden kan'. Zijn doel is wel bereikt, zijn huisbaas heeft de nodige reparaties te verrichten. Wellicht toch schuldbewust schrijft hij op de brief: 't is niet zoo heel mooi. U behoeft het niet te lezen.' Brief d.d. 2 december 1879, SAA, archief 1315, 32.

451 Brief d.d. 9 december 1878, SAA, archief 1315, 30.

452 Wie dit is heb ik niet kunnen achterhalen.

einde van de wereldtentoonstelling. Uiteindelijk vinden ze een nieuwe kamer: 'splinternieuw' gemeubileerd en mooi met uitzicht op Jardin du Luxembourg. Vanaf 8 (later 4) januari 1879 is het adres Rue de Médicis 1 en Bram gaat dan 50 francs per maand betalen.[453]

Vaudremer adviseert hem samen te werken; alleen werken vindt hij 'zeer slecht'. Hij moet zien wat de anderen doen, zonder daarvan een kopie te maken. Hij krijgt hulp van Vaudremer en van een leerling die net zijn diploma van de École des Beaux-Arts heeft ontvangen. Daar leert hij heel wat van.[454] Het advies van Vaudremer neemt Bram ter harte want hij helpt een vriend aan een opdracht voor de 'Grand Prix'.[455] Bram zal altijd in positieve bewoordingen spreken over Vaudremer. Wel merkt hij kort na aankomst op dat Vaudremer en Maniglier snel tevreden zijn.[456] Naar gelang hij langer in Parijs is, vindt hij Vaudremer minder deftig worden en merkt over zichzelf op dat hij nog geen bolleboos is.[457] Toch meldt hij trots dat Vaudremer en Maniglier op dat moment de beroemdste architect en beeldhouwer zijn.[458] De opdrachten voor Vaudremer zijn wisselend. Zo schetst hij een hospitaal, een eretrap, een theater ('een Odéon') en een 'orangerie'.[459] Een korte termijn waarop de opdracht moet worden gemaakt is geen uitzondering. Soms moet het uitgewerkte resultaat binnen anderhalve dag op het atelier worden ingeleverd.[460] Andere projecten kunnen wel twee maanden duren zoals voor een 'Hôtel des comptes' of een promenade .[461]

Wanneer Bram te horen krijgt dat een project bekroond is, is hij daar erg blij mee.[462] Bram verwacht een uitreiking, maar de bekroning is alleen aangeplakt en hij staat niet in de krant. Hij beschrijft dat in de tweede klasse alleen eerste en tweede 'mention' genoemd worden en alleen de eerste klasse medailles krijgen uitgereikt. Hij wordt dus alleen 'aangeplakt'. Om in de eerste klasse te komen dient een student zes 'mentions' te verzamelen en moet hij alle examens doen. Dat duurt lang en dit verklaart volgens Bram waarom het allemaal zulke oudelui zijn op het atelier.[463]

Bram werkt niet alleen op het atelier maar ook op de 'Mairie' (gemeentehuis) met toestemming van Vaudremer. Op het atelier is Vaudremer om de andere dag, op de Mairie, waarvan

---

453 Brief d.d. 9 december 1878, zie ook brieven [zonder datum] 1878 en 22 december 1878, SAA, archief 1315, 30.

454 Brief d.d. 22 december 1878, SAA, archief 1315, 30.

455 Brief d.d. 4 mei 1879, SAA, archief 1315, 31.

456 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30.

457 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30.

458 Brief d.d. 11 juli 1878, SAA, archief 1315, 30.

459 Brief [zonder datum] 1879, SAA, archief 1315, 31, brief d.d. 28 februari 1880, SAA, archief 1315, 33 en brief 18 juli 1880, archief 1315, 33.

460 Brief d.d. 12 februari 1880, SAA, archief 1315, 33.

461 Brief d.d. 28 februari en 10 maart 1880, SAA, archief 1315, 33.

462 Brief [zonder datum] 1879, SAA, archief 1315, 31.

463 Brief d.d. 16 maart 1879, SAA, archief 1315, 31.

hij architect is, blijkbaar iedere dag.[464] Bram heeft dan meer contact met hem. De 'Mairie' heeft verder als voordeel dat het licht is (het is namelijk met gas verlicht) en Bram af en toe briefpapier mee kan gappen. Daarnaast is er ook tekengereedschap, schoensmeer en zeep waarvan gebruik gemaakt kan worden, en dat is wel zo handig.[465]

De tijd in Parijs maakt Bram steeds zelfbewuster en hij krijgt ook steeds meer een eigen idee waaraan een goed bouwkundig ontwerp moet voldoen, namelijk aan een goed silhouet, goede proporties en een harmonische verdeling van vensters en deuren. Wanneer dat goed is, heb je volgens Bram alleen nog 'richesse' nodig om het gebouw aan te kleden, zoals bij de romaanse en Byzantijnse stijl waar wanden werden beschilderd en bekleed met mozaïeken: 't geheel wordt daar rijk door.'[466]

In de brieven aan zijn vader weet Bram de indruk te wekken dat hij veel vertier links laat liggen. Naar eigen zeggen bezoekt hij af en toe een tentoonstelling, gaat naar de skating (ijsbaan) of laat zich rondrijden met de omnibus.[467] Soms gaat hij naar de opera.[468] Naar eigen zeggen bezoekt hij één keer de Folies Bergère. Het theater bezoekt hij niet.[469] Wel gaat hij op een dagtochtje naar de kathedraal van St. Denis.[470]

---

464 Thomine 2004, pp. 150-151.

465 Brief d.d. 6 mei 1879, SAA, archief 1315, 31. Het verklaart in ieder geval waarom er briefpapier aanwezig is van 'Préfecture du département de la Seine. Direction des travaux. Servis d' architecture. Bureau de l'architecte': bijvoorbeeld brief d.d. 9 december 1878, SAA, archief 1315, 30, zie ook diverse brieven, SAA, archief 1315, 31.

466 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 31, voor hele citaat zie Middelkoop 1997a, p. 20.

467 Brief d.d. 2 juni 1878, SAA, archief 1315, 30. Van de skating ring (Rue Blanche) maakt hij diverse plattegronden in zijn schetsboek, zie SAA, archief 1315, 282.

468 Brief d.d. 16 mei 1879, SAA, archief 1315, 31.

469 Brief d.d. 12 februari 1880, SAA, archief 1315, 33. Tot dan klopt dat: in zijn brief van 10 maart 1880 geeft hij aan met het gehele atelier een theater bezocht te hebben: brief d.d. 10 maart 1880, SAA, archief 1315, 33. In een brief aan Pé wordt de indruk gewekt dat hij vaker naar de Folies Bergère gaat: brief d.d. 18 december 1878, SAA, archief 1315, 34.

470 Brief d.d. 10 maart 1880, SAA, archief 1315, 33. Hij wordt regelmatig gevraagd om familie op te vangen en rond te leiden, maar hij heeft er al snel genoeg van steeds familie op sleeptouw te nemen als die in Parijs is. Bram verzucht: 'Hollanders op reis zijn ongelukkige wezens. Ze durven niets te vragen en moeten zich als een klein kind laten helpen.': brief d.d. [dag onleesbaar] oktober 1878, SAA, archief 1315, 32. De wereldtentoonstelling bezoekt hij wel zeker zo'n vijf keer : brief d.d. 15 juni 1878, SAA, archief 1315, 30. In de brieven aan Pé lijkt een iets socialere Bram naar voren te komen. Zo gaat hij met een andere Nederlander en een groep Fransen naar een grote kermis en leggen ze zelfs een wedje waarmee hij FF 6 verdient: brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 34. In het gezelschap zit een andere Nederlander: Chris Hooft. Wie hij is blijft onbekend. Vaak gaat Bram met zijn landgenoten uit eten; drinken samen koffie, gaan ze naar een café, spelen een spelletje en ook bezoeken ze concerten, de skating-ring of de Folies Bergère: brief d.d. 18 december 1878, SAA, archief 1315, 34. Hoe anders gaat het bij Louis H. Sullivan die de hele stad in zich op lijkt te willen nemen. Hij bestudeert monumenten, bezoekt urenlang musea, gaat regelmatig naar de mis in

Zijn talenkennis weet hij ook aan te scherpen. Hij spreekt Duits met zijn huishoudster en de crèmerie-houdster (beiden uit de Elzas) en Engels met een Engelsman en een Amerikaan op het atelier, waarmee hij bevriend raakt.[471] De Amerikaan is mogelijk Louis A. Sonrel (1857) die later naar Boston zal vertrekken.[472] Sonrel zal Bram diverse brieven sturen.[473] Sonrel gaat in Boston in de praktijk van H.H. Richardson (1838-1886) aan de slag.[474] Het werk van Richardson zal bij het bezoek van Salm aan Amerika in de belangstelling staan. Salm heeft meer Amerikaanse vrienden want hij noemt ook William Whidden (1857-1925) zijn 'beste vriend'.[475] Voor zijn vertrek geven ze een afscheidsfeestje op het atelier en 's avonds is Salm zijn gast bij een afscheidsdiner. Salm geeft aan dat Whidden hem veel helpt.[476] Maar dat is niet de enige hulp die hij krijgt. Blijkbaar gaat hij om met een groep van zo'n vijf Amerikanen die hem eveneens helpen. Hij vindt ze allemaal 'veel knapper' dan dat hij is.[477]

Twee jaren verder met zijn studie merkt Bram op dat hij aan het eind van de dag te moe is om nog wat te doen, behoudens een half uur naar huis te wandelen. Hij maakt lange dagen op het atelier en brengt 's-avonds nog uren in de bibliotheek van de École des Beaux-Arts door.

---

de Notre Dame: Sullivan z.j., p. 239. Ook maakt Bram vervelende dingen mee. Zo wordt het hem door een politieagent verboden te schetsen zonder toestemming van de commissaris en zijn spullen worden dan ook in beslag genomen. Gevat vraagt hij of het wel of het wel toegestaan is uit zijn hoofd te schetsen: brief d.d. 29 juni 1878, SAA, archief 1315, 30. Verder wordt hij ook op een avondwandeling overvallen maar Bram weet zich los te rukken en van de belagers te ontkomen: brief d.d. 29 juni 1878, SAA, archief 1315, 30. Aan Pé schrijft hij over een voorval met een doodgeschoten meisje voor zijn deur. Vervolgens is hij een half uur met zijn geladen revolver aan het zoeken geweest. Salm dringt er bij Pé op aan het voorval verder met niemand te bespreken: brief dd. 22 april [zonder jaar], SAA, archief 1315, 34. Dit voorval lijkt onwaarschijnlijk: Bram besprak immers alles met zijn vader. De vraag komt dan op waarom hij nou juist dit zou willen verzwijgen. Daarnaast kan de auteur zich niet goed voorstellen dat Bram een geladen revolver in bezit had. Het komt nergens anders naar voren en is nogal out-of-character.

471 Brief d.d. 18 mei 1878, SAA, archief 1315, 30 en brief d.d. 19 mei 1878, SAA, archief 1315, 34. De Engelse vriend is John Bullock: zie brief 31 mei 1880, SAA, archief 1315, 35 en kaart d.d. 4 november 1883, SAA, archief 1315, 39. Bullock komt echter niet voor op de lijst van leerlingen van Vaudremer: Thomine 2004, pp. 334-342. Zijn Engels verbetert hij ook via een Engelse dame die hij in de crèmerie leert kennen. Hij vraagt dan ook aan vader zijn Engelse cursusboekjes op te sturen: brief d.d. 16 maart 1879, SAA, archief 1315, 31.

472 Kaart d.d. 31 augustus 1882, SAA, archief 1315, 39. Sonrel komt in hetzelfde jaar aan als Salm en zij zijn even oud: Thomine 2004, p. 341. Zie ook De Penanrun, Roux en Delaire 1895, p. 21.

473 Zie brief d.d. 3 maart 1879, SAA, archief 1315, 31, brief d.d. 14 juli 1879, SAA, archief 1315, 35 en brief d.d. 22 maart 1880, SAA, archief 1315, 35. In de laatste brief klaagt Sonrel dat Salm niet terugschrijft.

474 Brief d.d. 22 maart 1880, SAA, archief 1315, 35.

475 Whidden kwam, net als Sonrel en Salm in 1878 aan, zie De Penanrun, Roux en Delaire 1895, p. 21 en Thomine 2004, p. 342.

476 Brief d.d. 21 januari 1880, SAA, archief 1315, 33.

477 Brief 12 februari 1880, SAA, archief 1315, 33.

Landgenoten zegt hij niet meer te zien en hij komt dan ook tot de constatering: 'uitspanningen zijn er eigenlijk niet.'[478] Dit beeld contrasteert met dat van twee jaar daarvoor: toen had hij immers nog regelmatig contact met zijn landgenoten.[479]

De laatste maanden van zijn verblijf in Parijs probeert hij nog zoveel mogelijk interessante dingen te zien. Hij regelt dan ook diverse toestemmingen bij de lokale autoriteiten.[480] Ook wil hij proberen om nog een tochtje naar Brussel te maken en probeert zijn vader over te halen om daar heen te komen, samen met Pé, zodat ze elkaar kunnen zien. Daarnaast geeft hij opnieuw aan nog te willen profiteren van een langer verblijf in Parijs. Als hij eenmaal terug is in Holland 'is 't uit met de leertijd' en zal hij niet meer zo snel in Parijs komen.[481] Uit de brief valt op te maken dat vader bij hem heeft aangedrongen om terug te keren: hij heeft immers in het verleden ook te lang gewacht om een volgende stap te zetten. Bram erkent dat hij een jaar eerder zijn examen voor de hbs had kunnen doen, mogelijk alleen zich had kunnen verdiepen in constructietekeningen en vervolgens naar Parijs had kunnen gaan, zo'n twee en een half jaar eerder dan nu het geval is. 'Enfin', concludeert hij, 'verloren tijd is verloren.' Dat heeft hij proberen in te halen door flink te werken en zijn best te doen.[482]

Hij waardeert het zeer dat zijn vader naar Parijs komt voor de wereldtentoonstelling.[483] Vader Salm bezoekt Parijs met G.F. Westerman.[484] Bij het bezoek is ook familie aanwezig en dat vindt Bram vervelend, omdat ze nooit eens vrijuit kunnen spreken. Ze bezoeken samen onder meer Trocadero.[485] Blijkbaar is Westerman vaker in Parijs want Bram spreekt ook later zelfstandig af met G.F. Westerman en A.G.M. Caramelli, daarop geattendeerd door zijn vader.[486] Daarnaast onderhoudt Bram een correspondentie met G.F. Westerman vanuit

---

478 Brief d.d. 21 januari en 12 februari 1880, SAA, archief 1315, 33.

479 Brief d.d. 18 december 1878, SAA, archief 1315, 34.

480 Brief d.d. 19 [onleesbaar] 1880, SAA, archief 1315, 33 zie ook brief d.d. 14 oktober 1880, SAA, archief 1315, 34 en brief 21 oktober 1880, SAA, archief 1315, 34.

481 Brief d.d. 6 juni 1880, SAA, archief 1315, 33.

482 Brief d.d. 6 juni 1880, SAA, archief 1315, 33.

483 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30, zie ook brief d.d. 18 december 1879, SAA, archief 1315, 32.

484 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30.

485 Brief [zonder datum] oktober 1879, SAA, archief 1315, 32. De verhouding vader zoon blijft lang getroebleerd door de relatie van Bram met Pé. Allengs lijkt vader wel positiever te worden over Pé: brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30. Het blijft Bram dwars zitten dat vader zo afstandelijk doet tegen zijn toekomstige verloofde: brief d.d. 1 januari 1879, SAA, archief 1315, 31. De lucht lijkt te klaren vanaf 28 augustus 1879 wanneer Pé en Bram zijn verloofd: Verlovingskaart en brieven 25 en 26 augustus 1879, SAA, archief 1315, 31. Maar de spanning komt nog regelmatig terug. Zo vindt Bram het 'jammer' dat vader nooit eens naar Pé informeert: bijvoorbeeld brief d.d. 9 november en 3 december 1880, SAA, archief 1315, 33. Vader lijkt Pé vooral 'oud' en 'ernstig' te vinden. Daarbij speelt ook mee dat Pé geen geld heeft: brief d.d. 3 december 1880, SAA, archief 1315, 33.

486 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30. A.G.M. Caramelli is eigenaar van kunsthandel Buffa en

Parijs.[487] Het bezoek van vader grijpt Bram meteen aan door hem te verzoeken of hij wat van Schinkel mee kan brengen, 'Die is hier onbekend', merkt hij op.[488] Voor zijn verjaardag krijgt Bram van vader Bart echter een 'werkje' van Viollet-le-Duc.[489]

Na de zomervakantie en terug in Parijs zet hij twee maanden geen voet in de École des Beaux-Arts. Hij probeert wel te studeren maar tekenen gaat niet, hij kan namelijk niet zitten.[490] Na terugkeer op het atelier is zijn goede plek overgenomen door de buurman en er zijn maar acht goede plekken. Bram heeft dan als 'No 32' een 'heel donker hoekje' verlicht door een kaars. Omdat hij met zijn ogen 'niet goed tegen dat geflikker' kan, werkt hij dan maar thuis.[491] In het nieuwe jaar trekt Bram, per 8 januari 1880, naar een nieuwe kamer (Rue Gay-Lussac 66, drie maanden voor FF 112,50).[492] De goedkopere kamerhuur van FF 37,50 per maand is een verlichting van de vaste uitgaven. De verhuizing brengt echter weer extra kosten met zich mee, waarvoor hij een beroep op vader doet.[493].

samen met onder meer G.F. Westerman oprichter van de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij (AOM) in 1872.

487 Brief d.d. 13 september 1879, SAA, archief 1315, 32.

488 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30.

489 Brief d.d. 25 maart 1878, SAA, archief 1315, 24.

490 Brief [dag onleesbaar] oktober 1879, SAA, archief 1315, 32 en brief [zonder datum], oktober 1879, archief 1315, 32. Bram gaat in de zomer van 1879 terug naar Amsterdam en keert terug in Parijs rond 10 september 1879: briefkaart 12 september 1879, SAA, archief 1315, 32, zie ook brief 13 september 1879, SAA, archief 1315, 32. Kort na terugkeer krijgt hij last van een abces in de lies en ondergaat zelfs een kleine operatie. Hij moet daardoor zeker enig tijd op zijn kamer doorbrengen en wordt verzorgd door zijn buurvrouw, toevallig een ziekenverzorgster. Het hele herstel duurt zeker twee en een halve week tot drie weken. Hij probeert het te verzwijgen voor zijn ouders maar die krijgen het toch te horen via zijn verloofde Pé: brief 15 oktober 1879, zie ook brief 5 oktober 1879, brief 21 oktober 1879, brief [zonder datum] 1879 en aantekeningen, alle: SAA, archief 1315, 32. Mogelijk is het een liesbreuk. Vader laat Bram weten dat hij naar Parijs komt zodra dat mogelijk is, maar mocht Bram herstellen dan stelt Bart liever de reis uit: brief d.d. 6 oktober 1879, SAA, archief 1315, 32. Het is een moeilijke tijd voor Bram. In zijn brieven klinkt heimwee door naar zijn vader. Bram zou zo graag willen dat zijn vader eens langskomt: brief 13 oktober 1879, SAA, archief 1315, 32en Brief [zonder datum] oktober 1879, SAA, archief 1315, 32. Hoewel Bram uitkijkt naar de mogelijke komst van zijn vader verandert hij later toch van gedachte. Hij probeert de reis van zijn vader te voorkomen door aan te bieden na zijn herstel naar Amsterdam te komen en bij voorkeur met oudjaar, want dan is Pé jarig. Dat is een kostbare aangelegenheid. Ter illustratie: een retour reis Parijs-Amsterdam is FF 125, zijn kamerhuur is FF 40 per maand. Brief d.d. [dag onleesbaar] oktober 1879, SAA, archief 1315, 32.

491 Brief d.d. 2 december 1879, SAA, archief 1315, 32.

492 Brief d.d. 5 december 1879, SAA, archief 1315, 32. Voor tekening van kamer zie brief d.d. 12 januari 1880, SAA, archief 1315, 33.

493 Brief d.d. 12 januari 1880, SAA, archief 1315, 33. Overigens meldt hij over dezelfde kamer enkele maanden later dat de huur FF 330 per jaar is met FF 12 per maand voor de conciërge: brief d.d. 18 juli 1880, SAA, archief, 1315, 33.

Hoewel Vaudremer snel tevreden lijkt te zijn geeft hij niet snel complimenten. Als dan ook een collega van Vaudremer, Gustave-Laurent Raulin (1831-1910), met wie Vaudremer regelmatig samenwerkt, op het atelier verschijnt en het werk van Salm bewondert, lijkt Vaudremer los te komen. Raulin is 'zeer content' met de tekeningen van Salm en zegt dat ook. Vervolgens beaamt Vaudremer dat door Salm op de schouder te kloppen en hem een 'travailleur' (harde werker) en 'habile' (knap/bekwaam) te noemen.[494] Omdat iedereen in het atelier het hoort, is Salm dan ook 'zeer trotsch'.[495] Na zijn vertrek uit Parijs zal Bram met Vaudremer en Maniglier blijven corresponderen.[496]

3.3.6. **Financiën in Parijs**

Bram houdt ook in Parijs een redelijk gedetailleerde boekhouding bij.[497] In de maand mei 1878 (8 tot 31 mei) geeft hij FF 478,97 uit. De grootste onkostenposten zijn eten (FF 91,15), contributie en abonnementen (FF 88,10), kamerhuur (FF 72) en leergeld (FF 70). In de maand juni geeft hij FF 385,15 uit. Ook hier zijn de grootste onkostenposten eten (FF 106,90), leergeld (FF 70) en kamerhuur (FF 35). Die maand geeft hij ook veel uit aan luxe platen, plattegronden en foto's (FF 42). Na een correctie voor geneesmiddelen constateert hij dat hij FF 80,82 minder heeft uitgegeven. De boekhouding gebruikt hij als een verantwoording aan zijn vader.[498] Ter vergelijk: een Franse franc is dan zo'n 48 Nederlandse cent waard.[499]

Niet zonder zelfspot noemt hij zich de 'minister van Financiën' als hij verantwoording aflegt.[500] Uit gegevens van enkele dagen in oktober geeft Bram zo'n FF 22 per dag uit aan uitgaven zoals eten, drinken en de krant. Zelf noemt hij het dure dagen door onverwachte uitgaven.[501] Uit een eerste begroting had Bram berekend dat hij minimaal FF 223 nodig heeft per maand en daar is nog niet eens bij inbegrepen alle extra's zoals tekenbehoeften, fooien, theater, omnibus etc.[502]

---

494 Brief d.d. 21 januari 1880, SAA, archief 1315, 33. Salm schrijft in zijn brief over 'Mr. Rallin'. Het gaat hier zeker om Gustave-Laurent Raulin (1831-1910) die inderdaad regelmatig met Vaudremer samenwerkt en aan wie Vaudremer in 1881 zijn atelier zou overdragen: Thomine 2004, p. 331.

495 Brief d.d. 21 januari 1880, SAA, archief 1315, 33.

496 Zie onder meer brief d.d. 17 januari 1885, SAA, archief 1315, 39 en brief d.d. 18 januari 1885, SAA, archief 1315, 39.

497 De crèmerie-houdster, waar hij in het begin regelmatig goedkoop eet, merkt op dat hij, in vergelijking met anderen, zo zuinig leeft. Mensen om hem heen houden hem voor een 'knijpert'. Zelf wil Bram vooral niet gierig overkomen. Toch meent Bram dat hij 'veel te duur geleefd' heeft. Zie brief d.d. 19 mei 1878, SAA, archief 1315, 34.

498 Aantekeningen SAA, archief 1315, 30. Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30. Zie ook brief d.d. 11 juni 1878, SAA, archief 1315, 30.

499 http://www.historicalstatistics.org/Currencyconverter.html (geraadpleegd 30 december 2018). De berekening lijkt over een te stemmen met de herinneringen van andere 'Parijsgangers', zie Arnoldussen 2002, p. 77. In dat boek ontbreken overigens A. Salm GBzn en Hugo A.C. Poortman.

500 Brief d.d. 15 oktober 1879, SAA, archief 1315, 32.

501 Brief d.d. 15 oktober 1879, SAA, archief 1315, 32.

502 Brief d.d. 15 juni 1878, SAA, archief 1315, 30. Ondanks het fanatieke boekhouden is Bram toch ook

Bram lijkt een constante aandacht te hebben voor de uitgaven en is elke keer verbaasd hoe duur alles is. [503] De constante zorg om geld leidt soms tot lastige afwegingen voor Bram. Zo is er op 6 juli 1878 een feest op het atelier van Vaudremer, kosten FF 11, en Bram weet niet of hij er heen moet gaan. [504] Maar of hij gaat of niet, hij wordt wel geacht mee te betalen. [505] Een jaar later is het FF 20 en maakt Bram zich weer druk. Daarnaast is er een extra besteding van FF 40 voor een roei- en zwemuitje naar Bougival. [506] Het uitje slaat hij over maar vanwege de sociale druk zal hij wel mee moeten doen aan het diner. Hij verwijst naar de 'groenproef' op het bureau van vader, anders 'is je aanwezigheid op 't atelier als een hel'. Het jaar daarvoor had Vaudremer naar zijn afwezigheid geïnformeerd bij het diner en zo waren ze toch een beetje op verkeerde voet begonnen. [507]

3.3.7. **Reis naar Italië en vertrek naar huis**

In het voorjaar van 1880 maakt A. Salm met zijn landgenoot Hugo A.C. Poortman (1858-1953) een reis van twee weken naar Italië, comfortabel georganiseerd door 'Thomas Cook & Son', zoals te doen gebruikelijk in die tijd. [508] Het reisgezelschap bestaat in Parijs uit een Amerikaan,

weleens frivool: tijdens een uitje wint hij FF 5 met wedden en gaat naar de kermis. Dit vertelt hij wijselijk niet aan zijn vader maar wel aan Pé: brief [zonder datum] SAA, archief 1315, 34.

503 Hij voelt zich menigmaal ook gewoon afgezet: brief d.d. 18 juni 1878, SAA, archief 1315, 30. Soms heeft hij ook domme pech: zijn laarzen verdwijnen door een dronken schoenmaker die ze doorverkoopt en zijn paraplu verbrandt bij de kachel: brief d.d. 18 december 1879, SAA, archief 1315, 32. Dat zijn dan weer extra uitgaven. Bram ziet vaak de bodem van zijn portemonnee want een verzoek aan zijn vader om geld te zenden komt meer dan regelmatig voor, tot aan de laatste maand in Parijs toe. Zie brief d.d. 3 februari 1879, SAA, archief 1315, 31, zie ook brief d.d. 24 september 1879, SAA, archief 1315, 32, brief 12 januari 1880, SAA, archief 1315, 33 en brief 3 december 1880, archief 1315, 33. Bram laat ook niet na om rekeningen naar zijn vader te sturen: brief d.d. 15 oktober 1879, SAA, archief 1315, 32. Vader stuurt regelmatig geld, dat dan ook zeer welkom is. Soms wil er ook weleens geld in de post verdwijnen: brief d.d. 7 maart 1880 en brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 33: of vader Salm heeft het geld vergeten in de enveloppe te doen, aldus de suggestie van A. Salm.

504 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30. Voor uitnodiging zie brief d.d. 21 juni 1878, SAA, archief 1315, 35.

505 Brief d.d. 15 juni 1878, SAA, 1315, 30.

506 Voor uitnodiging zie brief d.d. 23 juni 1879, SAA, archief 1315, 35. Er werden wel meer uitjes georganiseerd zoals naar de bossen van Fontainebleau, brief d.d. 24 september 1879, SAA, Archief 1315, 35. Het is onduidelijk of Salm hier naar meeging.

507 Brief [zonder datum] 1879, SAA, archief 1315, 31. Uiteindelijk is de grootste ramp die hem overkomt dat hij een keer gerold wordt bij het uitgaan. Het kost hem de grootst mogelijke moeite om het aan zijn vader te melden omdat het hem veel verdriet doet. Zijn vader stuurt extra geld om de klap op te vangen: brieven d.d. 7 september en 8 september 1880, SAA, archief 1315, 33.

508 Bram Salm maakt een reisverslag dat niet compleet lijkt te zijn: beschreven is de reis per trein van Parijs

een Fransman, twee Belgen alsmede Salm en Poortman.[509] Op woensdag 12 mei 1880 vertrekt hij met de trein naar Turijn. Daar bezoekt hij de stad en maakt wat tekeningen van architectonische elementen in zijn reisverslag. Vervolgens naar Verona, waar hij 14 mei aankomt om diezelfde avond door te reizen naar Venetië.[510] Na Venetië gaat de reis via Padua naar Milaan, waar hij de kathedraal bezoekt. Na een bezoek aan het Comomeer en het Lago Maggiore gaat hij weer naar Milaan om vervolgens naar Parijs terug te keren.[511] Zelf noemt hij het een 'prachtige & nuttige' reis. Als dank koopt hij een souvenir voor zijn vader voor de goedheid om hem die reis te laten maken.[512]

Na terugkeer uit Italië neemt hij zich voor om de resterende tijd voornamelijk voor zichzelf te werken en een collectie tekeningen te maken 'om te bewaren.' Daarnaast wil hij eens onder vrienden werken en gaat dan ook zo'n twee weken voor de patroon van Hugo Poortman als tekenaar aan de slag, een 'architecte-paysagiste' zoals Bram hem omschrijft. Het is Édouard André (1840-1911), een beroemde Franse tuinontwerper.[513] Hier was Hugo A.C. Poortman in 1880 begonnen als tekenaar. Poortman zou zich in korte tijd opwerken tot chef de bureau. Poortman zou na een avontuurlijke expeditie naar Zuid-Amerika in Parijs terugkeren en enkele prestigieuze opdrachten vervullen voor Édouard André. Vervolgens kreeg hij in 1887 de mogelijkheid om een ontwerp van André uit te voeren in Nederland (Kasteel Weldam in Goor, het landgoed van W.C.Ph.O. Graaf van Aldenburg Bentinck). Dit leidt tot vele

naar Turijn en een deel van de stad Turijn: Reisverslag d.d. 6 juni 1880, SAA, archief 1315, 33. Het reisverslag wordt naar verloofde Pé gezonden, die het vervolgens ter lezing doorstuurt naar vader Salm: brief d.d. 12 juni 1880, SAA, archief 1315, 33. Uit die periode dateren ook twee schetsboeken met diverse Italiaanse gebouwen, zie SAA, archief 1315, 280 en 283. Het schetsboek van 280 wordt in ca. 1878 geplaatst, maar dat is mogelijk onjuist. De tekeningen in het schetsboek zoals een plattegrond van Palazzo Soloro del Borgo in Turijn, een deel van een gevel van Porto di Rialto, een schets van de camino nella Sala "dei Siarlatti" de gevel van de S. Salvatore, en een aangezicht van S. Zaccaria in Venetië komen overeen met de plaatsen die Salm op deze reis bezoekt. Het schetsboek van 283 wordt wel terecht in 1880 geplaatst. Bij het bezoek van Salm is Italië al negentien jaar een eenheidsstaat (1861)

509 Reisverslag d.d. 6 juni 1880, SAA, archief 1315, 33. Hugo Poortman zou zich weer melden bij het overlijden van A. Salm en zich een goede studievriend noemen van A. Salm, zij hadden na Parijs door omstandigheden het contact met elkaar verloren en waren elkaar niet meer tegengekomen: zie brief d.d. 20 juni 1915, SAA, archief 1315, 58. Dat is toch opmerkelijk te noemen gezien beider carrières: zij hadden elkaar goed kunnen helpen gezien de clientèle die beiden bedienden. Op 6 mei 1880, enkele dagen voor vertrek, maakt Salm te St. Cloud een portret van Hugo Poortman liggend in het gras onder bomen. Een dergelijke tekening maakt hij ook van A. van der Elst. Zie SAA, archief 1315, 283.

510 Briefkaart [zonder datum/onleesbaar] mei 1880, SAA, archief 1315, 33 en briefkaart 14 mei 1880, SAA, archief 1315, 33.

511 Brief [zonder datum], Mei 1880, SAA, archief 1315, 33.

512 Brief [zonder datum], Mei 1880, SAA, archief 1315, 33.

513 Voor een achtergrond over Édouard André zie F. André en S. de Courtois (ed.), *Édouard André (1840-1911). Un paysagiste botaniste sur les chemins du monde*, Besançon/Parijs 2001.

opdrachten voor de Nederlandse aristocratie. Hierdoor wordt Poortman een van de belangrijkste Nederlandse tuinarchitecten in de periode eind negentiende begin twintigste eeuw.[514] Door de samenwerking van Salm met Poortman en André krijgt Salm mogelijk voldoende ervaring en inzicht in de relatie tussen landhuizen en de omliggende tuinen. Dit zal hem zeker hebben geholpen met zijn latere ontwerpopdrachten voor de diverse landhuizen en in zijn samenwerking met L.A. Springer (1855-1940) die vele van die tuinen zou gaan ontwerpen. Opmerkelijk is te noemen, gezien de clientèle die Salm en Poortman later in hun carrière bedienden, dat zij elkaar niet meer zijn tegengekomen dan wel hebben opgezocht. Ze hadden immers in Parijs en met de reis naar Italië toch een band gekregen. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat Salm een sterk netwerk rond Amsterdam en Hilversum had en Poortman voornamelijk de adel in het oosten van het land bediende.[515] Blijkbaar was hierin geen overlap.

Voor André tekent Bram Salm een villa, te bouwen in Monaco, en een monumentale trap voor een gebouw in Monte Carlo. Daarnaast tekent hij ontwerpen voor een ijzeren hek, een orangerie, een tuinhuisje en een wachthuisje voor een bewaker in een park toebehorende aan de Rothschilds.[516] Hij overweegt als vrijwilliger te werken maar wil een deel van zijn boeken afbetalen. Hij vraagt dan ook een salaris. Maar omdat Bram nooit eerder heeft gewerkt, wordt hij onder dezelfde voorwaarden aangenomen als Poortman: FF 5 per dag van acht tot acht.[517] Op zijn laatste dag, 17 juli 1880 geeft André aan dat hij 'zeer tevreden' is en weet Salm zijn totale beloning voor 11 dagen te verhogen van FF 55 naar FF 80 en een toezegging te krijgen dat hij in de toekomst meer zal verdienen (FF 1,50 per uur). Salm is hierover opgetogen en gebruikt zijn eerst verdiende geld om zijn boeken af te betalen.[518] Later dat jaar informeert André naar Salm en mag hij opnieuw voor hem komen werken. Hij krijgt zelfs de voorkeur boven iemand die een diploma heeft van de École des Beaux-Arts. Salm doet dat naast zijn studie. Meestal is hij van zeven tot elf op het bureau van André en de rest van de dag op het atelier van Vaudremer. Soms werkt hij een hele dag op het bureau. Hij krijgt FF 2 per uur en gebruikt het geld om zijn schulden af te betalen.[519]

514 Zijlstra 1986, p. 173. Zie ook http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/poortman en http://www.wieiswieinoverijssel.nl/zoekresultaten/p2/304-hugo-poortman, geraadpleegd 1 oktober 2017.

515 Zijlstra 1986, p. 174.

516 Brief d.d.18 juli 1880, SAA, archief 1315, 33. Mogelijk is dit Parc de Laversine (nabij Chantilly, Parijs) in opdracht van Baron A. de Rothschild. Hiervoor gaat Poortman in 1885, na zijn terugkeer uit Zuid-Amerika, aan de slag: http://www.wieiswieinoverijssel.nl/zoekresultaten/p2/304-hugo-poortman, geraadpleegd 1 oktober 2017.

517 Brief d.d. 18 juli 1880, SAA, archief 1315, 33.

518 Brief d.d. 18 juli 1880, SAA, archief 1315, 33.

519 Onder meer voor kleding en boeken: zie brief d.d. 9 november 1880, SAA, archief 1315, 33.

Ook in zijn laatste periode voor Vaudremer maakt hij lange dagen.[520] Op verzoek van G.F. Westerman informeert Salm bij Maniglier naar een te maken beeld. Salm spreekt de hoop uit dat Maniglier de opdracht krijgt omdat Maniglier altijd goed voor hem is geweest.[521]

Daarnaast meldt hij trots dat zijn eerste grote opdracht geaccepteerd is: een project voor de marquis de Jaucourt op Château de Presle (Seine-et-Marne), een huis gelijkend op een Italiaanse villa. Hij heeft er in de avonduren aan gewerkt, zo'n 31 uur. Hij krijgt er FF 65 voor en een bedankbriefje van de patroon. Salm realiseert zich dat de patroon de tekening voor FF 300 à FF 500 kan doorverkopen, zeker omdat de marquis zeer rijk is. Salm zelf geeft aan dat hij het alleen voor de eer doet.[522] Daarbij heeft hij veel zin om met zijn vader te gaan werken en hij wil de concurrentie dan ook de 'broek opbinden!' Hij met nieuwe ideeën, verse indrukken en een goede wil en vader met de ervaring. Met die combinatie zal het 'wagentje rijden', 'een ieder voorbij dat het een lust is om te zien!'[523]

In augustus maakt hij een trip naar Nederland. Hij reist eerst naar Brussel om de stad te zien en het dan in aanbouw zijnde Paleis van Justitie (1883, J. Poelaert (1817-1879)) alsmede het beursgebouw (1873, L.P. Suys (1823-1887)). Vervolgens slaapt hij in Antwerpen om dan door te reizen naar Arnhem waar hij Pé zal zien en een werk van vader zal bekijken om vervolgens door te reizen naar Zwolle.[524] Vanuit Zwolle keert hij terug naar Parijs voor de laatste loodjes van zijn studie.

Eind november treft hij voorbereidingen voor zijn definitieve terugkeer. Zo worden zijn spullen vooruitgestuurd.[525] Uiteindelijk verlaat hij op 30 december 1880 Parijs. Hij neemt

---

520 Hij staat om zes uur op, is om acht uur op het atelier, luncht om half twaalf, dineert om half zeven en gaat om acht uur weer naar huis. In zijn vrije tijd is hij 'moedeloos': hij kijkt tegen een 'brievenschuld' aan die hij nog moet wegwerken: brief d.d. 18 juli 1880, SAA, archief 1315, 33.

521 Brief 1 september 1880, SAA, archief 1315, 33: het is een opdracht voor een fronton voor het Aquarium met een Neptunusbeeld.

522 Brief d.d. 7 september 1880, SAA, archief 1315, 33. Het dorp Presles heet thans Presles-en-Brie. Het kasteel zelf, dat door de familie Jaucourt tussen 1911 en 1914 werd verkocht, is in 1959 verwoest. Zie https://fr.wikipedia.org/wiki/Presles-en-Brie (geraadpleegd 1 oktober 2017). Gezien de afmetingen van het ontwerp (4x18,5x15 meter) zal het om een bijgebouw gaan. Van Vaudremer is geen ontwerp bekend in Presles of voor de familie Jaucourt: Thomine 2004.

523 Brief d.d. 7 september 880, SAA, archief 1315, 33.

524 Reisschema d.d. 14 september 1880, SAA, archief 1315, 33, zie ook brieven 1 en 8 september 1880, SAA, archief 1315, 33. Voor onkosten periode 13 tot en met 16 augustus 1880, de reis naar Parijs, zie schetsboek, SAA, archief 1315, 284. Daarin ook opgenomen een schets die sterk lijkt op de voorgevel van de Keizersgrachtkerk (gebouwd 1887-1888 met vader) en een schets van de gevel voor de woning van Nienhuys (1888-1890). Verder staan in dit schetsboek diverse gevelopstanden, voluten, pilaren en kapitelen.

525 Hij stuurt voor FF 822,90 aan goederen waarvan FF 773,90 aan boeken, brochures en aquarellen: kopie declaratie behorende bij brief d.d. 23 november 1880, SAA, archief 1315, 33. In het kader van de opruiming van zijn Parijse woning verkoopt hij zo'n FF 1800 aan goederen, neemt zelf nog FF 375 aan goederen mee en laat FF 200 aan goederen achter. Hij lijkt de dagen af te tellen: hij staat te popelen om te beginnen. Het

afscheid van alles en iedereen. Verwachtingvol kijkt hij naar de toekomst en de mogelijkheid om met zijn vader in het bureau te werken. Toch is er ook het besef dat hij niet snel meer naar Parijs terug zal keren.[526] Hij rijdt met de trein van Parijs naar Utrecht om daar Pé op te halen, om vervolgens samen naar Amsterdam te reizen en daar zowel haar verjaardag als oudejaarsdag te vieren.[527]

De briefwisseling tussen vader en zoon geeft blijk van zorgzaamheid en aanhankelijkheid tussen Bart en Bram.[528] Bram ontwikkelt zich van aanhankelijk kind naar een zelfstandige man. Onmiskenbaar vinden we daar de hand in van vader, hoewel hij het niet kan laten zich met diverse aspecten van het leven van zijn zoon te bemoeien. Stap voor stap wordt hij voorbereid op een zelfstandig bestaan als vrij beroepsbeoefenaar.

3.4. **Prijsvragen**

De prijsvragen van de vakverenigingen hebben voor de beginnende architecten vooral een didactische functie: de ontwerpen worden vaak niet uitgevoerd. Daarnaast is het prijzengeld en de publiciteit interessant.[529] Ook Bram Salm doet mee met de prijsvragen, daartoe al vroeg gemaand door zijn vader.[530] Bart stelt Bram de vraag hoe hij denkt over 'het inzenden of meewerken aan prijsvragen en tentoonstellingen'. Hij merkt op af en toe wat in te zenden om de 'naam te onderhouden'.[531] Zijn vader stuurt vervolgens prijsvragen door van Architectura et Amicitia en de Maatschappij met het advies mee te dingen.[532] Dat doet Bram dan ook en hij blijkt daarin redelijk succesvol te zijn.

Bram Salm wordt in 1877 lid van genootschap Architectura et Amicitia, het jaar dat hij in Zwolle zijn opleiding afsluit. In het verenigingsjaar 1876/77 doet Bram mee aan een prijsvraag voor een ontwerp van een buffet in een groot café (inkt en kleur) onder het motto 'alle begin

brengt hem iedere dag nader tot het tijdstip dat zijn 'droomen over toekomst en toekomstig geluk zullen werkelijkheid worden': brief d.d. 23 november 1880, SAA, archief 1315, 33. Toch lopen die laatste dagen de spanningen met vader nog op over het voorgenomen huwelijk met Pé. Blijkbaar wil vader hem eerst aan het werk hebben om dan in de toekomst ooit een keer te trouwen. Het doet Bram verzuchten dat hij beter in Parijs kan blijven en leven als eenvoudig tekenaar voor FF 20 per dag. Hij is dan ook liever meteen 'gelukkig' dan van jaar tot jaar gaan zitten wachten op een huisje en een huwelijk. Zie brief d.d. 3 december 1880, SAA, archief 1315, 33. Voor zover vader nog de hoop had dat Bram zich zou schikken naar zijn wensen is dat met dat voornemen afgelopen: als Bram terugkeert, trouwt hij met Pé.

526 Brief d.d. 23 december 1880, SAA, archief 1315, 33.

527 Brief d.d. 27 december 1880, SAA, archief 1315, 33.

528 Dit komt in de negentiende-eeuwse correspondentie overigens vaker voor. Zie Mathijsen 2002, p. 207.

529 Keuning en Lansink 1999, p.18.

530 Brief d.d. 21 juli 1877, SAA, archief 1315, 24.

531 Brief 1 augustus 1877, SAA, archief 1315, 24.

532 Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

is moeielijk'. Hij krijgt een 'accessit' getuigschrift en moet de eerste plaats delen met J.B. Springer (1854-1922).[533] De bekroning doet vader Salm, die op de avond van de uitreiking aanwezig is, veel genoegen.[534] Dat is wel eens anders geweest. Vader had eerder wel waardering voor het werk van zijn zoon maar vindt het 'meer nog een hand van de schilder dan wel van een bouwkundige'.[535] Bram had dan ook een goede ontwikkeling doorgemaakt. Verder doet Bram in 1877 ook mee aan de Internationale Tuinbouw-tentoonstelling te Amsterdam met een plantekening voor een buitenplaats. Hij ontvangt daarvoor een diploma.[536]

Bij de MBB wint Bram in 1878 met het ontwerp voor een afsluiting van een wandelplaats in een grote stad met het motto 't Wapen van Zwolle' een eervolle vermelding. Het is de eerste keer dat hij bij de MBB deelneemt. Het doet hem veel genoegen dat hij vermeld wordt en volgens Bram is dat voor een eerste keer niet slecht.[537] Ter voorbereiding vraagt hij dan ook aan zijn vader of hij geen programma heeft van de Maatschappij.[538] Het jaar, in 1879, daarop wint hij een getuigschrift met een premie van NLG 50 voor een ontwerp van een gebouw ten dienste van het loodswezen met het motto: 'Recht door zee'. [539] Daarnaast ontvangt hij een dankbrief voor een inzending van een schoorsteenmantel voor een bibliotheek voor deelneming aan een internationaal concours waarvoor hij een bronzen medaille ontvangt van de nationale jury.[540] Onduidelijk is welk concours dit is.

In het verenigingsjaar 1877/78 van genootschap Architectura et Amicitia doet Bram Salm vanuit Zwolle en later uit Parijs mee aan vijf schetsprijsvragen die hij graag wil 'halen'.[541] Met succes, want hij wint er vier.[542] Als hij te horen krijgt dat hij vier prijzen gewonnen heeft, vraagt hij vervolgens een beetje pesterig aan zijn vader: 'En vadertje bent u nu tevreden' dat 'ik op één na alle prijzen heb?' Daarnaast vraagt hij zich af wat zijn concurrenten dan wel hebben gemaakt hebben: die mogen straks ook de stad gaan verfraaien.[543]

Alle prijsvragen worden beoordeeld door een jury bestaande uit: P.J.H. Cuypers, I. Gosschalk en P.F. Laarman.[544] Brams tekentalent is onmiskenbaar. Vooral zijn ontwerp voor een 'monumentale stenen vuurtoren aan ingang grote zeehaven' als academische

533 Getuigschrift met eervolle onderscheiding d.d. 9 januari 1878, SAA, archief 1315, 54A. Zie ook Schilt en Van der Werf 1992, p. 224.

534 Brief d.d. 10 januari 1878, SAA, archief 1315, 24.

535 Brief zonder datum, SAA archief 1315, 24.

536 Een buitenplaats groot 10 hectare, met bestek en begrote kosten. Voor diploma: SAA, archief 1315, 54A.

537 Brief 2 juni 1878, SAA, archief 1315, 30. Getuigschrift d.d. 22 mei 1878, SAA, archief 1315, 54A. In de jury: H.P. Vogel, J.J.C. de Wijs, I. Gosschalk, P.J. Mouthaan en J.R. de Kruijff.

538 Brief d.d. 11 juni en 29 juni 1878, SAA, archief 1315, 30.

539 Brief 24 juli 1879, SAA, archief 1315, 28. Getuigschrift d.d. 20 mei 1879, SAA, archief 1315, 54A. In de jury: A.J. van Beek, J.A. van der Kloes, F.J. Nieuwenhuis, J. Sanches en J. Olie.

540 Brief d.d. (zonder dag) september 1877, zie ook brief d.d. 26 augustus 1877, SAA, archief 1315, 26.

541 Zie brief d.d. 28 februari 1878, SAA, archief 1315, 23.

542 Schilt en Van der Werf 1992, p. 224; in de jury zitten I. Gosschalk, P.J.H. Cuypers en P.F. Laarman.

543 Brief d.d. 10 mei 1879, SAA, archief 1315, 31.

544 Voor de oorkonden d.d. 7 mei 1879 zie: SAA, archief 1315, 28.

opdracht wekt indruk. Voor de vuurtoren, onder het motto 'Sefurtesen' wint hij als enige inzender een eervol getuigschrift. [545] Bram wint verder van de zes inzenders een eerste prijs van NLG 15 voor het ontwerp in potlood en kleur voor de ' limonadière in een park' onder het motto: 'eene verzameling van hout, kalk en steen is niet altijd een gebouw'. [546] Bram vindt de kleur vrij hard omdat hij vooral 's-avond tekende. Hij verzoekt zijn vader dan ook niet hard te oordelen. [547]

Daarnaast wint hij van de vier inzendingen de eerste prijs van NLG 10, voor 'eene vrijstaande drinkfontein' onder het motto: 'pusch (a)'. De ontwerpopdracht voor een 'vrijstaand drinkfontein op plein' in potlood kent vier inzenders en Bram wint de eerste prijs met NLG 10. Tenslotte neemt Bram deel aan het ontwerp voor de 'kleine bibliotheek met bovenlicht voor kunstliefhebber' met het motto: 'Mijn Elysium' in inkt en kleur. Hier zijn slechts twee inzenders en Bram krijgt een accessit getuigschrift. [548]

Alleen de schets voor een 'trapvestibule met hoofdtrap' in inkt wint hij niet, die prijs gaat naar J.B. Springer (NLG 20). [549] Het ontwerp voor de trap wordt door vader en zoon Salm in de ontwerpfase met elkaar besproken. Volgens vader ziet de trap in kleuren er 'zeer aardig en tekenaardig uit', maar hij heeft wel het advies om er een kleine 'memorie' bij te doen voor de beoordelaars inzake de afwijking van de maten, en te melden dat dit zijn eigen observatie was en de tijd ontbrak om de tekening opnieuw te maken. Zo laat hij zien 'hoe het hoort'. [550] Bram geeft aan dat de 'de trap in kleur' een van zijn eerste ontwerpen is geweest en dat hij het ontwerp er 'voor curiositeit' bij heeft gedaan: Bram is zeer benieuwd wat het verslag er over te zeggen heeft. [551] Een eerder ontwerp van een trap wil hij ook insturen. [552]

Hij heeft het ontwerp ook aan Van Roosmalen laten zien die daar 'zeer mee ingenomen was'. Het definitieve resultaat laat Bram echter niet zien en hij geeft aan hem verder niet geraadpleegd te hebben omdat Van Roosmalen zo'n 'trap noch (sic) nooit in werkelijkheid gezien heeft' en hij 'bekrompen in zijn ideeën is'. Daarbij merkt Bram op dat ze 'in zienswijze verschillen'. [553] Bram was al eens kritisch over Van Roosmalen, vindt hem soms 'te uitvoerig en te zeurderig'. [554]

---

545 W. (waarschijnlijk Wijdeveld, H. Th.) 1915, p. 145; afgebeeld in Schilt en Van der Werf 1992, p. 16 en p. 224. Getuigschrift d.d. 3 april 1878, SAA, archief 1315, 54A.

546 De limonadière wordt genoemd in brief d.d. (zonder dag) november 1877, SAA, archief 1315, 23, zie ook brief d.d. 23 januari 1878, SAA, archief 1315, 23 en brief 10 mei 1879, SAA, archief 1315, 28.

547 Brief d.d. 14 december 1877, SAA, archief 1315, 24.

548 Getuigschrift d.d. 7 mei 1879, SAA, archief 1315, 54A. Zie ook Schilt en Van der Werf 1992, p. 224.

549 Schilt en Van der Werf 1992, p. 224. Bram doet ook mee aan de prijsvragen met de motto's 'mijn Elydium' en 'Sefustesen I' waar hij niets mee wint.: brief d.d. 10 mei 1879, SAA, archief 1315, 28.

550 Brief d.d. 27 januari 1878, SAA, archief 1315, 24.

551 Brief d.d. 28 januari 1878, SAA, archief 1315, 23.

552 Brief d.d. 23 januari 1878, SAA, archief 1315, 23.

553 Brief d.d. 23 januari 1878, SAA, archief 1315, 23.

554 Brief [zonder dag] september 1877, SAA, archief 1315, 23. Persoonlijk is Bram positiever, hij noemt Van Roosmalen een goede en aardige man: brief zonder datum, 1877, SAA archief 1315, 23.

Vader moet zoon Bram nog wel achter zijn broek aan zitten want enkele dagen later geeft hij nogmaals aan bij Bram dat hijzelf de brief moet maken zonder zijn naam te tekenen. Daarbij merkt vader op dat hij verder niets kan uitrichten anders zou hij de indruk wekken dat hij de connectie gemaakt heeft.[555] Bram maakt de memorie van toelichting en vader Salm vindt die heel goed.[556] Met zijn memorie van toelichting bezorgt Bram in ieder geval de beoordelaars 'eenige vroolijke oogenblikken'.[557] Zijn vader stuurt hem het getuigschrift en wenst hem toe dat er nog vele mogen volgen. Hij geeft nog wel één advies: om een briefje te sturen om het bestuur te bedanken en zijn tekeningen terug te vragen.[558] In het vervolg krijgt Bram ook rechtstreeks uitnodigingen voor nieuwe prijsvragen.[559] Zelf is hij nu ook enthousiast. Hij vraagt aan zijn vader als er prijsvragen zijn hem die direct te zenden, vooral als er geldprijzen aan verbonden zijn.[560] Want zo rekent hij uit: de geldelijke beloning van NLG 25 voor de prijsvragen is gelijk aan FF 6,25 per stuk.[561] Zo krijgt hij een briefje van Architectura voor de prijsvraag van een 'monumentale vaas met voetstuk' met een prijs van NLG 10. Bram wil weer meedoen, want 'alle beetjes helpen''. Met enige jalousie merkt hij op dat in Parijs ieder jaar een prijsvraag wordt uitgeschreven voor een vaas en 'zelfs zonder voetstuk' met een prijs van FF 5000: 'dat is andere koek'.[562]

In het verenigingsjaar 1878/1879 doet Bram Salm in ieder geval mee aan twee prijsvragen. Bram zelf is ervan overtuigd dat hij de prijsvraag gaat winnen. Als concurrenten ziet hij alleen J.B. Springer, A.W. Weissman en W.J. Vuyk (1855-1918).[563] Bram heeft veel moeite om alles op tijd in te leveren.[564] Mogelijk besluit hij daarom om een prijsvraag van *Architectura* te laten lopen.[565]

Het eerste ontwerp waaraan hij meedoet is een ontwerp voor een 'decoratieve erepoort, te plaatsen op plein ter gelegenheid van 's konings huwelijk' in potlood, waaraan hij werkt als hij in Parijs is.[566] Hij neemt dan ook deel onder het motto: Parijs, 7 januari 1879. Bram zelf

555 Brief d.d. 31 januari 1878, SAA, archief 1315, 24.

556 Brief d.d. 7 februari 1878, SAA, archief 1315, 24.

557 Brief d.d. 15 januari 1878, SAA, archief 1315, 26.

558 Brief d.d. [zonder datum], SAA, archief 1315, 24.

559 Zie Briefkaart d.d. 22 februari 1878, SAA, archief 1315, 26.

560 Brief d.d. 22 december 1878, SAA, archief 1315, 30.

561 Brief d.d. 15 mei 1879, SAA, archief 1315, 31.

562 Brief d.d. [dag onleesbaar] oktober 1878, SAA, archief 1315, 32.

563 Brief d.d. 1 januari 1879, SAA, archief 1315, 31. Onduidelijk is over welke prijsvraag hij het heeft, maar waarschijnlijk over de erepoort, zie brief d.d. 22 januari 1878, SAA, archief 1315, 31.

564 Brief d.d. 22 januari 1879, SAA, archief 1315, 31.

565 Volgens Bram een grafmonument in gotische stijl voor een kerk: brief d.d. 7 februari 1879, SAA, archief 1315, 31. Dit betreft de opdracht 'graftombe in kerk voor beroemde man (gotische stijl)', zie Schilt en Van der Werf 1992, p. 224.

566 Briefkaart d.d. 9 januari 1879, SAA, archief 1315, 31. Het thema houdt hem bezig want enige maanden later tekent hij een schets van een erepoort (een restauratie van een 'Tribularium Romain') ter

noemt de poort expres 'klassiek' want hij is bedoeld voor een plein 'der hoofdstad'. Inspiratie haalt hij mede uit een uitgave van Vitruvius waarin hij leest over Romeinse triomfbogen. Details brengt hij aan op aanraden van Vaudremer. Het doet hem 'erg veel genoegen' dat zijn vader er tevreden over is.[567] Dezelfde jury is minder tevreden en noemt het monument met zorg bewerkt maar te hoog en te kolossaal; daarnaast is er maar één doorgang met als gevolg hindering van het verkeer en belemmering van de doorkijk. Vlaggen worden gemist en de stedelijke wapens zijn 'knoestig' en zouden eentonig zijn als ze behoorlijk te zien waren geweest.[568] Bram krijgt voor het ontwerp toch een eervolle vermelding.[569] Wat opvalt is dat vermoedelijk Bram Salm zelf met een kleurpotlood het juryrapport op de argumenten van jury geheel ontleed. Het wekt de indruk dat hij de argumenten goed tot zich door wil laten dringen om zichzelf te verbeteren.

Zijn werk voor de prijsvragen is soms slecht te combineren met de opdrachten voor zijn opleiding. Zo komt het werk aan de erepoort in de knel met zijn werk aan de 'Tribunal de [première] instance'. Bram hoopt dat zijn ontwerp bekroond zal worden al is het alleen maar 'voor de eer.' Hij heeft er in ieder geval veel moeite voor gedaan.[570] Hij krijgt inderdaad een eervolle vermelding en voor het tribunaal een 'mention'. De inzending leidt wel tot een conflict met Vaudremer. In eerste instantie is hij te spreken over de schets, die vindt hij 'tamelijk goed', maar als hij de uitgewerkte tekening ziet, is hij redelijk kritisch. Hij maakt opmerkingen over de contouren en profielen en ziet Brams 'oude fout "om in een klein bestek teveel richels te maken" '. Doordat alles even rijk is aan detail hebben de ogen geen rust, 'een rijke partij' moet afgewisseld worden met een partij 'zonder enige versiering'. Vaudremer wil de tekening niet meer zien en merkt op dat hij moet stoppen met die prijsvragen 'want ze zetten je studie ten achter' (waarbij Bram deze zinsnede heeft onderstreept om de uitspraak kracht bij te zetten). Vaudremer noemt het 'tekenoefeningen en meer niet', en geeft aan dat hij veel meer zal leren als hij zich aan het programma van de school houdt. Vaudremer maakt daarbij een sneer naar Schmitz 'die even wijs vertrokken is als hij gekomen is, ' 'platen teekende' maar geen architectuur of ontwerpen leerde.' Bram geeft aan zich in de kritiek van Vaudremer te kunnen vinden. Daarbij merkt hij op dat het hem een 'groot genoegen doet' (met 'groot' onderstreept) dat hij aan zijn vader merkt dat die vindt dat Bram vorderingen maakt. [571]

illustratie van de 'renommés op de hoeken': brief d.d. 3 maart 1879, SAA, archief 1315, 31. Zie voor aanvullende schetsen ook: brief d.d. 21 januari 1880, SAA, archief 1315, 33. Voor schetsen zie SAA, archief 1315, 278 en ontwerptekening met opstand voor een erepoort, ter ere van de intocht van de koning Willem III en koningin Emma in Amsterdam, 1879, SAA, Beeldbank, 1315BT900613.

567 Brief d.d. 7 februari 1879, SAA, archief 1315, 31.

568 A. Salm weerlegt in een brief aan zijn vader de diverse kritiekpunten: brief d.d. 21 januari 1880, SAA, archief 1315, 33. Zie ook brief d.d. 11 maart 1880, SAA, archief 1315, 28.

569 Getuigschrift d.d. maart 1880, SAA, archief 1315, 54A. De jury bestaat uit J.H. Leliman, J.R. de Kruijff en N. Redeker Bisdom, zie Schilt en Van der Werf 1992, p. 224.

570 Brief d.d. 22 januari 1879, SAA, archief 1315, 31.

571 Vader is sinds zijn tekeningen uit Zwolle steeds positiever geworden. Het doet Bram veel genoegen omdat

De woorden van Vaudremer lijken in eerste instantie weinig indruk te maken op Bram want in de P.S. van de brief meldt hij doodleuk dat hij zich bezighoudt met een prijsvraag voor *Architectura*: een altaar in renaissancestijl.[572] Bram is de enige inzender voor deze academische ontwerpopdracht onder het motto: 'L'art se sent, mais on ne l'apprend pas'. De jury, bestaande uit J.H. Leliman, J.R. de Kruijff (1844-1923) en N. Redeker Bisdom, merkt in het juryrapport op dat het ontwerp weliswaar 'zeer verdienstelijk getekend' is maar dat de verhoudingen niet kloppen. Verder missen zij een plan en de renaissancestijl is niet overal gevolgd. Daarnaast vinden ze enkele onderdelen moeilijk te vatten en is het ontwerp te hoog. Toch ziet de jury genoeg verdienste om een eervol getuigschrift toe te kennen.[573] Bram Salm reageert als door een wesp gestoken. De opmerking 'zeer verdienstelijk getekend' leest hij als dat het ontwerp 'niet aan de vraag voldoet', hij wil dan ook geen beloning voor een 'prentje' en vraagt zijn vader vriendelijk het getuigschrift terug te sturen. Daarnaast is hij het volstrekt oneens met de opmerkingen van de jury, zoals hij aan zijn vader omstandig uitlegt.[574] Wat vader ervan denkt is onduidelijk, maar hij stuurt het getuigschrift niet terug. Uiteindelijk houdt A. Salm zich wel degelijk aan de instructies van Vaudremer: het zal zijn laatste deelname aan een prijsvraag zijn als architect in opleiding.[575]

3.4.1. **Bauer en Kromhout**

Het zal echter niet het einde zijn van zijn betrokkenheid bij prijsvragen. Wanneer hij uiteindelijk zelf een bekend architect is zal hij menigmaal als jurylid fungeren. Die rol zal hierna worden belicht, met name in relatie tot de architecten W.C. Bauer (1862-1904) en W. Kromhout Czn. (1864-1940).

A. Salm had met diverse jongeren die deel zullen gaan uitmaken van de avant-garde van de moderne architectuur in het begin van de twintigste eeuw goede contacten in de beginfase van hun carrière.[576] Twee architecten kregen bij hem (en zijn vader) een deel van hun opleiding:

---

hij wil 'naam maken' om zijn vader en Pé gelukkig te maken. Hij heeft er een paar 'levensjaren' voor over als zijn vader 'een onbezorgde oude dag kan hebben, en met recht 'eens eenmaal trotsch op uw zoon kan zijn' '. Het zou Bram zeer gelukkig maken. Daarnaast klinkt heimwee door in de brief want hij heeft een 'verschrikkelijk' verlangen om iedereen weer te zien. Zie brief d.d. 16 mei 1879, SAA, archief 1315, 31.

572 Brief d.d. 16 mei 1879, SAA, archief 1315, 31, zie ook brief d.d. 15 mei 1879, SAA, archief 1315, 31.

573 Brief d.d. 11 maart 1880: zie: SAA, archief 1315, 28. Voor getuigschrift d.d. februari 1880: zie SAA, archief 1315, 54A. Zie ook brief d.d. 21 januari 1880, SAA, archief 1315, 33 waarin A. Salm aangeeft niets te geven om het oordeel van N. Redeker Bisdom: op basis van wat hij van zijn werk gezien heeft, vindt hij hem een 'prul' en A. Salm acht zich best in staat zijn werk te beoordelen. Over Leliman is hij positief, De Kruijff kent hij niet.

574 Brief d.d. 21 januari 1880, SAA, archief 1315, 33.

575 Zie ook brief [zonder datum] maart 1880, SAA, archief 1315, 33. Hierin vraagt vader Salm waarom hij niet meer aan prijsvragen meedoet. A. Salm reageert: 'omdat Mr. Vaudremer er tegen is.'

576 Voor een achtergrond zie ook Van der Woud 1997b, pp. 307-308.

W.C. Bauer en H.J.M. Walenkamp (1871-1933).[577] Omdat A. Salm alleen door zijn vader was opgeleid en klaargestoomd voor een eigen carrière is het interessant om kort de relatie te bespreken tussen Salm en met name Bauer die als 'zijn' leerling kan worden beschouwd. Wat het vooral illustreert is hoe ongezond de verhoudingen soms waren omdat men elkaar voortdurend tegenkwam bij met name prijsvraagontwerpen.

W.C. Bauer trad in 1888 in dienst van vader en zoon Salm. Het is niet bekend wat de invloed is van Bauer op de verandering in stijl van het bureau.[578] A. Salm en Bauer kwamen elkaar vervolgens geregeld tegen in het kleine architectuurwereldje. Zo doet Bauer bijvoorbeeld in februari 1889 mee aan een prijsvraag voor het ontwerp van een concertzaal/tentoonstellingsgebouw voor de schone kunsten. In de jury zaten A. Salm, P.J.H. Cuypers en H. Evers.[579]

Vervolgens deed Bauer in januari 1891 mee aan de prijsvraag van *Architectura* in Den Haag: een schouwburg voor 800 plaatsen. De juryleden waren opnieuw niet de minsten: A. Salm, P.J.H. Cuypers en Charles Garnier (1825-1898).[580] Anderhalf jaar later schreef *Architectura et Amicitia* in mei 1893 een prijsvraag uit voor het ontwerp van een 'Arbeiders-Congres-Gebouw'. Opnieuw deed Bauer mee. In de jury trof hij opnieuw P.J.H. Cuypers en A. Salm, thans aangevuld met J.J. van Nieukerken.[581]

Prominente leden van de architectuurverenigingen accepteerden graag een benoeming in een jury, zo ook Salm.[582] Namen die vaak voorbijkomen zijn de onvermijdelijke P.J.H. Cuypers en H.P. Berlage maar ook H. Evers, C.H. Peters (1847-1932), W. Kromhout en J. Verheul Dzn (1860-1948). De jurysamenstellingen illustreren de verbondenheid van A. Salm met de gevestigde orde. Het laat ook zien dat de jury's werden samengesteld met vertegenwoordigers van verschillende stromingen en architectuuropvattingen. Zo kon op voorhand kritiek op de samenstelling van de jury voorkomen worden.[583]

Verder zien we een generatieconflict in de dop. Over het algemeen werden de ontwerpen van Bauer kritisch ontvangen.[584] Mogelijk is P.J.H. Cuypers hier de conservatieve kracht.[585]

---

577 Fanelli 1978, pp. 232 en 319. H.J.M. Walenkamp werkt korte tijd als architectuur-tekenaar voor het bureau van A. Salm: Fanelli 1978, p. 319 en Bock 1975, p. 56. Salm komt ook Walenkamp tegen bij prijsvragen zie: Cuypers, Le Comte, Salm en Berlage 1901, pp. 90-92.

578 M. Bock 1975, pp. 7-8, Hannema en Ebbinge Wubben 1941, p. 11. Zie ook Fanelli 1978, p. 232.

579 Cuypers, Salm en Evers 1891, pp. 153 -155; zie ook Bock 1975, p. 8 en Van der Woud 1997b, p. 373: Van der Woud schrijft over Salm sr. maar het betreft Salm jr.

580 B. 1892, pp. 2-3 en Cuypers en Salm 1892, pp. 4-6, zie ook Van der Woud 1997b, pp. 372-373: Van der Woud schrijft over Salm sr. maar het betreft Salm jr.

581 Cuypers, Van Nieukerken en Salm 1894, pp. 191-192; zie ook Bauer 1892a, pp. 72-73, Bauer 1892b, pp. 80-81 en Van der Woud 1997b, p. 310.

582 Boersma 1993, p. 17.

583 Van der Horst 2003, p. 10. Zie ook Van der Woud 1997b, p. 311.

584 Bock 1975, pp. 8-11.

585 Zie ook Van der Woud 1997b, pp. 372-373.

Salm zal gezien moeten hebben dat Bauer op een vrijere wijze met ontwerpopdrachten omging. Bauer voorzag als tegenhanger van de pragmatische Salm in een architectuurfantasie.[586] Daarnaast ontwikkelde Bauer zich tot een verdienstelijk villa-architect, een gegeven dat Salm toch moet hebben aangesproken.[587]

Bauer werd uiteindelijk lid van de hervormingsgezinde kern binnen genootschap Architectura et Amicitia. Samen met W. Kromhout Czn., H.J.M. Walenkamp, K.P.C. de Bazel en J.L.M. Lauweriks (1864-1932) zouden zij vanuit het genootschap streven naar een vereniging voor de belangenbehartiging van architecten.[588] Dit leidde uiteindelijk tot de BNA en had ook invloed op de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, waar A. Salm toen voorzitter van was. Salm zal hier toch regelmatig met Bauer over hebben gesproken, zoals hij dat bijvoorbeeld ook deed met W. Kromhout Czn.

Kromhout was in 1888 de opvolger van Salm in de redactiecommissie van *De Opmerker*, het huisorgaan van genootschap Architectura et Amicitia.[589] Enkele jaren later maakte A. Salm deel uit van de jury die Kromhout met de eerste prijs beloonde van NLG 400 voor de inzending 'Attraction'. Het betrof een prijsvraag van Architectura et Amicitia in opdracht van de Nederlandsche Hotelhoudersbond. De overige juryleden waren P.J.H. Cuypers, J.J. van Nieukerken en W. Schut.[590] Kromhout was in mei 1908 als oprichter betrokken bij de BNA en nam tevens plaats in het voorlopige bestuur.[591] De oprichting van de BNA zou Salm nog veel hoofdbrekens kosten. In Juli 1908 maakte Salm deel uit van een jury die Kromhout geen prijs toekende voor zijn inzending 'Fancy' voor het Damplein te Amsterdam. De overige juryleden waren H.P. Berlage, J. van Hasselt (1850-1917), J. Ingenohl (1855-1925) en C. Muysken, Salm allen bekend.[592] Gedurende de jaren raakt de relatie getroebleerd. Het was Kromhout die uiteindelijk het initiatief nam om de plooien met Salm glad te strijken.[593]

3.5. **Bureau Salm: de praktijk en een financiële analyse**

Dat een zoon in dienst trad bij zijn vader was niet zo gek. De combinatie kwam heel vaak voor. Voor een beginnend architect is het moeilijk om opdrachten te verwerven, hoe getalenteerd men als architect ook is. Bij een langdurig verblijf in het buitenland, bijvoorbeeld voor een opleiding, werd dit probleem nog nijpender. Zo heeft men geen mogelijkheid gehad om de

586 Bock 1975, pp. 4-5.

587 Bock 1975, pp. 14-15.

588 Bock 1975, p. 5. Zie ook Van der Woud 1997b, p. 293: Van der Woud noemt ook J.E. van der Pek (1865-1919). Zie bijvoorbeeld Walenkamp 1909a, pp. 201-202 en Walenkamp 1909b, pp. 219-221.

589 Jager 1992, p. 135.

590 Jager 1992, p. 139.

591 Jager 1992, p. 149.

592 Jager 1992, p. 149.

593 Brief d.d. 22 februari 1909, SAA, archief 1315, 40.

broodnodige relaties op te bouwen. Men had dan de keuze om 'tekenmachine' te worden bij een bekende architect of definitief naar het buitenland te trekken.[594] Wie het geluk had een vader in het metier te hebben, had een extra optie. Enkele voorbeelden waar het beroep van architect (en het daarbij behorende bedrijf) overging van vader op zoon zijn onder anderen vader en zoon Zocher, Godefroy, Metzelaar, Cuypers, Leliman, Hamer, Van Gendt en Salm.[595] Daarbij kan worden opgemerkt dat de samenwerking en uiteindelijke overdracht voor vader Salm waarschijnlijk een behoorlijke uitdaging zal zijn geweest. Zoon Salm had immers een vele betere en bredere opleiding genoten dan vader.[596]

3.5.1. **De Praktijk**

De opvolging van vader in de praktijk was geen sine cure. Botsende karakters en wrevel zorgden ervoor dat in ieder geval twee zakelijke relaties onder druk kwamen te staan. Door jeugdige overmoed verspeelde de jonge Salm de sympathie van de directie van het genootschap Natura Artis Magistra: hij zou geen opdrachten meer krijgen.[597] Later zou de mogelijke incompatibilité d'humeur tussen de nieuwe directeur Vissering van de Nederlandsche Bank en Salm de relatie onder druk zetten, maar helemaal afscheid van hem willen nemen, wilden ze ook weer niet.[598]

Zoals afgesproken deelden ze in de beginjaren ieder voor de helft in het verdiende honorarium, hoewel de verhouding later werd aangepast wanneer Bart terugtrad uit de praktijk.[599] De eerste verdienste uit de werken in samenwerking met zijn vader kreeg hij begin januari 1882 aangeboden over het jaar 1881: een bedrag van NLG 122,89.[600] Maar dat was slechts het begin want uiteindelijk was zijn aandeel in het honorarium voor 1882 NLG 3.226,20. Het jaar daarop was zelfs nog succesvoller: voor 1883 verdiende Bram NLG 4.552,50. Ten slotte verdiende hij in het eerste half jaar van 1884 nog eens NLG 2.341,05.[601] Het werk dat zij in de periode behandelden was divers. Van diverse individuele opdrachtgevers tot een synagoge (voor het college Beth Hamidrasj Ets Chaïm, Rapenburgerstraat 109, 1883),

---

594 Evers 1890, p. 231.

595 Krabbe 1998, p. 158.

596 Zie ook Van der Woud 1997b, p. 349. Op familiebijeenkomsten lijken vader en zoon overigens alleen maar over het werk te kunnen praten: brief d.d. 31 mei 1907, SAA, archief 1315, 14.

597 Kuyt 1991, pp. 110-111.

598 Eijkelboom 2015, p. 111.

599 Bij latere opdrachten rekent vader Bart op 25% van het honorarium en zoon Bram op 75% van het honorarium: zie overzicht voor werk AOM 12 augustus 1893 en overzicht agentschap Groningen d.d. 24 maart 1894, Boekhouding periode 1882-1897, SAA, archief 1315, 44.

600 Brief d.d. 11 januari 1882, SAA, archief 1315, 39: daaruit blijkt ook dat ze als honorarium 5% over de aanneemsom rekenen.

601 Zie voor een overzicht per jaar bijlage 1. Een en ander is gebaseerd op kwitanties zoals aangetroffen in SAA, archief 1315, 44.

stalgebouwen voor de AOM (te Nieuwer Amstel en aan de Schinkelhaven, Amstelveenseweg 134, 1883-1884) en een eerste opzet voor het Blindeninstituut (1884-1885, Vossiusstraat 56).

Bram is niet bevreesd ook zelf klanten te benaderen. Als hij verneemt dat de heer G. Rebel mogelijk een huis gaat bouwen in Bloemendaal schrijft hij een brief om zichzelf aan te prijzen. Zo merkt hij op dat hij niet onbekend is in de familie. Zijn vader mocht al bouwen voor de oude heer Rebel en zelf bouwde hij voor de heer Burdet op de 'Nieuwe Lindenhoeve', die daar volgens Bram zeer tevreden over was, en een kleine villa voor mevrouw C.M. Rebel in Hilversum, de zuster van G. Rebel.[602]

Niet alleen uit de periode 1882 tot en met 1884 is financiële informatie bekend maar ook uit de jaren 1910-1917.[603] De jaren 1909 en 1910 zijn volgens Bram financieel beroerd. Vervolgens trekt het in 1911 aan.[604] Bram weet in 1911 ruim NLG 25.000 aan bruto omzet te behalen. Het jaar daarop gaat het een stuk slechter en weet hij slechts een bruto omzet van zo'n NLG 15.000 te behalen.[605]

Bram Salm zal gedurende 1912 al merken dat het werk minder wordt want hij voelt de financiële druk toenemen. In verband hiermee probeert hij vanaf 1912 het huis in Hilversum te verkopen.[606] Bram beklaagt zich er verder over dat het heel druk is met commissiewerk en

602 Brief d.d. 25 november 1904, SAA, archief 1904, 39, met reactie 27 november 1904, SAA, archief 1315, 39 dat nog geen keuze gemaakt is.

603 Op basis van het Rekeningenboek 1891-1917, dat eigenlijk voor de uitgaande rekeningen alleen de periode vanaf half 1910 tot en met eind 1917 beslaat. Hiervan is een overzicht opgenomen voor de gehele periode in Bijlage 2: Rekeningenboek 1910-1917 en een overzicht gefilterd op honoraria en anders ontvangsten voor de jaren 1911 tot en met 1915, opgenomen in Bijlage 3: Analyse 1911-1915. Zie Rekeningenboek 1891-1917, SAA, archief 1315, 45. NB: dit betreft uitgebrachte rekeningen en zegt niets over wat daadwerkelijk betaald wordt.

604 Brief d.d. 24 september 1911, SAA, archief 1315, 15. Bram werkt heel hard en maakt lange dagen, van half zeven tot half zeven. Hij wandelt in alle vroegte naar het spoor en komt moe thuis. Zijn gezinsleven lijdt daaronder. Tijd om met zijn zoontje te spelen heeft hij niet, omdat hij vaak in slaap valt. Hij krijgt vaak huiswerk mee dat hij vervolgens niet afkrijgt. Hij blijft dan vaak weer een paar dagen in Amsterdam om de achterstanden weg te werken. Bram merkt op het eervol te vinden in allerlei commissies benoemd te worden maar beklaagt zich erover dat het zo tijdrovend is. Daarbij: voor werk bedanken kan hij niet want dan zou hij de relaties en connecties afsnijden en de schoorsteen moet nu eenmaal roken. Zie brief d.d. 24 september 1911 en brief d.d. 21 juni 1913, SAA, archief 1315, 15. De voorbereidingen voor de vergaderingen van de maatschappij noemt Bram zelf ook wel 'schoolwerk' en hij doet dat vaak op het laatste moment: Brief 9 juni 1913, SAA, archief 1315, 15. De inspanningen betalen zich in ieder geval uit.

605 Bijlage 3: Analyse 1911-1915. Zie ook Rekeningenboek 1891-1917, SAA, archief 1315, 45.

606 Brief d.d. 29 mei 1912, SAA, archief 1315, 62 en brief d.d. 17 juni 1912, SAA, archief 1315, 15. In eerdere jaren werd de Trompenberg mogelijk al verhuurd: zie brief d.d. 22 september 1893, SAA, archief 1315, 39. De familie vertrekt in juli 1912 uit Hilversum naar Amsterdam door na de geboorte van hun tweede zoon in Amsterdam te blijven. De twee huizen zijn voor hem te duur. Bram constateert dat hij zo

het schrijven van diverse rapporten maar dat hij geen opdracht van betekenis krijgt, groot noch klein.[607] Hij is trouw aan zijn personeel en wil hun niet aan de kant zetten. Zij zijn soms wel twintig jaar bij hem en door hem zelf opgeleid, maar verzucht hij: 'die, eten my nu op!'.[608] De situatie leidt dan ook tot, zoals hij zelf zegt 'gejammer'. Bram constateert dat zijn zestienjarig verblijf in Hilversum voor zijn zaak niet 'voordelig' geweest is. Doordat hij zijn kennissen niet meer regelmatig ontmoette is hij langzamerhand 'vervreemd en overal uitgeraakt'. Wrang merkt Bram op dat zijn naam overal genoemd wordt en met 'eere bekend', maar men denkt allemaal dat hij een man 'in bonus' is. Ze geven hem dan ook geen opdrachten, zelfs geen kleine. Hij constateert dan ook dat diegenen die in Amsterdam zijn gebleven de grotere opdrachten kregen.[609] Daarnaast: aan prijsvragen meedoen mag hij niet; hij is immers voorzitter van de Permanente Prijsvraag Commissie (PPC).[610] Toch houdt hij ook de schijn op: hij schrijft immers op hetzelfde moment aan familie dat zijn bureau zaterdagmiddag vrij is, maar dat hij dan 'dubbel hard' doorwerkt.[611] Bram constateert dat in Amsterdam veel gebouwd

niets aan zijn gezin heeft omdat hij van half zeven 's ochtends tot half zeven 's avonds weg is. Daarnaast blijft hij toch vaak over in Amsterdam vanwege commissievergaderingen, want terugkeren is voor hem te laat en te vermoeiend. Hij ziet dan te weinig van zijn zoontje en voor zijn vrouw Kaatje is het ook 'erg ongezellig'. Tenslotte blijken zijn nieren niet goed te werken; het forensen is slecht voor zijn gezondheid. Dat het huis te koop staat spijt Bram wel. Hij heeft ook nog overwogen om in Hilversum te gaan wonen, maar dan moet wel het huis in Amsterdam verhuurd worden, anders is het allemaal te duur. Zie brief 21 juni 1913, SAA, archief 1315, 15. De terugkeer heeft nogal wat voeten in de aarde. De bovenverdieping is zo'n vijftien jaar verhuurd geweest en de huur eindigt in oktober 1912. Het was verhuurd aan mr. J.B. Roelvink voor NLG 100 per kwartaal (in 1911, het veertiende huurjaar): brief d.d. 10 augustus 1911, Rekeningboek 1891-1917, SAA, archief 1315, 45. J.B. Roelvink (overleden 1916) was op enig moment beherend vennoot van de Twentsche Bankvereniging en zat in het netwerk van de familie Van Eeghen: Rogge 1949, p. 390. De boel is 'uitgewoond-schrikkelijk' zodat na oplevering het hele huis weer moet worden aangepast, mede in verband met de elektrische bedrading. Bram zelf slaapt op een veldbedje op zijn eigen kamer met bronchitis: brief d.d. 21 oktober 1912, SAA, archief 1315, 15 en brief d.d. september 1912, SAA, archief 1315, 67.

607 Kruimelwerk is wellicht ook zijn werk als getuige-deskundige in een juridische procedure, dat hij samen doet met J.Th.J. Cuijpers en K.P.C. De Bazel: zie brief d.d. 2 november 1912, Rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45.

608 Brief d.d. 21 juni 1913, SAA, archief 1315, 15. Het huis met inboedel in Hilversum weet hij vervolgens kort te verhuren voor NLG 1600 aan twee dames, maar dat loopt in augustus 1913 af. Hij is dan ook weer bang voor de komende leegstand, want dan 'staat het weer te verarmen'. Zie brief d.d. 21 juni 1913, SAA, archief 1315, 15. Salm verhuurt het perceel Jacobus Pennweg 16 te Hilversum aan C.C. Huijsinga, voor NLG 425 per kwartaal, tot aan 31 december 1913, brief d.d. 1 november 1912. Vanaf 1 januari 1914 verhuurt hij het voor NLG 125 voor twee maanden aan L.H.E. Claesen, brief d.d. 30 december 1914. Zie Rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45.

609 Brief d.d. 21 juni 1913, SAA, archief 1315, 15.

610 Brief d.d. 21 juni 1913, SAA, archief 1315, 15. Voor de P.P.C. zie hoofdstuk 4.

611 Brief d.d. 14 juni 1913, SAA, archief 1315, 15.

wordt maar dat de opdrachtgevers zijn deur voorbij lopen. Hij heeft 'personeel te veel en werk te weinig'.[612]

De nijpende financiële situatie brengt Bram ertoe om in september 1913 een vertrouwelijke brief te sturen aan J. van Hasselt, die hij kent als mede-jurylid en van zijn werk voor de MBB met het nadrukkelijke verzoek voor hem 'by voorkomende gelegendheden, direct of indirect' een goed woordje voor hem te kunnen doen. Hij geeft aan voor veel commissies aangezocht te worden die hem veel tijd en geld kosten, toch blijven bouwopdrachten achterwege. Hij merkt opnieuw op dat vele in het algemeen, ook bij collega's denken, dat hij een man 'in bonus' is en dat hij 'zoo'n beetje voor liefhebbery nog wat aan het bouwen doet'. Men durft hem geen kleine opdrachten te geven, waarvan hij zelf steeds zegt: 'veel kleine maken een groote'. Daarnaast veronderstelt men dat hij te duur is, waarbij ze voorbijgaan aan de honorariumtabel, zoals Bram opmerkt. Hij maakt zich dan ook zorgen over de toekomst van zijn kinderen en van zijn vrouw; zij is immers niet bemiddeld.[613] Voor Bram zal het geen sinecure geweest zijn om een dergelijke brief te sturen en het lijkt erop dat hem het water aan de lippen staat. Bram weet vervolgens wel weer de schijn goed op te houden want tegen familie zegt hij opnieuw dat hij druk is met commissiewerk en het uitwerken van opdrachten.[614] Uiteindelijk vertalen de negatieve gevoelens zich niet echt in de cijfers. 1913 is niet veel slechter dan 1912. Behaalde hij in 1912 nog een bruto jaaromzet van NLG 15.251,51, in 1913 is dat NLG 14.455,19; een fractie minder dus.[615]

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog heeft ook zijn effecten in het neutrale Nederland, ook privé voor Bram Salm. Zijn kosten lopen op en er komt weinig werk binnen vanwege afnemende bouwopdrachten. Vooral met zijn personeel heeft hij veel te stellen. Zo is zijn chef de bureau opgenomen in een inrichting en een opzichter kan hij nog net aan het werk houden. Hij denkt het niet langer dan tot december te kunnen volhouden. Hij maakt zich dan ook, opnieuw, grote zorgen.[616] Deze zorgen vertalen zich ook in de cijfers. Zijn bruto

---

612 Daarbij: voor zijn huis in Hilversum is belangstelling genoeg maar niemand koopt. Brief d.d. 22 juni 1913, SAA, archief 1315, 15.

613 Brief d.d. 20 september 1913, SAA, archief 1315, 15. Zie ook Brief d.d. 21 juni 1913, SAA, archief 1315, 15.

614 Brief 29 oktober 1913, SAA, archief 1315, 15.

615 Bijlage 3: Analyse 1911-1915. Zie ook Rekeningenboek 1891-1917, SAA, archief 1315, 45. Salm heeft vervolgens een vervelende Kerst 1913. De keukenhulp wordt met hulp van de politie het huis uitgezet. Daarna wordt hij zelf ziek en moet hij drie dagen verpleegt worden. Zie brieven 2 maart 1914 en 10 maart 1914, SAA, archief 1315, 15. In de loop van maart 1914 ondervindt Salm veel tegenslag maar zijn kinderen geven hem veel afleiding en geluk: brief d.d. 1 maart 1914, SAA, archief 1315, 15. Wel maakt hij zijn zorgen kenbaar in een brief aan Mr. en Mrs. Kelley: brief d.d. 17 februari 1914, SAA, archief 1315, 15.

616 Brieven 3 oktober 1914 en 5 november 1914, SAA, archief 1315, 15 zie ook brief d.d. 14 april 1915, SAA, archief 1315, 41: zijn chef de bureau ontslaat hij eind december 1914 en betaalt hem tot aan zijn ontslag zijn salaris uit. De opzichter doet het agentschap voor de Nederlandsche Bank in Nijmegen.

jaaromzet maakt een duikeling, hij verdient in 1914 maar NLG 11.524,14.[617] Dat zal het laatste volledige boekjaar zijn.

3.5.2. **Een financiële analyse**

In het jaar van zijn overlijden behaalt het bureau van Salm nog een bruto jaaromzet van NLG 5.613,88.[618] Dit is zowaar nog een prestatie gezien het feit dat Bram in mei komt te overlijden. Bij het overlijden van Bram bestaat zijn bureau uit G.W. Meijer, K.G.N. Redeker Bisdom en J.A. Roelofs.[619] De heren G.W. Meijer en J.A. Roelofs zijn opzichter, de heer K.G.N. Redeker Bisdom is zijn secretaris en boekhouder.[620] Roelofs staat voor NLG 100 per maand op loonlijst en Redeker Bisdom voor NLG 90. Meijer komt niet meer voor in de betalingen na het overlijden, Roelofs vertrekt eind september, Redeker Bisdom blijft ieder geval nog enige tijd werkzaam.[621]

Uit de administratie valt te herleiden dat Bram bij zijn overlijden in ieder geval nog als lopende werken heeft (met daarachter de ontvangen bedragen zoals opgenomen in de rekening en verantwoording): 'Beiersch-Bierbrouwerij 'De Amstel' ' (NLG 803,41), J.H. Wijsman (NLG 60), 'Stoom Meel & Broodfabriek Ceres' v/h G.A. Nering Bögel (NLG 125), Geveke & Co (NLG 1.176,01), de Nederlandsche Bank (onderhoudswerkzaamheden) (NLG 150), Amsterdamsche Boek-en Steendrukkerij v/h Ellerman Harms & Co. (NLG 295,12) en Mr. August Philips (NLG 1.941,68). Naar genoemde klanten worden eindafrekeningen

---

617 Bijlage 3: Analyse 1911-1915. Zie ook Rekeningenboek 1891-1917, SAA, archief 1315, 45.

618 Bijlage 3: Analyse 1911-1915. Zie ook Rekeningenboek 1891-1917, SAA, archief 1315, 45.

619 Overlijdensannonce, *Algemeen Handelsblad* d.d. 14 juni 1915, SAA, archief 1315, 18. J.A. Roelofs zou ruim 38 jaar voor vader en zoon Salm werken. Hij treedt vermoedelijk in 1877 in dienst bij vader Salm en stapt in 1886, na negen jaar, op 1 juni over naar zoon Salm. Roelofs was een gerespecteerd man en ontving na 25 jaar dienst bij vader en zoon Salm de bronzen medaille van de Maatschappij ter Bevordering der Bouwkunst. Zie brief d.d. 12 juni 1886, Archief van de Vereniging van Hoger Beroepsonderwijs en rechtsvoorgangers en gedeponeerde archieven, SAA, archief 1551, 33 en Rieber 1902, p. 446. Op basis van de archiefstukken heb ik slechts beperkt kunnen achterhalen wie wanneer werkte op het bureau bij G.B. Salm en A. Salm.

620 Testament A. Salm, d.d. 21 mei 1907, verleden voor J. Ch. G. Pollones, destijds notaris te Amsterdam, SAA, archief 1315, 19. In 1907 is hier ook nog werkzaam de heer W. Uijtenhoudt, chef de bureau.

621 Uitgaande van de rekening en verantwoording die eind december 1915 eindigt: zie rekening en verantwoording als bijlage bij Akte van scheiding d.d. 22 mei 1916, verleden voor J.P. Smits, destijds notaris te Amsterdam, SAA, archief 1315, 20. Bij de bouw van de Bijbank in Rotterdam verdient een 'Opzichter Meyer' NLG 125 per maand: brief d.d. 29 Oktober 1905, Nationaal Archief, Den Haag, de Nederlandsche Bank NV (DNB), nummer toegang 2.25.68, inventarisnummer 15.828. Deze opzichter Meyer is al in 1870 voor vader gaan werken en tekent ook mee aan het ontwerp. Brief d.d. 21 september 1905, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, 2.25.68, 15828. Waarschijnlijk is dit dan ook dezelfde Meyer. Niet uit te sluiten is dat de salarissen zijn aangepast naar de economische omstandigheden.

gestuurd en verrekeningen gemaakt met de betaalde voorschotten.[622] In de bijgehouden periode na zijn overlijden komt dan toch nog een bedrag binnen van NLG 4.551,22. Afgezet tegen de loonkosten in dezelfde periode van Roelofs (vier maal NLG 100) en Redeker Bisdom (zeven maal NLG 90) van in totaal NLG 1.030, blijft er een aardige bedrijfswinst over voor genoemde periode. Hoewel de omstandigheden niet representatief zijn, de persoon waar de onderneming om draait is immers overleden, werpt het opnieuw de vraag op hoe serieus de financiële perikelen waren waarover Bram in de periode 1913-1914 schrijft. Immers de totale loonsom voor beide personeelsleden voor een heel jaar bedraagt voor Roelofs NLG 1.200 en voor Redeker Bisdom NLG 1.080, is totaal NLG 2.280. Gesteld dat Meijer dezelfde salarisschaal heeft als Roelofs, ad NLG 1.200, dan komen de totale lasten op NLG 3.480. Dan houdt Bram, met een gelijkblijvende omzet, gebaseerd op de omzet gehaald na zijn overlijden, nog steeds een aardig positief bedrag over. Het is geen vetpot maar hij lijdt in ieder geval geen verlies. Daarnaast vallen genoemde bedragen in het niet bij het vermogen dat hij nalaat, waarover eerder in dit hoofdstuk is geschreven.

Bovenstaande berekening kan ook uitgevoerd worden voor de eerdere jaren te weten de periode 1911-1914. In 1911 is zijn bruto jaaromzet NLG 25.333,13, in 1912 NLG 15.251,51, in 1913 NLG 14.455,10 en in 1914 NLG 11.524,14. Ervanuit gaande dat de totale loonsom over de periode 1911-1914 hetzelfde is als 1915 (uitgaande van drie personeelsleden, NLG 3.480, zoals hiervoor berekend) bedragen de geschatte winsten respectievelijk in 1911 NLG 21.853,13, 1912 NLG 11.771,51, 1913 NLG 10.975,10 en in 1914 NLG 8.044,14. Uiteraard zouden deze bedragen gecorrigeerd moeten worden met overige bedrijfskosten die afgetrokken mogen worden, maar voor een architectenbureau aan huis zullen de loonkosten de hoogste onkostenpost zijn. Indien de overige bedrijfskosten genegeerd worden, maakt Salm de grootste duikeling in 1912. Omdat Salm zelf aangeeft dat 1911 een goed jaar is en 1909 en 1910 slechte jaren, heb ik het vermoeden dat de omzetten van 1909 en 1910 rond de NLG 15.000 hebben gelegen, zoals dat ook het geval is voor de jaren 1912 en 1913. 1914 is natuurlijk een exceptioneel jaar. Met het begin van de Eerste Wereldoorlog halverwege het jaar is er veel economische onrust en zullen diverse opdrachten zijn opgeschort in afwachting van betere tijden, hetgeen Salm ook suggereert in zijn diverse correspondentie. Salm had dan ook al enige jaren kunnen wennen aan een omzet van rond de NLG 15.000 en een winst van NLG 10.000 per jaar en eventueel maatregelen kunnen treffen om de kosten in de hand te houden, zoals het ontslaan van een medewerker. Waarschijnlijk heeft hij voor het jaar 1915 het herstel willen afwachten.

---

622 Rekening en verantwoording (periode juni 1915 tot en met december 1915) als bijlage bij Akte van scheiding d.d. 22 mei 1916, verleden voor J.P. Smits, destijds notaris te Amsterdam, SAA, archief 1315, 20. Zie ook kasboekje 13 juni 1915 tot en met 31 december 1915, SAA, archief 1315, 61. De lijst komt nagenoeg geheel overeen met de administratie zoals opgenomen in het Rekeningenboek 1891-1917, alleen de rekening voor J.H. Wijsman ontbreekt in het rekeningenboek, een rekening voor Duwaer & Naessens ontbreekt in de Rekening en verantwoording (waarschijnlijk nog niet ontvangen) alsmede een rekening voor De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel voor honorarium NLG 456,12 (waarschijnlijk nog niet ontvangen). Zie Rekeningenboek 1891-1917, SAA, archief 1315, 45.

Daarnaast zijn vanuit het karakter van Salm niet snel harde beslissingen te verwachten en blijkt uit de correspondentie een zekere loyaliteit naar zijn personeel. Hij klaagt maar stelt zakelijke beslissingen uit. Overigens valt ook op over de onderzochte periode dat Salm, en later zijn weduwe, voldoende contanten voorhanden hebben om op regelmatige basis overboekingen te doen naar Jarman en Zoonen en Van Sprang & Dekker, destijds banken in Amsterdam, en voor een aanzienlijk bedrag een nieuwe inboedelverzekering af te sluiten.[623] Het lijkt dan ook eerder een karaktertrek van A. Salm te betreffen dat hij zich zorgen maakt over zijn financiële positie dan wat anders. Uit de cijfers blijkt immers het tegendeel. De cijfers vallen weliswaar tegen maar zijn onderneming is niet verlieslatend. A. Salm had dit dan ook makkelijk nog enkele jaren kunnen volhouden en uiteindelijk zou deze periode zijn vermogen niet aantasten.

3.6. **Bouwkundige genootschappen**

Gelet op de inzet van Bram voor de MBB, die in een apart hoofdstuk zal worden behandeld, is de betrokkenheid bij andere bouwkundige genootschappen minimaal. Naar eigen zeggen wordt Bram op 23 mei 1882 geïnstalleerd als secretaris van Architectura et Amicitia en redacteur van het *Bouwkundig Album*.[624] Binnen het genootschap is hij vooral actief bij excursies. Na 1885 neemt hij nog zelden deel aan de activiteiten van het genootschap.[625] Hoewel niet bestuurlijk actief is hij wel van 1883 tot en met 1888 lid van de redactiecommissie van *De Opmerker*, het huisorgaan van genootschap Architectura et Amicitia van 1883 tot 1893.[626] Uiteindelijk geeft hij één lezing voor het genootschap.[627] In zijn jaar van overlijden is hij nog lid van de vereniging.[628]

In tegenstelling tot enkele van hun collega's zoals onder meer J.H. Leliman (1828-1910), P.J.H. Cuypers (1827-1921), W. Springer (1815-1907), J.L. Springer (1850-1915), C. Muysken (1843-1922), J. van Looij (1852-1911), H.P Berlage (1856-1934) en J.F. Klinkhamer (1854-1929)

---

623 Zie bijlage 2 en Eisfeld 1916, bijlagen p. 31. Salm vraagt op 15 oktober 1914 aan zijn verzekeraar om een nieuwe inboedelverzekering van NLG 45.000, voor de inboedel aanwezig op de Weesperzijde 26, die uiteindelijk wordt vastgesteld op NLG 48.000: Brief d.d. 15 oktober 1914 en polis d.d. 25 oktober 1914, SAA, archief 1315, 11.

624 Brief d.d. 24 mei 1884, SAA, archief1315, 39: Hierover merkt hij tegen zijn vrouw in privé op: 'Wordt mijn meisje nu ook trotsch op haar man ??!' En over de benoeming inzake het *Bouwkundig album* beschrijft hij schijnbaar een opmerking die bij de benoeming gemaakt is: 'hoor goed' als zijn 'naam er op stond was het slagen van de onderneming verzekerd!!!!'. In Schilt en Van der Werf 1992, p. 58 en p. 232 komt de naam van Salm wel terug als lid van de redactie van *De Opmerker*, maar niet in de opsomming van de bestuursleden.

625 W. (waarschijnlijk H. Th. Wijdeveld) 1915, p. 145.

626 Schilt en Van der Werf 1992, p. 232.

627 Op 10 december 1884 met als titel 'Vroeg-Renaissance in Frankrijk', als artikel verschijnt dit als A. Salm G.Bzn, 'Het Kasteel te Blois', *De Opmerker* 20 (1885) 2, pp. 9-11, zie ook Van der Woud 1997b, p. 229.

628 Bewijs van lidmaatschap, SAA, archief 1315, 40.

zijn noch vader noch zoon Salm lid van de kunstenaarsvereniging en sociëteit Maatschappij 'Arti et Amicitiae'.[629] Reden hiervoor is wellicht dat vanaf 1855 Architectura et Amicitia een grotere aantrekkingskracht had op architecten. Bij Arti et Amicitia waren architecten ondervertegenwoordigd tussen de beeldend kunstenaars die daar de boventoon voerden.[630]

3.7. **Amerika**

Eind negentiende, begin twintigste eeuw is het slechts bij uitzondering dat een Nederlandse architect naar de Verenigde Staten gaat. Een enkeling is er werkzaam zoals J.A. van Straaten (1862-1920) in de periode 1883-1892. Nog geen handvol bezoekt het land: J.F. Staal (1902), A. Salm (1907), J.L.M. Lauweriks (1909), H.P. Berlage (1911), J. de Bie Leuveling Tjeenk (1885-1940) (1912) en R. van 't Hoff (1887-1979) (1914).[631] Salm bevindt zich dan ook in een select gezelschap. Het is echter de reis van H.P. Berlage in 1911 die wellicht de meeste impact heeft gehad op de Nederlandse architectuur door de publicatie van zijn *Amerikaansche reisherinneringen*.[632] Van de reis van Bram Salm resteren alleen brieven en aantekeningen waarop dan ook de navolgende reconstructie is gebaseerd.

Salm is twee maanden op reis naar Amerika.[633] Zijn voornaamste reden voor de reis is om de MBB te vertegenwoordigen bij het vijftigjarige bestaan van The American Institute of Architects te Washington D.C., waarvoor een conventie gehouden wordt in Washington D.C.[634] Op maandagmorgen 24 december 1906 vertrekt Bram vanuit Vlissingen met de nachtboot.[635] Vervolgens vertrekt hij op 26 december 1906 vanuit Liverpool met de R.M.S. Teutonic naar New York.[636] Na een reis met wisselvalig weer met storm en rustige dagen komt hij donderdag 3 januari 1907 in New York aan.[637]

---

629 Heij, De Roever, Reynaerts 1989, p. 141. Wellicht toch opmerkelijk, want de oom en schoonvader van Bart, Hendrik Salm (1796-1862), en neef Abraham Salm (1801-1876) zijn wel lid: Hell en Los 2012, p. 46 en p. 50.

630 Zie ook Heij, De Roever, Reynaerts 1989, p. 105.

631 Blijdenstijn en Stenvert 1994, pp. 92-93. Voor Berlage, Lauweriks en Van 't Hoff zie ook Fanelli 1978, pp. 36-38, p. 56 en pp. 274-275. Voor Jan de Bie Leuveling Tjeenk zie: Van Ommen 1997, pp. 189-203.

632 H.P. Berlage, *Amerikaansche reisherinneringen,* Rotterdam 1913.

633 Voor zijn paspoort: SAA, archief 1315, 42.

634 Nieuwjaarskaart, SAA, archief 1315, 42.

635 Briefkaart d.d. 24 december 1906, SAA, archief 1315, 42.

636 Briefkaart d.d. 24 december 1906, SAA, archief 1315, 42.

637 Aan boord viert hij oudejaarsavond dat voor hem vooral een emotionele herinnering is aan zijn overleden Pé die op die dag jarig was. Ook geeft hij blijk van een innige band met zijn aanstaande vrouw: brief d.d. 26 december 1906 -2 januari 1907, SAA, archief 1315, 42. Zie ook brief en kaart d.d. 3 januari - 4 januari 1907, SAA, archief 1315, 42. Wat opvalt in de correspondentie is dat Salm zichzelf 'Baas' en 'Baasje' noemt en zijn aanstaande vrouw 'kleintje'.

Op vrijdag 4 januari 1907 gaat hij de stad in en bezoekt meerdere banken, de 'stock exchange' en de 'Chamber of Commerce'.[638] Verder bekijkt hij de 'Brooklynbridge' en de constructie van een stalen frame voor het 'Trinity Building' (1904-1907, F.H. Kimball) van nabij. Daarnaast maakt hij een beschrijving van 'The Singer Building' (E. Flagg 1906-1908, gesloopt 1968) in aanbouw.[639] Vervolgens bezoekt hij enkele herenclubs.[640] De tocht naar Amerika is voor Bram behoorlijk confronterend.[641]

Vanuit New York gaat hij met de trein naar Philadelphia voor familiebezoek aan Martinus van Gelder (1854-1941).[642] In Philadelphia ontmoet hij ook Albert W. Kelsey (1870-1950). Kelsey leidt hem langs zijn bureau, enkele belangrijke gebouwen, de universiteit en de School of Architecture.[643] Salm kent Kelsey van het Vierde Internationaal Architecten Congres van 1897 in Brussel, waar ze beiden aanwezig waren.[644]

---

638 Hij bekijkt deze gebouwen samen met partner Mr. Waller van Salamon & Co, die hij leert kennen dankzij een introductie van mr. R. J. Luden (1857-1941), firmant bij de firma's Van Loon & Co en Hope en Co, en een cliënt van Salm, die hij tegenkomt op de boot: brief d.d. 25 januari 1913, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, 2.25.68, inv.nr. 16.073. Zie ook brief d.d. 3 januari - 4 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

639 Brief d.d. 3 januari - 4 januari 1907, SAA, archief 1315, 42. Niet genoemd en op dat moment ook in aanbouw: het monumentale Pennsylvania Station in een neoclassicistische stijl met een stationshal in glas en staal uitgevoerd (1902-1911, C.F. McKim (1847-1909), W.R. Mead (1846-1928) en S. White (1853-1906), gesloopt 1963-1965), gezien zijn omvang van zo'n drie hectare niet te missen in 'downtown' New York. Zie Mumford 1955, pp. 138-139.

640 Hij dineert met Mr. Lanchaster bij The Art Club: brief d.d. 5 januari 1907, SAA, archief 1315, 42. Vervolgens gaat hij met Edward A. Reuts langs enkele andere herenclubs: zie brief d.d. 8 januari 1907, SAA, archief 1315, 42. Onduidelijk is welke. Niet uit te sluiten is dat Salm ook de University Club (1900, McKim, Mead & White) bezoekt, geroemd als prototype voor vele clubhuizen en waarbij het 15e-eeuwse Palazzo Riccardi (Florence) als voorbeeld diende. Zie Tallmadge 1936, p. 241.

641 Bram heeft het idee dat zijn vader nog steeds over zijn schouder meekijkt als hij over hem droomt: 'Zou vaders geest mij vergezellen in deze groote, vreemde en onbekende omgeving ?': brief d.d. 5 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

642 Brief d.d. 5 januari 1907, SAA, archief 1315, 42. Martinus van Gelder zal hij uiteindelijk niet ontmoeten: brief d.d. 14 januari en 16 januari 1907, SAA, archief 1315, 42. Martinus van Gelder (1854-1941) is professor aan de Musical Academy van Philadelphia: Hell en Los 2012, p. 91.

643 Brief d.d. 5 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

644 Brief d.d. 2 september 1915, SAA, archief 1315, 58. Albert Warren Kelsey (1870-1950) is name bekend van de Pan-American Union Building (Washington, D.C., 1908-1910, huisvest de OAS, de Organisatie voor Amerikaanse Staten) en is net als Salm bestuurlijk actief. Hij is in 1899 president van de Architectural League of America en is oprichter en editor van *The Architectural Annual*. Voor zijn architectuur zie: https://www.philadelphiabuildings.org/pab/app/ar_display.cfm/25033 (geraadpleegd 17 augustus 2017). Voor zijn bestuurlijke activiteiten zie: http://www.e-nebraskahistory.org/index.php?title=Albert_Kelsey_(1870-1950),_Architect (geraadpleegd 12 augustus 2017). Voor aanwezigheid in Brussel zie: https://archive.org/details/architecturalann11900kels (geraadpleegd 12 augustus 2017). Voor zijn necrologie zie

Vervolgens gaat Bram zondag 6 januari naar Washington D.C.[645] Hij komt in Washington D.C. aan en wordt onthaald door voorzitter Frank Miles Day, secretaris Glenn Brown en ceremoniemeester Joseph G. Cannon van de conventie. Bram bezoekt vanaf 7 januari de conventie in het New Willard Hotel en loopt diverse recepties af. Hij maakt propaganda voor de MBB, laat publicaties zien en legt kaartjes op alle stoelen. Ondertussen maakt hij zich zorgen over zijn kantoor. Hij had gehoopt iets van zijn kantoor te horen en is teleurgesteld dat dat niet zo is, en maakt zich zo ongerust 'dat alles niet goed gaat.'[646]

Op woensdag 9 januari houdt Bram een korte toespraak, op verzoek van de voorzitter, in het Nederlands. In de toespraak huldigt hij The American Institute of Architects en overhandigt hij een medaille en de daarbij behorende oorkonde aan de voorzitter.[647] Bram merkt op dat de voorzitter de toespraak heeft begrepen.[648] Het geschenk wordt met enthousiasme en grote dankbaarheid ontvangen.[649]

In de avond is Bram gast bij het feestdiner. Hij wordt geplaatst aan de eretafel die de hele ruimte in beslag neemt. Naast hem zitten de secretaris van het Smithsonian Institute en een lid van het Huis van Afgevaardigden. Verdere genodigden zijn onder meer museumdirecteuren, senatoren, de minister van Buitenlandse Zaken (Secretary of State) en vele leden, waaronder Albert Kelsey. Salm is een van de vele buitenlandse gasten.[650] Vrijdag 11 januari maakt hij een tocht met de auto en ziet onder meer de Library of Congress, het Capitool en het Witte Huis.[651]

Hij keert op zondag 13 januari weer terug in Philadelphia.[652] Maandag 14 januari bezoekt hij opnieuw het bureau van Kelsey en gaat vervolgens met de trein naar Atlantic City. In het hotel aldaar bekijkt hij het hele gebouw tot aan de constructie toe (Hotel Marlborough, Blenheim). Hij leert daar ook een aannemer kennen die hem rondleidt bij een ander hotel in aanbouw.[653] Gaat vervolgens dinsdag 15 januari naar Pittsburgh. Ook daar bekijkt hij diverse gebouwen; met name banken hebben zijn interesse. Het bezoek aan de staalfabrieken van de Carnegie Steel Company maakt grote indruk op hem.[654]

---

http://public.aia.org/sites/hdoaa/wiki/AIA%20scans/I-L/Kelsey_obit_Journal_July_1950.pdf (geraadpleegd 25 januari 2018). Voor de aanwezigheid van Salm zie: Rieber 1898a, p. 162.

645 Brief d.d. 5 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

646 Brief d.d. 6 januari - 13 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

647 *Proceedings of the Fortieth Annual Convention of the American Institute of Architects and of the celebration of the fiftieth Anniversary of its foundation. Held in The Octagon, December 29, 1906, and at the New Willard Hotel, Washington, D.C. January 7, 8, 9, 1907, Washington, 1907:* zie https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015063829504;view=1up;seq=148 (geraadpleegd 18 april 2018).

648 Brief d.d. 6 januari - 13 januari 1907, SAA, archief 1315, 42. Zie ook Anoniem 1906d, p. 725.

649 Anoniem 1907g, p. 323.

650 1907 Banquet Table Seating Chart, archives of The American Institute of Architects.

651 Voor afbeelding van Salm op de bus, zie SAA, archief 1315, 175.

652 Brief d.d. 6 januari - 13 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

653 Brief d.d. 14 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

654 Brief dd. 15 januari - 17 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

Vrijdag 18 januari komt hij in de ochtend aan in Chicago. Hij bezoekt ook hier diverse gebouwen zoals The Home Insurance Building (William Le Baron Jenney (1832-1907), 1885, gesloopt 1931), volgens Bram het eerste skeletgebouw in Amerika, en enkele banken.[655] Op zaterdag 19 januari wil hij in de ochtend de Terra Cotta Works bezoeken. Daar kan niemand hem ontvangen maar hij krijgt wel een catalogus mee.[656] Vervolgens gaat Bram naar de 'Auditorium Tower' (Auditorium Building, D. Adler (1844-1900) en Louis H. Sullivan (1856-1924), 1887-1889).[657] Daar ontmoet hij Louis H. Sullivan.[658] Salm noemt hem 'een waar artiest' en artistieker dan Richardson. Hij merkt op dat Sullivan 'toevallig ook leerling van Vaudremer' is en beschrijft zijn oeuvre ('hotels, theaters, kerken, synagogen, huizen, skyscrapers enz enz') en wijze van bouwen met onder meer gegoten ijzer en terracotta. Ook bekijkt hij tekeningen waaronder het vakantiehuis van Sullivan.

Ten slotte merkt Bram op dat Sullivan 'ook denker en schrijver' is.[659] Het is wellicht op dat moment dat hij ziet dat hij en zijn collega's in Holland als architecten te kort schieten. Hij merkt namelijk in de kantlijn op: 'Wat een stumper Holl. architect. Ik zelf allereerst vergeleken- bij AS en anderen.'[660] In de middag heeft hij een lunch op The Chicago Club en merkt op dat er na een uur niet meer gewerkt wordt op een zaterdag. Uit alles blijkt dat hij behoorlijk onder de indruk is van het werk van Sullivan. De dag erna lijkt hij dan ook gedeprimeerd door de statuur van Sullivan, mogelijk omdat zij beiden dezelfde opleiding hebben genoten.[661]

---

655 The Home Insurance Building is inderdaad het eerste gebouw met een stalen raamwerk. The Home Insurance Building is een voorbeeld van de Chicago school.

656 Hoogstwaarschijnlijk gaat het hier om de Northwestern Terra Cotta Company, zie: http://www.encyclopedia.chicagohistory.org/pages/2797.html en https://www.nbm.org/collections/northwestern-terra-cotta/ (geraadpleegd 23 mei 2020).

657 Sullivan z.j., pp. 71-72.

658 De grote vraag is of Salm Sullivan daadwerkelijk heeft ontmoet in Chicago. Uit zijn aantekeningen van die dag blijkt dat niet duidelijk. Pas in een brief zeven jaar later aan de heer en mevrouw Kelley bevestigt hij dat hij Sullivan in Chicago heeft ontmoet: brief d.d. 17 februari 1914, SAA, archief 1315, 15. Overigens meldt hij in dezelfde brief dat hij naast Sullivan ook Chamberlin ontmoette in Chicago maar dat is waarschijnlijk Boston. Middelkoop gaat er, zonder voorbehoud, vanuit dat Salm Sullivan ontmoet in Chicago: zie Middelkoop 1997a, p. 28, waarin ook is opgenomen het gehele citaat uit de brief 18 januari - 21 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

659 Brief d.d. 18 januari - 21 januari 1907, SAA, archief 1315, 42. The Auditorium Builing (Sullivan, 1889) was de eerste grote opdracht van Sullivan in Chicago. H.H. Richardson (1838-1886) maakte mede naam met de Marshall Field Wholesale Store (Chicago, 1885-1887) en bouwde een veelzijdig oeuvre in zijn korte leven: zie Kidney 1974, pp. 11-13.

660 Brief d.d. 18 januari - 21 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

661 Hij schrijft aan Kaatje dat hij twijfelt over een nieuw huwelijk. Hij vindt zichzelf oud, hij ziet slecht, hij hoort slecht en hij heeft een slecht geheugen. Maar na ampele overdenkingen kiest hij toch voor het geluk en voelt hij zich gelukkig met Kaatje: brief d.d. 20 januari 1907, SAA, archief 1315, 42. Vervolgens maakt hij een wandeling waarbij zijn snor bevriest. Het weer slaat om en het wordt een stuk kouder. Na het diner

Maandag 21 januari bezoekt hij opnieuw de Terra Cotta Works en krijgt nu de fabriek te zien. Vervolgens reist hij door naar St. Louis. Wat hij daar doet, blijkt niet uit zijn aantekeningen. Mogelijk gaat hij daar heen op aanraden van Kelsey die er vandaan komt. Niet uit te sluiten is dat hij het veelgeroemde Wainwright Building bezoekt (D. Adler (1844-1900) en Louis H. Sullivan (1856-1924), 1890-1891).[662] Op 29 januari 1907 is hij in Buffalo om de Niagarawatervallen te zien.[663] Mogelijk bezoekt Salm ook het Larkin Building en het Darwin D. Martin House die dan net voltooid zijn (Frank Lloyd Wright (1867-1959), respectievelijk 1904-1906 en 1903-1905, Larkin Building gesloopt 1950).[664] Ook heeft hij mogelijk het Guaranty Building gezien (thans Prudential Building, D. Adler en Louis H. Sullivan, 1894-1895).[665] Wat opvalt is dat hij eerst de Terra Cotta Works wil bezoeken en pas daarna de gebouwen bezoekt die met terra cotta bekleed zijn (Wainwright Building en de Guaranty Building): het suggereert dat iemand hem de Terra Cotta Works heeft aangeraden om te bezoeken. Vermoedelijk is dat Kelsey geweest.

Vervolgens reist hij voor enkele dagen naar Boston waar hij verblijft bij James J. Kelley en een aangename tijd heeft.[666] Kelley kent hij van het Internationale Architecten Congres in Brussel in 1897.[667] Ook bezoekt hij onder meer met Kelley W.E. Chamberlain (1856-1911), een oud-studiegenoot van Bram bij Vaudremer.[668] 7 februari is hij weer terug in Hotel Astor

bij The Chicago Club bezoekt hij 's avonds toch nog een concert. Brief d.d. 18 januari - 21 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

662 Sullivan z.j., p. 151. De 'Wainwright Building' was een van de eerste wolkenkrabbers met een stalen skelet, uit baksteen met terra cotta gevel elementen. Elementen die Salm al eerder opmerkte bij L.H. Sullivan.

663 Voor studioportretten in Niagara Falls van Salm met de watervallen op de achtergrond zie SAA, archief 1315, 173.

664 Door Berlage wel beschreven: Berlage 1913, p. 43.

665 Sullivan z.j., pp. 195-197.

666 Vanaf Buffalo tot 5 februari heeft hij last van zijn maag, mogelijk van de oesters, en hij eet dan ook slecht. De problemen vergallen zijn plezier in de reis. Ook verliest hij zijn ring van zijn moeder, maar die wordt weer voor hem gevonden. Brief d.d. 7 februari 1907, SAA, archief 1315, 42. Hij wordt dan verzorgd door mevrouw Kelley: brief d.d. 17 februari 1914, SAA, archief 1315, 15. Niet genoemd maar mogelijk door Salm wel gezien in Boston: de Boston Public Library (1887-1895, McKim, Mead en White), een symbool van het Amerikaans classicisme.

667 Volgens notitieboekje gebruikt in Brussel, SAA, archief 1315, 286. Salm verzamelt hierin ook diverse namen van Amerikaanse architecten(combinaties) zoals onder meer Ernest Flagg (1857-1946 (New York) en Adler & Sullivan (Chicago). Hieruit kan men de conclusie trekken dat Salm heel bewust bezig is met de Amerikaanse architectuur, zo'n tien jaar voor zijn bezoek aan dat land. Het adres van Kelley, 57 Mount Vernon street, Boston, USA, is het enige volledige adres dat Salm heeft.

668 Brief d.d. 17 februari 1914, SAA, archief 1315, 15. Zie ook A Thomine 2004, p. 335 en De Penanrun, Roux en Delaire 1895, p. 122. Over W.E. Chamberlain (ook gespeld: Chamberlin) (1856-1911) is weinig bekend. Wel is er een 'William Everett Chamberlain Prize for achievement in design van de Massachusetts

aan het Times Square in New York. Hij wil enkele dagen later vertrekken om rond 22 februari in Le Havre te zijn waarna Bram in Parijs Vaudremer wil opzoeken. Hij hoopt dan zondag 24 februari in de avond weer thuis in Hilversum te zijn.[669] Uiteindelijk vertrekt hij 14 februari aan boord van de pakketboot 'La Savoie' naar Le Havre. Hij is blij om weer terug te gaan en verlangt ernaar om zijn toekomstige vrouw weer te zien.[670] Op de terugweg schudt hij in Parijs de hand van zijn oude leermeester.[671]

Uit alles blijkt dat hij gehaast is en weinig tijd heeft. Hij doet veel en ziet veel. Hij maakt korte aantekeningen over veel dingen die hij doet. Zelf zegt hij daarover: 'Veel heb ik deze dagen te zien - tracht ik te onthouden- en heb ik te overdenken en te profitteren.'[672] Dat Salm zelf geen gepubliceerd verslag heeft geschreven, bijvoorbeeld voor het *Bouwkundig Weekblad*, is opvallend te noemen. Hij publiceerde als voorzitter en redacteur immers wel diverse verslagen van congressen die hij bezocht. Als redacteur van het *Bouwkundig Weekblad* zal hij toch de waarde moeten hebben inzien van architecten zoals Robinson en Sullivan voor de Nederlandse praktijk: hij was er zelf van onder de indruk.

Doordat Berlage, Lauweriks en Van 't Hoff wel actief aan de slag gaan met hun Amerikaanse ervaringen en hun kennis van Richardson, Sullivan en Frank Lloyd Wright staan zij aan de basis voor de moderne vormentaal die ontstaat in de Nederlandse architectuur in de periode 1910-1915.[673] Salm laat dit na. Waarschijnlijk is hij, na terugkeer, te druk met de dagelijkse beslommeringen van zijn praktijk, wat ook blijkt uit zijn geuite verontrusting gedurende de reis. Daarnaast zullen zijn bestuursactiviteiten zijn aandacht weer volledig hebben opgeëist. Het geeft Salm iets tragisch. Zijn bestuursactiviteiten zouden namelijk nooit op dezelfde waarde worden geschat als de activiteiten van de andere 'Amerika-gangers' met hun geschriften, lezingen en ontwerpen. Toch staan zijn bestuursactiviteiten aan de basis van de professionalisering van het beroep van architect.

In de nalatenschap van Salm bevond zich hoogstwaarschijnlijk een exemplaar van de *Amerikaansche Reisherinneringen* van Berlage.[674] Als hij dit boek heeft gelezen, zal het een

Institute of Technology, Cambridge, MA, USA en schreef hij een boek over raadsels: Sixty-five charades, Boston 1911. Voor een uiterst beperkte biografie zie: https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=md-p.39015016627583;view=1up;seq=119 (geraadpleegd 25 januari 2018): hij ontwierp enkele gebouwen in en rondom Boston. Zijn opleiding in Parijs wordt hier niet genoemd.

669 Brief d.d. 7 februari 1907, SAA, archief 1315, 42.

670 Brief 13 februari 1907, SAA, archief 1315, 42 en brief d.d. 17 februari 1907, SAA, archief 1315, 42

671 Brief d.d. 27 februari 1907, SAA, archief 1315, 14.

672 Brief d.d. 20 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

673 Fanelli 1978, p. 36 en p. 56.

674 Na het overlijden van Salm is (een deel van) de bibliotheek geveild. Bij de veiling zijn diverse bibliotheken ingebracht. Hoogstwaarschijnlijk zijn de boeken onder de kopjes Exacte Wetenschappen pp. 22-23, Technische Wetenschappen pp. 23-24, Bouwkunde, pp. 40-45, en mogelijk ook onder Kunst- en Plaatwerken, pp. 61-62 grotendeels uit de nalatenschap afkomstig. Zie Bom 1932a, p. 40. Aanwezig in Collectie Stadsarchief Amsterdam: bibliotheek, SAA, archief 15030, 93394.

feest van herkenning moeten zijn geweest. Berlage bezocht immers een groot deel van de plaatsen die ook door Salm werden bezocht: New York, Boston, Washington D.C., Chicago en Buffalo.[675] Verder beschrijft Berlage diverse gebouwen die Salm ook gezien heeft zoals het Singer Building. Daarnaast heeft Berlage grote belangstelling voor Richardson en Sullivan, architecten waar Salm ook belangstelling voor heeft. Wat ook opvalt, is dat Berlage wel aandacht schenkt aan Frank Lloyd Wright maar Salm hem niet noemt, terwijl Salm ook Buffalo bezoekt. Het is moeilijk voor te stellen dat Salm naar Atlantic City afreist voor de lokale architectuur maar in Buffalo alleen belangstelling heeft voor de Niagarawatervallen. Daar zal hij in Buffalo ook navraag naar gedaan hebben: mogelijk dat zijn maagstoornis roet in het eten gooit. In ieder geval maakt de reis een grote indruk op hem. Het brengt Bram in ieder geval aan het twijfelen over de kwaliteit van zijn ontwerpen.

3.8. **Schutterij**

Terwijl Bram in Zwolle studeert, heeft hij een eerste kennismaking met de wapens en de schutterij. Opmerkelijk overigens voor iemand die geen dienstplicht wilde vervullen. Hij wordt namelijk 'Prevot'.[676] Vervolgens sluit hij zich na zijn terugkeer vanuit Parijs aan bij de Amsterdamse schutterij en wordt hij op 7 december 1882 bevordert van schutter tot tweede luitenant.[677] Via een tussenstap als kaptein wordt hij in oktober 1900 majoor, waarmee hij uiteindelijk aan het hoofd staat van een artillerie bataljon.[678]

Wat hem mogelijk aantrekt, is de benutting van de wiskunde om de juiste banen te berekenen voor de kanonnen en de kansberekening voor het raken van de doelen.[679] Daarnaast kan hij zijn talenten als architect aanwenden als hij verzocht wordt om een begroting te maken voor het aanleggen van schietbanen. [680] Tevens zal de kameraadschap tussen de officieren en manschappen hem aangetrokken hebben.[681] In ieder geval is hij even weg van de drukke praktijk en de besognes van de MBB. Het is een serieuze hobby en Bram dient de schutterij dan ook met 'hart en ziel'.[682]

---

675 Berlage 1913, p. 18, p. 21 p. 24, p. 27, p. 29 en pp. 43-44.

676 Brevet 'Prevot op den Sabel', d.d. 19 februari 1878, SAA, archief 1315, 54A.

677 Afschrift d.d. 11 december 1882, SAA, archief 1315, 48.

678 Brief d.d. 28 augustus 1898, SAA, archief 1315, 48 en brief d.d. 4 juni 1901, SAA, archief 1315, 48. Zie ook concept-indeling van officieren en kader op 1 januari 1905, SAA, archief 1315, 48 en *Algemeen Handelsblad,* 16 juni 1915, SAA Archief 1315, 18. Voor een afbeelding van A. Salm in uniform in 1900 zie SAA, archief 1315, 109.

679 Zie diverse stukken met berekeningen, SAA, archief 1315, 48.

680 Begroting, SAA, archief 1315, 48.

681 Zie bijvoorbeeld brief d.d. 27 maart 1907 (ongewoon informeel), 14 september 1907 en 25 juni 1913, SAA, archief 1315, 49.

682 4de jaarverslag van de Vereeniging Familie Salm d.d. 21 mei 1916, p. 21: SAA, archief 1315, 71.

Door de schutterij leert hij mensen kennen in de diverse geledingen van de maatschappij.[683] Ook komt hij oude bekenden tegen, zoals J.H. Schmitz als luitenant-kolonel.[684] Aan de schutterij zitten sociale aspecten zoals diners, recepties en ceremoniële taken. Mogelijk is hij assistent-ceremoniemeester bij de inhuldigingsplechtigheid geweest van koningin Wilhelmina.[685] Enkele jaren later op 27 april 1907 zit hij aan bij een diner met H.M. de koningin en Z.K.H. de prins der Nederlanden in het kader van de opheffing van de schutterij.[686] In aanwezigheid van burgerlijke en militaire autoriteiten komt met een groot defilé op 30 juli 1907 een einde aan de schutterij. Ook Bram is als majoor-commandant van het artillerie bataljon aanwezig.[687]

Bram blijft lid van de vereniging 'De Amsterdamsche Artillerie-Schutterij' en wordt hiervan uiteindelijk ere-voorzitter omdat hij oud-majoor is.[688] Maar voor vele activiteiten moet hij zich afmelden in verband met ziekte of vergaderingen van de MBB.[689] In het kader van de opheffing van de schutterij wordt Bram officier in de Orde van Oranje-Nassau met de zwaarden.[690] Eerder ontving hij als kapitein reeds een diploma voor het ereteken voor 'eervollen langdurigen werkelijken dienst' van de koningin.[691] Het zal hem veel voldoening gegeven hebben.

Via het netwerk van de schutterij zal Bram Salm diverse opdrachten verwerven. Zo ontwerpt hij een schietbaan voor de schutterij (Zeeburgerdijk, 1887). Daarnaast maakt hij voor zeker twee (oud) leden van de schutterij ontwerpen voor villa's: voor

J.E. Vita Israël villa Paulus Potterstraat (Paulus Potterstraat 6, 1901-1903/1907) en voor E. Luden villa Spijkerpolder (Witte Kruislaan 8-10, Hilversum, 1900-1906 en 1909-1910). Zijn ontwerp voor het centrale gebouw van de Voedingsmiddelententoonstelling (Museumplein, 1887) komt mogelijk ook via dit netwerk: medeschutter J.H. Schmitz zit in het organiserend comité.[692]

Ruim vijftien jaar na zijn overlijden (in 1932) wordt van zoon Salm (een deel van zijn) kunstvoorwerpen geveild, waaronder tekeningen en afbeeldingen. Hoewel bij de veiling diverse collecties zijn ingebracht zijn de ingebrachte stukken met als onderwerp de schutterij hoogstwaarschijnlijk afkomstig van Salm. Zie Bom 1932b, p. 4 en p. 10. Aanwezig in Collectie Stadsarchief Amsterdam: bibliotheek, SAA, archief 15030, 96266.

683 SAA, archief 1315, 51.

684 Brief d.d. 10 april 1907, SAA, archief 1315, 48.

685 Brief d.d. 29 augustus 1898, SAA, archief 1315, 48.

686 SAA, archief 1315, 48.

687 Brief d.d. 29 juli 1907, SAA, archief 1315, 48.

688 Brief d.d. 24 september 1911, SAA archief 1315, 15, zie ook SAA, archief 1315, 48.

689 Bijvoorbeeld brief d.d. 4 november 1908, 30 september 1909, 3 december 1909, 5 november 1910, 26 januari 1911, SAA, archief 1315, 49.

690 Brief d.d. 1 november 1907, SAA, archief 1315, 48. Voor felicitaties: SAA, archief 1315, 50.

691 Oorkonde d.d. 4 oktober 1897, SAA, archief 1315, 54A.

692 Visitekaartjes, SAA, archief 1315, 51 en Middelkoop 1997a, p. 23 en p. 27.

3.9. **Blijken van waardering**

Bram Salm zal vele malen in zijn leven geëerd worden. Niet alleen als architect maar ook als bestuurder. Al redelijk snel na aanvang van zijn carrière worden de eerste eretekens toegekend. Zo krijgt hij in 1885 de gouden medaille van verdienste in de Orde van de Heilige Stanislaus. De medaille ontvangt hij voor het gebruik van de bouwtekeningen van het Instituut tot Onderwijs van Blinden (Vossiusstraat 56, 1884/85) voor een soortgelijk instituut in Sint Petersburg. [693] De ontwerpen voor het Blindeninstituut worden opgevraagd op verzoek van de 'Maria-vereniging' te Sint Petersburg. Salm past het ontwerp aan aan het klimaat en voorziet het ontwerp van een Russische stijl. [694]

Verder is Bram Salm betrokken bij de Voedingsmiddelententoonstelling te Amsterdam. Hij ontwerpt het tentoonstellingsgebouw dat op de fundering wordt gezet van het hoofdgebouw van de tentoonstelling in 1883 (Museumplein, 1887). Het feestelijk aandoende hoofdgebouw staat aan een marktplein waarvoor Salm ook een broodbakkerij voor firma De Haan en een taveerne voor Bierbouwerij De Amstel ontwerpt. [695] Als lid van de commissie voor aanneming krijgt hij in 1887 een herinneringsdiploma. [696] De opdrachtgevers zijn tevreden want hij krijgt tevens een erediploma voor bijzondere verdiensten. [697]

Voor zijn betrokkenheid bij de uitvoering van de werkzaamheden aan het Czaar Peter huisje in Zaandam, naar een ontwerp van zijn vader, wordt Salm evenals zijn vader eerder in 1900 geëerd: ridder derde klasse in de Russische Orde van St. Anna. [698] Zoals reeds eerder genoemd wordt Salm in officier in de Orde van Oranje-Nassau, bij gelegenheid van zijn eervol ontslag als majoor-commandant van het artillerie bataljon van de Amsterdamse Schutterij. [699]

Salm wordt beschreven als hoffelijk en representatief. [700] Het maakt dat hij internationaal hoge ogen gooit. Zo is hij onder meer secretaris van het *Comité Permanent der Internationale Congressen van Architecten*. [701] Tevens wordt Bram op 26 oktober 1897 erelid van Société

---

693 Gratama 1915a, p. 64. De correspondentie rond deze opdracht is (waarschijnlijk) verloren gegaan: N.E. Middelkoop, 'Archief van G.B. Salm en A. Salm Gbzn', (pdf) versie 23.2, 13 oktober 2016, GAA 1315, p. 2, https://archief.amsterdam/inventarissen/overzicht/1315.nl.html, geraadpleegd 9 mei 2017. Zie ook *Algemeen Handelsblad,* 14 juni 1915, SAA, archief 1315,18 en kaart 24 september/5 oktober 1885, SAA, archief 1315, 39.

694 Krantenbericht z.d. SAA, archief 1315, 53.

695 Kuyt 1997, pp. 88 en 96 (afbeelding). Zie ook Van der Woud 1997b, p. 204, die het ontwerp ten onrechte toeschrijft aan Cornelis Springer. Zie ook hoofdgebouw Voedingsmiddelen-tentoonstelling, Museumplein. Foto naar een ontwerptekening met opstand en plattegrond, SAA, Beeldbank, 1315BT900352.

696 Diploma, SAA, archief 1315, 54A.

697 Diploma, SAA, archief 1315, 54A.

698 J. Gratama 1915a, p. 64. Zie ook Westermann en Van der Velden 1985, pp. 25-26.

699 Anoniem 1907k, p. 669 en Gratama 1915a, p. 64.

700 W. (waarschijnlijk Wijdeveld, H. Th.) 1915, p. 146.

701 Anoniem 1908a, pp. 55-56.

Centrale d'Architecture de Belgique in het kader van de organisatie van het IV Congrès International des Architectes.[702] In 1906 wordt Bram aanvaard als briefwisselend lid van de *Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen*.[703] Vervolgens wordt hij (honorair) corresponderend lid van de *Royal Institute of British Architects* vanaf 1907.[704] In 1909 wordt hij erelid van *The Architectural Institute of Canada*.[705] Vanaf 1910 is hij corresponderend lid van de *Société Régional des Architectes du Nord de la France*.[706] Bram wordt tenslotte ook corresponderend erelid van *The American Institute of Architects*. Albert Kelsey brengt de bal aan het rollen.[707] Tot grote frustratie van Kelsey duurt dat veel langer dan nodig is.[708] Uiteindelijk wordt Bram op 4 december 1914 benoemd.[709] Hij kan er helaas maar kort van genieten.

3.10. **Conclusie**

Bram Salm is in de periode 1878-1879 in Parijs leerling aan de École des Beaux-Arts en werkzaam in het atelier van de Franse architect Émile Vaudremer (1829-1914). Salm is een hardwerkende student met een beperkt budget. Bram kijkt met plezier en genegenheid terug op zijn studietijd. Hij prijst de opleidingsmethode, de rijkdom aan studiemateriaal en de opgedane mensenkennis. De instructie van Vaudremer wordt als duidelijk, bondig en constructief ervaren.

Bram wordt steeds zelfbewuster en krijgt hij ook steeds meer een eigen idee waaraan een goed bouwkundig ontwerp moet voldoen, namelijk aan een goed silhouet, goede proporties en een harmonische verdeling van vensters en deuren. Wanneer dat goed is, heb je volgens Bram alleen nog 'richesse' nodig om het gebouw aan te kleden. Het is de basis voor zijn

---

702 Zie SAA, archief 1315, 39. Voor oorkonde voor briefwisselend lid van De Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen zie SAA, archief 1315, 54A. Voor alle erelidmaatschappen zie ook: Anoniem 1907j, p. 70, Anoniem 1911b, p. 72 alsmede Gratama 1915a, p. 64.

703 Brieven d.d. 23 en 25 oktober 1906, SAA, archief 1315, 39.

704 Getuigschrift d.d. 4 maart 1907, SAA, archief 1315, 54A.

705 Brieven d.d. 10 en 23 april 1909, SAA, archief 1315, 40 en Anoniem 1909c, p. 204.

706 Brief d.d. 15 december 1910, SAA, archief 1315, 40 en brief d.d. 12 januari 1911, SAA, archief 1315, 40.

707 Brief d.d. 27 februari 1914. Zie ook Brief d.d. 16 maart 1914, 23 maart 1914 en 26 mei 1914, SAA, archief 1315, 40.

708 'through the carelessness and incompetency of a former Secretary: Brief d.d. 2 September 1915, SAA. Archief 1315, 58.

709 Oorkonde, d.d. 4 december 1914, SAA, archief 1315, 40. Zie ook Brieven d.d. 21 januari 1915 en 5 februari 1915, SAA, archief 1315, 40. Blijkbaar was de hele benoeming nogal een 'soap'. Zie brief d.d. 9 februari 1915, SAA, archief 1315, 40 waarin Kelsey aangeeft dat het vijf jaar eerder ook al op de agenda stond maar toen niet is opgepakt 'through the stupidity and indifference' van de secretaris van destijds. Zie ook brieven van d.d. 13 februari 1915, 26 februari 1915 11 maart 1915 en 2 april 1915, SAA, archief 1315, 40.

eclectische stijl waarin hij zelf zal bouwen maar waarmee hij ook zijn vader zal beïnvloeden.

Uit een financiële analyse blijkt dat de omzet van het bureau van Salm de laatste jaren voor zijn overlijden daalt. Als ondernemer maakt hem dat onrustig en onzeker. Hij komt tot de conclusie dat zijn veelvuldige afwezigheid in Amsterdam niet goed is geweest voor zijn netwerk. Hij constateert dan ook dat hij steeds minder opdrachten krijgt. Hij probeert financieel in te grijpen maar harde keuzes blijven uit. Zijn karakter en de solidariteit met zijn personeel lijken dat te verhinderen.

De financiële analyse is uniek, omdat dergelijke gegevens zelden voorhanden zijn. Het is dan ook een aspect van het architectenleven dat mede vanwege het gebrek aan dergelijke gegevens onderbelicht is gebleven in de literatuur. Het archief van Bram Salm biedt dan ook een unieke inkijk in de financiën van de architectenpraktijk en is dan ook hier voor het eerst uitgebreid behandeld, zowel zakelijk als privé.

Eind 1906 begin 1907 maakt Salm een reis naar Amerika. Hij bezoekt onder meer New York, Philadelphia, Washington D.C., Pittsburgh, Chicago en Buffalo. Hij is vooral onder de indruk van het werk van Sullivan en wordt daardoor hard geconfronteerd met de tekortkomingen van zichzelf en zijn Nederlandse collega's.

Na zijn terugkeer is hij weer druk met de dagelijkse beslommeringen van zijn praktijk. Daarnaast eisen zijn bestuursactiviteiten zijn aandacht volledig op. In tegenstelling tot Berlage, Lauweriks en Van 't Hoff, die actief aan de slag gaan met hun Amerikaanse ervaringen en hun kennis van Richardson, Sullivan en Frank Lloyd Wright, laat Salm dit opmerkelijk genoeg na. Hierdoor kunnen de 'Amerika-gangers' met hun geschriften, lezingen en ontwerpen aan de basis staan van de moderne vormentaal die in de periode 1910-1915 ontstaat in de Nederlandse architectuur. Dit is dan ook de tragiek van Salm. Zijn bestuursactiviteiten zouden namelijk nooit in gelijke mate worden gewaardeerd. De bestuursactiviteiten van Salm staan echter wel aan de basis van de professionalisering van het beroep van architect, zoals we zullen zien in het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 4: A. Salm GBzn en de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (1897-1915)

4.1. Inleiding

In eerste instantie wijst niets erop dat A. Salm GBzn een belangrijke bestuurlijke rol zal gaan vervullen bij de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (MBB). Hij laat namelijk voor het eerst van zich horen bij de MBB door de deelname aan prijsvragen. Voor een 'afsluiting van een wandelplaats' krijgt hij in 1876 een eervolle vermelding. In 1877 wint hij NLG 50 met een ontwerp van een 'gebouw ten dienste van het loodswezen'.[710] Daarna blijft het lang stil. Het is zo'n twintig jaar later dat Salm, schijnbaar uit het niets, een plaats krijgt aan de bestuurstafel.[711]

Naar aanleiding van de restauratie van de Ridderzaal door W.N. Rose (1801-1877) ontstaat een felle discussie tussen diverse groepen architecten. Hierin speelt de MBB en haar voorzitter, dan C. Muysken, een actieve rol.[712] Ook Salm laat zich daarin niet onbetuigd. Hij tekent, zoals zovelen, een adhesiebetuiging naar aanleiding van een brief van het bestuur van de MBB aan de Tweede Kamer.[713] De acties van het bestuur roepen weer tegenreacties op van P.J.H. Cuypers, waarop het bestuur weer reageert.[714] De uiteindelijke oproep van Cuypers aan zijn medestanders om hun lidmaatschap op te zeggen heeft wel effect. Meer dan veertig leden zeggen op: het is een aanslag op het ledenbestand van de MBB.[715] Daarnaast heeft de MBB last van concurrerende plaatselijke verenigingen die het licht zien en is er in 1895 een groep van ontevredenen die de MBB systematisch tegenwerkt.[716] In de mei vergadering van 1896 wordt de voorzitter, C. Muysken, nog herkozen met nagenoeg algehele stemmen.[717] Muysken doet

---

710 Rieber 1892, p. 70.

711 Zie ook Leliman 1915, p. 186.

712 Zie bijvoorbeeld Muysken en Rieber 1895, pp. 299-300.

713 Anoniem 1895c, p. 305.

714 Cuypers 1895, p. 7, Anoniem 1895d, pp. 8-9, Anoniem 1896b pp. 7-8.

715 Anoniem 1896a, p. 134. Zie ook Van der Woud 1997b, p. 303. Zie bijlage 4 waarin de daling goed is te zien ten opzichte van de vorige jaren. Pas in 1899 lijkt het tij te keren.

716 Anoniem 1896a, p. 134.

717 Anoniem 1896d, p. 137

een oproep tot eenheid: verdeeldheid is niet in het belang van de Nederlandse bouwkunst. Dat staat los van het hebben van een verschil van mening.[718] Vanwege statutaire beperkingen moet Muysken het jaar daarop aftreden.

Het is onder dit gesternte, in hetzelfde jaar dat zijn vader overlijdt, dat Salm op 20 mei 1897 gekozen wordt door de leden in het hoofbestuur (via een stemming per post, met 82 van de 93 stemmen). Vervolgens kiezen de aanwezige leden op de vergadering hem tot voorzitter met nagenoeg algemene stemmen (45 van de 52 stemmen). Muysken is hier blij mee en vertolkt daarmee de gevoelens van de vergadering. Salm zelf is verrast. Hij was hierop niet bedacht en moet hier even over nadenken. Na ampel beraad aanvaart hij de benoeming. C. Muysken is dan zeventien jaar voorzitter geweest en wordt benoemd tot ere-voorzitter.[719] Salm neemt op de najaarsvergadering van dat jaar voor het eerst achter de bestuurstafel plaats.[720]

Salm zal uiteindelijk achttien jaar voorzitter blijven, van 1897 tot 1905 en van 1906 tot zijn overlijden in 1915, slechts onderbroken door Ed. Cuypers in verband met statutaire bepalingen.[721]. Dankzij zijn inspanningen weet Salm de MBB nieuw leven in te blazen.[722] Dag en nacht zet hij zich in voor de belangen van de MBB, een inzet die niet altijd op waarde wordt geschat.[723] Als voorstander van modernisering wordt Salm in 1907 een halt toegeroepen door de conservatieve stroming binnen de vereniging. Daardoor kan hij de oprichting van de Bond van Nederlandsche Architecten (BNA) op 29 februari 1908 niet afwenden.[724] Vooral zijn verzoenend karakter wordt gedurende zijn voorzitterschap geprezen.[725] Salm is geen doortastend leider of een drijver maar diplomatiek, bedachtzaam en met een meegaande natuur, altijd op zoek naar een compromis; een parlementair voorzitter die zich kan wegcijferen voor de mening van de meerderheid. Deze flexibiliteit wordt niet altijd gewaardeerd.[726] Salm wil in

---

718 Rieber 1896, p. 201.

719 Anoniem 1897g, p. 155 en Rieber 1897b, p. 216. C. Muysken wordt datzelfde jaar door de minister benoemd in de Commissie tot onderzoek naar de instandhouding van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage, zie Anoniem 1897e, p. 151. Salm wordt samen met onder meer J. Verheul Dzn. in het bestuur gekozen. Zij zullen de komende jaren niet alleen samenwerken in het bestuur van de MBB en de redactie van het Bouwkundig Weekblad maar ook samen in 1907 de Bijbank van de Nederlandsche Bank in Rotterdam ontwerpen, zie Nieuws van den Dag, d.d. 21 mei 1897, aanwezig in SAA, archief 1315, 3A.

720 Rieber 1897c) 48, p. 353. Voor een afbeelding van Salm, gemaakt op 28 augustus 1897, zie SAA, archief 1315, 109. Hij komt daarin over als een slanke man. Hij zal in de loop der jaren steeds gezetter worden en voller in het gezicht, zie diverse afbeeldingen SAA, archief 1315, 109.

721 W. (waarschijnlijk Wijdeveld, H. Th.) 1915, p. 146. Ed. Cuypers geeft meteen bij zijn aantreden zijn intentie aan om na een jaar weer op te stappen om zo ruimte te maken voor de herverkiezing van Salm: Anoniem 1906c, p. 278 en p. 281 en Anoniem 1907g, p. 321.

722 Gratama 1915a, p. 61.

723 Leliman 1915, p. 186.

724 W. (waarschijnlijk Wijdeveld, H. Th.) 1915, p. 146.

725 Gratama 1915a, p. 62.

726 Leliman 1915, p. 186.

goede verstandhouding leven met de zusterverenigingen en vooral geen tweedracht zaaien.[727] De bijnaam 'vredes-president' is zijn handelsmerk, een predicaat waar hij trots op is en die hij zelf ook actief gebruikt.

Het jaar waarin G.B. Salm overlijdt en zijn zoon A. Salm GBzn voorzitter wordt van de MBB is een waterscheiding. Op symbolische wijze wordt het stokje van de oude generatie architecten overgedragen aan de jongere generatie. De oudere generatie neemt afscheid. Sommigen gaan met pensioen (De Kruyff in 1899, Gugel in 1902), sommigen overlijden (J.F. Metzelaar (1818-1897) en G.B. Salm in 1897, Godefroy in 1899, F.W. van Gendt (1831-1900) in 1900, A.L van Gendt in 1901). Leliman wordt zeventig in 1898. De jongere generatie kent de oudere generatie niet meer of wil die niet kennen.[728] De nieuwe gevestigde orde bestaat uit eind dertigers en veertigers: Klinkhamer (43), Evers (42), Berlage (41), A. Salm (40), Weissman (39), Posthumus Meyjes (38) en Ed. Cuypers (38).[729] Het is een groep architecten die elkaar de komende jaren regelmatig gaat tegenkomen: soms als medestanders, soms als tegenstanders. Het kenmerkt Salm dat een groot deel van die groep verenigd zal staan rondom zijn geopende groeve bij zijn plotselinge overlijden in 1915. Als mens is hij gewaardeerd en geliefd.

4.2. **De eerste jaren** (1898-1905)

Salm is vaak en voor langere tijd ziek. Zo mist hij vanwege ziekte regelmatig een vergadering, met name in zijn beginperiode en in de laatste jaren als voorzitter (1914-1915). In het voorjaar van 1898 is hij niet in staat om de mei-vergadering te leiden. Hij is dan al zeker twee maanden ziek. Hij geeft in ieder geval per brief aan dat als hij geweten had hoe zwaar zijn taak zou zijn, hij zeker had bedankt.[730]

Vervolgens geeft hij de speerpunten van zijn beleid aan. Hij wil het doel van de MBB bevorderen en in harmonie en eensgezindheid met de zusterverenigingen leven. Daarbij geeft hij aan dat de MBB niet alleen het hoofdbestuur is, noch alleen de leden: zonder steun en medewerking van de leden wordt het doel niet gehaald. Het maatschappelijke werk van de MBB moet door iedereen worden verricht. Alleen met een gezamenlijke inzet kunnen zaken verbeterd worden. Hij vraag de leden dan ook om ieders inbreng.[731]

Na een korte opsomming van diverse verbeteringen geeft Salm aan dat meer licht en lucht gebracht moet worden in de MBB: zonder licht en lucht kan de MBB niet leven, zonder licht en lucht dommelt de MBB volgens Salm in. De vice-voorzitter, Ed. Cuypers, geeft aan dat niet

727 Salm 1908b, p. 625 en Salm 1908c, pp. 989-990.

728 Van der Woud 1997b, p. 309.

729 Van der Woud 1997b, p. 293.

730 Rieber 1898b, p. 250. Wel is hij aanwezig op de najaarsvergadering in Zutphen op 19 september 1898, zie afbeelding SAA, archief 1315, 151.

731 Rieber 1898b, p. 250.

genoeg waardering geuit kan worden voor wat Salm allemaal doet voor de MBB, daarnaast heeft Salm nog grote plannen en hij hoopt Salm dan ook snel terug te zien. Een langdurig applaus volgt.[732] De afwezigheid van Salm belet J.H. Leliman niet om de vergadering te verzoeken Salm bij acclamatie te herkiezen als voorzitter. Vanwege statutaire redenen kan dit niet zodat een schriftelijke stemming volgt. Salm wordt herkozen met 46 van de 48 stemmen.[733]

Uiteindelijk zou Salm in het voorjaar ruim drie maanden ziek zijn en op zondag 26 juni 1898 vanuit Hilversum terugkeren naar Amsterdam voor het feest ter gelegenheid van de 70-jarige J.H. Leliman.[734] Hij krijgt van Salm de gouden medaille van de MBB uitgereikt.[735] Vervolgens kan hij aan de bak als voorzitter. Hij schrijft een open brief aan de voorzitter van Architectura et Amicitia, Jos Cuypers, naar aanleiding van een circulaire voor een oproep tot samenwerking tussen alle bouwkundige verenigingen in een Bond van Nederlandsche Architecten, een idee dat reeds in 1895 door W. Kromhout was gelanceerd in Architectura et Amicitia.

Hoewel Salm sympathiek staat tegenover de oproep waarschuwt hij voor grote, onhaalbare stappen. Hij ziet het als een proces van kleine stappen die gemaakt moeten worden.[736] Het kenmerkt Salm: geen ideologie of luchtfietserij maar stap voor stap voorzichtig toewerken naar het einddoel, wetende hoeveel obstakels nog te overwinnen zijn. Salm wist dat zijn leden niet toe waren aan te grote stappen, maar zag wel degelijk de voordelen van samenwerken in. Uiteindelijk zou het proces zo'n twintig jaar in beslag nemen. Salm had een vooruitziende blik.

Op de voorjaarsvergadering van 1899 bespreekt Salm de grootste uitdaging van het afgelopen bestuursjaar: de vorming van de Bond van Nederlandsche Bouwkundige Vereenigingen en alle pogingen die uiteindelijk met alle goede wil tot niets leiden. Wel wordt voorgesteld de MBB langzaam in een dergelijke bond te hervormen. Omdat geen ernstige tegenspraak van de leden volgt, wordt deze koers ingezet.[737] Daarbij speelt de mogelijke samenwerking met Architectura et Amicitia op het gebied van publicaties. Salm geeft aan teleurgesteld te zijn in het proces van open brieven, raadgevingen, beschouwingen, het opzeggen van lidmaatschappen in protest en dergelijke. Voor Salm is het genoeg: 'Basta!'. Alle goede bedoelingen ten spijt is men verder uit elkaar geraakt.[738] Daarnaast is de voorzitter verheugd over de groei van het aantal leden.[739] Tenslotte uit hij zijn zorgen over berichten uit

---

732 Rieber 1898b, pp. 250-251.

733 Rieber 1898c, p. 264.

734 Salm 1898, p. 217, zie ook De Jong 2001, p. 63. De Jong spreekt overigens in de tekst over 26 augustus 1898, dat is een vrijdag. Omdat zij in de tekst spreekt van de 'zaterdag ervoor' en de 'maandag erop' lijkt zij het hier over een zondag te hebben en zich dus in de datum te vergissen. Daarbij: Leliman was op 26 juni jarig.

735 De Jong 2001, p. 63.

736 Salm 1898, pp. 217-218, zie ook Cuijpers 1898, pp. 225-226 en Salm en Rieber 1898, pp. 369-372.

737 Anoniem 1899a, p. 132.

738 Anoniem 1899b, pp. 217-219.

739 In bijlage 4 is goed te zien dat sprake is van een trendbreuk. De echte groei zou echter pas een paar jaar later plaatsvinden.

de afdeling Amsterdam: zij willen uitsluitend architecten als lid.[740] Dit laatste punt zou uiteindelijk uitgroeien tot een splijtzwam in de architectenwereld en leiden tot de oprichting van de Bond. Het was dan ook terecht dat Salm zich hierover zorgen maakte. Vervolgens wordt Salm bij acclamatie herkozen tot voorzitter.[741] Salm geeft aan geruime tijd ziek geweest te zijn en dat hij niet heeft kunnen doen wat hij wilde. Hij roept om ieders hulp en met die medewerking is hij bereid het voorzitterschap te aanvaarden.[742]

Op 3 januari 1900 moet Salm aantreden op de begrafenis van de net overleden A.N. Godefroy. Helaas is hij ziek en worden de honneurs waargenomen door de vice-voorzitter, Ed. Cuypers.[743] Op woensdagochtend 30 mei maakt Salm het alsnog goed. Hij gaat vooraf aan de algemene ledenvergadering alleen naar begraafplaats 'Rustoord' en legt namens de leden een palmtak met een lint met het opschrift 'Aan onzen besten vriend. De leden van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst' op het graf van Godefroy. Enkele uren later verzoekt hij de leden aan het begin van de vergadering te gaan staan en vertelt van de palmtaklegging en brengt de woorden van Ed. Cuypers in herinnering die hij uitsprak aan het graf van Godefroy. Hij spreekt uit dat Godefroy inderdaad niet vergeten is. De woorden laten een diepe indruk achter op de aanwezigen.[744] Het kenmerkt de loyale Salm. Hoe anders zal het gaan als Salm zelf zal overlijden.

Salm geeft in de vergadering aan dat het 'een plicht der dankbaarheid' is om de oudere generatie architecten te blijven eren voor alles wat zij tot stand hebben gebracht. Ook al zijn de tijden nog zo veranderd, het respect moet blijven. Hij roept dan ook iedereen op om de gebruiken en instellingen van de MBB te blijven eren.[745] Het is Salm ten voeten uit. Hij blijft altijd zoeken naar draagvlak en respect voor elkaar. Het is op dezelfde vergadering dat Salm opnieuw wordt herkozen bij acclamatie, op voorstel van W.C. Metzelaar (1849-1818). Onder applaus gaat Salm akkoord met de herbenoeming.[746] Salm roept tenslotte de hulp van de leden in om zijn taak te verlichten. Dit verzoek wordt met applaus begroet.[747]

Gedurende de vergadering wijst Salm op het 'gelukkige verschijnsel' dat ook aannemers lid zijn van de MBB.[748] Hij realiseert zich niet dat juist dit 'gelukkige verschijnsel' zich in de nabije toekomst tot een splijtzwam zou gaan ontwikkelen binnen de MBB. Die ochtend is er nog geen vuiltje aan de lucht en Salm overhandigt aan de aannemersfirma Cerlijn & De Haan de medaille van de MBB, de hoogste onderscheiding die de MBB kent, voor zijn vijfentwintigjarige bestaan. Dit eerbetoon vindt plaats onder levendig applaus. Cerlijn & De Haan zijn

740 Anoniem 1899b, pp. 217-219.
741 Anoniem 1900b, p. 175.
742 Anoniem 1899b, p.221.
743 Rieber 1900a, p. 4.
744 Rieber 1900c, p. 295.
745 Rieber 1900c, p. 295.
746 Rieber 1900c, p. 295.
747 Rieber 1900c, p. 296.
748 Rieber 1900c, p. 296.

onder meer de bouwers van de Kweekschool voor de Zeevaart en het Aquarium in de Plantage, beide een ontwerp van G.B. Salm. Bij de uitreiking geeft Salm aan dat hij veel met ze heeft gewerkt en veel van ze heeft geleerd. Hij voelt zich dan ook gelukkig dat juist hij de medaille mag uitreiken. [749]

In 1900 spreekt Salm in het academiegebouw van de Academie van Bouwkunst en Technische Wetenschappen in Rotterdam de winnaar van de 'Prix de Rome' toe, oud-leerling J.F. Buchel (1877-1901). Salm noemt de betrokkenheid van de MBB bij de prijs en spreekt de hoop uit dat de winnaar niet vergeten wordt nadat zijn studiereis voltooid is. [750]

Op 5 maart 1901 vertegenwoordigt Salm de MBB bij het bezoek van koningin Wilhelmina en prins Hendrik aan het Koninklijk Paleis op de Dam. [751] In mei 1901 wordt Salm herkozen in het hoofdbestuur en bij acclamatie opnieuw gekozen tot voorzitter. Salm dankt de vergadering voor het in hem gestelde vertrouwen en merkt op dat voor het voorzitterschap veel vrije tijd nodig is die het hem, naast een soms drukke praktijk, wel eens ontbreekt. Hij kan daardoor niet altijd doen voor de MBB wat hij zou willen doen. Salm wil echter zijn best blijven doen en hoopt daarbij op medewerking van de leden. [752]

De vergadering verloopt verre van rustig. J.H.W. Leliman maakt zich zorgen over de begroting met dalende ledenaantallen (ten opzichte van andere verenigingen). [753] Daarnaast geeft hij indirect Salm een veeg uit de pan: hoofdfout is een chronisch gebrek aan 'bezielde en dus bezielende activiteit'. Hij meent dat er de sleur is ingetreden. Daarnaast doet hij een oproep voor een krachtige, actieve en karaktervolle MBB. Alleen zo kunnen de jongere leden worden aangesproken. Hij roept op tot een principiële koerswijziging om ook de jongeren aan te spreken. Dat is van belang voor het voortbestaan van de MBB. [754] Vanuit de zaal wordt geprotesteerd tegen de 'strafpredicatie' van J.H.W. Leliman. Onduidelijk is hoeveel steun J.H.W. Leliman geniet met zijn kritiek. Hij krijgt op de vergadering geen bijval. [755] Salm geeft weinig weerwoord. Het hoofdbestuur komt uiteindelijk wel met een schriftelijke reactie op de kritiekpunten van J.H.W. Leliman. [756]

Later dat jaar neemt Salm als voorzitter zitting in een commissie voor het organiseren van de tentoonstelling over ambachtsonderricht in het kader van het 50-jarig bestaan van de

---

749 Rieber 1900c, p. 296.

750 Veel plezier zal Buchel niet aan zijn prijs gehad hebben, hij overlijdt nog geen jaar later, op reis door Engeland: Anoniem 1901d, p. 175. Het jaar daarop maakt Salm deel uit van de jury voor de prijsvragen ter viering van het 50-jarig bestaan van de Academie: Anoniem 1901a, p. 242.

751 Anoniem 1901d, p. 175.

752 Blijkens de 105 geldig geretourneerde stembiljetten krijgt Salm 104 stemmen: zie Anoniem 1901f, p. 324.

753 De kritiek lijkt opmerkelijk. Uit bijlage 4 blijkt van een minimale daling in ledenaantallen in die jaren.

754 Anoniem 1901f, pp. 325-326. J.H.W. Leliman is de zoon van J.H. Leliman, een goede vriend van vader Salm.

755 Anoniem 1901f, p. 327.

756 Zie Anoniem 1901b, pp. 335-337.

Vereniging tot Bevordering van Fabrieks-en Handwerknijverheid in Nederland te Den Haag.[757]

In de mei-vergadering van 1902 wil Salm overgaan tot het benoemen van een Commissie van stemopneming voor de verkiezing van een voorzitter. Hij wordt echter al meteen onderbroken door Ed. Cuypers die dat tijdverlies noemt en voorstelt Salm bij acclamatie te herbenoemen tot voorzitter. Na het applaus dat volgt, merkt Salm op dat hij het idee heeft te kort te schieten. Hij is bereid nogmaals het voorzitterschap op zich te nemen als de leden genoegen kunnen nemen met het weinige dat hij kan doen. [758] Een nieuw applaus volgt.

Op de najaarsvergadering van zaterdag 20 september 1902 is het groot feest: de MBB viert haar zestig jarig bestaan en Salm is gastheer. Hij verwelkomt de leden met een kort historisch overzicht van het laatste decennium.[759] De feestrede wordt gehouden door R.P.J. Tutein Nolthenius, hoofd-ingenieur-titulair van 's Rijks Waterstaat.

Vervolgens worden enkele werklieden in het zonnetje gezet; zij krijgen allen de medaille van de MBB. Een van de gelukkigen is H. Roelofs, bouwkundig opzichter van beroep, die een bronzen medaille krijgt. Roelofs werkt al zo'n 25 jaar voor vader en zoon Salm. Salm geeft bij de uitreiking aan veel van hem geleerd te hebben: van zijn ervaring, praktische kennis en ondervinding. Salm laat niet na op te merken dat het zijn medebestuurders waren die Roelofs als kandidaat naar voren hadden geschoven. Hij had zelf ook aan Roelofs gedacht maar hem niet willen voordragen ter wille van de onpartijdigheid. Hij was dan ook verheugd toen zijn medebestuurders de goede naam en bekwaamheid van Roelofs ook onderkenden.[760] Tenslotte neemt C. Muysken het woord en dankt de voorzitter voor zijn optreden en spreekt de hoop uit dat Salm nog lang als voorzitter blijft optreden. Een warm applaus volgt.[761]

Op de mei-vergadering van 1903 wordt Salm opnieuw bij acclamatie herkozen tot voorzitter. Dit gebeurt op voorspraak van prof. J.F. Klinkhamer. Hij merkt op dat Salm niet zoals zijn voorganger, de heer C. Muysken, een geharnaste ridder is die namens de MBB 'in het krijt' treedt. Salm is juist iemand die steeds op de meest juiste wijze in het belang van de MBB werkt. Omdat de Maatschappij dit moet waarderen, stelt Klinkhamer de herverkiezing bij acclamatie voor. De vergadering geeft hieraan haar luide goedkeuring.

Salm is door de woorden getroffen, juist omdat hij een onaangename periode achter de rug heeft. Het is hem een bijzonder genoegen dat juist Klinkhamer die woorden uitspreekt. Indien de leden het wensen dan zal hij het voorzitterschap opnieuw voor een jaar aanvaarden. Daarbij spreekt hij de hoop uit dat hij op medewerking van de leden kan blijven rekenen en dat zij hem het vertrouwen blijven schenken. Zijn woorden ontmoeten tekenen van goedkeuring.[762] En passant wordt Salm benoemd als commissielid voor het uitschrijven van een prijsvraag voor het

---

757 Anoniem 1901d, p. 175. Voor diploma vanwege deelname, d.d. augustus 1901 zie : SAA, archief 1315, 54A.

758 Anoniem 1902a, p. 316.

759 Rieber 1902, pp. 433-437.

760 Rieber 1902, p. 446; Zie ook Anoniem 1903c, p. 183.

761 Rieber 1902, p. 446.

762 Anoniem 1903a, p. 306.

ontwerp voor het Vredespaleis.[763] Die commissie treft de voorbereidende maatregelen zoals het opstellen van schetsplannen en het ontwerpprogramma. Vanwege die betrokkenheid verklaren de leden van de commissie later niet te zullen deelnemen aan de wedstrijd.[764]

Salm maakt verder dat jaar deel uit van commissies die huldeblijken brengen aan de schilder Josef Israëls (1824-1911) en de decoratieve kunstenaar en docent A. Le Comte (1850-1921).[765] Op 27 januari 1904 viert Josef Israëls zijn tachtigste verjaardag in de Pulchri studio te 's-Gravenhage. Omdat P.J.H. Cuypers verhinderd is door familieomstandigheden neemt Salm, namens het *Comité van Architecten en Beoefenaars der Decoratieve Kunsten* de honneurs waar. In een hartelijke toespraak wordt Israëls gehuldigd en krijgt hij een oorkonde aangeboden.[766] Bij het huldeblijk aan A. Le Comte in 1904 is Salm op de dag zelf afwezig, mogelijk vanwege ziekte.[767] Tenslotte vertegenwoordigt Salm de MBB bij de herdenking van het 25-jarig bestaan van Kunst-Nijverheid-Teekenschool Quellinus te Amsterdam, op 30 maart 1904.[768]

Op 18 mei 1904 te Amsterdam wordt op voorstel van F.H. van Etteger, Salm opnieuw bij acclamatie herkozen als voorzitter onder algemene toejuiching van de aanwezigen. Salm wil de benoeming aannemen indien men genoegen wilt nemen met hetgeen hij voor de MBB uitricht. Hij belooft daarbij zijn best te blijven doen. De mededeling ontlokt applaus.[769] Voornaamste punt van de vergadering is het na een langdurige discussie vaststellen van de nieuwe honorariumtabel.[770] Verder dat jaar acteert Salm als jurylid op het congres voor de Nederlandsche Vereeniging tot Bevordering van Kunstnijverheid, gehouden van 1 augustus tot en met 25 september 1904.[771]

Op 24 mei 1905 vertegenwoordigt Salm voor een van de laatste keren de MBB bij de begrafenis van E. Gugel (1832-1905), de bekende oud-hoogleraar uit Delft.[772] In de algemene vergadering van 30 mei 1905 is Salm vanwege statutaire beperkingen niet herkiesbaar. De avond ervoor heeft Salm in kleine kring al afscheid genomen van het hoofdbestuur. In de vergadering dankt hij de leden voor 'hulp en steun, en de aangename wijze van omgang'.[773] C.B. Posthumus Meyjes noemt het vertrek van Salm een groot verlies, een man die 'al zijn tijd en kracht' aan de MBB gaf. Een groot applaus volgt. Hij dankt Salm voor alles wat hij voor

763 Salm en Rieber 1903, p. 281 en Anoniem 1904f, pp. 233-234.

764 Knuttel, Muysken, Peters en Salm 1905, p. 515.

765 Anoniem 1904f, p. 234.

766 Anoniem 1904c, p. 58.

767 Anoniem 1904f, p. 234.

768 Anoniem 1904f p. 234. Salm kent Le Comte in ieder geval van Villa Casparus (1897-1901) waarin Le Comte de gebrandschilderde ramen in de lichtkoepel van de villa verzorgt. Daarnaast traden ze samen ook op als jurylid bij prijsvragen.

769 Rieber 1904a, p. 408.

770 Zie ook: Rieber 1904b, pp. 434-436.

771 Hij ontvangt een diploma met plaquette, voor diploma: SAA, archief 1315, 54A.

772 Anoniem 1905d, p. 271.

773 Anoniem 1905b, p. 471.

de MBB heeft gedaan, openbaar en achter de schermen. De spreker geeft hem hulde voor de aanwas van honderd nieuwe leden gedurende zijn voorzitterschap, dankzij zijn inzet en een gevolg van zijn tact en karakter.[774]

Vervolgens wordt Ed. Cuypers bij acclamatie tot voorzitter benoemd. Salm wenst hem veel geluk maar komt ook met een advies. Hij merkt op dat de MBB soms slagen krijgt en ook terug moet slaan maar dat men goed moet bedenken wat men doet: hij heeft het soms ook anders gewild, maar steeds moet getracht worden de vriendschappelijke verhoudingen met de andere verenigingen te onderhouden en te verbeteren. Hij hoopt het hoofdbestuur te blijven zien. Daarnaast neemt hij de hulde voor de toename van de leden niet namens hemzelf maar namens het hele bestuur aan. Cuypers is verwonderd en verrast, door de keuze van de leden en door de woorden van Salm. Hij is getuige geweest van de sympathie van de leden voor Salm en zijn karakter, een dergelijk meegaand karakter heeft hijzelf niet. Het buigzame en sympathieke van Salm mist hij, maar hij heeft zich toch laten overtuigen om voorzitter te worden. Daarbij geeft hij meteen aan dat voor korte tijd te willen doen, omdat hij graag ziet dat Salm snel weer voorzitter wordt. De woorden van Cuypers worden met applaus begroet.[775]

Iets later in de vergadering neemt de voorganger van Salm, Muysken het woord. Hij geeft aan dat, toen hij acht jaar geleden Salm vroeg voorzitter te worden, hij van die daad veel genoegen heeft gehad. Posthumus Meyjes en hij vonden hem destijds de aangewezen persoon. Een verassing voor Salm destijds, maar Muysken was blij dat hij het wilde doen, vooral in de moeilijke periode waarin Salm voorzitter werd. In het intieme samenzijn, waar Muysken bij was, viel voor het eerst de term 'vredes-president', en Muysken herhaalt dat hier nu weer. Salm is een vredes-president, dankzij een grote mate van de nodige 'bonhomie en lankmoedigheid'. Het kan niet voldoende gewaardeerd worden wat Salm allemaal voor de MBB gedaan heeft: hij heeft op het juiste moment opgetreden en indien nodig krachtig de belangen van de MBB behartigd. Muysken ziet Salm dan ook graag terugkeren. Salm dankt Muysken voor zijn woorden en geeft aan dat de hulde niet om zijn persoon gaat maar om het hoofdbestuur: zij doen het samen.[776]

4.3. **Terug in het bestuur** (periode 1906 -1907)**: stilte voor de storm**

Op dinsdag 29 mei 1906 wordt Salm opnieuw in het hoofdbestuur gekozen met 97 van de 106 geldig uitgebrachte stemmen. Bij de benoeming van de Commissie van stemopneming neemt J.H. Leliman het woord en stelt voor aan de vergadering om Salm bij acclamatie tot voorzitter te kiezen. Een warm applaus volgt. Salm wil na rijp beraad het voorzitterschap weer op zich nemen. Hij verwijst daarbij naar de afspraak die met Ed. Cuypers gemaakt is om zich

774 Anoniem 1905b, p. 471.

775 Anoniem 1905b, pp. 471-472, zie ook Anoniem 1906c, p. 278.

776 Anoniem 1905b, p. 472,

na een jaar weer ter beschikking te stellen. Salm had gehoopt dat Cuypers die afspraak zou zijn vergeten: Cuypers wil echter geen voorzitter meer zijn. Salm krijgt dan ook applaus als hij aangeeft de plaats van de voorzitter te willen innemen. Cuypers uit zijn dankbaarheid voor dit besluit en geeft aan overtuigd te zijn van diens ambitie om het voorzitterschap te vervullen met de van hem bekende zorg.[777]

De algemene vergadering op 29 mei 1907 vindt zonder Salm plaats: hij is dan in het buitenland. Voor het verloop maakt het niet zoveel uit. Salm wordt bij acclamatie, op voorstel van de heer C.B. Posthumus Meyjes herkozen. Het was alleen nog even de vraag of Salm de benoeming zou willen aanvaarden.[778] Verder is Salm, samen met de vice-voorzitter en secretaris, op 30 juli 1907 aanwezig bij het leggen van de eerste steen van het Vredespaleis.[779]

In 1907 protesteert de redactie van het *Bouwkundig Weekblad*, waaronder ook Salm, tegen de aantijgingen van jhr. mr Victor de Stuers (1843-1916), die in de Tweede Kamer met een interruptie bij de behandeling van de staatsbegroting een subsidie van NLG 1.000 voor de MBB van tafel weet te krijgen. Hij zet de MBB weg als een vereniging waar niet alleen architecten maar ook 'steenbakkers en wellicht koekbakkers' lid van zijn.[780] De Stuers raakt hierbij een gevoelige snaar. De redactie van het *Bouwkundig Weekblad* reageert diplomatiek. Zij meent dat voor de spottende uitlatingen van De Stuers geen plaats is. Weliswaar zijn ook andere beroepsgenoten dan architecten lid van de MBB maar dat is al zo sinds 1842. Daarnaast hebben de architecten altijd de leiding gehad. De opmerkingen zijn dan ook ongefundeerd. Ze hopen dat De Stuers terugkomt op zijn uitlatingen en laten de zaak verder rusten.[781] De redactie van *Architectura* gooit echter de knuppel in het hoenderhok door op te merken dat inderdaad iedereen lid kan worden bij de MBB zoals aannemers, steenbakkers en agenten in bouwmaterialen. Dat levert het 'slappe geestelijke leven' op bij de MBB en dat is ongewenst. De oplossing is een fusie van beide verenigingen met als voorwaarde dat alleen beoefenaars van de bouwkunst stemhebbend lid kunnen worden na een 'deugdelijke proeve van bekwaamheid'. De pogingen daartoe zijn echter volgens de redactie altijd mislukt door toedoen van het bestuur van de MBB, hoewel diverse bestuursleden en de voorzitter Salm voor een dergelijke fusie zijn. Zelfs Salm erkent dat Architectura et Amicitia niet verder kon gaan.[782] Kortom aan Architectura et Amicitia lag het niet, het waren de leden van MBB die een fusie tegenhielden. De hele affaire benadrukt andermaal de noodzaak van een koerswijziging bij de MBB richting een vakvereniging voor architecten. Daar moet echter wel de achterban van de MBB van overtuigd worden.

---

777 Anoniem 1906f, p. 384.

778 Anoniem 1907i, p. 360, zie ook Anoniem 1907b, p. 406.

779 Anoniem 1907e, p. 489.

780 De redactie 1907, pp. 803-804.

781 De redactie 1907, pp. 803-804 en Anoniem 1908o, pp. 3-4.

782 Anoniem 1907f, p. 420 en Redactie *Architectura et Amicitia* 1907, pp. 423-424. Het bureau van de redactie van *Architectura et Amicitia* bestaat op dat moment uit H.P. Berlage als voorzitter en H. Walenkamp, A.J. Joling, W. Kromhout Czn., A. van Baalen, J. Roosing jr. en Jos Herman als leden.

4.4. De reorganisatie van 1908: Salm en de oprichting van de Bond van Nederlandsche Architecten

Het jaar begint slecht voor Salm. Op 1 januari 1908 ontvangt hij bericht dat de trouwe algemeen secretaris van de MBB, C.T.J.L. Rieber, is overleden. Salm schrijft voor de MBB een persoonlijk afscheid.[783] Rieber was de man die sinds zijn aantreden optrad als 'zijn' secretaris van het bestuur van de MBB en bij het overlijden van zijn vader een in memoriam schreef. Salm houdt namens de MBB bij de begrafenis een toespraak waarin hij zijn vertrouwelijke band met Rieber benadrukt. In het verslag hiervan wordt Rieber zelfs aangeduid als 'zijn besten vriend en steun'.[784] Het kan niet anders dan dat door het langdurig samenwerken in de loop van ruim elf jaar een intensieve band tussen de beide mannen is ontstaan. Het overlijden van Rieber zal Salm dan ook als een persoonlijk verlies ervaren hebben. Het overlijden van Rieber had niet op een slechter moment kunnen plaatsvinden. Het zou namelijk een zwaar jaar voor Salm worden.

Op zaterdag 7 maart 1908 verschijnt in het *Bouwkundig Weekblad* een afdruk van een oproep van een groep van vijfentwintig architecten, waaronder Salm, voor een bijeenkomst op 29 februari 1908 in Utrecht die al enige tijd de architectenwereld in beroering brengt. Het doel is namelijk het vormen van een speciale vakbond van architecten om zo de belangen van de architecten te kunnen behartigen. Daartoe moeten de leden zoveel mogelijk samenwerken. Naast Salm wordt de oproep gedaan door G. van Arkel, K. P.C. de Bazel, H.P. Berlage Nz., Jos. Th. J. Cuypers, L.C. Dumont (1865-1935), H. Evers, Jac. van Gils, J. Ingenohl, H.G. Jansen (1859-1934), A.J. Joling (1857-1934), Paul J. de Jongh, F.M.L. Kerckhoff (1858-1911), W. Kromhout Cz., J.H.W. Leliman, L.M. Moolenaar, C.W. Nijhoff, J.E. van der Pek (1865-1919), C.H. Peters, C.B. Posthumus Meyjes, J.A. van Straaten jr., Jan Stuyt (1868-1934), H.J.M. Walenkamp, J.J. Weve (1852-1942) en A.W. Weissman. [785] De bond is bedoeld voor architecten: aannemers of handelaren worden nadrukkelijk uitgesloten. De belangenbehartiging van architecten staat voorop. Als lid is welkom iedere Nederlandse architect van 28 jaar en ouder en met minimaal drie jaar werkervaring.[786]

De constituerende vergadering op 29 februari 1908 in het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats in Utrecht wordt drukbezocht door 27 architecten.[787] Een

---

783 Salm 1908d, pp. 1-2.

784 Anoniem (Salm G.Bzn, A.) 1908c, pp. 18-19: Hoewel anoniem geplaatst (redactioneel) blijkt uit de inhoudsopgave voor 1908 dat Salm de schrijver is.

785 Anoniem 1908b, p. 74.

786 Anoniem 1908b, p. 75.

787 Te weten: G. van Arkel, K.P.C. de Bazel, H.P. Berlage Nz., L.J.P. Kooken, Ed. Cuypers, Jac. van Gils, C.N. van Goor, Joseph Herman, P.J. Houtzagers, Jonas Ingenohl, H.G. Jansen, A.J. Joling, Paul J. de Jongh, W. Kromhout Cz., Foeke Kuipers. J.H.W. Leliman, J.J. van Nieukerken, Albert Otten, B.J. Ouëndag, J.E. van der Pek, W.F.C. Schaap, J.P. Stok Wz., J.A. van Straaten Jr., Jan Stuyt, J. Verheul Dz., H.J.M. Walenkamp en A.W. Weissman.

groep van zesentwintig architecten is niet aanwezig maar heeft wel van zijn instemming doen blijken, waaronder Salm. [788] Salm moet verstek laten gaan vanwege familieomstandigheden. Zijn afwezigheid wordt alom betreurd. [789]

De handtekening van Salm, alsmede van L.C. Dumont, onder de oproep en de steunbetuiging is opvallend. Salm is niet de minste, hij is immers voorzitter van de MBB en Dumont is bestuurslid. Beide heren tekenen later aan dat aan de handtekening niet te veel waarde moet worden gehecht: hij is immers gezet voordat het gedrukte programma van de Bond bekend was. Zij hebben alleen willen instemmen met de oprichting van een vakbond die zich nadrukkelijk niet zou bezighouden met kunst. Ter verdediging verwijzen ze dan ook naar diverse brieven en uitlatingen van betrokkenen. [790] Het tekent de haast en rommeligheid waaronder de Bond tot stand komt. Het geeft ook de tweestrijd aan waarin Salm verkeerde. Enerzijds heeft hij sympathie voor de ontwikkeling van een beroepsvereniging. Anderzijds is hij benauwd dat een nieuw opgerichte bond het ledenbestand van de MBB zal doen uithollen. [791] Die angst herhaalt hij later nog eens in een bestuursvergadering. Hij spreekt dan ook de wens uit dat waar de Bond en de MBB zich op elkaars terrein zouden begeven, dit in gemeenschappelijk overleg zal zijn en dat dit mag leiden tot meer begrip om uiteindelijk zelfs te komen tot een fusie. [792] Salm heeft hier een vooruitziende blik.

Voor de eerste vergadering treedt K.P.C. de Bazel op als voorzitter. In zijn openingstoespraak merkt hij op dat op het gebied van de bouwkunst voldoende algemene werkzaamheid is maar dat de speciale stem van de architect ontbreekt. Hij meent dat het dringend wenselijk is dat een lichaam gaat optreden als de speciale vertegenwoordiging van de belangen van het architectenberoep naast de al bestaande algemene bouwkunstlichamen. Met algemene stemmen wordt besloten tot de oprichting van de 'Bond van Nederlandsche Architecten', met als statutaire zetel Amsterdam. Als voorlopig bestuur wordt gekozen: J. van Arkel, J. Ingenohl en W. Kromhout Cz. te Amsterdam, K.P.C. de Bazel te Bussum, A.W. Weissman te Haarlem en Jac. van Gils en J. Verheul Dzn. te Rotterdam. [793]

De oprichting van de 'Bond van Nederlandsche Architecten' kwam niet zomaar uit het niets. Al jaren bestaat de roep tot samenwerking, niet alleen de roep om een 'Nederlandsche Architecten Bond' maar ook voor een 'Bond van Nederlandsche Bouwkundige Vereenigingen'.

---

788 De overige sympathisanten zijn: P.J.H. Cuypers, Jos. Th.J.Cuypers, L.C. Dumont, H. Evers, J.F.L. Frowein, A.D.N. van Gendt, L.C. Hezenmans, F.L.M. Kerckhoff, J.F. Klinkhamer, D.E.C.Knuttel, H.H. Kramer, J. Limburg, D.A.N. Margadant, J.H.A. Mialaret, L.M. Moolenaar, Nic Moolenaar, C.W. Nijhoff, C.H. Peters, C.B. Posthumus Meyes, H.A. Reus, Th. G. Schill, J.A.G. van der Steur. J.H. Tonnaer, Jan van der Valk en J.J. Weve.

789 Anoniem 1908f, p. 162.

790 Anoniem 1908f, p. 166, zie ook Van der Linden 1958, p. 241.

791 A.S. 1908a, p. 188 alsmede Van der Linden 1958, p. 241.

792 A.S. 1908b, pp. 293-294.

793 Anoniem 1908b, pp. 75-76.

Dit levert tal van discussies op in de bouwkundige wereld zonder dat het echt tot iets leidt.[794]

In 1906 is de MBB zelf in afwachting van het reorganisatievoorstel van de 'commissie voor wetsherziening' naar aanleiding van een motie op 10 mei 1906 ingediend door J.J. van Nieukerken, C.B. Posthumus Meyjes en P.A. Weeldenburg (1849-1912) voor de vergadering van 30 mei 1906, waarin specifiek om belangenbehartiging voor de architecten werd gevraagd binnen de bestaande MBB.[795] Besloten wordt tot een meer uitgewerkt voorstel.[796] Het verzoek wordt vervolgens geparkeerd door de voorzitter Ed. Cuypers, die Salm voor een jaar had afgelost in verband met wettelijke bestuurstermijnen, in de commissie voor wetsherziening die toch al aan de slag moest voor herziening van de statuten. Erg veel haast hebben ze niet want de commissie voor wetsherziening geeft in november 1907 pas haar werk aan een jurist. [797]

Op 23 december 1907 hebben Salm en A.W. Weissman overleg over wat die wijzigingen zouden moeten inhouden. De suggestie is dat beide heren geen grote verwachtingen hebben van het werk van de commissie voor wetsherziening. Kernpunt is tegemoet te komen aan de bezwaren van een groep leden die wil dat alleen architecten stemrecht hebben inzake onderwerpen, inzake bouwkunst en het architectenberoep. Zo zou de MBB worden hervormd tot een vakvereniging van architecten. [798] In een vervolgafspraak ten huize van Salm met de secretaris van de commissie voor wetsherziening, De Clercq, wordt het voorstel van Salm en Weissman in overeenstemming gebracht met het reeds gedane werk van de commissie.[799] Vervolgens lijkt Salm naar bestuurlijk draagvlak te zoeken. Samen met Weissman bespreekt hij de definitieve voorstellen met de voorzitters van Architectura et Amicitia alsmede van Bouwkunst en Vriendschap, de voorzitter en secretaris van de commissie voor wetsherziening, enkele leden van het bestuur, oud-voorzitter Muysken en oud voorzitter van de afdeling Amsterdam van de MBB, C.B. Posthumus Meyjes. Dit lukt uiteindelijk niet, mede omdat de gesprekspartners zich niet goed hebben kunnen voorbereiden.[800] Daarbij geeft H.P. Berlage als oud voorzitter van Architectura et Amicitia en lid van de MBB aan dat hij niet mee wenst te werken aan de gesprekken betreffende de reorganisatie.[801]

De leden zien het voorstel in ieder geval niet zitten en stemmen in een vergadering gehouden op 20 januari 1908 tegen het voorstel. Zij verwachten van het voorstel van Salm en Weissman slechts een verdere achteruitgang van de leden.[802] Naar aanleiding van de vergade-

---

794 Zie bijvoorbeeld Van Ameyden van Duym jr., De Bruyn, Braat, e.a., 1898, pp. 209-210; Cuijpers 1898b, pp. 226-227, en Salm en Rieber 1898, pp. 369-372.

795 Anoniem 1906e, pp. 277-278.

796 Anoniem 1907g, p. 322.

797 Anoniem 1908m, p. 89 en Anoniem 1908f, p. 162.

798 Anoniem 1908m, p. 89.

799 Anoniem 1908f, p. 162.

800 Anoniem 1908f, p. 162.

801 Anoniem 1908f, pp. 162-163, en A.S. 1908a, p. 188.

802 Anoniem, 1908m, p. 89.

ring overlegt het bestuur van de Maatschappij op 21 januari 1908. Op dezelfde dag komen de initiatiefnemers van de vakvereniging van architecten bijeen onder leiding van J. Ingenohl. Weissman, schriftelijk hiertoe uitgenodigd op 18 januari, is ook aanwezig: hij wil meedoen mits geen concurrentie aan de MBB wordt aangedaan.[803] Hij probeert daarbij nog een toezegging te krijgen van het hoofdbestuur om de noodzakelijk geziene wijzigingen geaccepteerd te krijgen. Het zou dan immers de beoogde vakvereniging overbodig maken.[804] Weissman krijgt daarop een wijfelende reactie van het bestuur: zij kan formeel niet reageren omdat de commissie voor wetsherziening nog geen advies heeft uitgebracht en uiteindelijk dienen de leden te beslissen. Salm kan alleen enkele hoofdpunten met Weissman bespreken.[805] Het kenmerkt Salm: hij had hier als voorzitter zijn bestuurlijk gewicht in de schaal kunnen leggen en Weissman een toezegging kunnen doen. Salm is daar echter de man niet naar, gericht als hij is op consensus. Door de wijfelende reactie van het bestuur kan Weissman dan ook slechts aan de initiatiefnemers mededelen dat hij meent dat ook na een reorganisatie de MBB niet in staat zal zijn de belangen van een vakbond voor architecten te kunnen behartigen. Door die aarzelende houding is een kans om de MBB te hervormen op dat moment verkeken.[806] De initiatiefnemers weten genoeg en storten zich vol overgave op de oprichting van de Bond.

Vervolgens is Salm op 3 februari 1908 aanwezig bij een vergadering van de commissie voor wetsherziening waarin de voorstellen worden overgenomen om de architecten een bijzondere positie binnen de MBB te geven: zij komen de initiatiefnemers van de Bond dus tegemoet in hun eisen. Weissman wordt van een en ander door Salm op 'vriendschappelijke wijze' op de hoogte gehouden.[807] Het weerhoudt Weissman en Van Arkel er niet van om door te gaan met de voorbereidingen van de oprichting van een vakbond. Zij menen dat architecten zich ook moeten organiseren, net als de aannemers en opzichters, om hun belangen te behartigen en om zo een vuist te kunnen maken tegen de bonden van aannemers en opzichters. Zij zien daarbij nadrukkelijk geen taak weggelegd voor de bestaande verenigingen zoals de MBB, Architectura et Amicitia en Bouwkunst en Vriendschap: die hadden immers aannemers en opzichters onder de stemgerechtigde leden.[808]

Op 10 februari 1908 komen de ondertekenaars van de concept-circulaire bijeen op het bureau van architect P.J.H. Cuypers.[809] In deze bijeenkomst wordt besproken wie wel en niet lid mag worden en aan wie de tekst van de circulaire toegezonden moet worden. Salm stelt nadrukkelijk de vraag of een dergelijke vakbond niet gevaarlijk zou zijn voor de MBB. De

803 Anoniem 1908f, p. 163.

804 Anoniem, 1908m, p. 89.

805 Zie redactionele opmerking 2 bij: Weissman 1908, p. 226.

806 Anoniem 1908m, p. 90.

807 Anoniem 1908f, p. 163 en Anoniem 1908k, p. 209.

808 Anoniem 1908f, p. 163.

809 H. Evers, C.H. Peters en J. Stuyt kunnen niet aanwezig zijn en L.C. Dumont, Jac. van Gils, J. Ingenohl, F.L.M. Kerckhoff, W. Kromhout Cz., L.M. Moolenaar, C.B. Posthumus Meyjes en J.J. Weve zouden nog een uitnodiging krijgen om de circulaire te ondertekenen, zie Anoniem 1908f, p. 163.

aanwezigen antwoorden dat dat niet de bedoeling is.[810] Dit blijkt eveneens uit de brieven die worden verzonden aan beoogde ondertekenaars.[811]

Vervolgens verschijnt voor de vergadering nog een open brief waarin gewezen wordt op de mogelijkheid dat de MBB zich nog wel kan omvormen tot een vakbond voor de architectleden. Daarnaast wordt opgemerkt dat vooral geen concurrerende vereniging moet worden opgericht.[812] Het mag allemaal niet meer baten. Op 29 februari 1908 is de oprichting van de Bond van Nederlandsche Architecten (BNA) een feit.

Die snelheid verrast het bestuur van de MBB en die probeert de schade te beperken, mede onder druk van diverse leden die een gevaar ziet in de opgerichte BNA.[813] Salm meent dat voorbijgegaan wordt aan het feit dat sommige leden slechts onder voorbehoud van hun instemming hebben doen blijken. Daarnaast is geen acht geslagen op diverse brieven die zijn verzonden aan betrokkenen. Salm stuurt dan ook een brief aan de initiatiefnemers waarin hij waarschuwt voor een overhaast besluit. Hij is bang dat de nieuwe vakbond een concurrent wordt van de bouwverenigingen in het algemeen maar met name voor de MBB. Daarnaast verzoekt hij ook het oordeel af te wachten van diegene die dat nog niet hebben gegeven. Tenslotte zoekt hij steun voor het voorstel om de wetsherziening van de MBB af te wachten en tot die tijd geen statuten van de BNA vast te stellen.[814] Hij hoopt natuurlijk dat een eventuele wetsherziening die tegemoet komt aan de wensen van de initiatiefnemers van de BNA, de BNA volledig overbodig maakt. Ook H. Evers en J.F. Klinkhamer waarschuwen voor uitholling van de bestaande verenigingen: de BNA moet van de Bouwkunst verre blijven.[815]

Verder belegt het bestuur van de MBB op woensdag 11 maart 1908 om 11.00 uur in het American Hotel te Amsterdam een vergadering met de commissie voor wetsherziening. Belangrijkste discussiepunt is hoe de nieuw opgerichte BNA zich gaat verhouden tot de MBB. Salm bespreekt hoe de BNA tot stand gekomen is als een teken van de tijd én waarbij de initiatiefnemers geen plek zagen binnen de bestaande verenigingen. De vraag die dan ook voorligt is of de MBB inderdaad geen vakbond kan worden, wat veel leden toch wensen. Daarnaast dient besproken te worden wat dan de verhouding wordt tot de BNA in het geval de MBB geen vakbond mocht worden,.[816] Die middag worden de statuten en huishoudelijk reglement volledig aangepast aan de punten van de BNA. Alle bezwaren uit de januari-vergadering zijn als sneeuw voor de zon verdwenen.[817] Deze ommezwaai wordt sterk bekritiseerd. De MBB wordt

---

810 Anoniem 1908f, p. 163.

811 zie brief van A.W. Weissman d.d. 12 februari 2008 aan L.C. Dumont in: Anoniem 1908f, p. 166.

812 Anoniem 1908f, p. 163.

813 Anoniem 1908f, p. 161.

814 Anoniem 1908f, p. 165; Salm wordt daarin gesteund door een deel van de leden, zie: Anoniem 1908i, p. 168.

815 Anoniem 1908f, p. 165. Die kritiek herhalen zij nadat zij de ontwerpstatuten hebben ontvangen, zie: Evers en Klinkhamer 1908, p. 364.

816 Anoniem 1908f, p. 166.

817 Anoniem 1908m, p. 90.

geadviseerd nu niet overhaast en onder druk van de omstandigheden ondoordachte beslissingen te nemen. De MBB moet zich houden aan haar centrale taak: het bevorderen van de bouwkunst. Daarbij is het niet wenselijk dat frictie ontstaat tussen de twee categorieën leden die de MBB van origine kent: enerzijds de architecten en anderzijds de aannemers, tekenaars en opzichters. Men voorziet een ongewenste klassenstrijd, een klassenstrijd die men graag aan de BNA laat.[818] Men ziet een duidelijke rolverdeling: de MBB is er voor de verdediging van de kunst, de BNA voor de vakbelangen van de architecten. Het wordt dan ook betreurd dat de MBB toch probeert om zich te hervormen tot een vakvereniging.[819] Door de oprichting van de BNA is dat feitelijk een gepasseerd station. De wens wordt dan ook uitgesproken dat de BNA vanaf nu haar eigen plan trekt, omdat er nog zoveel werk is te verzetten voor de architecten. Deze zienswijze wekt weer reactie op.[820] De spanning zal uiteindelijk niet minder geworden zijn zodra de ontwerp statuten van de BNA worden gepubliceerd. De BNA kiest niet alleen voor de behartiging van de belangen van het architectenberoep maar ook voor bestudering van de belangrijkste vraagstukken op het gebied van de bouwkunst.[821]

Met name A.W. Weissman speelt een dubbelrol bij de oprichting van de BNA. Dit komt hem op kritiek te staan. Dit is dan ook de reden dat hij zich meent te moeten verdedigen met een ingezonden stuk in het *Bouwkundig Weekblad*. Salm vindt dat niet nodig. Hij ziet dat als een herhaling van zetten in een commentaar dat hij schrijft in het *Bouwkundig Weekblad*. Wel neemt Salm hem deels in bescherming. Enige kritiek schemert door in het dienen van twee heren: dat had Weissman anders moeten doen. Als voorbeeld geeft Salm de positie van Berlage, die verkoos niet mee te werken aan het overleg binnen de MBB inzake de wetsherziening. Dat vindt Salm correcter.[822] Het tekent de loyaliteit van Salm en zijn gerichtheid op consensus.

Op dinsdag 12 mei 1908 begint de algemene vergadering waarin de MBB de voorgestelde statutenwijziging aan haar leden voorlegt. 42 Leden zijn aanwezig inclusief het erelid, C. Muysken.[823] Salm heet de aanwezige welkom en wijst de leden op de bijzondere betekenis van deze vergadering. Omdat de afgelopen maanden uitgebreid aandacht is geweest voor de statutenwijziging, zowel in woord als geschrift, zal Salm de wijzigingen thans niet verder toelichten. Hij gaat ervan uit dat iedereen op de hoogte is en zijn mening wel heeft gevormd. Tevens merkt hij op dat de pers niet wordt toegelaten. Het gaat immers over huishoudelijke zaken van de MBB.[824]

Bij het voorstel is ernaar gestreefd om met alle verlangens rekening te houden, zelfs de laatste amendementen en wijzigingen die niet meer zijn gepubliceerd maar wel zijn rondgezonden. Salm wil vervolgens overgaan tot het stelselmatig behandelen van de wijzigingen.

---

818 Anoniem 1908m, p. 90, zie ook Weissman 1908, pp. 226-227.

819 Anoniem 1908m, p. 90.

820 Zie onder meer Van Goor 1908, pp. 206-208 en J.G. 1908a, pp. 208-209 en J.G. 1908b, pp. 228- 229.

821 Anoniem, 1908l, p. 363.

822 A.S. 1908a, p. 188, zie ook Anoniem 1908k, p. 209.

823 Anoniem 1908p, p. 357.

824 Anoniem 1908p, p. 357.

Een verzoek van Weismann om het vraagstuk van de belangenbehartiging apart te bespreken wordt door de vergadering niet gehonoreerd: hier is al genoeg over gesproken.[825]

De discussie ontstaat toch naar aanleiding van voorgestelde nieuwe artikel 1 van de statuten van de MBB. Afdeling Arnhem doet het voorstel om de behartiging van de vakbelangen van de architect duidelijk in de statuten te doen opnemen. De discussie spitst zich toe op de vraag of de MBB een vereniging is die de vakbelangen van de architect vertegenwoordigt dan wel een vereniging die de algemene belangen van alle bouwkunstenaars vertegenwoordigt en daarbij ook de belangen van de architecten, zoals zij altijd gedaan heeft. Salm merkt op dat onder de algemene belangen ook de belangen van de architect gevat moeten worden. Toch wil de vergadering dit duidelijk opgenomen zien in de tekst. De vergadering gaat akkoord met een geamendeerde versie van het voorstel van afdeling Arnhem. Tekstueel wordt de tekst zodanig aangepast dat de algemene belangen van de bouwkunstenaars en van de architecten op dezelfde hoogte komen te staan.[826] Uiteindelijk weet Salm verder de statutenwijziging zonder grote aanpassingen door de vergadering te krijgen. Alleen de vraag wie de splitsing van architect-leden en gewone leden gaat uitvoeren leidt nog tot beroering. Uiteindelijk krijgt het hoofdbestuur deze taak ter uitvoering, samen met enkele leden.[827]

Nadat de gewijzigde statuten zijn aangenomen, neemt C. Muysken als erelid het woord. Hij feliciteert de vergadering met het behaalde resultaat en brengt hulde aan de voorzitter die zich een jaar lang 'belangeloos en met bewonderenswaardige toewijding' ingezet heeft voor deze statutenwijziging. De leden, die het zelf benoemen als de 'ongemeene opoffering, zijner en toewijding' aan de MBB en haar belangen, kennen hem dan ook als dank de gouden medaille der MBB toe.[828] Een langdurig applaus volgt. Salm is verrast en dankt de vergadering. Hij is de vergadering zeer erkentelijk voor deze hoogst bijzondere onderscheiding. Hij merkt op dat, hoewel hij niet altijd de leiding heeft kunnen geven aan proces vanwege ziekte, hij toch verheugd is over het resultaat. Hij dankt daarbij diegenen die hem in het proces geholpen hebben.[829] De dag wordt afgerond met een gemeenschappelijk diner in het American Hotel, en een lezing van Leliman over renaissance villa's en parken in Italië, aangeboden door de afdeling Amsterdam.[830]

Uiteindelijk ontstaan zo twee verenigingen naast elkaar die hetzelfde belang nastreven, iets wat Salm altijd als onwenselijk heeft gezien. Het bestuur treedt de BNA echter welwillend tegemoet; ze doet een aanbieding om samen te werken.[831] Dit geheel in de lijn van Salm. De drang binnen de MBB om te moderniseren blijft, aangejaagd door een groep vooruitstre-

---

825 Anoniem 1908p, pp. 357-358.

826 Anoniem 1908p, p. 358.

827 Anoniem 1908p, p. 359. Het gevolg is goed te zien vanaf het jaar 1909 in bijlage 4: er ontstaat een nieuwe categorie architect-leden. Verder groeit de categorie buitengewone leden aanzienlijk.

828 Anoniem 1908p, p. 359. Zie ook verklaring d.d. 12 mei 1908, SAA, archief 1315, 40.

829 Anoniem 1908p, p. 359.

830 Anoniem 1908h, p. 375.

831 Anoniem 1908g, p. 676.

vende jongeren.[832] Dit resulteert in opnieuw een statutenwijziging enkele jaren later: alleen architect-leden hebben dan nog stemrecht.[833] Dit effent de weg voor een fusie, zoals Salm al had voorzien. Ter voorbereiding wordt een onderzoekscommissie ingesteld.[834] Uiteindelijk zou de fusie pas in 1919 gestalte krijgen.

Na een inspannend bestuursjaar zit Salm op vrijdag 18 september 1908 trots aan het hoofd van de tafel bij de lunch in de kegelbaan van de sociëteit in Zierikzee in het kader van de najaarsvergadering (zie afb. 4). Zoals zo vaak is Salm de grote gangmaker. Toch was het een zwaar jaar voor Salm. Hij is dan ook vastbesloten om zich niet meer herkiesbaar te stellen. Hij is inmiddels onafgebroken elf jaar voorzitter en bespreekt dan ook in de bestuursvergadering van 1 december 1908 dat het nu een mooi moment is om te stoppen. Hij is van mening dat een jeugdiger voorzitter gewenst is en kijkt om naar een moeilijke tijd. Salm heeft het over 'Indische jaren'. Het valt hem steeds zwaarder om het secretariaat te voeren, zorg te dragen voor het redigeren en laten verschijnen van de periodieken, het waarnemen van de administrateur, de herziening van de statuten, de honorariumtabel en de gehele reorganisatie. Bij de verjonging van de MBB hoort volgens Salm ook een nieuwe voorzitter.[835]

Het aanwezige bestuur protesteert en dringt aan op zijn aanblijven. Salm weigert. Het bestuur merkt op dat de MBB hem vroeger onverschillig was, maar hij zelf had gezegd dat de MBB hem in de loop van de tijd lief is geworden. Dat is juist de reden, in deze omstandigheden, om aan te blijven. Salm zwicht. Daarbij spreekt hij wel de hoop uit dat de bestuursleden terugkeren om hem te steunen. Als dat zo is wil hij nog wel één jaar door. Het bestuur geeft aan dat hij op hun hulp en steun kan rekenen. Enkele dagen later laat Salm weten, na overleg met zijn arts, dat hij toch op de mei-vergadering van 1909 zal terugtreden.[836] Uiteindelijk zou hij toch nog zes jaar voorzitter blijven.

4.5. **Tropenjaren: de professionalisering van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst** (1909-1914)

Vanwege de statutenwijziging in 1909 dient een splitsing te worden aangebracht tussen architectleden en gewone leden. De splitsing resulteert in 341 architect-leden en 246 gewone leden.[837] In verband met de statutenwijziging wordt ook een nieuw hoofdbestuur gekozen. Dit gaat niet zonder slag of stoot. Door onduidelijkheid over de kieslijsten ontstaat discussie: moet een kandidaat voor het bestuur al of niet vooraf zijn kandidatuur aanvaarden. Het leidt

832 Schaap 1909, p. 32.

833 Gratama 1911h, p. 274 en Gratama 1911f, pp. 272-273.

834 Gratama 1911j, p. 440.

835 Anoniem 1908n, pp. 966-967.

836 Anoniem 1908n, p. 967.

837 Zie ook bijlage 4 alsmede Anoniem 1909b, p. 232.

tot tweespalt binnen de vereniging.[838] Uiteindelijk voegt de vereniging zich naar de visie van het hoofdbestuur en kan onder meer Salm op 10 februari 1909 opnieuw gekozen worden in het hoofdbestuur.[839] Vervolgens wordt hij op 17 februari 1909 met nagenoeg algemene stemmen als voorzitter herkozen. Salm is zelf niet aanwezig, hij is ziek.[840] Een groot deel van de oude garde wordt in het hoofdbestuur herkozen, een enkeling is jong en nieuw.[841] De verjonging van de MBB vindt geen weerslag in het bestuur.

Voor de verkiezing van mei 1910 moet Salm volgens rooster aftreden. Hij is herkiesbaar. Vervolgens komt hij voor op nagenoeg alle kandidaatstellingslijsten die worden ingebracht.[842] Op woensdag 25 mei 1910 wordt Salm met 278 van de 285 geldige stemmen in het hoofdbestuur herkozen. Hij krijgt daarmee de meeste stemmen van alle kandidaten. Vervolgens moet worden overgegaan tot stemming over de voorzitter. Het aanwezige erelid Muysken vindt een stemming echter overbodig en stelt voor Salm bij acclamatie te herkiezen als voorzitter, aangezien hij de aangewezen persoon is. Salm stelt zich onder applaus weer beschikbaar.[843]

Als voorzitter neemt Salm aan menig commissie deel. Hij is sinds de reorganisatie van rechtswege voorzitter van de Commissie tot behartiging van de Vakbelangen van den Architect (ingesteld in 1909). De werkzaamheden in de commissie gaan zeer moeizaam. De visies lopen uiteen en niet ieder commissielid doet zijn huiswerk.[844] De commissie heeft mogelijk te veel onderwerpen op haar bord. De onderwerpen die een eigen commissie krijgen worden namelijk wel succesvol aangepakt zoals de Permanente Prijsvraag Commissie en de Commissie voor de herziening van de honorariumtabel (zie hierna), onderwerpen die ook de vakbelangen van de architecten betreffen.

Tevens wordt Salm bij de start in 1906 gekozen tot lid van Raad van Arbitrage voor de bouwbedrijven. De MBB is een van de constituerende verenigingen.[845] Hiervan wordt steeds vaker gebruik gemaakt, aldus het jaarverslag, zodat de werkzaamheden toenemen.[846] Salm

---

838 Schaap 1909, p. 32, Weissman 1909a, p. 47, Salm 1909, pp. 49-50, Weissman 1909b, p. 68, Cuypers 1909, pp. 68-69, Salm 1909a, pp. 73-77 (NB: de vergadering is niet op 10 januari maar op 10 februari 1909), zie Salm 1909b, p. 50, zie ook Anoniem 1910b, pp. 1-3.

839 Landré, Rood, Timmers, Ouëndag en De Groot 1909, p. 79. Salm krijgt de meeste stemmen van iedereen: 262 stemmen op 273 geldige stembiljetten.

840 J.G. 1909b, pp. 85-86, zie ook Anoniem 1909b, p. 232. Salm krijg 14 van de 15 uitgebrachte stemmen.

841 J.G. 1909b, pp. 85-86. De oude garde betreft: A. Salm, L.C. Dumont, W.J. de Groot, G.W. van Heukelom, D.E.C. Knuttel, B.J. Ouëndag en J. Verheul D. zn. Nieuw zijn J. Limburg en W.F.C. Schaap.

842 Anoniem 1910n, pp. 169 - 170.

843 Anoniem 1910l, p. 267.

844 Zie Anoniem 1910e, pp. 247-248 en Versteeg 1911, pp. 247-248.

845 Anoniem 1907g, p. 322. Voor een achtergrond van de totstandkoming zie: Hendrix 1920, pp. 134-137.

846 Deking Dura en Van Booven 1910, pp.358- 359, Deking Dura en Van Booven 1911, pp. 263- 265 en Anoniem 1912c, pp. 350-351; voor het jaar 1909 ging het om twee geschillen, voor 1910 en 1911 steeds om vijf geschillen. Voor elk geschil waarbij A. Salm moet optreden mag hij een salaris rekenen: zie brief d.d. 26 september 1911, rekeningboek 1891-1917, SAA, archief 1315, 45.

neemt ook deel aan de Commissie tot Herziening der Administratieve voorschriften en voor de uitvoering en het onderhoud van werken onder beheer van het Departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid, en hij neemt deel, op verzoek van B en W van de gemeente Zutphen, aan de Commissie ter beoordeling van gevels aan de Jacob Damsingel.[847] Daarnaast probeert Salm opnieuw aandacht te krijgen voor het auteursrecht op bouwwerken na op niets uitgelopen pogingen in 1904 en 1889. Hij doet dit door een schrijven aan de koningin, als de beschermvrouwe van de MBB.[848] Ook vanuit de Comité Permanent International des Architects Internationaux wordt hiervoor gepleit en dient hij als secretaris van het 'Hollandsche Comité' de motie die oproept tot betere bescherming van het auteursrecht onder de aandacht te brengen van de regering. Daarnaast verschijnt er een reeks artikelen in *Architectura* en *Bouwkundig Weekblad*, gewijd aan het auteursrecht, mogelijk geïnitieerd door Salm.[849]

Gelukkig is er ook nog ontspanning. Op donderdag 27 oktober 1910 is Salm in de versierde zaal van sociëteit 'Eendragt maakt Magt', dan nog aan de Oudedijk in Rotterdam-Kralingen. Hij woont daar de feestvergadering bij voor het zilveren jubileum (25 jaar) van vereniging Bouwkunst en Vriendschap. Hij biedt daarbij een oorkonde en een medaille aan.[850] Gezamenlijk wordt de tentoonstelling bezocht in de Kunstkring in de Witte de Withstraat. Een gezellig diner volgt met een feestavond met cabaret, satire, souper en veel drank en vertier waarna de feestvierders bij het krieken van de dag naar huis gaan.[851] Verder bezoekt hij, samen met J.H.W. Leliman, de vice-voorzitter, op 12 november 1910 het elfde lustrumfeest van Architectura et Amicitia.[852] Het avondprogramma wordt gehouden in Hotel American met een reünie en een feestmaaltijd. Om negen uur vangt het feest aan met een schimmenspel, geanimeerd souper en natuurlijk veel toespraken.[853]

Op 1 december 1910 overlijdt de oud-voorzitter van de MBB, J.H. Leliman. Salm spreekt namens de MBB aan de geopende groeve op 5 december 1910 op de Oosterbegraafplaats te Amsterdam. Salm benadrukt de grote verdienste van Leliman voor de MBB. Daarbij merkt Salm op dat hij veel steun van hem heeft ervaren als voorzitter en hij beschouwt Leliman ook

---

847 Zie Anoniem 1910f, pp. 232-234.

848 Salm en Gratama 1910c, p. 517.

849 Zie voor *Architectura* X. 1912a, pp. 190-193, X. 1912b, pp. 196-197 en X. 1912c, pp. 208-209 en voor *Bouwkundig Weekblad* X. 1912d, pp. 218-222 en X. 1912e, pp 239-243. Niet uit te sluiten is dat A. Salm auteur van het artikel is dan wel zeer betrokken is bij het opstellen daarvan. Niet alleen is hij secretaris van het 'Hollandsche Comité' van het Comité Permanent International des Architects Internationaux, de reeks van artikelen waren ook eerder verschenen in *Bouwkundig Weekblad* waar Salm in de redactie zit. Tenslotte is het laatste voorbeeld dat genoemd wordt in de voorbeelden van plagiaat zijn eigen voordeur aan de Weesperzijde 26, inclusief foto, zie X. 1912c, p. 209 en X. 1912e, p. 241.

850 Gratama 1910d, p. 531 en Gratama 1910c, p. 537.

851 Gratama 1910c, pp. 537-538.

852 Gratama 1911a, p. 236.

853 Anoniem 1910a, pp. 561-562.

als een persoonlijke vriend. [854] Hij kende Leliman al van kleins af aan. Ook zijn vader was een goede vriend van Leliman.

Op dinsdag 3 januari 1911 gaat Salm in het hoofdbestuur voortvarend van start. Hij wil toewerken naar een 'Federatie van bouwkundige verenigingen' die gezamenlijk de gemeenschappelijke belangen en verplichten met elkaar bespreken, maar wel elk hun zelfstandigheid bewaren. Hij juicht de oprichting van een federatie toe: het is zijn doel voor het jaar. Hij wil dit onderwerp dan ook nader onderzoeken en eventueel voorbereiden. Daarnaast vraagt een mogelijke contributieverhoging de aandacht. [855]

Op de algemene ledenvergadering van dinsdagavond 30 mei 1911 doet Salm het voorstel om P.J.H. Cuypers te benoemen tot erelid van de MBB. Volgens Salm is hij de nestor van de Nederlandsche architecten en had hij al lang erelid moeten zijn. Daarnaast wenst de MBB de man te eren die een zo belangrijk aandeel heeft gehad in de bevordering van de 'Nederlandsche bouwkunst'. De woorden van Salm worden met applaus begroet. [856] Cuypers aanvaardt het erelidmaatschap. [857] De tweespalt uit 1895, nu zo'n vijftien jaar geleden, lijkt te zijn vergeten. De strijdbijl is reeds lang begraven. Cuypers is ook zeer te spreken over Salm. Na toezending van een collectie *Bouwkundige Weekbladen* is P.J.H. Cuypers positief en merkt op: het *Bouwkundig Weekblad* is 'waarlijk zeer vooruitgegaan en kan met de beste thans wedijveren.' Verder merkt hij op dat onder het voorzitterschap van Salm 'alles zeer verbeterd' is en hij hoopt dan ook dat Salm nog lang bij de MBB werkzaam zal zijn. [858]

De volgende dag is Salm niet aanwezig vanwege drukke werkzaamheden ter voorbereiding van een reis naar Parijs. De vergadering wordt verder voorgezeten door J.H.W. Leliman. Op voorstel van de heer F.W.M. Poggenbeek (1860-1922) wordt Salm bij acclamatie tot voorzitter van het hoofdbestuur gekozen. De vice-voorzitter wenst de MBB geluk met de benoeming: de vele verdiensten van Salm en de wijze waarop Salm de belangen van de MBB behartigt, acht hij te bekend om ze nog eens te herhalen. Een daverend applaus volgt. [859] De vergadering wordt in de middag om twee uur voortgezet. Salm is dan aanwezig en neemt het applaus in ontvangst voor zijn herbenoeming. Bescheiden dankt hij met enkele woorden en gaat door met de agenda. [860]

Hij schetst de hervormingen sinds 1908 waaronder de scheiding van architect-leden en gewone leden en geeft aan dat de andere verenigingen dit ook moeten doen, wil er een vorm van samenwerking mogelijk zijn. Verwijzend naar de vergadering van het hoofdbestuur in januari uit hij de wens om te komen tot een federatie om de vakbelangen van de architecten beter te

---

854 Dat was wederzijds, zie brief d.d. 17 januari 1900, SAA, archief 1315,39, Anoniem 1910g, pp. 590-591, en De Jong 2001, p. 64.

855 Gratama 1911d, pp. 1-2.

856 Gratama 1911f, p. 270.

857 Salm en Gratama 1912a, p. 233.

858 Brief d.d. 23 juli 1911, SAA, archief 1315, 40.

859 Gratama 1911f, p. 271.

860 Gratama 1911f, p. 272.

kunnen behartigen. Dat idee werd toen niet ondersteund. Thans liggen nieuwe voorstellen op tafel waaraan ook Salm heeft meegewerkt. Ze zijn beter dan een eerder ingediend voorstel tot het instellen van een nieuw instituut; dat zou maar een scheuring veroorzaken van de MBB. De nieuwe voorstellen zijn beter en worden ook breed gedragen binnen de MBB. De bakens moeten worden verzet naar het getij, aldus Salm.[861]

De voorliggende voorstellen behelzen een versteviging van macht van de architectleden binnen de MBB. De voornaamste wijzigingen zijn dat gewone leden, buitengewone leden worden en dat alleen nog architect-leden een stem kunnen uitbrengen voor kandidaten van het hoofdbestuur.[862] De facto worden de gewone leden definitief op een zijspoor gezet. De commissie die de voorstellen heeft voorbereid en waarvan Salm deel uitmaakt, geeft ook in haar toelichting aan dat het bedoeling van het hoofdbestuur is om de MBB te hervormen tot een vakvereniging van architecten.[863] Daarnaast wordt een contributieverhoging voorgesteld. De architect-leden mogen meer gaan betalen, overeenkomstig de toename van hun rechten.[864]

Nadat Salm de voorstellen heeft toegelicht, is de vergadering aan het woord. Het gaat al snel om de principiële vraag of de MBB een vakvereniging moet worden dan wel een gemengde vereniging moet blijven. Menig spreker betreurt het dat de gewone leden hun stemrecht kwijtraken, hoewel daar zelden gebruik van gemaakt werd: zo ook op deze vergadering waarin de architect-leden de overhand hebben en de gewone leden het laten afweten.[865] Door menig spreker wordt ook de vergelijking getrokken met de BNA die al als vakvereniging bestaat. Uiteindelijk wordt met de strekking van de voorstellen met overgrote meerderheid ingestemd (30 tegen 5), waarna de voorstellen in zijn geheel onder luid applaus worden aangenomen. Salm zegt zeer ingenomen te zijn met het besluit en wenst de MBB geluk met de beslissing. Hij meent dat deze dag van buitengewone betekenis zal zijn voor de MBB.[866] De reorganisatie van 1908 was eindelijk afgerond. Salm had weliswaar zijn doel voor het jaar niet gehaald maar het was een belangrijke stap in een lang proces. De volgende stap was alweer in aantocht: een toekomstige fusie met de BNA.[867]

Inmiddels is de hoeveelheid correspondentie die hij moet verwerken als voorzitter zo uit de hand gelopen dat Bram een secretaris aanstelt om al het schrijfwerk in goede banen te leiden.[868] Daarnaast grijpt Salm diverse gelegenheden aan om saamhorigheid tussen de Nederlandse architecten te benadrukken. Zich realiserende hoe bijzonder het is dat Berlage furore maakt met lezingen in Amerika wil hij de aankomst van Berlage terug in Nederland

861 Gratama 1911f, p. 272.

862 Gratama 1911k, p. 194.

863 Rosenboom en Salm 1911, p. 222.

864 Gratama 1911k, p. 194.

865 Gratama 1911f, p. 273.

866 Gratama 1911f, p. 273. De statuten waarin de voorstellen zijn opgenomen en uitgewerkt, worden aangenomen in de september-vergadering van 1911: Gratama 1911i, p. 465.

867 Zie ook Gratama 1911b, pp. 325-326.

868 Brief d.d. 24 september 1911, SAA archief 1315, 15.

aangrijpen om hem feestelijk te verwelkomen en hem meteen te verzoeken voor de gezamenlijke vakgenoten een lezing te geven. Hij probeert daarvoor steun te werven bij de andere verenigingen zoals Architectura et Amicitia en de BNA.[869] Een en ander duurt langer dan gepland. Uiteindelijk wordt Berlage feestelijk onthaald na zijn aankomst.[870]

Aan het begin van 1912 spreekt Salm zich opnieuw uit voor nauwere samenwerking met de BNA. Gemeenschappelijk actie is volgens Salm het meest vruchtbaar. Hij spreekt dan ook de hoop uit dat dit streven naar eenheid spoedig succes zal hebben.[871] Salm spreekt verder zijn dank uit aan beide leden van het hoofdbestuur, J.H.W. Leliman, de vice-voorzitter en B.J. Ouëndag, en aan de algemeen secretaris J. Gratama, die wekelijks samen met hem de belangen bespreken van de MBB en de hoofdbestuursvergaderingen voorbereiden in de onofficiële 'commissie van voorbereiding'. Zij komen altijd woensdag om 14.00 uur bij elkaar in het gebouw van de MBB.[872] In dezelfde vergadering wordt Salm voorzitter van de feestcommissie die het 70- jarig bestaan van de MBB zal gaan voorbereiden.[873]

In verband met de nieuwe statuten die per 1 januari 1912 in werking zijn getreden, dient het hele hoofdbestuur opnieuw gekozen te worden.[874] Op dinsdagavond 21 mei 1912 iets na acht uur in de avond wordt het hoofdbestuur zonder stemming herkozen omdat het aantal kandidaten minder is dan het aantal open plaatsen in het bestuur. Vervolgens wordt Salm bij acclamatie tijdelijk herkozen als voorzitter. Tijdelijk, omdat het hoofdbestuur niet voltallig is.[875] Het is voor het eerst sinds jaren dat er een tekort aan bestuursleden is.

Inmiddels lijkt Salm op het toppunt van zijn kunnen te staan. Per 1912 is Salm voorzitter van het hoofdbestuur en is daarnaast lid van zeven commissies waarvan drie als voorzitter: de Commissie van redactie, de Commissie van voorbereiding der hoofdbestuursvergaderingen (voorzitter), de Commissie tot herziening van de honorariumtabel (voorzitter), de Commissie proef onbrandbaar rieten en strooien dak, Feestcommissie 70-jarig bestaan der Maatschappij (voorzitter), de Raad van arbitrage voor de bouwbedrijven in Nederland en de Commissie tot herziening der algemene administratieve voorschriften.[876] Daar komt in het loop van het jaar weer een commissie bij: de bibliotheekcommissie. Hij doet dit samen met A.W. Weissman en J. Gratama.[877]

---

869 Brief d.d. 23 december 1911, SAA, archief 1315, 40.

870 Aantekeningen, SAA, archief 1315, 40.

871 Gratama 1912i, pp. 25-26.

872 Gratama 1912i, pp. 25-26, p. 25, zie ook Anoniem 1912b, 122-123 en Gratama 1912b, p. 226.

873 Gratama 1912i, p. 26.

874 Gratama 1912b, pp. 226-230.

875 Gratama 1912f, p. 267-277.

876 Anoniem 1912b, 122-123. Hoewel lid van de commissie 'brandproef' maakt Salm de proef zelf niet mee. De secretaris Gratama neemt op 25 maart 1914 de honneurs waar: J.G. 1914, pp. 155-156.

877 Gratama 1912h, p. 613. Voor de verandering vindt de vergadering plaats bij Salm thuis, aan de Weesperzijde 26 te Amsterdam. Zie ook Gratama 1913e, p. 232. In 1904 schenkt hij aan de bibliotheek van de MBB het boek *The British Home of to-day* van W. Shaw Sparrow: Anoniem 1904d, p. 395.

Op woensdag 22 mei 1912 bespreekt Salm het rapport van de fusiecommissie. Meer eenheid in de behartiging van de belangen van de architect kan tot een grotere krachtsontwikkeling leiden, aldus Salm. Een preadvies of een voorstel is nu niet te verwachten van het hoofdbestuur, eerst zijn de leden aan zet.[878] Uit de daarop volgende discussie blijkt dat het merendeel van de leden wel wil, maar dat gekeken moet worden naar de kwalificaties voor het lidmaatschap. Te strikte eisen zijn niet gewenst, het zou een te kleine vereniging opleveren. Salm benadrukt dan ook in zijn conclusie de wens om tot een fusie te komen, hetgeen met applaus wordt begroet. Het hoofdbestuur krijgt de opdracht verdere voorbereidingen te treffen.[879] Salm is weer een stapje verder.

Om half drie in de middag vindt de herdenking van het 70-jarig bestaan plaats. Salm, als voorzitter van het hoofdbestuur en voorzitter van de feestcommissie, geeft een overzicht van het laatste decennium. Als hoogtepunt noemt hij de hervormingen naar aanleiding van het ontstaan van de BNA: het omvormen van de MBB tot een vakvereniging.[880] Na de feestrede van prof. Henri Evers (1855-1929), onder de titel 'Eenheid' mag Salm lauwerkransen in ontvangst nemen van de voorzitters van Architectura en Amicitia en Bouwkunst en Vriendschap. Vervolgens gaat het gezelschap dineren in het paviljoen van het Vondelpark alwaar het gezellig is tot in de kleine uurtjes.[881]Later dat jaar vertegenwoordigt Salm de MBB bij de Nationale Vaktentoonstelling Stukadoorsbedrijf, gehouden van 27 september tot en met 6 oktober 1912.[882]

Vanwege ziekte mist Salm in 1913 de eerste bestuursvergadering in het nieuwe jaar. Het lukt hem wel om de dag ervoor een brief te schrijven waarin hij zijn positie als vertegenwoordiger namens de MBB ter beschikking stelt in de commissie ter voorbereiding van een tentoonstelling van architectuur en architecturale kunsten te organiseren in het Stedelijk Museum in 1914. Salm trekt zich terug omdat hij gezien de omstandigheden geen kans ziet om de plannen te doen slagen. Hij verwijst daarbij naar 'onze slappe wijze van handelen', deels zelf het boetekleed aantrekkend.[883] Het bestuur betreurt de terugtrekking van Salm maar al snel blijkt dit loos alarm. Salm heeft laten doorschemeren bij de secretaris, J. Gratama, dat wanneer het hoofdbestuur een beroep op hem zou doen, hij in het belang van de zaak hieraan gevolg zou geven. Het blijkt dat Salm opziet tegen de grote verantwoordelijkheid die op hem rust, zeker gezien de gegeven omstandigheden: de ongelukkige samenstelling van de commissie. De benoeming van twee Rotterdammers zou de frequentie van de vergaderingen bemoeilijken terwijl snel schakelen gezien de korte beschikbare tijd gewenst was, aldus Salm. Gezien het belang van de tentoonstelling besluit het bestuur na ampele discussie Gratama aan te wijzen als vertegenwoordiger van de MBB in de commissie.[884]

878 Gratama 1912c, p. 272.

879 Gratama 1912c, pp. 272-273.

880 Gratama 1912c, pp. 274-277.

881 Gratama 1912c, p. 277.

882 Herinneringsdiploma d.d. 27 september-6 oktober 1912, SAA, archief 1315, 54A.

883 Gratama 1913d, p. 39.

884 Gratama 1913d, p. 39.

Op dinsdag 11 februari 1913 vergadert Salm met het hoofdbestuur. De agenda is weer gevarieerd. Allereerst mag hij A.W. Weissman de erepenning aanbieden van de MBB voor al zijn publicaties over de bouwkunst. Vervolgens komen aan bod de wenselijkheid voor een uitbreidingsplan voor Groot-Amsterdam, steun voor de oprichting van een Nederlands Openluchtmuseum, bescherming van Amsterdams stadsschoon en de Internationale Bouwkundige Tentoonstelling 1914 in Amsterdam.[885] Door het vertrek van J.H.W. Leliman is verder de samenstelling van de commissie van voorbereiding aangepast. Lelilman is vervangen door J. Stuyt. Samen met J. Gratama komen zij wekelijks bij elkaar.[886]

Maandag 28 april 1913 wordt de voorgenomen fusie besproken, nu met alle architect-leden. Salm licht het ontwerp toe en herhaalt de bekende standpunten. Nieuw is dat hij de handen op elkaar krijgt voor het voorstel om alle leden te laten beslissen over de voorgenomen fusie.[887] Een opmerkelijk voorstel, de architect-leden zijn namelijk in de minderheid in hun eigen club. Daarnaast was de afgelopen jaren alles gedaan om uitsluitend de architectleden een stem te geven binnen de MBB. Waarom Salm dit voorstel dan ook doet, is onduidelijk. Op de vergadering zijn vooral de oudere leden die interesse hebben in het debat, de jongeren laten het afweten. De architect-leden besluiten dat het hoofdbestuur verder mag met een pre-advies.[888] Het pre-advies verschijnt in september 1913.[889] De juridische strekking is dat fuseren kan, maar dat de MBB juridisch wel moet blijven bestaan.

Hoewel in de september-vergadering van 1912 nog herbenoemd tot voorzitter is Salm in Mei 1913 alweer herkiesbaar als bestuurslid. Met 145 van de 154 geldig uitgebrachte stemmen wordt hij in het bestuur herkozen. Vervolgens wordt Salm bij acclamatie tot voorzitter herkozen.[890] De tweede dag wordt besteed aan de schoonheidscommissie en het openbaar bouwkundig adviesbureau naar Duits voorbeeld (Bauberatung).[891]

In de zomer van 1913 moet in alle haast een ontwerp beoordeeld worden voor het Nederlands paviljoen van de Internationale Tentoonstelling te San Francisco in 1914.[892] Salm wordt benoemd tot een van de juryleden.[893] Zijn plaatsvervanger is J. Gratama die uiteindelijk het werk doet. Salm is verhinderd; hij moet als secretaris van de Hollandse Sectie naar het derde Congrès Artistique International te Gent, van 19 tot en met 23 juli 1913.[894]

---

885 Gratama 1913n, pp. 85-88.

886 Gratama 1913e, p. 232.

887 Anoniem 1913c, p. 205.

888 Anoniem 1913c, p. 207.

889 Gratama 1913g, pp. 438-445.

890 Gratama 1913k, p. 267. Over deze vergadering merkt hij op dat hij zeker een dag en avond nodig heeft om de vergadering voor te bereiden: brief d.d. 16 mei 1913, SAA, archief 1315, 67.

891 Gratama 1913k, p. 269.

892 Het ontwerp van W. Kromhout Czn. (1864-1940) wint, zie Bock 1975, pp. 33-35, zie ook Gratama 1915c, pp. 29-32 en Van Thoor, pp. 41-58.

893 Gratama 1913h, pp. 327-329.

894 Gratama 1913f, p. 378 (noot 1). Voor toegangspas met afbeelding zie SAA, archief 1315, 109.

Woensdag 16 september 1913 neemt Salm deel aan de najaarsexcursie in Haarlem met lunch in Hotel Roosen in Den Hout (Haarlem) en afsluitende borrel met strijkje in Krasnapolsky. De andere dag opent Salm om half elf de vergadering. De vergadering keurt zijn voorgestelde wijzigingen van de Nationale Prijsvraag Regelen goed.[895] Vervolgens komt de fusie opnieuw aan bod. Salm heeft op verzoek van Gratama zijn inleiding opgeschreven en leest die dan ook voor. Salm bepleit een samengaan van de MBB en BNA en volgens hem heeft het proces nu al veel te lang geduurd. Sterker nog, hij en velen met hem vonden de laatste vergadering over dit onderwerp een teleurstelling omdat uiteindelijk geen knopen werden doorgehakt. Hij stipt de juridische onhaalbaarheid aan van een referendum en een fusie, reden waarom op andere wijze de beide verengingen moeten samengaan. De wijze waarop roept echter weerstand op terwijl het maar in feite om dertien leden gaat (die niet lid zijn van de MBB maar wel van de BNA). Hij noemt dit de botsing van de twee stromingen: idealisten tegenover practici. Hij roept de leden op zelf tot een oordeel te komen en zich niet te laten leiden door het pre-advies. Hij vraagt de fusiecommissie om steun en maant om tempo. Hij benoemt nog eens de reden voor een samengaan: eendracht maakt macht in plaats van 'tweedracht verzwakt'. Hij doet dan ook met klem een beroep op de medewerking van de leden om te streven naar een krachtige en machtige architectenvereniging. De woorden van Salm worden met een krachtig applaus begroet.[896] Vervolgens loodst Salm onder meer de erecode, de contributie, de voorgestelde naam (Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, Bond van Nederlandsche Architecten) en de indeling van de leden door de vergadering. De vergadering gaat met nagenoeg het gehele pre-advies akkoord.[897] Uiteindelijk gooit de BNA roet in het eten; zij wijst op 22 mei 1914 de fusie af, op basis van de voorgestelde statuten.[898] Salm laat zich echter niet uit het lood slaan en gaat onverdroten voort. Hij stelt voor om gewoon op het ingeslagen pad verder te gaan. Kortom: de voorgestelde statuten gewoon aannemen zodat de MBB steeds meer op de BNA gaat lijken.[899]

Een maand later zit Salm een vergadering van de MBB voor over de 'Bauberatung'. Na een flinke discussie wordt besloten om een commissie in te stellen om met voorstellen te komen.[900] Vervolgens wordt Salm ook aangewezen als de afgevaardigde voor de tweede Heemschutconferentie op 29 en 30 december in het American Hotel in Amsterdam.[901]

---

895 Gratama 1913b, p. 479. Voor een groepsfoto tijdens de excursie zie afbeelding SAA, archief 1315, 154.

896 Gratama 1913b, pp. 480-482.

897 Gratama 1913c, pp. 487-491. Zie ook Salm en Gratama 1914a, pp. 219-222.

898 Anoniem 1914e, p. 257.

899 Salm G. Bzn en Gratama 1914b, p. 272.

900 Gratama 1913i, p. 537.

901 Gratama 1913m, p, 596. Regelmatig stuurde het bestuur brieven ter bescherming van gebouwen, bijvoorbeeld de mogelijke sloop van het oude refectorium te Zwolle, zie Salm en Gratama 1909, pp. 545-546. Die rol zou uiteindelijk door de Vereniging Heemschut (opgericht in 1911, o.a. door A.W. Weissman) overgenomen worden.

Op dinsdag 16 juni 1914 bezoekt Salm eerst met belangstellenden de net afgebouwde Amsterdamse effectenbeurs (1914, Jos.Th.J. Cuypers) en de koopmansbeurs (1914, H.P. Berlage). Na een smaakvolle lunch in het American Hotel opent Salm om twee uur de algemene vergadering in het gebouw van de MBB. Een deel van het bestuur wordt herbenoemd maar twee plekken blijven onbezet. Salm wordt vervolgens bij acclamatie benoemd tot voorzitter.[902]

Opnieuw komt de fusie ter tafel. Salm spreekt zijn teleurstelling uit dat de BNA het voorstel tot fusie heeft verworpen. Salm herhaalt de drie opties die nu openliggen: (i) terug naar de situatie van 1908, de MBB wordt weer een algemeen bouwkundig lichaam; (ii) alles blijft zoals het is, of; (iii) de MBB reorganiseert zich verder op basis van de voorstellen van de fusiecommissie. Volgens Salm zijn de eerste twee mogelijkheden geen opties, onder verwijzing naar het eerder uitgebrachte pre-advies.[903]

Vervolgens is de zaal aan de beurt. De eerste twee opties worden met algemene stemmen verworpen, de derde optie met applaus begroet. De MBB spreekt zich uit voor verdere hervorming. Alleen enkele ondergeschikte punten leveren nog wat kritiek op.[904] Salm moet enige moeite doen om voortgang in het proces te houden. In de zaal ontspint zich een discussie over de wetmatigheid van de voorliggende voorstellen. Uiteindelijk lost Salm dit op door een motie in te dienen waarin instemming wordt betuigd met de concept-statuten en het algemene huishoudelijk reglement zoals opgesteld door de fusiecommissie. Ook vraagt hij om instemming met de beginselen die daarin zijn opgenomen. De motie wordt met applaus begroet.[905] Salm weet met zijn ervaring als voorzitter goed de gevoelens van de zaal te verwoorden en kiest een praktische benadering.

Het hoofdbestuur benoemt vervolgens de leden van de fusiecommissie tot leden van de commissie van herziening van de statuten. Daarbij wordt nog wel een motie aangenomen waarin wordt opgeroepen om de statuten zodanig aan te passen dat men geen lid kan zijn van twee vakverenigingen.[906] Het is de vraag of Salm met die motie gelukkig was. Het zou immers de leden dwingen te kiezen voor de MBB of de BNA, terwijl Salm steeds gericht was op een fusie. Het resultaat is wel dat diverse leden hun lidmaatschap van de MBB opzeggen, vooruitlopend op die aanpassing. Het hoofdbestuur vindt dat wel wat voorbarig. De MBB is immers bezig met een reorganisatie en pas op het moment dat de reorganisatie zou zijn voltrokken, zouden de leden een juiste keuze kunnen maken.[907] Na het nodige commissiewerk en commentaar wordt in november 1914 een nieuw voorstel gepubliceerd.[908] Het

---

902 Gratama 1914e, pp. 299-300. Salm is op enig moment ook bezig met wat schetsjes voor een beursgebouw (vloerplan en plafond) die niet verder zijn uitgewerkt, zie schetsboek SAA, archief 1315, 285.

903 Gratama 1914e, pp. 299-300.

904 Gratama 1914e, p. 301.

905 Gratama 1914e, p. 303.

906 Gratama 1914e, p. 303.

907 Gratama 1914e, p. 360. De oproep lijkt tevergeefs: de MBB kent vanaf 1914 een forse ledendaling, zoals goed is te zien in bijlage 4.

908 De Clercq 1914, pp. 347-348; Anoniem 1914k, p. 358; De Clercq en Versteeg 1914, pp. 500-504 en Anoniem 1914g, pp. 517-528.

hoofdbestuur gaat in zijn geheel akkoord met de voorgestelde ontwerpen. Salm is niet aanwezig, hij is ziek.[909]

Op de najaarsvergadering van 1914 worden alle wijzigen overgenomen. Alleen de voorstellen over de contributieverhoging en de erecode redden het niet. Salm wordt op die vergadering ook lid van de commissie van onderzoek om een schifting in de leden aan te brengen (naar medewerker of abonnee).[910] In een later te houden enquête zal de contributie naar draagkracht definitief verworpen worden terwijl de erecode wordt aangenomen.[911] Het zijn de laatste wijzigingen waarbij Salm betrokken is. Voor het verdere verloop was al een commissie gevormd. Uiteindelijk zou de fusie, het grote doel, pas in 1919 zijn beslag krijgen, zo'n vier jaar na het plotselinge overlijden van Salm.

4.6. Salm en de examencommissie voor het diploma van bouwkundig opzichter

In de periode 1904-1905 is Salm voorzitter van de examencommissie voor het diploma van bouwkundig opzichter.[912] Eerder was hij lid van de commissie in 1897 en 1901[913] Omdat steeds meer waarde wordt gehecht aan dit diploma door Rijk, gemeente en particulieren en gediplomeerden zich ook aanbieden als bouwkundig tekenaar wordt in 1905 een commissie ingesteld voor het vaststellen van een programma van eisen voor het examen. Salm wordt voorzitter van deze commissie, met als medeleden B.J. Ouëndag, C.W. Nijhoff en K.P.C. de Bazel.[914] De eerste examens hiervoor zullen in 1908 worden afgenomen. Vervolgens maakt hij in 1907 weer deel uit van de examencommissie voor het diploma van bouwkundig opzichter, die meteen een nieuw programma presenteert, omdat nu ook een diploma van Bouwkundig Tekenaar is ingesteld.[915]

Vervolgens is Salm in 1911 voorzitter van de Commissie van voorbereiding voor het examen B. bouwkundig-opzichter. Salm is rapporteur en presenteert eind 1911 zijn rapport, dat na een achttal vergaderingen met de commissie tot stand is gekomen.[916] De commissie roept tevens op tot het instellen van een architect-examen om de beunhazerij in het vak te weren.[917] Het past in de gehele professionaliseringslag waar Salm en de MBB bij betrokken

---

909 Gratama 1914g, p. 528.

910 Gratama 1914d, p. 540. Deze uitbreiding van categorieën is goed te zien in bijlage 4 vanaf 1915. De voorgenomen fusie heeft ook een forse ledendaling tot gevolg.

911 Gratama 1915c, p. 18.

912 Anoniem 1904e, p. 39 en Anoniem 1905c, p. 30.

913 Anoniem 1897a, p. 7 en Anoniem 1901d, p. 176.

914 Anoniem 1905e, p. 257.

915 Anoniem 1907h, p. 494 en Salm en Rieber 1907, pp. 494-495.

916 Salm, Dwars, Ouëndag, Schaap en Wierink 1911, p. 598.

917 Salm, Dwars, Ouëndag, Schaap en Wierink 1911, p. 601.

is. De commissie gaat in dezelfde samenstelling door en Salm presenteert dan ook in 1912 het rapport der Commissie van voorbereiding inzake het examen voor hoofdopzichter. [918]

4.7. De Algemene Administratieve Voorwaarden

De administratieve voorwaarden betreffen de voorwaarden waaronder de aannemers geacht worden het uitvoeren en onderhouden van werken te verrichten. De voorloper daarvan, de administratieve bepalingen, waren zeer in het nadeel van de aannemers. Het is dan ook een van de redenen om in 1895 de Nederlandsche Aannemersbond op te richten: om aan de onrechtvaardigheid van die bepalingen een einde te maken.[919] In de periode 1897-1907 probeert de Aannemersbond op diverse manieren de bepalingen aangepast te krijgen. Zij krijgt echter geen medewerking van de regering voor de voorgestelde aanpassingen.

In 1907 wordt dan ook besloten tot de oprichting van een gemengde commissie van ingenieurs, architecten en aannemers om tot een herziening van de administratieve voorschriften te komen. Vanuit de MBB worden A. Salm en G. W. van Heukelom als commissieleden benoemd.[920] De commissie komt eind 1910 met een eerste ontwerp. Vervolgens treedt Salm in 1911 toe tot de gecombineerde commissie met de BNA tot herziening der Algemene Administratieve Voorwaarden.[921] Begin 1912 presenteert Salm als rapporteur het rapport van de Commissie.[922]

Op enig moment spreekt de BNA haar afkeuring uit over de wijze van samenwerking met de MBB over diverse onderwerpen, waaronder de Algemene Administratieve Voorwaarden. Salm brengt in een hoofdbestuursvergadering de omstandigheden in herinnering en meent dat het standpunt niet juist is. Het hoofdbestuur schaart zich hierachter.[923] Blijkbaar wordt de soep niet zo heet gegeten want enkele weken later draait de BNA alweer bij en verzoekt om samenwerking in het dossier van de algemene administratie voorwaarden. Salm krijgt vervolgens het verzoek een nadere toelichting op te stellen bij het rapport van de commissie MBB-BNA.[924] Dit rapport verschijnt drie maanden later.[925] Dat lijkt onvoldoende omdat Salm vervolgens nog eens wordt verzocht om de wijzigingen toe te lichten, mede naar aanleiding

---

918 Gratama 1913k, p. 268, zie ook Salm, Dwars, Ouëndag, Schaap en Wierink 1911, pp. 598-601.

919 Voor een achtergrond van deze geschiedenis zie: Anoniem 1920, pp. XIV-XX.

920 Anoniem 1920, pp. XXVII-XXX.

921 Anoniem 1911c) 50, p. 597. Zie ook Déking Dura, Van Hasselt, Salm (e.a.) 1911, pp. 111-115.

922 Salm, Posthumus Meyjes, De Roos, Houtzagers, Jansen en Van Heukelom 1912a, pp. 26-29, Salm, Posthumus Meyjes, De Roos, Houtzagers, Jansen en Van Heukelom 1912b, pp. 38-39, Salm, Posthumus Meyjes, De Roos, Houtzagers, Jansen en Van Heukelom 1912c, pp. 52-53, Salm, Posthumus Meyjes, De Roos, Houtzagers, Jansen en Van Heukelom 1912d, pp. 62-63 en Salm, Posthumus Meyjes, De Roos, Houtzagers, Jansen en Van Heukelom 1912e, pp. 75-77.

923 Gratama 1913l, p, 538.

924 Gratama 1913m, p, 596.

925 Salm 1914d, pp. 110-115.

van de opmerkingen van de gezamenlijke commissie MBB-BNA die nog eens kritisch naar het eindresultaat had gekeken.[926] De publicatie wordt mede vertraagd omdat Salm ziek is.[927]

Het opstellen van de algemene administratieve voorschriften was een monsterklus omdat iedereen in bouwkundig Nederland wel opmerkingen maakte bij het ontwerp.[928] Salm was de aangewezen persoon om de wijzigingen te bespreken, hij maakte immers deel uit van de commissie en had het eindresultaat nader toegelicht bij de gecombineerde commissie MBB-BNA.[929] De eindredactie van de algemene administratieve voorwaarden zou nog enkele malen moeten worden herzien om aan alle kritische geluiden tegemoet te komen.[930] Salm zal dan ook de nodige inspanningen hebben moeten leveren om iedereen betrokken te houden, zowel binnen de MBB als voorzitter en als lid van de commissie. De inzet van Salm lijkt uiteindelijk voor een deel tevergeefs. De BNA kan zich niet verenigen met het voorstel en stelt uiteindelijk zelf zonder de MBB nieuwe voorschriften vast.[931] Voor een man die zo naar consensus zoekt zal dit een vervelende ervaring geweest zijn. Uiteindelijk wordt een definitieve tekst voor de algemene administratie voorwaarden vastgesteld in 1915.[932]

De aannemers waren zeer te bespreken over de inbreng vanuit de MBB en de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs en die waardering wordt dan ook diverse keren herhaald en uitgesproken.[933] De leden van de commissie, waaronder Salm, krijgen zelfs een eresaluut voor hun 'breeden blik' en 'groote rechtschapenheid'.[934] Het was een erkenning die Salm niet snel vanuit zijn eigen vereniging zal hebben gekregen. Sterker nog: voor hun opstelling in de commissie hadden Salm en Van Heukelom nogal 'vinnige verwijten' ontvangen.[935]

4.8. **De Permanente Prijsvraag Commissie** (PPC)

Naar aanleiding van de prijsvragen voor het Vredespaleis, de herinrichting van de Dam en het ontwerp voor een slachthuis, die alle de nodige stof doen opwaaien, komt vanuit de beroepsgroep een oproep voor een prijsvragenreglement.[936] Het wordt een van de actiepunten van de in 1909 nieuw opgerichte Commissie tot Behartiging der Vakbelangen van den Architect waar

926 Salm 1914a, pp. 134-136.
927 Salm 1914a, p. 134.
928 Déking Dura en De Vlugt 1913, pp. 475-478.
929 Gratama 1914c, p. 275 en Gratama 1913a, pp. 499-500.
930 Gratama 1914c, pp. 275-276.
931 Gratama 1915b, p. 169.
932 Anoniem 1920, pp. XIV-XX, p. XXX.
933 Goseling 1920, pp. 19-20.
934 Hendrix 1920, p. 137.
935 Hendrix 1920, pp. 136-137.
936 Zie onder meer Versteeg 1909, p. 115, De Roos en Overeijnder 1909, pp. 125-128 en Kool 1909, pp. 141-142.

Salm, als voorzitter van de MBB, eveneens voorzitter van is. Ondertussen had het genootschap Architectura et Amicitia al het initiatief genomen en een concept-reglement voor nationale prijsvragen opgesteld waarvan het hoofdbestuur van had kennis genomen.[937] Dit concept was grotendeels gebaseerd op een reglement dat was vastgesteld door het Internationale Architectencongres.[938] Dit initiatief werd ook gesteund door de BNA en door genootschap Bouwkunst en Vriendschap uit Rotterdam. Het hoofdbestuur heeft in eerste instantie nogal wat bezwaren op het concept.[939] Dat levert weer de nodige animositeit op tussen de MBB en Architectura en Amicitia.[940] Uiteindelijk kan de MBB zich, na diverse wijzigingen, scharen achter een gezamenlijk ontwerp dat met de andere bouwverenigingen is opgesteld.[941]

Al snel blijken de vastgestelde regels niet te voldoen. In het najaar van 1910 houdt de schouwburgkwestie de gemoederen bezig. Den Haag heeft een nieuwe schouwburg nodig en wenst drie architecten, een Nederlandse, een Duitse en Engelse architect, te benoemen voor het maken van schetsen. Dat wordt als een belediging opgevat: alleen Nederlandse architecten zouden in aanmerking moeten komen. Na een debat binnen de MBB wordt besloten niet alleen een brief te sturen naar de Haagse Gemeenteraad maar ook om de net vastgestelde Nationale Prijsvraag Regelen te herzien. Salm stuur namens het hoofdbestuur de brief.[942] Tevens treedt hij toe tot de Permanente-Commissie Nieuwe Prijsvraag-Regelen (verder: PPC).[943] De PPC komt in 1911 met een nieuw voorstel waarop de MBB haar reactie geeft.[944] Vervolgens presenteert Salm eind 1911 het huishoudelijk reglement en de eerste rapportage van de PPC.[945]

Controverses rond prijsvragen kwam vaker voor. De PPC, onder voorzitterschap van Salm, moet bij voorbeeld deelname aan de prijsvraag van de Bouwvereniging 'Rochdale' ontraden omdat de voorwaarden van het programma niet worden aanpast.[946] Een jaar later zien we dat

---

937 Anoniem 1909i, p. 271.

938 Cuypers en Poupinel 1909, pp. 14-15.

939 Anoniem 1909g, p. 378.

940 Anoniem 1909e, pp. 403-404.

941 Voor eerste ontwerp zie Kromhout, Leliman en De Jongh 1909, pp. 486-488 en Anoniem 1909f, pp. 510-511; voor tweede ontwerp zie Baanders, Leliman en De Jongh 1910, pp. 134-137; waarmee de MBB nagenoeg akkoord gaat, zie Anoniem 1910k, p. 171. De definitieve tekst wordt op 4 mei 1910 vastgesteld, Anoniem 1910h, p. 227.

942 Salm en Gratama 1910b, p. 457, Anoniem 1910m, p. 458, Anoniem 1910c, pp. 402-404. De brief heeft geen effect, de raad neemt het voorstel toch aan: v.H. (J.F. van Hoytema) 1910, pp. 487-488. Wanneer de schouwburg-commissie het bestuur vraagt een voorstel te doen voor de Nederlandse architect geeft het bestuur dan ook niet thuis: Salm en Gratama 1910e, pp. 553-554.

943 Gratama 1910d, p. 530. De commissie wordt pas 11 februari 1911 geïnstalleerd: Salm en Van Goor 1911, p. 82.

944 Salm, Van Goor en De Jongh 1911a, pp. 255-258, en Gratama 1911c, pp. 295-296.

945 Salm, Van Goor, De Jongh (e.a.) 1911, pp. 546-547 en Salm, Van Goor en De Jongh 1911a, pp. 608-610.

946 Anoniem 1910i, pp. 490-492 en Salm en Gratama 1910f, p. 505.

ook bij de prijsvragen voor Villa 'Wijckerveld' en van de IJsselsteinsche Bouwmaatschappij.[947] Langdurige aandacht trekt de opdracht voor het nieuwe stadhuis van Rotterdam. Herhaaldelijk wordt om een prijsvraag verzocht.[948]

De PPC wordt over het algemeen breed gedragen. Het komt echter regelmatig voor dat juryleden onder druk worden gezet om af te wijken van de Nationale Prijsvraag Regelen, zoals bij de prijsvraag van een nieuw stadion. Als de juryleden niet meewerken, zoekt de opdrachtgever wel een buitenlandse architect. Vervolgens krijgt de PPC van sommige leden kritiek omdat zij soms te star lijkt te zijn. Uit de discussie blijkt dat alle architecten zich zouden moeten conformeren aan de PPC en dat een eensgezinde houding noodzakelijk is. Salm beaamt dit ook, zoals altijd op een diplomatieke wijze. Hij dankt de juryvoorzitter voor zijn meebuigen om de opdracht in Nederland te houden, dat neemt echter niet weg dat de prijsvraag niet goed is voorbereid.[949] Uiteindelijk zal de PPC deelname aan de prijsvraag ontraden.[950] Het is het zwaarste middel dat de PPC in kan zetten.

De PPC constateert vervolgens tot haar leedwezen dat diverse juryleden een loopje nemen met de Nationale Prijsvraag Regelen. Hiermee ondermijnen zij niet alleen het gezag van de regeling maar bemoeilijken ook nog eens de taak van de commissie, nota bene ingesteld door alle bouwkundige verenigingen om de regeling te handhaven. De commissie roept dan ook op om de overtreders aan te pakken en wil hierover in overleg met de constituerende verenigingen.[951]

Het lijkt echter af te lopen met een sisser: na overleg wordt besloten om medewerking aan de prijsvraag voor het stadion niet als ongeoorloofd te beschouwen, vanwege een ongelukkige timing van de publicatie van de adviezen.[952] Dat kan de deelnemers niet verweten worden. De PPC blijft echter kritisch en laakt de houding van diverse betrokken personen, waaronder J.H.W. Leliman, mede naar aanleiding van een kritisch artikel van zijn hand waarin hij onder meer de constituerende verenigingen beledigt. Dit leidt ook tot spanning in het bestuur van de MBB. Leliman is immers vice-voorzitter van de MBB. Het hoofdbestuur betreurt dan ook zijn optreden. Daarnaast was naast de prijsvraag voor het nieuwe stadion een tweede controverse in de maak: het ontwerp voor het Koloniaal Instituut. De PPC probeert de betrokkenen tot inlichtingen te bewegen, die weigeren echter omdat geen sprake zou zijn van een prijsvraag.[953] Van saamhorigheid in het architectenberoep is dan ook geen sprake.

De controverse rond de prijsvraag voor het stadion heeft uiteindelijk ook bestuurlijke gevolgen. De spanningen binnen het bestuur heeft als gevolg dat J.H.W. Leliman zijn functie

---

947 Salm, De Jongh en Van Goor 1911b, pp. 267-268 en Van Goor 1911, p. 133.

948 Salm en Gratama 1910d, p. 349 en Salm, Van Goor en De Jongh 1911b, pp. 483-484.

949 Gratama 1912f, pp. 269-270.

950 Salm, Van Goor en De Jongh 1912c, p.271

951 Salm, Van Goor en De Jongh 1912a, pp. 271-272. Blijkbaar is een schorsing onvoldoende, zoals bij de IJsselsteinsche prijsvraag: zie Salm en Gratama 1911, p. 207 en Gratama 1911g, p. 220.

952 De besturen der vier constitueerende Vereenigingen 1912, p. 283.

953 Gratama 1912g, p. 334; zie ook Gratama 1912e, pp. 555-558 en Gratama 1913e, p. 235.

op 3 juli 1912 neerlegt. Het hoofdbestuur neemt met leedwezen van dit besluit kennis en Salm betreurt het dat het verschil van mening tot dat radicale besluit heeft geleid. Hij heeft zich echter bij de gang van zaken neer te leggen.[954] Het vertrek van Leliman zal Salm toch hebben aangegrepen, gericht als hij is op consensus. Daarnaast kende hij Leliman al van jongs af aan.

Bij het verschijnen van het jaarverslag grijpt de PPC toch zijn kans om de vraag te stellen of de Nationale Prijsvraag Regelen haar doel bereikt heeft. De PPC constateert zelf in ieder geval dat de invloed veel groter had kunnen zijn. Het is een hulpmiddel om de positie van de architecten te versterken. Het helpt dan niet indien architecten eigenhandig gaan optreden.[955] Vervolgens wordt in de septembervergadering 1912 van de MBB afgesproken dat leden die een prijsvraag voorbereiden altijd overleg moeten voeren met de PPC en daarnaast verplicht worden inlichtingen te verstrekken. Dit zou dan ook in de Nationale Prijsvraag Regelen moeten worden aangepast.[956] Divers overleg is nog nodig om tot een nieuwe afspraak te komen.[957] De voorstellen worden uiteindelijk een jaar later in stemming gebracht.[958] In de loop van 1914 zou Salm uit de commissie terugtreden vanwege het rooster van aftreden.[959]

4.9. **Salm en de Honorariumtabel**

Salm wordt op 11 april 1911 voor de MBB lid van de gecombineerde commissie Honorariumregelen ter onderzoek van de Regelen voor de berekening van het Honorarium van Architecten samen met de BNA. [960] Salm presenteert in juni 1914 ook de resultaten van de commissie tot herziening van de honorariumtabel.[961] Het zou de versie van 1908 moeten vervangen.[962] Het was de derde honorariumtabel waar Salm bij betrokken was (de eerdere waren in 1904 en 1908) en het was de derde honorariumtabel sinds 1888.[963] De eerste honorariumtabel wordt vastgesteld op 31 mei 1888 door de algemene vergadering van de MBB om de positie van de architecten te verbeteren.[964]

---

954 Gratama 1912g, p. 332 en Gratama 1912d, p. 477.

955 Salm, Van Goor en De Jongh 1912b, pp. 614-615.

956 Gratama 1912d, pp. 477-478.

957 Zie onder meer Anoniem 1913b, p. 173; Salm, Van Goor en Jansen 1913a, pp. 401-402; Salm, Van Goor, Jansen (e.a) 1913, pp. 402-404; en Salm, Van Goor, Jansen (e.a) 1913b, pp. 416-418.

958 Salm, Van Goor en Jansen 1914b, pp. 245-246 en Salm, Van Goor en Jansen 1914a, pp. 247-251.

959 Gratama 1914c, p. 275.

960 Gratama 1911a, p. 235.

961 Anoniem 1914f, pp. 280-286.

962 De commissie uit 1908 bestond uit H.P. Berlage, Ed. Cuypers, Jos. Cuypers, J. Hanrath, G.W. van Heukelom, B.J. Ouëndag, C.B. Posthumus Meyjes, J. Verheul Dzn en A. Salm GBzn, en laat weer eens zien hoezeer Salm verweven was met de architectuurwereld, zie Anoniem 1908o) 1, p. 3.

963 Voor benoeming 1908 zie Anoniem 1908o, p. 3, zie ook Anoniem 1908e, p. 334.

964 Zie onder meer Van der Woud 1997b, p. 207, Leliman 1884, pp. 85-88 en Anoniem 1896c, pp. 148-149.

Vanwege ziekte moet Salm ook de algemene ledenvergadering van 12 mei 1915 missen. Ondanks zijn ziekte had Salm nog wel kans gezien om een memorandum te schrijven waarin hij uitleg geeft over en commentaar levert op de herzieningsvoorstellen van de commissie tot herziening van de honorarium tabel. Daarnaast had hij grote tekeningen met grafisch lijnen gemaakt die de wanden van de vergaderzaal sierden. Omdat echter diverse wijzigingsvoorstellen waren ingediend, wordt besloten het onderwerp niet verder te behandelen maar terug te sturen naar de commissie ter verdere behandeling.[965] Salm gaat hiermee aan de slag en presenteert enkele weken later al de aanpassingen.[966] Het zal een van zijn laatste inspanningen zijn geweest want hij overlijdt op 12 juni 1915. De nieuwe honorariumregelen worden uiteindelijk met enige aanpassing in juli 1915 vastgesteld.[967]

4.10. **Salm en de Schoonheidscommissie voor Amsterdam**

Naar aanleiding van een schrijven van de MBB samen met het genootschap Architectura et Amicitia inzake de bebouwing van de museumterreinen (nu Museumplein) aan B en W wordt in mei 1898 door de gemeente opgericht de Commissie van Advies bij de beoordeling van Bouwontwerpen, ingeleverd bij aanvraag voor erfpacht of koop van Gemeenteterreinen te Amsterdam), kortweg: de Schoonheidscommissie voor Amsterdam. De commissie heeft als feitelijk doel te voorkomen dat de revolutiebouw en 'wansmaak' van de eigenbouwers de schoonheid aantasten van het museumkwartier. De commissie kan op verzoek van het college van B en W advies uitbrengen over voorgenomen bouwplannen, niet alleen voor het museumterrein maar ook andere locaties. [968] Uiteindelijk behoeven alle gevelontwerpen toestemming van de commissie, zodat toezicht gehouden kan worden op de eenheid en kwaliteit van nieuwe ontwerpen. Het nadeel is wel dat de commissie over de binnenruimte (alles achter de gevel) niets te zeggen heeft. Regelmatig wordt dan ook de voorgevel ontworpen door een architect terwijl de achterliggende woning het ontwerp is van de aannemer. [969] Zowel de MBB als Architectura et Amicitia krijgen twee zetels in de commissie. De voorzitter wordt aangewezen door B en W.[970]

Salm, betrokken bij het verzoek tot oprichting van de commissie namens de MBB, wordt in de eerste commissie benoemd als lid namens de MBB, samen met A.C. Bleys (1842-1912), Jos Th. J. Cuypers en H.P. Berlage.[971] In 1903 wordt Salm opnieuw benoemd en hij wordt in

965 Gratama 1915e, p. 24.
966 Salm, Gratama, Cuypers en De Meyer 1915, pp. 52-57.
967 Anoniem 1915b, p. 83.
968 Anoniem 1912a, p. 429.
969 Fanelli 1978, p. 38.
970 Anoniem 1912a, p. 429.
971 Anoniem 1899, p. 134.

1905 voorzitter.[972] Dan blijft hij lid tot december 1906.[973] Blijkbaar wordt Salm na zijn vertrek in 1906 gemist want na een korte afwezigheid wordt Salm op 13 november 1907 benoemd als vertegenwoordiger namens de gemeente Amsterdam.[974] Vervolgens wordt Salm per 1 november 1908 weer benoemd namens de MBB.[975] Het bestuur stelt voor dat Salm wisselt van plek omdat Salm al in de commissie zit, de MBB in afwachting is van herverkiezing van het hoofdbestuur, Salm Amsterdammer is in het hoofdbestuur en dat de benoeming in de commissie niet op zich kan laten wachten. De gemeente Amsterdam werkt aan deze constructie mee.[976] Uiteindelijk zal Salm lid blijven tot 1 november 1911.[977]

Blijkbaar zijn de aangeboden ontwerpen van gevels ondermaats, reden dat de commissie in 1909 honorariumregels opstelt voor werkzaamheden die betrekking hebben op het ontwerpen van gevels en het uitwendige van die gebouwen, waarvan de verantwoordelijkheid ligt bij de uitvoerder. Zij wil daarmee de ontwerpen verbeteren die worden ingediend bij Bouw -en Woningtoezicht en ontwerpen op terreinen die door de gemeente Amsterdam in erfpacht worden uitgegeven.[978] Niet alleen geeft de commissie kritiek, zij ontvangt ook kritiek vanuit de praktijk: conservatisme zou op de loer liggen.[979]

In navolging van Amsterdam geeft 's-Gravenhage eind 1909 te kennen ook een schoonheidscommissie te willen instellen.[980] In augustus 1910 doet Salm een oproep aan de gemeente Arnhem voor de instelling van een schoonheidscommissie.[981] Daar wordt gehoor aan gegeven. Uiteindelijk volgt onder meer Utrecht.[982]

Neemt Salm eerder deel aan de Schoonheidscommissie als vertegenwoordiger van de MBB, uiteindelijk wordt hij in 1913 weer op persoonlijk titel benoemd als vertegenwoordiger van de gemeente Amsterdam.[983] Dit geeft de waardering aan van de gemeente Amsterdam voor de persoon en architect Salm. Hij had een statuur verworven die tot ver buiten de wereld van de MBB reikte.

Baart het werk van de commissie over het algemeen weinig opzien, in 1914 is dat anders. In het begin van dat jaar keurt het college van B en W van Amsterdam het ontwerp goed voor het Koloniaal Instituut (thans Koninklijk Instituut voor de Tropen, J.J. van Nieukerken (1854-1913) en M.A. van Nieukerken (1879-1963), 1926). De Schoonheidscommissie van

---

972 Anoniem 1905e, p. 257.

973 Anoniem, 1904f, p. 234 en Anoniem 1907g, p. 323.

974 Anoniem 1908e, p. 334.

975 Anoniem 1909b, p. 235.

976 Salm 1909, p. 51, zie ook Anoniem 1909b, p. 235.

977 Gratama 1911e, p. 533.

978 Anoniem 1910f, pp. 232-234. Onduidelijk is waarom de aangeboden ontwerpen ondermaats zijn.

979 Anoniem 1912a, p. 430.

980 Anoniem 1909h, pp. 606-608.

981 Salm en Gratama 1910a, pp. 373-374; die commissie komt er uiteindelijk: Gratama 1910b, p. 626.

982 Gratama 1910b, pp. 626-627.

983 Gratama 1914c, p. 276.

Amsterdam had hier echter negatief over geadviseerd. De commissie, onder leiding van Salm, constateert dan ook dat gezien het zeer uiteenlopende inzicht zij zich niet geroepen voelen om nog langer te adviseren. Zij nemen dan ook ontslag.[984] Het is de spreekwoordelijke druppel die de emmer doet overlopen, en voor Salm gesproken, zeer ongebruikelijk dat hij zo hard stelling neemt. De commissieleden menen echter dat ze een daad moesten stellen. Na het ter beschikking stellen van hun posities in maart 1914 geeft Salm in april 1914 aan een 'gemis aan waardering van haar werkzaamheid' te zien door het college van B en W. Dit nadat het college diverse keren aan een advies van de commissie voorbij is gegaan.[985] Direct na het ontslag van de commissieleden had Salm, als voorzitter van de MBB samen met de andere bouwkundige verenigingen, eveneens het college opgeroepen tot het handhaven van de commissie en om de positie van de commissie te versterken.[986]

Naar aanleiding van het ontslag worden de commissieleden verzocht aan te blijven totdat nieuwe afspraken zijn gemaakt. De commissieleden geven hier gehoor aan op verzoek van de verenigingen die zij vertegenwoordigen. Salm doet dat op verzoek van het college van B en W. [987] De protesten helpen want het college van B en W. zeggen uiteindelijk toe om de positie van de commissie beter te regelen.[988] In juli 1914 wordt de nieuwe regeling aan de betrokken verenigingen rondgezonden.[989] Zonder tussenkomst van zijn overlijden zou Salm weer als nieuwe voorzitter zijn benoemd.[990] Het is overigens niet de enige commissie die opkomt voor het publieke belang van Amsterdam waaraan Salm deelneemt. Salm is namelijk ook jaren lid van het Burgerlijk Armbestuur van Amsterdam en lid van de Centrale Gezondheidsraad.[991]

4.11. Salm in de redactie van het *Bouwkundig Weekblad*

Salm is jarenlang voorzitter van de redactiecommissie en in die tijd verschijnt menig stuk van zijn hand, zowel in het officiële als redactionele deel van het *Bouwkundig Weekblad*.[992] Vanaf de statutenwijziging van 1908 (ingevoerd 1 januari 1909) worden de redactieleden jaarlijks gekozen door de leden. Regelmatig zijn hierbij meer kandidaten dan plekken zodat de leden echt wat te kiezen hebben. Blijkbaar is Salm gewaardeerd genoeg om in de commissie van

---

984 Anoniem 1914l, p. 109; Zie ook Anoniem 1914b, p. 129 en Anoniem 1914a, p. 145.

985 Salm 1914b, p. 159.

986 Anoniem 1914a, p. 145.

987 Gratama 1914c, p. 276.

988 Anoniem 1914c, p. 171.

989 Anoniem 1914j, p. 370.

990 Gratama 1915a, p. 64.

991 Zie brieven 15 juni 1915, SAA, archief 1315, 59. Zijn feitelijke werkzaamheden voor deze commissie zijn niet verder onderzocht. Zijn vader was overigens ook lid van de gezondheidscommissie, tussen 1875 en 1897.

992 Gratama 1915a, p. 62.

redactie herkozen te worden vanaf 1908 tot aan zijn overlijden in 1915.[993] Wat wellicht helpt in verband met de zekerheid van een regelmatige vergadering is dat alleen Amsterdamse leden door het hoofdbestuur op de kandidatenlijst genomineerd worden.[994] Kenmerkend is dat het voorzitterschap van Salm van de redactiecommissie als nagenoeg enige commissie wordt besproken bij zijn overlijden. Vanwege het vele werk dat hij voor het weekblad verricht, is het *Bouwkundig Weekblad* hem dan ook veel dank verschuldigd.[995] Voor 1909 vormt Salm jarenlang met Ed. Cuypers en J. Verheul Dzn. de redactie van het *Bouwkundig Weekblad*.[996]

De artikelen van de hand van Salm zijn niet altijd duidelijk aan te wijzen. Als voorzitter ondertekent hij in ieder geval, samen met de secretaris, talloze brieven die ook worden gepubliceerd, aan koningin, ministers, Tweede Kamer en colleges van burgemeester en wethouders voor onder meer verbetering van het onderwijs (op middelbaar technisch en universitair niveau), een roep om een prijsvraag voor een nieuw gebouw (zoals het gemeentehuis van Rotterdam of de stadsschouwburg in 's-Gravenhage), verbouw (zoals het gebouw van de Tweede Kamer) dan wel behoud van menig historisch gebouw.[997] Daarnaast zijn vaak de reisverslagen van menig congres van zijn hand, hoewel hij niet altijd met naam genoemd wordt. Vaak zijn de artikelen anoniem of slechts ondertekend door 'S'. In latere jaren zien we wel vaak rapporten gepubliceerd worden namens commissies waarin Salm als voorzitter of rapporteur optreedt. Die publicaties dragen nagenoeg allemaal zijn naam. Aan stijldiscussies waagt Salm zich niet. De ruimte die daardoor ontstaat wordt gretig omarmd door met name de secretaris, J. Gratama, die menig artikel hierover publiceert, zoals in zijn serie *Kroniek*. Salm lijkt niet verder te komen dan het artikel *Qua Vadis?*.[998] Wel snijdt hij een enkele keer bouwkundige onderwerpen aan of pleit hij voor auteursrechten, vaak aan de hand van eigen werk.[999] Toch moet de invloed van Salm groot geweest zijn. Hij stond menig auteur met raad en daad terzijde, en had als jarenlang voorzitter een grote stem in het kapittel over wat werd geplaatst.[1000]

---

993 Zie art. 13 van het huishoudelijk reglement dat gelijk met de statuten werd vernieuwd: Anoniem 1908j, p. 670.

994 Gratama 1912c, p. 268. Een uitzondering schijnt J. Verheul Dzn te zijn, die komt immers uit Rotterdam.

995 Gratama 1915a, p. 62.

996 In ieder geval periode 1901-1908. Verheul maakte deel uit van de redactie van 1894 tot 1909: Van der Horst 2003, p. 10.

997 Zie bijvoorbeeld Anoniem 1904g, pp. 577-578.

998 S. (A. Salm GBzn) 1910c, pp. 16-17.

999 Dan wel fluistert hij dit de (anonieme) auteur in, zie o.a. X. 1912a, pp. 190-193, X. 1912b, pp. 196-197 en X. 1912c, pp. 208-209 en voor *Bouwkundig Weekblad* X. 1912d, pp. 218-222 en X. 1912e, pp. 239-243, met als één van de voorbeelden de door hemzelf ontworpen voordeur van zijn eigen huis, Redactie (A. Salm GBzn) 1912, pp. 567 – 569 en A.S. 1915, pp. 25-27.

1000 Gratama 1915a) 8, p. 62. Gezien de vraagstelling is verder geen onderzoek gedaan naar de redactie van het *Bouwkundig Weekblad*. In het Archief van G.B. Salm en A. Salm Gbzn., SAA, archief 1315 zijn geen stukken aangetroffen met betrekking tot het redactionele werk voor het *Bouwkundig Weekblad*. In het archief van de MBB zijn wel stukken voorhanden: zie Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst / Archief, nummer toegang MBBO, inventarisnummer MBB0136 en MBB00137.

Daarnaast is niet uit te sluiten dat hij door zijn positie en connecties toch met enige regelmaat artikelen laat verschijnen naar aanleiding van door hem ontworpen gebouwen, vaak heel beperkt met een enkele foto's en een korte beschrijving van het gebouw (en dus geen recensie) tot een hele verhandeling over een bepaald type gebouw zoals een elektriciteitscentrale, uiteraard ontworpen door Salm, (A. Salm, Electriciteitscentrale, 1899-1900, Jonkerweg 4, Hilversum,).[1001] In ieder geval komt een divers oeuvre voorbij dat het hele palet van kunnen van Salm laat zien. Dit moet toch ook opgemerkt zijn door zijn vakgenoten.

4.12. **Salm en de Internationale architectencongressen**

Als voorzitter moet Salm de MBB ook in het buitenland vertegenwoordigen. Als voorzitter valt Salm met zijn neus in de boter. Hij vertegenwoordigt de MBB op het Vierde Internationaal Congres van Architecten in Brussel in augustus 1897 en wordt meteen tot erelid benoemd van de Société Centrale d'Architecture de Belgique te Brussel.[1002] Daarnaast is hij lid van de internationale jury des récompenses op de Exposition Internationale de Bruxelles 1897.[1003]

Op het Vijfde Internationale Congres van Architecten te Parijs van 30 juli tot en met 4 augustus 1900 is Salm ook aanwezig.[1004] Hij wil op het afsluitende diner speechen, maar hij mag niet: hij zit niet aan de hoofdtafel.[1005] De week erop, van 6 tot en met 11 augustus 1900, neemt Salm deel aan het Internationaal Congres voor publieke kunst te Parijs en publiceert daarover een verslag.[1006] Dat is overigens niet altijd het geval. Overigens mag Salm wel een gouden medaille mee naar huis nemen van de Wereldtentoonstelling te Parijs in de categorie architectuur, evenals H.P. Berlage en J. Mutters jr. (1858-1930). De winnaars zijn aangewezen door internationale jury's, zodat hieraan een bijzondere waarde moet worden toegekend.[1007] Salm ontvangt de medaille voor zijn ontwerp van het

---

1001 Zie o.a. Nagtglas Versteeg 1901a, pp. 474-476, Nagtglas Versteeg 1901b, pp. 486-487, Anoniem 1902b, pp. 456-457, Anoniem 1905f, pp. 216-217, Anoniem 1907c, pp. 174-175, H.E. 1907, p. 700, Anoniem 1907d, p. 805 en Anoniem 1909j, pp. 4-5.

1002 Rieber 1898a, p. 162. Voor groepsportret in het justitiepaleis van Brussel, zie SAA, archief 1315, 150.

1003 Diploma d.d. 11 september 1897, SAA, archief 1315, 54A.

1004 Zie Anoniem 1900a, p. 251.

1005 Rieber 1900b, p. 278

1006 S. 1900, pp. 270-272.

1007 Anoniem 1900e, p. 289. Een zilveren medaille is er voor I. Gosschalk, N. Molenaar, K. Sluyterman en J. Verheul Dzn. en bronzen medailles voor G. Van Arkel en J.F.L. Frowein. Van de gouden medaillewinnaars levert het J. Mutters jr. een koninklijke onderscheiding op (ridder in de Orde van Oranje-Nassau), zie Anoniem 1900d, p. 280. Voor diploma voor een gouden medaille (Groupe II- Classe 10) d.d. 18 augustus 1900 zie: SAA, archief 1315, 54A. Voor toegangspas met afbeelding zie SAA, archief 1315, 109.

woonhuis voor J. Nienhuys (Woonhuis 1888-1890, Herengracht 380-382).[1008]

In 1904 reist Salm af naar Madrid. Hij bezoekt daar van 5 tot en met 7 april het Zesde Internationaal Congres van Architecten samen met P.J.H. Cuypers en H.P. Berlage. Op de vergadering wordt Cuypers gekozen tot ere-Vice-voorzitter en Salm tot Ere-Algemeen Secretaris. Salm is voor de MBB vertegenwoordiger in het permanente comité voor de internationale congressen voor bouwkunst.[1009]

Vervolgens mag Salm van 16 tot 21 juli 1906 als afgevaardigde namens de MBB naar het Zevende Congres van Architecten in Londen.[1010] In januari 1907 gaat Salm naar Washington D.C. om de Maatschappij te vertegenwoordigen bij het 50-jarig bestaan van *The American Institute of Architects*. Hij mag daarbij een medaille en een oorkonde overhandigen.[1011] Het geschenk wordt met enthousiasme en grote dankbaarheid ontvangen.[1012]

In mei 1908 vertegenwoordigt Salm de Maatschappij op het Achtste Congres van Architecten in Wenen.[1013] Zoals altijd is hij de spreekbuis van het aankomende congres en probeert hij de leden van informatie te voorzien, zoals de programmering van voordrachten, feesten en partijen.[1014] Daarnaast regelt hij de communicatie van alle reisdetails tot aan de vertrek-en aankomsttijden van de trein aan toe.[1015] Salm is in 1909 ook voorzitter van de Commissie voor de Tentoonstelling van Christelijke Kunst te Düsseldorf. Die commissie legt haar mandaat neer vanwege een ernstig verschil van mening met het hoofdcomité te Düsseldorf.[1016] Een klein bestuurlijk ongelukje, gezien de overige werkzaamheden van Salm. Van 8 tot en met 14 oktober 1910 is Salm op het Vierde Internationale Congres voor publieke kunst in Brussel. Hij doet hier uitgebreid verslag van. Zo bezoekt hij onder meer Antwerpen

---

1008 Zie ook Anoniem 1901c, pp. 10-12.

1009 Anoniem 1904f, p. 234, zie ook Anoniem (A. Salm G.Bzn) 1904a, pp. 183-184 en Anoniem (A. Salm G.Bzn) 1904b, pp. 193-199. A. Salm G.Bzn is de auteur van beide artikelen, zie opmerking in jaarverslag: Anoniem 1904f, p. 234. Salm is permanent lid samen met dr. P.J.H. Cuypers en H.P. Berlage, die in die vergadering wordt benoemd. Tijdens een excursie naar Toledo wordt een groepsfoto gemaakt: zie SAA, archief 1315, 152.

1010 Anoniem 1906c, p. 280, zie ook Anoniem 1905a, pp. 215-216, Anoniem 1906g, pp. 19-20, Anoniem 1906h, pp. 299-300, Anoniem 1906a, pp. 353-354, Anoniem (A. Salm G.B.zn.) 1906b, p. 358, Anoniem 1906h, pp. 299-300, Anoniem 1906i, pp. 415-416 en Anoniem 1906j, pp. 429-432. Salm moet spoorslags terugkeren door het plotselinge overlijden van zijn vrouw: Salm 1968, p. 12.

1011 Anoniem 1906d, p. 725.

1012 Anoniem 1907g, p. 323.

1013 Anoniem 1909b, p. 235. Mogelijk leert hij hier de architect Hans Pesch kennen die hem met Kerst 1911 een foto van zichzelf stuurt. Pesch noemt Salm een collega en lieve vriend, zie SAA, archief 1315, 218. Omstreeks deze tijd krijgt hij ook een erepenning en getuigschrift d.d. 13 mei 1908 zie SAA, archief 1315, 54A

1014 Salm 1908e, pp. 83-85. Voor de deelnemerslijst zie: Anoniem 1908a, p. 147.

1015 Salm 1908a, pp. 309-311.

1016 Anoniem 1909b, p. 235.

en Ieper.[1017] Hij doet dit samen met P.J.H. Cuypers. Zij zijn de enige twee Nederlandse architecten aanwezig.[1018] Daarnaast wint hij op de Wereldtentoonstelling te Brussel in 1910 een zilveren medaille.[1019]

In 1911 verricht hij ook nog zijn taak als secretaris van het Comité Permanent International des Architects Internationaux. Hij moet daarvoor naar de vergadering in Parijs. Zijn vrouw gaat mee die zichzelf amuseert met het maken van verschillende foto's in diverse kledij. Ze gaan drie weken zodat het ook meteen de zomervakantie is voor het paar. Excuserend merkt hij op dat in die tijd ook de vergaderingen en nog wat werkoverleg plaatsvindt.[1020] Bram voelt zich gezond en mankeert de laatste tijd niets meer.[1021] In Nederland vraagt hij vervolgens aandacht voor het Negende Congres van Architecten in Rome.[1022] In die hoedanigheid is hij ook weer lid van het regeringscomité voor de Nederlandse afdeling architectuur die zich bezighoudt met de voorbereiding.[1023] Met betrekking tot het congres in Rome 1911 blijft Salm zijn leden informeren en beantwoordt hij vragen.[1024] Ondanks de vele informatie en inspanningen van Salm gaan uiteindelijk acht leden van de MBB waaronder Salm naar Rome.[1025] Salm exposeert zelf ook in Rome.[1026]

Als voorzitter neemt Salm in 1912 van 27 tot en met 30 augustus deel aan de Internationale Conferentie voor Volks-en Schoolbaden in Scheveningen.[1027] De najaars-excursie van de MBB gaat naar een congres in Düsseldorf over stedenbouw waar ter plekke besloten wordt om te gaan lobbyen voor een hoogleraar stedenbouw in Delft.[1028] Daarnaast bezoeken ze Keulen. Zijn hele bureau gaat van donderdag tot en met maandag mee.[1029] Zijn kantoor is dan ook drie en halve dag gesloten.

Op 9 juli 1913 gaat hij met P.J.H. Cuypers (dan al 87 jaar) naar Parijs voor een vergadering van het Comité Permanent International des Architects Internationaux de dag erna. Bram schrijft dan ook in bewondering over zijn reisgenoot: 'Laat ze daar maar een voorbeeld aan

---

1017 S. (A. Salm G.B. zn.) 1910a, pp. 502-503 en S. (A. Salm G.B. zn.) 1910b, pp. 511-514.

1018 S. (A. Salm G.B. zn.) 1910b, p. 503.

1019 Diploma voor een 'medaille d'argent' (Groupe II - Classe 10): SAA, archief 1315, 54A. Voor welk ontwerp is niet duidelijk.

1020 Brief d.d. 24 september 1911, SAA archief 1315, 15. Samen beklimmen ze ook de Eiffeltoren op 11 juni 1911, zie afbeelding SAA, archief 1315, 187.

1021 Brief d.d. 24 september 1911, SAA archief 1315, 15.

1022 Salm 1911a, pp. 268-269.

1023 Salm 1910, pp. 597-599.

1024 Salm 1911c, p. 359 en Salm 1911a, pp. 409-412.

1025 Anoniem 1911a, p. 459.

1026 Salm 1911d, p. 8. Maar wat hij exposeert is niet duidelijk.

1027 Gratama 1912g, p. 334. Zie ook Gratama 1912a, pp. 425-426.

1028 Gratama 1912d, pp. 477-478, zie ook Salm en Gratama 1912b, pp. 511-512 en Salm en Gratama 1912c, pp. 601-603. In 1902 was Salm ook in Düsseldorf, maar onduidelijk is voor welke tentoonstelling, zie afbeelding SAA, archief 1315, 170.

1029 Brief d.d. 5 oktober 1912, SAA archief 1315, 15.

nemen!'.[1030] Vervolgens moet hij van 16-19 juli 1913 in Den Haag naar het Congrès de l'Association Littèraire et artistique, waar hij in de Commissie van Voorbereiding, zit. Hij probeert dit congres nog bij te wonen om vervolgens als afgevaardigde van 19 - 23 juli 1913 aanwezig te zijn op het derde Congrès Artistique International te Gent, en helaas zoals Bram constateert 'buiten bezwaar van 's lands kas!!!!".[1031] Omdat dit congres net voor Amsterdam 1914 is gepland, lijkt er weinig animo voor te zijn. Daar had Salm zich al eerder druk over gemaakt.[1032] Salm is hierbij ook de voorzitter van Commissie van Toelating, samen met Berlage en Gratama als leden. Uiteindelijk kunnen ze diverse inzendingen accorderen. Salm publiceert zo'n zeven maanden na het congres zijn verslag, druk als hij is met andere zaken.[1033]

4.13. **Salm en het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog**

In verband met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog moet ook de MBB maatregelen nemen. Het hoofdbestuur besluit bijna meteen de uitgave van *Bouwkunst* te staken en het aantal pagina's van het *Bouwkundig weekblad* te verminderen tot zes.[1034] Dit is van korte duur want aan het eind van 1914 wordt alweer voorgesteld per 1 januari 1915 voor wat betreft het *Bouwkundig Weekblad* het besluit weer terug te draaien.[1035]

Vervolgens komen in het hoofdbestuur de gevolgen voor de bouw aan de orde. Vele bouwprojecten zijn stopgezet of uitgesteld. Dit heeft gevolgen voor de werkgelegenheid van opzichters en tekenaars. Het hoofdbestuur komt niet verder dan een advies om de mensen zo lang als mogelijk aan te houden.[1036]

In de volgende hoofdbestuursvergadering wordt de positie besproken van in 'behoeftige omstandigheden' geraakte architect-leden. Het bestuur doet een oproep voor een steunfonds en roept de leden op hieraan bij te dragen. Daarnaast worden initiatieven besproken om bouwopdrachten te bevorderen en omgaan met mogelijke tekorten aan bouwmaterialen.[1037]

Om de problemen te inventariseren wordt een enquête rondgezonden waarop massaal wordt gereageerd. In de enquêtecommissie neemt ook Salm deel.[1038] Vervolgens volgt een oproep door de bouwverenigingen aan de overheid om vooral toch architecten in te schakelen

---

1030 Brief d.d. 22 juni 1913, SAA archief 1315, 15. Zie ook brief d.d. 10 juli 1913, SAA, archief 1315, 67.

1031 Brief d.d. 22 juni 1913, SAA archief 1315, 15. Zie ook Gratama 1913j, p. 297. Voor toegangspas met afbeelding zie SAA, archief 1315, 109. Salm is op het congres lid van de bijzondere commissie.

1032 Gratama 1913n, p.88 en Salm 1913, pp. 167-168.

1033 Salm 1914e, pp. 67-69 en Salm 1914f, pp. 80-83.

1034 Anoniem 1914h, p. 421.

1035 Anoniem 1914m, p. 531.

1036 Gratama 1914b, p. 422. Zie ook Goseling 1920, p. 38.

1037 Gratama 1914f, pp. 439-441.

1038 Anoniem 1914i, p. 445; Gratama 1914a, p. 451 en Gratama 1914i, p. 482.

bij toekomstige bouwopdrachten. Als voorzitter is Salm hier ook bij betrokken.[1039] Uiteindelijk komt er een voorschotfonds. Salm en de enquêtecommissie doen een oproep aan de leden om hierin aandelen te kopen.[1040]

4.14. **Het afscheid** (1915)

In het begin van 1915 gaat het slechter met de gezondheid van Salm. Hij moet diverse vergaderingen in mei en juni missen.[1041] Vervolgens laat hij in de loop van mei weten dat hij niet meer voor een kandidaatstelling in aanmerking wenst te komen.[1042] Wel verschijnt in het *Bouwkundig Weekblad* een laatste artikel van zijn hand.[1043]

Vanwege ziekte moet Salm de algemene ledenvergadering van 12 mei 1915 missen. Bij acclamatie wordt besloten hem een telegram te zenden waarin de eerste leden vergadering onder de nieuwe naam Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, Vakvereniging van Nederlandsche Architecten (MBVA) de afwezigheid betreurt van zijn voorzitter en hem een spoedig en volkomen herstel toewenst. [1044] Salm zal de situatie goed hebben aangevoeld. Nagenoeg op hetzelfde moment komt bij de vergadering een telegram binnen van Weesperzijde 26, 'driehoog achter' waarin de afwezige voorzitter de leden groet en hun een succesvol verloop toewenst van de eerste vergadering van de MBVA. Salm geeft aan dat hij tot zijn leedwezen niet aanwezig kan zijn noch kon helpen voorbereiden.[1045] Een maand later, in de nacht van 12 juni 1915 overlijdt Salm, slechts achtenvijftig jaar oud. Bij zijn overlijden staat de top van de Nederlandse architectuur eensgezind bij de geopende groeve.[1046]

Al snel wordt een portret van Bram geplaatst in de bestuurskamer van de MBVA, ter beschikking gesteld door de weduwe Salm.[1047] Op de najaarsvergadering komt de roep om het plaatsen van een gedenkteken op het graf van Salm. Bij voldoende sympathie voor het plan, blijkende uit de reacties op een oproep voor financiële ondersteuning, zal dit een volgende vergadering besproken worden.[1048] Salm is een dergelijk huldebetoon echter voor. Zijn

---

1039 Anoniem 1914d, pp. 457-460.

1040 Salm, Gratama, De Jongh (e.a.) 1914, p. 494.

1041 Gratama 1915c, p. 18 en Gratama 1915d, p. 67.

1042 Anoniem 1915d, p. 23.

1043 Een artikel over portiekwoningen en een oproep aan collega's om met een goede oplossing te komen voor het ontwerpen van portieken. Met afbeeldingen laat hij zien dat de gebruikte oplossingen over het algemeen niet goed zijn. A.S. 1915, pp. 25-27.

1044 Gratama 1915e, p. 24.

1045 Gratama 1915e, p. 24.

1046 Zie hiervoor hoofdstuk 1: Inleiding.

1047 Brief d.d. 8 juli 1915, SAA, archief 1315, 40. Mogelijk is dit het portret aanwezig in SAA, archief 1315, 191.

1048 Wesselius 1915a, p. 178.

ontwerp voor het grafmonument op zijn eigen graf is zodanig van vorm dat het niet als kies wordt ervaren om daar nog eens een gedenkteken bij te plaatsen. Als alternatief wordt voorgesteld om een nieuw portret te laten maken door een bekende kunstenaar om te plaatsen in het gebouw van de MBVA. Dat voorstel wordt aanvaard. Een voorstel om Salm als erelid van de MBVA in te schrijven, wordt aangehouden tot nadere bespreking gezien de meerdere plannen van huldeblijken.[1049] Daarnaast wordt besloten om een tijdelijke tentoonstelling in te richten van de werken van Salm aan de hand van tekeningen en foto's in het gebouw van de MBVA ter gelegenheid van de najaarsvergadering. [1050] De weduwe Salm en de leden van de Vereniging familie Salm komen op bezoek en worden ontvangen door D.F. Slothouwer (1884-1946), de vice-voorzitter, voor een rondleiding.[1051] Het portret wordt uiteindelijk vervaardigd. Hiervan wordt tevens een litho gemaakt. De leden kunnen de afdrukken van de litho gratis bij het secretariaat verkrijgen.[1052] Op het erelidmaatschap wordt niet meer teruggekomen.[1053]

4.15. **Conclusie**

Salm wordt in 1897 gekozen tot voorzitter van de MBB en zal uiteindelijk met een korte onderbreking achttien jaar voorzitter blijven tot zijn overlijden in 1915. Onder zijn bezielende leiding weet Salm de MBB te vernieuwen. Als voorstander van modernisering en professionalisering probeert hij de MBB om te vormen tot een vakvereniging van architecten. Die ontwikkeling wordt in 1907 een halt toegeroepen zodat hij de oprichting van de BNA in 1908, die als vakbond voor architecten moet gaan fungeren, niet kan afwenden. Deze tweespalt in de architectenwereld is volgens Salm ongewenst maar hij heeft er mogelijk ook zelf schuld aan.

Vooral zijn verzoenend karakter wordt gedurende zijn voorzitterschap geprezen. Salm is diplomatiek en altijd op zoek naar een compromis: een parlementair voorzitter die zich kan wegcijferen voor de mening van de meerderheid en het conflict mijdt. Hij wordt dan ook de vredes-president genoemd. Door te blijven zoeken naar een compromis en geen gebruik te maken van zijn bestuurlijke gewicht weet hij de oprichting van de BNA niet te voorkomen, hoe ongewenst hij de ontwikkeling ook vindt. Hij laat dan ook een kans voorbijgaan. Vervolgens gaat hij wel met volle energie aan de slag met de onvermijdelijke fusie die uiteindelijk in 1919 zijn beslag zal krijgen. Hiertoe vormt Salm de MBB om tot de MBVA.

Omdat Salm als succesvolle architect in het gangbare architectuurdebat niet actief stelling neemt en zich kan wegcijferen voor de mening van de meerderheid is hij de ideale compromiskandidaat voor alle partijen. Zo gaat Salm goed om met zowel P.J.H. Cuypers als H.P.

1049 Wesselius 1915b, p. 185.

1050 Brief d.d. 26 oktober 1915, SAA, archief 1315, 40, zie ook brief d.d. 20 november 1915, SAA, archief 1315, 40 en Wesselius 1915b, p. 186.

1051 Brief d.d. 1 december 1915, SAA, archief 1315, 40.

1052 Wesselius 1916b, p. 371.

1053 Zie ook Wesselius 1916a, p. 87.

Berlage. Salm onttrekt zich nagenoeg geheel aan het stijldebat maar zal zich achttien jaar inzetten voor iets heel anders: de professionalisering van het beroep van architect. In de rol van voorzitter staat Salm aan de basis van diverse initiatieven en commissies binnen en buiten de MBB. Het levert niet alleen een fascinerend beeld van het bestuurlijke leven van Salm maar ook van het architectenleven in het algemeen. Het is de basis van de modernisering zoals die in de twintigste eeuw gestalte zal krijgen. Zijn overvolle bestuurs-agenda gaat mogelijk wel ten koste van zijn eigen praktijk.

Gezien zijn ongekende inzet voor de MBB is het opmerkelijk dat hij na zijn overlijden razendsnel in de vergetelheid verdwijnt. Een portret wordt opgehangen in de burelen van de MBVA. Een erelidmaatschap wordt gesuggereerd maar wordt al snel vergeten. Dat is pijnlijk in het licht van wat Salm in die achttien jaar voor de MBB en de professionalisering van het vak van architect betekend heeft.

Hoofdstuk 5: De werken van G.B. Salm

5.1. Inleiding

G.B. Salm liet een uitgebreid en divers oeuvre na. Het oeuvre kan thans geschat worden op zo'n 110 bouwwerken en verbouwingen (zie voor oeuvrelijst bijlage 6). Dat is aan de krappe kant omdat opdrachten voor dierentuin Artis en de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij (AOM) niet helemaal zijn uitgesplitst naar deelopdrachten. Een goed uitgangspunt voor het bestuderen van het oeuvre is de catalogus van J.J. Kuyt.[1054] Gezien de omvang van het oeuvre is een bespreking van het gehele oeuvre een bijna ondoenlijke opgave. Als leidraad voor de selectie van werken om te bespreken, is er dan ook voor gekozen om te kijken welke werken de tijdgenoten van G.B. Salm aanwezen als zijn belangrijkste werken.

Bij het overlijden van G.B. Salm werden steevast de volgende gebouwen in herinnering gebracht: vele werken voor genootschap Natura Artis Magistra waaronder het Aquarium (Plantage Middenlaan 53, 1882), een vergaderzaal en talrijke dierenverblijven. Het Aquarium werd wel als zijn belangrijkste gebouw gezien.[1055] Vervolgens het gebouw van de Vrije Gemeente (Weteringschans 20, 1880, nu 'Paradiso'), de Spaarbank (Singel 544-546, 1879-1881, verwoest 1943) en de gebouwen voor Beiersch-Bierbouwerij "De Amstel".[1056] Verder werden genoemd de Wester Suikerraffinaderij en het Blindeninstituut aan de Vossiusstraat.[1057]

Een andere schrijver noemde de suikerfabriek en kantoren aan de Lauriergracht, de fabriek van de Maatschappij voor Meel- en broodfabrieken (Zoutkeetsgracht 2, 1863, samen met J.H. Leliman), een woonblok in het zogenaamde 'Plantaadje' (Prinsengracht/Reguliersgracht), de verbouwingen aan Krasnapolsky, opdrachten voor de trammaatschappij en villa's in Hilversum en Baarn.[1058] Tenslotte werden genoemd de ombouw voor het Czaar Peterhuisje.[1059] Een anonieme schrijver refereert ook nog aan het badhuis voor de Israëlitische Gemeente.[1060]

1054 Kuyt 1997, pp. 34-136.

1055 Rieber 1897a, p. 107 en Anoniem 1897d, p. 113.

1056 Anoniem 1897c, p. 58, Rieber 1897a, p. 107 en Anoniem 1897d, p. 113

1057 Rieber 1897a, p. 107 en Anoniem 1897d, p. 113, zie ook zie ook Gugel, p. 401.

1058 Anoniem 1897c, p. 58.

1059 Rieber 1897a, p. 107.

1060 Anoniem 1897d, p. 113. Mogelijk gaat het hier om de verbouw of restauratie van de 'mikwe', een bad voor religieus gebruik, met dank aan Judith Kuipéri voor de suggestie. Zie ook Van Voolen 2006, pp. 42-44 en pp. 52-53. Restauraties en herstellingen zijn uitgevoerd door architect E.M. Rood (onder meer in 1884), een bekende van G.B. Salm, met wie Rood kort daarvoor de synagoge voor het College Beth Hamidrasj Ets Chaïm aan de Rapenburgerstraat 109 (1882-1883) had gebouwd.

Aan de hand van het bovenstaande is een selectie gemaakt van werken die in dit hoofdstuk worden besproken. Enkele werken worden (kort) besproken in de categorie vroege werken, zoals de fabriek voor de Maatschappij voor meel- en broodfabrieken, de suikerraffinaderijen, Beiersch-Bierbouwerij "De Amstel", de wintertuin voor Krasnapolsky, het kerkgebouw voor de Vrije Gemeente, de Spaarbank en het niet uitgevoerde ontwerp van het Concertgebouw, dit om te laten zien hoe divers de bouwopdrachten waren. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de werken voor de Joodse gemeenschap. Enkele werken kunnen veel uitvoeriger worden behandeld. Vanwege het vele aanwezige archiefmateriaal kan namelijk veel dieper worden ingegaan op de totstandkomingsgeschiedenis van het Aquarium en het Blindeninstituut. Dergelijk materiaal ontbreekt helaas bij veel ander werk van Salm. Diverse van de genoemde werken werden ontworpen door vader en zoon. In deze categorie valt ook de gereformeerde Kerk aan de Keizersgracht. Bij het overlijden van vader werd dit gebouw niet genoemd als zijnde een belangrijk werk. Omdat het de eerste en enige resterende kerk is uit het Doleantietijdperk (de kerkscheuring in 1886) in het centrum van Amsterdam wordt ook deze kerk behandeld. Voordat echter de diverse werken worden besproken, wordt, voor zover mogelijk, de stijl van G.B. Salm onderzocht. Dit hoofdstuk wordt afgesloten met een conclusie.

5.2. De stijl van G.B. Salm

Bij G.B. Salm is de praktijk leidend. Hij streeft naar een goede constructie en doelmatig ingerichte gebouwen. Eigentijdse utiliteitswerken zijn de kathedralen en paleizen van de negentiende eeuw. Het gaat hierbij niet om de architectonische vorm maar om het inwendige, de praktische indeling van een gebouw.[1061] De gebouwen van G.B. Salm worden gekenmerkt door soberheid en degelijke eenvoud.[1062] Voor de schoonheid worden de gebouwen van G.B. Salm niet vaak geprezen, voor de praktische inrichting des te meer.[1063]

G.B. Salm is in de praktijk opgeleid en miste, hoe graag hij dat ook wilde, een goede theoretische scholing. Toch is die praktische opleiding een uitkomst. De architectuurtheorie hield zich voornamelijk bezig met voorbeelden zoals tempels, kerken en paleizen.[1064] De ontluikende negentiende eeuw heeft behoefte aan stations, fabrieken en arbeiderswoningen. Daarnaast vragen nieuwe materialen zoals ijzer en Portlandcement om nieuwe toepassingen. Daar heeft de architectuurtheorie geen antwoord op.[1065] Het is G.B. Salm met zijn praktische instelling die daar raad mee weet. G.B. Salm behoort ook niet tot de esthetische voorhoede maar probeert de opdrachtgever zo goed mogelijk te dienen. Het is die praktische en commerciële houding die vader, en later zoon Salm, samen met hun talent, tot succesvolle architecten maakt.[1066]

1061 Klinkhamer 1900, pp. 6-7.

1062 Anoniem 1897b, p. 81.

1063 Anoniem 1897d, p. 113.

1064 Van der Woud 1997b, p. 84.

1065 Van der Woud 1997b, p. 85.

1066 Van der Woud 1997b, p. 361.

Dat succes heeft echter een keerzijde. Door de veranderende bouwpraktijk raakt de architectuurtheorie achterop en wordt het steeds meer een verbaal fenomeen.[1067] Die strijd wordt uitgevochten in de architectuurgenootschappen en bouwbladen. Daarbij komen individuele architectuurconcepten steeds meer op de voorgrond te staan.[1068] Wie tijd heeft, doet daaraan mee. Wie te druk is met ontwerpen en bouwen om geld te verdienen neemt niet deel aan het debat, zoals G.B. Salm. Dat gaat ten koste van zijn statuur op de lange duur, ook al is hij nog zo succesvol. Het is in de kern de reden waarom G.B. Salm door de architectuurgeschiedenis, zoals vele architecten uit het tweede deel van de negentiende eeuw, wordt vergeten: hij doet niets ter zelfpromotie bij de 'inner circle'. Hij bevindt zich daarbij in goed gezelschap. Steeds meer leden van de MBB keerden zich immers af van de architectuur-theoretische discussie en focussen zich op de commerciële praktijk.[1069]

G.B. Salm en later A. Salm zijn werkzaam in de tweede helft van de negentiende eeuw. Deze periode wordt gekenmerkt door een grote onzekerheid onder architecten. Zowel in het binnen- als het buitenland is een debat gaande over nationale stijlvorming en men is zoekende naar een nieuwe stijl.[1070] Dit debat werd gevoerd in diverse geledingen in de maatschappij. Met kan het zien als een worsteling met het idee van nationaliteit in relatie tot kunst. [1071]

Deze discussie was in het begin van de negentiende eeuw gestart door de Duitse architect Heinrich Hübsch (1795-1863) met zijn essay *In welchem Style sollen wir bauen?* in 1828.[1072] In datzelfde jaar zal de Franse architect Henri Labrouste (1801-1875) de basis leggen voor wat later het eclecticisme zou worden, waarover later meer.[1073] Deze Duitse en Franse invloeden hebben ook hun uitwerking in Nederland. De Nederlandse architecten kennen de buitenlandse discussies door diverse tijdschriften, met name vanuit Frankrijk, Duitsland en Engeland, die via de leestafels en leesportefeuilles van Architectura et Amicitia en de MBB, waar Salm lid van is, hun weg vinden.[1074] Ook de beide Nederlandse architectuurtijdschriften, *Bouwkundige Bijdragen* (vanaf 1843) en *De Opmerker* (vanaf 1866) besteden aandacht aan de

---

1067 Van der Woud 1997b, p. 85.

1068 Van der Woud 1997b, p. 85.

1069 Dit maakt G.B. Salm en zijn collega's echter niet minder getalenteerd of geïnteresseerd volgens de suggestie van H.P. Vogel (1833-1886), ze hebben er gewoon geen tijd voor: zie hierover Van der Woud 1997b, p. 132.

1070 Keuning en Lansink 1999, p. 27, zie voor het Nederlandse debat met ideologische en theoretische achtergronden: Van der Woud 1997b; zowel G.B. Salm en A. Salm worden regelmatig maar zijdelings genoemd.

1071 Reynaerts 2001, p. 11.

1072 Hübsch 1828, zie ook Mallgrave 1992.

1073 De Jong 2001, p. 6.

1074 Onder meer: *Revue Générale de l'Architecture et des Travaux Publics* (Parijs 1840-1887), de *Allgemeine Bauzeitung* (Wenen 1836-1918), de *Deutsche Bauzeitung* (Berlijn, vanaf 1843) en *The Builder* (Londen, vanaf 1843): Van der Woud 1997b, p. 83, zie ook De Jong 2001, p. 4.

internationale discussies.[1075] Bij het overlijden van G.B. Salm wordt opgemerkt dat G.B. Salm de romantiek van Gärtner en motieven van Schinkel probeerde te verbinden.[1076] Die invloed van Gärtner en Schinkel zien we ook bij andere architecten zoals I. Warnsinck (1811-1857) en A.L. van Gendt (1835-1901).[1077] Later werkt G.B. Salm, ongetwijfeld onder invloed van zijn zoon, in de geest van het eclecticisme. De ontwikkeling naar een breed palet aan stijlvariaties zien we ook bij andere architecten zoals A.L. van Gendt.[1078]

Dat G.B. Salm onder invloed staat van de Duitse en Franse architectuur blijkt ook uit de boeken die hoogst waarschijnlijk aanwezig waren bij zijn overlijden.[1079] Op de veilinglijst zien we uit Duitsland onder meer boeken zoals *Die Architektur Deutschlands* (A. Rosenberg, Berlijn 1882), *Die Architektur Berlins* (Berlijn, z.j.), F. von Gärtner's *Sammlung der Entwürfe ausgeführter Gebäude* (München, 1845) en diverse Duitstalige tijdschriften zoals *Architektonische Rundschau* (Stuttgart, 1885-1892), *Der Innere Ausbau* (Berlijn, 1855-1863) en het *Zeitschrift für Bauwesen* (Berlijn, 1854-1860). Uit Frankrijk treffen we onder meer boeken aan van C. Daly zoals *L'architecture privée au XIXe Siècle* (Parijs, 1872), *Nouvelle maisons de Paris et des environs, sous Napoleon III* (Parijs, 1864) en *Décorations intérieures* (Parijs, 1877), van H. Revoïl: *Architecture Romaine du midi de la France* (Parijs, 1873) en van Charles Garnier *Le Nouvel Opéra de Paris 1876-1880* (Parijs, 1880). Daarnaast staan er ook meer algemene architectuurboeken op de lijst. Naast een klassieker zoals Vignola's *Regel van de vijf ordens der Architecture* (meerdere edities, de vroegste uit 1642) zien we stijlboeken zoals *Elemente des Spitzbogenstiles* (München, 1846) en *Bijdragen tot de kennis der grondbeginselen en onderdelen van den Byzantijnschen of rondbogenstijl* (Amsterdam, 1847), beide van K. Möllinger en van Ch. Moreau het boek *Fragments et ornements d'architecture, dessinés à Rome, d'après l'antique* (Parijs, 1820). Ook zien we een Nederlands vaktijdschrift zoals *Bouwkundige Bijdragen* en buitenlandse publicaties over de Nederlandse architectuur, zoals van Frans Ewerbeck, Albert Neumeister, Henri Leeuw en Émile Mouris: *Die Renaissance in Belgien und Holland* (Leipzig, 1884) en van P.J. Goethegebuér, *Choix des monuments, édifices et maisons les plus remarquables du Royaume des Pays-Bas* (Gent, 1827). Het wekt de suggestie dat Salm voor vakkennis toch aanzienlijk was gericht op buitenlandse literatuur. Dit zal hem dan ook beïnvloed kunnen hebben.

Bijdragen aan het stijldebat van G.B. Salm zijn niet bekend. Daar was hij waarschijnlijk te praktisch voor. Wel komt op een andere manier zijn denken over stijl naar voren. Op 27

1075 Van der Woud 1997b, p. 83.

1076 Anoniem 1897d, p. 113. Friedrich von Gärtner (1791-1847) maakt naam in München, Karl Friedrich Schinkel (1781-1841) was vooral actief in Berlijn.

1077 Krabbe 1998, p. 180 en Weissman 1901, p. 143, zie ook Keuning en Lansink 1999, p. 14.

1078 Weissman 1901, p. 143, zie ook Keuning en Lansink 1999, p. 14 en pp. 26-27, zie ook Krabbe 1998, p. 180.

1079 Na zijn overlijden is (een deel van) de bibliotheek geveild. Bij de veiling zijn diverse bibliotheken ingebracht. Hoogstwaarschijnlijk zijn de boeken onder het kopje bouwkunde en ornamentiek uit de collectie van Salm afkomstig, zie Bom 1898. Voor Bouwkunde zie pp.112-116, voor Ornamentiek zie pp. 116-117. Aanwezig in Collectie Stadsarchief Amsterdam: bibliotheek, SAA, archief 15030, 96267.

augustus 1862 houdt I. Gosschalk (1838-1907) een voordracht waarin hij kritiek uit op de in verval zijnde burgerlijke bouworde in Amsterdam. Hij noemt het 'timmermansarchitectuur'. Hij laakt de keuze van opdrachtgevers voor onkundige architecten en de grillige stijlloze vormentaal die de architecten voortbrengen, hetgeen volgens Gosschalk slechts leidt tot achteruitgang en slechte kunst. Hij wijst daarbij specifiek op het slechte materiaalgebruik en verkeerde vormentaal. Het gevolg hiervan is het te onpas gebruiken van classicistische vormen. Als 'voorbeeld van wansmaak' wijst hij onder meer naar de Beurs (J.D. Zocher, 1791-1870), Arti et Amicitiae (J.H. Leliman, 1828-1910) en de gebouwen voor Artis van Salm.[1080] Leliman reageert op Gosschalk vanuit een eclectisch standpunt: de lokale omstandigheden en de wensen van de opdrachtgever zijn doorslaggevend.[1081] Daarin lijkt G.B. Salm zich te kunnen vinden: hij noemt het namelijk meteen al 'eene curieuse lezing'.[1082]

Deze tegenstelling tussen de commerciële 'timmermansarchitectuur' met 'knip-en plakwerk' op basis van de beschikbare plaatwerken enerzijds en de serieuze architecten die een studie maakten van de architectuurgeschiedenis anderzijds zou lange tijd tot wrevel lijden tussen de beroepsgenoten. In 1885 verscheen een artikel van de Franse architect P. Sédille (1836-1900), een vriend van Leliman en ook erelid van de MBB, die betoogde dat de ideeën van Vaudoyer, Labrouste, Viollet-le-Duc en Duban over de moderne bouwkunst zoals in 1830 geformuleerd, nog steeds actueel waren. Bij Sédille, net als bij Leliman, stond de waarheid van het eclecticisme bij het ontwerpen voorop. Specifiek ging het daarbij om de volgende voorwaarden: de buitenkant van het gebouw maakt de functie van het gebouw duidelijk en toont de indeling van het interieur, de indeling van het gebouw komt voort uit zijn functie, de rationele bouwconstructie volgt uit het bouwmateriaal en de decoratie van het gebouw is in overeenstemming met het karakter en de functie van het gebouw. Het gevolg is dan ook dat met de vraag om verschillende gebouwtypen gebouwen ontstaan met een verschillend uiterlijk. Die verscheidenheid is juist kenmerkend voor de negentiende eeuw.[1083]

Niet alleen zal G.B. Salm dit artikel gelezen hebben, via zijn goede vriend Leliman zal dit zeker ook besproken zijn. Voor Salm zal het een zekere vanzelfsprekend gehad hebben omdat hij de uitgangspunten al lange tijd toepaste. Hij had immers te maken met zeer uiteenlopende bouwopdrachten. In dat opzicht is G.B. Salm dan ook een eclecticus te noemen: iemand die in de praktijk steeds op zoek ging naar de beste oplossing waarbij de lokale omstandigheden en de wensen van cliënten de doorslag gaven. Daarbij waren de ontwerpen van G.B. Salm

---

1080 HNI, archief Architectura et Amicitia, ARAM 2, notulen ledenvergadering 320, 27 augustus 1862, p. 265, zie ook Schilt en Van der Werf 1992, p. 36.

1081 HNI, archief Architectura et Amicitia, ARAM 3, notulen ledenvergadering 343, 11 februari 1863, pp. 26-27, zie ook De Jong 2001, p. 25.

1082 G.B. Salm is secretaris en notulist van de vergadering waarin Gosschalk de lezing uitspreekt: de woorden 'een lezing' worden doorgestreept en vervangen door 'eene curieuse lezing' en dient op die wijze Gosschalk van repliek, zie HNI, archief Architectura et Amicitia, ARAM 2, notulen ledenvergadering 320, 27 augustus 1862, p. 265.

1083 Sédille 1885, pp. 209-211. Zie ook Van der Woud 1997b, pp. 239-240 en De Jong 2001, pp. 34-35.

over het algemeen sober en degelijk, dit mogelijk mede ingegeven door zijn gebrek aan een goede opleiding. Als autodidact had hij immers een groot deel zelf moeten leren. Pas onder invloed van zijn zoon lijkt Salm voor uitbundiger ontwerpen te kiezen. De sobere gevels van een groot deel van zijn ontwerpen vallen immers in het niet bij bijvoorbeeld de voorgevel van het Blindeninstituut (het Instituut tot Onderwijs van Blinden, Vossiusstraat 56, 1884/85, in opdracht van het bestuur van het Instituut tot onderwijs van Blinden) en de Keizersgrachtkerk (Kerk Nederduits Gereformeerde Doolerende Gemeente, 1887, Keizersgracht 566), beide samen met zoon. Samen met zijn zoon durfde vader Salm meer dan dat hij alleen zou durven. Illustratief is wellicht het ontwerp van de synagoge aan de Lange Houtstraat (1894-1895, gesloopt 1960). Het ontwerp van de voorgevel van deze synagoge, die hij alleen ontwierp nadat de samenwerking met zijn zoon gestopt was, past meer bij de voorgevels die hij ontwierp voordat hij ging samenwerken met zoon.[1084] Hij viel weer terug in de sobere en degelijke stijl waarin hij altijd gewerkt had. Voor vader Salm was de samenwerking met zijn zoon meer dan de som der delen. Door zijn zoon werd hij een gedurfder architect.

5.3. Vroege werken

5.3.1. Fabriek Maatschappij voor Meel- en broodfabrieken (Zoutkeetsgracht 2, 1863, samen met J.H. Leliman).

Dit is de tweede broodfabriek van Amsterdam. De eerste was opgericht door dr. S. Sarphati (1813-1866) in 1857. De oprichting van de eerste broodfabriek had tot doel om goed maar ook goedkoop brood te bakken om zo de algemene gezondheidstoestand van de armen te verbeteren. Tot dan werden de prijzen kunstmatig hoog gehouden, was het brood van slechte kwaliteit en waren de arbeidsomstandigheden van de bakkers niet gunstig.[1085] Het plan van Sarphati is zodanig succesvol dat meerdere broodfabrieken worden opgericht.[1086] Leliman is verantwoordelijk voor exterieur en de constructie, G.B. Salm is verantwoordelijk voor de inrichting.[1087] Enkele jaren daarvoor was Salm al betrokken geweest bij de hierboven

---

1084 In het geval van de synagoge wilden de Joodse opdrachtgevers mogelijk ook een niet opvallende voorgevel, om niet te veel op te vallen. De opmerking is in ieder geval ook van toepassing op latere ontwerpen.

1085 De eerste broodfabriek was gebouwd door J.H. Leliman, een bekende van Salm: Hagoort 2012, pp. 261-262 en 269. Zie ook Mathijsen 2002, p. 124. Voor een economische achtergrond zie ook De Jonge 1968, pp. 217-222.

1086 Broodfabrieken volgen in Den Haag (1861), Delft en Leiden (beide 1866). De crux voor de doorbraak was de afschaffing van de wet op het gemaal in 1855 waardoor met een stoommachine gewerkt kon gaan worden: Hagoort 2012, pp. 262 en 284. De eerste meel- en broodfabriek zorgde voor een aanzienlijke prijsverlaging van industrieel vervaardigd brood: zie Wagenaar 1990, p. 267.

1087 De Jong 2001, p. 126.

genoemde eerste broodfabriek: een fabrieksuitbreiding van de Maatschappij van Meel-en Broodfabrieken (Vijzelgracht 28, 1860, in opdracht van de heer Bruining, directeur).[1088] Mogelijk was de betrokkenheid van G.B. Salm bij de eerste broodfabriek reden voor Leliman om hem uit te nodigen om dit project samen te doen.

Vader (maar later ook zoon Salm) is ook betrokken bij de bouw van N.V. Stoom-, Meel- en broodfabriek "Ceres", v/h G.A. Nering Bögel (Diverse bouwprojecten, Nieuwe Prinsengracht, Weesperstraat en Nieuwe Kerkstraat, 1878-1905, G.B. Salm en A. Salm).[1089] Het is een van de eerste gebouwen van gewapend beton en G.B. Salm was dan ook een van de pioniers op het gebied van dit nieuwe bouwmateriaal.[1090] Alle ontwerpen nemen als uitgangspunt het technisch en bouwkundig ontwerp van S. Bleekrode (1814-1862) voor de N.V. Maatschappij Meel-en Broodfabrieken te Amsterdam. Bleekrode had hiervoor diverse fabrieken in het buitenland bezocht, met name in Frankrijk en België.[1091] De technische inrichting dicteert de vorm en inrichting van het gebouw in grote mate: de fabriek bestaat uit vijf verdiepingen en kent een omvangrijk machinepark.[1092]

5.3.2. **De suikerraffinaderijen**

G.B. Salm was bij de bouw van verschillende suikerraffinaderijen betrokken die in de voor hem vrij kenmerkende, sobere stijl zijn ontworpen. Mogelijk door zijn ervaring bij de uitbreiding van de eerste broodfabriek in 1860 (Vijzelgracht 28) krijgt G.B. Salm nog geen jaar later de opdracht voor de bouw van de suikerraffinaderij van de firma Beuker & Hulshoff aan de Lauriersgracht 38. Hij zou in de periode 1861-1874 diverse fabrieksgebouwen en kantoren bouwen.[1093] Het gebouw oogt vrij sober met grote raampartijen en romaanse boogvensters. Een deel van het complex wordt op 7 januari 1880 door een brand verwoest. Aanleiding voor zoon Salm om te informeren bij vader of hij niet te geëmotioneerd zal zijn.[1094] Vader Salm heeft in de afwikkeling van de brand nog een rol bij de veiling van de percelen van de afgebrande fabriek.[1095] De firma Beuker &

1088 Kuyt 1997, p. 37. De fabriek was gebouwd in 1857 en werd al in 1860 uitgebreid.

1089 Brief d.d. 14 september 1912, rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45 en Kuyt 1997, p. 65.

1090 Verbrugge 2019, p. 42. Zie ook Van der Woud 2008, p. 71. De gevel is van gewapend beton, systeem Monier.

1091 Lintsen 1989, pp. 33-35. Voor S.A. Bleekrode zie https://www.dbnl.org/tekst/lint011gesc06_01/lint011gesc06_01_00 (geraadpleegd 17 januari 2019).

1092 Lintsen 1989, p. 34 en De Jonge 1968, p. 221.

1093 Kuyt 1997, pp. 37-38.

1094 De brief spreekt over 'overspannen & te zenuwachtig zal zijn': Brief d.d. 12 januari 1880, SAA, archief 1315, 33. Zie ook Kuyt 1997, pp. 37-38.

1095 Na een brand op 7 januari 1880 waarbij de fabriek afbrandt, worden de percelen op 22 december 1880 geveild: Kuyt 1997, pp. 37-39. De brand doet ook de firma Beuker & Hulshoff eindigen: zie Reese 1911, p. LX. G.B. Salm ontvangt een courtage van een derde of NLG 752,17, via makelaar H.J. Koper. Brief d.d. 30 maart 1881 en ongedateerde kwitantie voor NLG 162,66, SAA, archief 1315, 3. Idem voor Lauriersgracht 80, een derde, zijnde een bedrag van NLG 12, zie brief d.d. 13 juni 1881, SAA, archief 1315, 3.

Hulshoff was waarschijnlijk de eerste opdrachtgever in de fabrieksbouw van Salm.[1096]

Al snel mag Salm ook aan de slag voor suikerraffinaderij De Granaatappel van NV Spakler & Tetterode (Lijnbaansgracht 233-235, 1864-1900).[1097] Deze opdrachtgever is groot genoeg om bij Salm een speciaal honorarium te bedingen mede gezien de hoeveelheid werk die hij voor hen verricht.[1098] Hoewel een deel is gesloopt, is thans nog een deel in gebruik als poppodium De Melkweg. Een ontwerp voor de voorgevel van de uitbreiding van de suikerraffinaderij lijkt te zijn geïnspireerd door de gevel die vader en zoon een jaar eerder ontwerpen voor het college Beth Hamidrasj Ets Chaïm (1883, Rapenburgerstraat 109).

Tenslotte ontwerpt Salm voor de Wester Suikerraffinaderij (Van Noordtkade 20, 1882-1883). Waar de gebouwen voor NV Spakler & Tetterode over de loop der jaren werden ontworpen, perceel voor perceel, kreeg Salm hier de kans om een geheel nieuw gebouw neer te zetten. Hierdoor vormt het meer een architectonische eenheid. Wat opvalt zijn de vele vensteropeningen die in een vast ritme het beeld bepalen over het zeven verdiepingen hoge gebouw.[1099]

5.3.3. **Beiersch-Bierbrouwerij "De Amstel"** (1870, Mauritskade 14)

Door een toename van de consumptieve bestedingen en de aanpassing van de bieraccijns in 1867 stappen diverse ondernemers in de markt van het 'Beijersch Bier', een ondergistend bier, waar steeds meer vraag naar is. De bestaande kleine en lokale brouwerijen kunnen dat niet maken. De nieuwe brouwerijen zijn kapitaalintensief en behoeven stoommachines, grote opslagkelders en koelinstallaties.[1100] In dat gat in de markt stappen ondernemers die met technische en financiële vernieuwingen succesvolle brouwerijen oprichten.[1101]

Na Heineken (1862) en de Koninklijke Nederlandsche Beijersch Bierbrouwerij (1864) besluiten in 1869 Johannes Hendrikus (Jan) van Marwijk Kooy (1847-1916), zijn zwager jhr. Charles Antoine de Pesters (1842-1915) en Willem Eduard Uhlenbroek (1839-1880) een bierbrouwerij te beginnen. Weliswaar heet de firma 'De Pesters, Kooy & Co' maar ze handelen vanaf het begin onder de naam 'Beiersch-Bierbrouwerij De Amstel'.[1102] De firmanten hebben geen enkele ervaring in het brouwen van bier zodat veel expertise van buiten gehaald wordt. Voor de bouw en inrichting is Uhlenbroek verantwoordelijk die werktuigbouwkundige ervaring heeft. Als architect wordt G.B. Salm aangezocht. Hij gaat samen met De Pesters en Uhlenbroek naar Dortmund voor de bestudering van de pasgeopende brouwerij van Herberz

---

1096 Zie brief d.d. 23 november 1877, SAA, archief 1315, 24 en Kuyt 1997, pp. 37-38.

1097 Beek 1984, p. 81. Voor een economische achtergrond zie ook De Jonge 1968, pp. 39-53.

1098 Namelijk 3% in plaats van de gebruikelijk 5%. Zie brief d.d. 26 juli 1880 en 23 oktober 1882, SAA, archief 1315, 3. Zie ook Reese 1911, p. LXI. Een en ander wordt ook nader uitgewerkt in paragraaf 2.6.

1099 Kuyt 1997, p. 72.

1100 Schippers 1992, p 53.

1101 Schippers 1992, pp. 49-51.

1102 Per 1 januari 1891 wordt de firma omgezet in NV Beiersch-Bierbrouwerij De Amstel: Zwaal 2013, pp. 232-243.

& Co.[1103] In juni 1870 wordt aangevangen met het bouwen van de brouwerij die vanaf oktober 1871 bier gaat produceren en in januari 1872 het bier gaat verkopen.[1104]

Het ontwerp van Salm lijkt sterk op het ontwerp van de brouwerij van Herberz & Co.[1105] Het is het begin van een succesverhaal voor zowel Amstel als vader en zoon Salm. De Amstel weet zich tot grote concurrent van Heineken te ontwikkelen.[1106] Vader en zoon Salm worden de huisarchitecten van de succesvolle brouwerij. Voor G.B. Salm is het zijn eerste grote opdracht voor industriële nieuwbouw.[1107] Enkele jaren later zal G.B. Salm ook betrokken zijn bij de Amersfoortsche Beijersch-Bierbrouwerij.[1108]

De ontwerpen zijn divers van aard en betreffen het hoofdgebouw van de fabriek (Mauritskade 14) en de vele bijgebouwen zoals (leg)kelders, mouterij, ketelhuis, ijsmachine-lokaal, kantoorgebouw, stalgebouw en koetsierswoning.[1109] In 1902 woedt een felle brand die een groot deel van de mouterij en enkele andere onderdelen in de as legt. De mouterij wordt herbouwd op basis van tekeningen van de Frankfurtse architect J.L. Langeloth die A. Salm aanpast op basis van aanwijzingen van Bouw- en Woningtoezicht. Vervolgens zal A. Salm onder meer een luchttransportbrug (1903, gesloopt), een bottelarij, beambtenwoning en een expeditiekantoor (1914, gesloopt) ontwerpen.[1110] De bierbouwerij zal tot het overlijden van A. Salm een van zijn belangrijkste klanten blijven.[1111]

5.3.3. **De wintertuin van Hotel Krasnapolsky** (1879, Warmoesstraat 183).

In navolging van Parijs en Londen maakt Amsterdam vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw een inhaalslag op het gebied van hotels en koffiehuizen. De bouw van het Amstelhotel in 1867 markeert die omslag. Het wordt het eerste 'grand hotel' van Nederland.[1112] Ook

---

1103 Zwaal 2010, pp. 14-15. Zie ook J.C. Bossard en J. Spier, Aan d'Amstel en het Y. *100 jaar bouwen en brouwen. Uit de geschiedenis van de Amstelbrouwerij 1870-1970*, Amsterdam 1970. Veel brouwerijen haalden de kennis uit Duitsland, ze hiervoor ook: H. Schippers, Het nieuwe bier. Technische innovaties in de Nederlandse biernijverheid in de tweede helft van de negentiende eeuw, Zutphen 1992, p. 52.

1104 Zwaal 2013, pp. 234-235.

1105 Zwaal 2010, p. 15. Voor een overzicht van het complex rond 1900 zie overzichtsfoto op pp. 13-14.

1106 Na marktleider Heineken wordt De Amstel de nummer twee van Nederland (rond 1916): Zwaal 2013, p. 239.

1107 Kuyt 1997, p. 53. Salm bouwt ook voor De Pesters privé. Zo voldoet De Pesters NLG 500 voor zijn huis als honorarium, brief d.d. 13 mei 1872, SAA, archief 1315, 3. G.B. Salm noemt Uhlenbroek in een aantekening 'mijn vriend', SAA, archief 1315, 3. Zie ook brief Uhlenbroek, d.d. 13 december 1879, SAA, archief 1315, 3.

1108 Voor de betaling van NLG 500, de helft van het nog verschuldigde honorarium, voor de Amersfoortsche Beijersch-Bierbrouwerij, zie brief d.d. 11 november 1872, SAA, archief 1315, 3. In 1881 bouwt G.B. Salm in Amersfoort ook de Amersfoortsche luciferfabriek Beuker & Van der Valk.

1109 Kuyt 1997, pp. 53-55.

1110 Kuyt 1997, p. 55.

1111 Rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45.

1112 Vreeken en Wouthuysen 1987, pp. 25-26 en pp. 73-96.

café-restaurant Krasnapolsky, begonnen als koffiehuis, maakt een moderniseringsslag door. Zij breiden pand voor pand uit en stellen de zomertuin achter de panden in 1878 open voor publiek. Het jaar daarop krijgt G.B. Salm de opdracht van A.W. Krasnapolsky (1834-1912) voor een wintertuin samen met een nieuwe (smalle) voorgevel en een biljartzaal.[1113]

Lang worstelen architecten met de rol van ijzer in de architectuur.[1114] De technische ontwikkelingen komen niet overeen met de dan geldende esthetische regels en conventies.[1115] Zo ontstaat een eigen esthetica. Bouwen met ijzer betekent zoeken naar het maximale resultaat met minimale inspanning. De integratie van bouwkunst en ijzerconstructies lijkt alleen te kunnen werken als ijzer een dienende functie heeft: zo krijgt het voor de bouwkunst een tweederangs positie.[1116] Salm lijkt zich niets gelegen te laten liggen aan de discussie. Hij kijkt naar wat de opdrachtgever wil. Daarnaast zijn de technische mogelijkheden van ijzer voor dat moment uniek: het maakt, op betaalbare wijze, een ongekend grote overspanning mogelijk.[1117] Een gegeven dat door Salm vakkundig wordt uitgebuit.

G.B. Salm werkt de wintertuin uit in een overspanning van glas en ijzer, gedragen door ranke gietijzeren zuilen hetgeen voor Nederland uniek is.[1118] In de tuin bevinden zich grote palmen en bloemen.[1119] De galerijen zijn beschilderd met tropische landschappen en de wanden zijn bedekt met spiegels.[1120] Uniek is ook het luchtverversingssysteem van meer dan twintig pk.[1121] De wintertuin wordt op 13 juni 1880 voor publiek geopend. De biljartzaal is via glazen deuren verbonden met de wintertuin. De verbouwing zorgt ervoor dat Hotel Krasnapolsky bekendheid krijgt als een van de grootste en sierlijkste koffiehuizen in de wereld: de wintertuin is in ieder geval de grootste in Nederland (38 x 15 meter met een hoogte van 13,83 meter).[1122] De wintertuin is oorspronkelijk verlicht met vierduizend gaspitten, maar kort na de opening wordt in 1881 de eerste elektrische verlichting geïnstalleerd.[1123] Reden

---

1113 Vreeken en Wouthuysen 1987, pp. 97-112, met name pp. 99-100; Voor ontwerpen SAA archief 5221, nr. 4896. De zaal is in 1990 gerestaureerd, Brouwer 1990, pp. 24-26 (met bouwbestek, ongenummerd). Zie ook Werkman 1966, pp. 46-50.

1114 Voor een algemene achtergrond zie Van der Woud 1997b, pp. 92-94 en p. 275.

1115 Van der Woud 1997b, p. 93.

1116 Van der Woud 1997b, p. 94.

1117 Wagenaar 2000, p. 23.

1118 Krabbe 2007, p. 526-527 en Vreeken en Wouthuysen 1987, p. 101. Zie ook Van der Woud 1997b, p. 275.

1119 De palm is de meest geliefde kamerplant in de negentiende eeuw: zie Montijn 1998, p. 93. Verder Werkman 1966, pp. 53-56.

1120 De Rooy 2007, p. 21; zie ook Van der Woud 2015, p. 52. De beschilderingen zijn van de Belgische decoratieschilder A. Graux en vader, zoon en kleindochter Tetar van Elven: Anoniem 1880a. Zie ook Anoniem 1888d, Vreeken en Wouthuysen 1987, p. 102 en Werkman 1966, p. 48.

1121 Anoniem 1880a.

1122 Vreeken en Wouthuysen 1987, pp. 100-101.

1123 Vreeken en Wouthuysen 1987, pp. 101-102. Zie ook Lesger 2013, p. 292 en Werkman 1966, pp. 82-93.

voor de omschakeling is de hitte en het brandgevaar. Dit gebeurt ook bij andere hotel-restaurants, grote winkels en het Paleis van Volksvlijt (1864). Deze openbare gebouwen hebben een luxe-imago: zij hebben, met elektrische verlichting, een uitstraling van luxe, feestelijkheid en weelde.[1124] Alle nieuwigheden hebben een impact op de stad. De schrijver Herman Gorter (1864-1927) ziet de stad en de maatschappij veranderen: 'Amsterdam was een suffe stad geweest, maar het werd nu een levende stad.'[1125] Amsterdam ontwikkelt zich dan ook van een 'provincieplaats' naar een 'internationaal georiënteerde metropool'.[1126]

De opdracht voor de verbouwing van Krasnapolsky is prestigieus en commercieel interessant. De bouw (en verbouw) van koffiehuizen en hotels in grote steden wordt op dat moment gezien als de belangrijkste bouwopgave van de architect.[1127] De architectuur en de inrichting vergen forse investeringen om het publiek met de juiste ambiance te trekken.[1128] Het zijn de particuliere initiatieven die een stempel op de stad drukken. Naast de wintertuin van Krasnapolsky weten de nieuwe theaters in de Amstelstraat, de cafés van onder meer Schiller en Mille Colonnes (I. Gosschalk, 1879, op de Botermarkt, nu Rembrandtplein) en de spiegelruiten van Hirsch (Leidseplein) en De Bonneterie (Kalverstraat) het publiek in vervoering te brengen.[1129]

5.3.5. **Verenigingsgebouw voor de Vrije Gemeente,** (1879-1880, Weteringschans 20 (thans 6-8))

De Vereeniging De Vrije Gemeente (opgericht 1878) ontstaat na de uittreding uit de Nederlands Hervormde Kerk van een groep geloofsgenoten onder leiding van de predikanten en broers Ph. R. Hugenholtz (1821-1889) en P.H. Hugenholtz jr (1834-1911).[1130] De nieuwe gemeente heeft behoefte aan een eigen ruimte en zij vraagt de architecten J.H. Leliman, A.L. van Gendt, I. Gosschalk, J.L. Springer, N. Vos en G.B. Salm een ontwerp in te dienen voor een besloten prijsvraag. Hoewel Salm niet de eerste prijs wint, krijgt hij wel de opdracht voor de bouw van de kerk.[1131] Het bestuur gaat daarvoor eerst te rade bij L.H. Eberson (1822-1889), de architect

---

1124 Montijn 1998, p. 60. Voor de overgang van gas naar licht en de impact voor de winkelier zie ook Canter, z.j., pp. 98-99.

1125 Endt 1986, z.p.

1126 Rogge 1949, p. 306 en Rijkscommissie voor de monumentenzorg 1984, p. 11.

1127 Anoniem 1890a, p. 409.

1128 Van der Woud 2015, p. 51.

1129 Wagenaar 2000, p. 23. Voor Maison De Bonneterie zie ook: Stoutenbeek en Vigeveno 2003, pp. 114-116. Voor Mille Colonnes zie Vreeken en Wouthuysen 1987, p. 163.

1130 Van den Boogaard 2018, p. 15 e.v. Zie ook Wijnman 1971, pp. 532-533.

1131 De Jong 2001, p. 140. Zie ook Van den Boogaard 2018, pp. 46-53. Overigens noemt Van den Boogaard op pagina 63 ten onrechte dat een zoon van de architect later voorzitter van de Vrije Gemeente wordt, namelijk A.J.J. Salm (1848-1909). A.J.J. Salm is geen zoon van G.B. Salm. Voor de betrokkenheid van A.J.J. Salm en zijn zoon G.J. Salm (1880-1969) bij de Vrije Gemeente zie Hell en Los 2012, p. 87 en p. 155.

van de koning.[1132] Maar mogelijk speelt G. Westerman hier ook een rol; hij is namelijk actief lid van de Vrije Gemeente.[1133]

Salm bouwt de grote bakstenen constructie in een neo-romaanse stijl, ook wel de rondbogenstijl genoemd (afb. 5). Hoewel de populariteit van de rondbogenstijl in de jaren zestig tanende was, wordt deze in de jaren zeventig en tachtig nog een enkele keer gebruikt, zoals hier.[1134] Door het gebruik van de rondbogenstijl is hier waarschijnlijk de invloed van F. von Gärtner zichtbaar.[1135] Andere voorbeelden die rond die tijd gebouwd werden zijn het Coolsingelziekenhuis te Rotterdam (1839-1851, verwoest 1940, W.N. Rose (1801-1877)) en de Koninklijke Nederlandsche Yacht-Club te Rotterdam (1849-1851, nu Wereldmuseum, A.N. Godefroy (1822-1899)).

Zoals eerder beschreven, vraagt vader aan zoon Salm advies voor het ontwerp.[1136] Bram bezoekt daarvoor de bibliotheek van de École des Beaux-Arts, raadpleegt onder meer Viollet-le-Duc en stuurt vader Salm voorbeelden van ornamenten.[1137] Op zondag 2 mei 1880 wordt het gebouw, dat vooral geen kerk mocht heten, feestelijk geopend.[1138] De dag erna is er een 'vriendschapsdisch' en Salm is ook uitgenodigd.[1139]

Architect G.T. Rietveld (1888-1964), die later het nieuwe verenigingsgebouw zal ontwerpen, ziet het als een voortreffelijk en degelijk gebouw.[1140] Voor Frater Smid is dat een postume hulde voor G.B. Salm.[1141] Het bakstenen gebouw oogt aan de buitenzijde niet als een kerk. Dat komt omdat Salm het bouwt in een romaanse basiliekvorm. Dit kan men zien als een uitdrukking van de universaliteit van het geloof. Zo wordt het losgemaakt uit een eeuwenoude kerkelijke traditie waardoor het gebouw de universaliteit ademt van het christendom van voor de kerkelijke traditie. [1142] Binnen oogt het gebouw wel degelijk als een kerk en biedt het plaats aan zo'n vijftienhonderd personen. Naast de grote zaal zijn er een

---

1132 Keuning en Lansink 1999, p. 72.

1133 Van den Boogaard 2018, p. 51.

1134 Godefroy 1920, p. 209 en Krabbe 1998, p. 199

1135 Anoniem 1897d, p. 113. Vergelijk bijvoorbeeld het zijaanzicht van het verenigingsgebouw de Vrije Gemeente met de westzijde van de Staatsbibliotheek van F. von Gärtner (1831-1843, München); zie Hederer 1976, p. 122 en Van den Boogaard 2018, p. 56.

1136 Kuyt 1997, pp. 68-69.

1137 Brief d.d. [ongedateerd], 1879, SAA, archief 1315, 31. Bram geeft bij Pé, zijn toekomstige verloofde, aan dat hij zich heel trots voelt iedere keer dat zijn vader hem om advies of hulp vraagt: brief d.d. 22 april [ongedateerd], SAA, archief 1315, 34.

1138 Van den Boogaard 2018, p. 7 en p. 49.

1139 Brief d.d. 28 april 1880, SAA, archief 1315, 3. Later schrijft het bestuur aan Salm dat ze tevreden zijn over de aannemer maar hem niet willen aanhouden als leverancier: brief d.d. 5 mei 1881, SAA, archief 1315, 3.

1140 Frater Smid 1965, p. 7.

1141 Frater Smid 1965, p. 7.

1142 Frater Smid 1965, p. 7. Zie ook Van den Boogaard 2018, pp. 209-210.

conciërgewoning, drie leslokalen, een bestuurskamer en een kleine zaal. Het gebouw is thans bekend als pop- en cultuurcentrum Paradiso.[1143]

5.3.6. **Spaarbank voor de Stad Amsterdam**
(Singel 544-546, 1879-1881, verwoest 1943).

In hetzelfde jaar dat Salm bezig was met het Aquarium (hierna te bespreken in paragraaf 5.5), het kerkgebouw voor de Vrije Gemeente en de wintertuin van Krasnapolsky, maakte Salm de eerste ontwerpen voor de Spaarbank voor de Stad Amsterdam (zie afb. 6). De Spaarbank wordt steevast in zijn oeuvre genoemd, hoewel het al lang uit het straatbeeld is verdwenen.[1144] Het ontwerp lijkt een middenpositie in te nemen tussen enerzijds het ontwerp voor de Vrije Gemeente in een sobere uitvoering met weinig ornamenten en anderzijds de uitbundige klassieke bouwstijl van het Aquarium.

Bankgebouwen waren voor de bouw van de Spaarbank vooral sober en ingetogen: mogelijke reden hiervoor is dat architecten naar een juiste stijl zochten voor een bankgebouw dan wel door opdrachtgevers die niet te veel wilden uitgeven en zeer terughoudend zijn. Dat lijkt rond 1880 te veranderen. Het stijldebat onder architecten en opdrachtgevers die niet meer te zuinig willen overkomen maken een rijkere aankleding mogelijk. Het ontwerp voor de Spaarbank was één van de eerste voorbeelden waarbij bankgebouwen een stijlvollere en representatieve voorgevel kregen. Hierbij grijpt men terug op elementen van de Hollandse Renaissance.[1145]

Salm maakt twee tekeningen voor de voorgevel (in september 1879 en 1880) die verschillen in detailniveau. De begane grond is in beide gevallen voorzien van pilasters van de Dorische orde. Verder kent de versie van 1879 op de eerste verdieping pilasters van de Ionische orde en de versie van 1880 een variant op de Korinthische orde. De pilasters op de tweede verdieping blijven wel gelijk en zijn van de Korinthische orde. Daarnaast zijn er detailverschillen zoals bij de vensters. In zijn geheel is het ontwerp van de voorgevel uit 1879 soberder van karakter. Het ontwerp van de achtergevel blijft wel nagenoeg gelijk, hoewel de vensters in het ontwerp van 1880 geprononceerder zijn. In de dwarsdoorsneden en de plannen van de diverse verdiepingen zijn geen verschillen van bijzondere aard te ontdekken.[1146]

1143 Voor de achtergrond van die metamorfose Van den Boogaard 2018, pp. 207-208.

1144 De Roy van Zuydewijn 1984, p. 50.

1145 Van Leeuwen 1996, p. 34.

1146 De ontwerpen van voor-, zij- en achtergevel, dwarsdoorsneden en plannen van diverse verdiepingen, Archief van de Centrumbank en rechtsvoorganger, SAA, archief 1431, 263. De eerste steenlegging is 21 april 1880, brief d.d. 5 juni 1880, Archief van de Centrumbank en rechtsvoorganger, SAA, archief 1431, 264. Zijdelings is A. Salm GBzn ook betrokken, bij een bemiddeling in een geschil tussen F.G. Boot en de Spaarbank inzake het buurperceel van F.G. Boot, eigenaar van café Pitoresque, Reguliersdwarsstraat 13. Hij is in ieder geval aanwezig bij een bespreking over een schikking op 17 februari 1880 met de directie van de Spaarbank. Brieven d.d. 29 januari 1879 (sic), 14 en 19 februari 1880, Archief van de Centrumbank en

Salm zit regelmatig met de bouwcommissie aan tafel om de details van het werk te bespreken. [1147] Uit de correspondentie blijkt dat ook hier Salm heel dicht op het bouwproces zit. [1148] Zo vraagt Salm, na het slaan van de eerste paal, permissie voor een bonus van NLG 50 voor het werkvolk, hetgeen wordt gehonoreerd. [1149]

5.3.7. **Concertgebouw** (niet gerealiseerd)

Voor het nieuwe Concertgebouw te Amsterdam (1882-1883) wordt een besloten prijsvraag uitgeschreven onder de vooraanstaande architecten C. Muysken, A.L. van Gendt, Th. Sanders (1847-1927), Th.G. Schill (1852-1914) en G.B. Salm. De jury bestaat uit P.J.H. Cuypers, I. Gosschalk en J.L. Springer. De ontwerpen, die voor 1 oktober 1882 worden ingediend, stemmen niet tot tevredenheid. Van het vijftal werd beter verwacht. De kritiek is dat ze niet bijzonder geïnspireerd schijnen te zijn geweest: slechte planindeling en aan het tekenwerk is weinig zorg besteed. [1150]

Het ontwerp van G.B. Salm wordt als beste plan gezien. De grote zaal heeft de juiste vorm, omgeven door ruime corridors. Praktisch zijn de flinke vestibules en vestiaires, goed geplaatst de trappen. De orkestbak is met kennis ingericht. Kritiek is er op de galerij die de zaal in komt. Dit wordt als minder fraai gezien. Waardering is er voor de academische plattegrond die tevens voldoet aan de eisen van de praktijk. De gevels hebben te veel bekende Franse motieven om oorspronkelijk te zijn. De wens wordt dan ook uitgesproken dat de gevels worden verbeterd en dat een overdekte doorgang wordt aangebracht. Deze toevoeging wordt als onmisbaar beschouwd. [1151]

Geen van de ingezonden plannen krijgt een prijs maar de jury vraagt A.L. van Gendt (met het plan 'Apollo') en G.B. Salm (met het plan 'G-sleutel') om een gewijzigd plan in te dienen. De technische adviseurs kunnen zich met geen van beide opnieuw ingediende plannen verenigen. De keus is dan ook aan het bestuur die voor het plan 'Apollo' kiest en A.L. van Gendt uiteindelijk op 6 april 1883 tot winnaar uitroept. [1152] Het gehele proces gaat gepaard met ruzies en verzoeken om arbitrage en past goed bij de overige problemen in verband met de totstandko-

---

rechtsvoorganger, SAA, archief 1431, 264. Vermoedelijk is dat tijdens een kort verblijf, want hij zou pas eind 1880 terugkeren uit Parijs waar hij op dat moment verblijft.

1147 De bouwkosten worden door hem begroot op NLG 98.376,=, het werk wordt aangenomen door L.C. Schaade voor NLG 79.846,=. Het honorarium van Salm bedraagt 5%: notulen d.d. 3 september 1879, 29 september 1879 en 11 februari 1882, Notulenboek bouwcommissie d.d. 4 november 1878-11 februari 1882, Archief van de Centrumbank en rechtsvoorganger, SAA, archief 1431, 261. Voor details van meer -en minderwerk zie overzicht 1881, Archief van de Centrumbank en rechtsvoorganger, SAA, archief 1431, 264.

1148 Archief van de Centrumbank en rechtsvoorganger, SAA, archief 1431, 264.

1149 Notulen d.d. 24 maart 1880, Notulenboek bouwcommissie d.d. 4 november 1878-11 februari 1882, Archief van de Centrumbank en rechtsvoorganger, SAA, archief 1431, 261.

1150 Anoniem 1883d, p. 23.

1151 Anoniem 1883d, p. 23.

1152 Anoniem 1883c, p. 151, zie ook Keuning en Lansink 1999, pp. 38–42 en pp. 98-101.

ming van het Concertgebouw.[1153] Het is wellicht de meest prestigieuze opdracht die G.B. Salm aan zijn neus voorbij heeft zien gaan.[1154]

5.4. De Joodse gemeenschap

Vader en zoon Salm krijgen diverse bouwopdrachten vanuit de Joodse gemeenschap. Hoe de contacten tot stand komen is onduidelijk. De Plantage, waar vader woonachtig was, had een Joods karakter.[1155] Contacten met de Joodse Gemeenschap zijn mogelijk al snel gelegd. Niet uit te sluiten is dat de contacten lopen via J. Cahen jr., voor wie vader en zoon enkele bouwopdrachten verrichten.[1156]

Uiteindelijk bouwt G.B. Salm een synagoge (voor het college Beth Hamidrasj Ets Chaïm) (1883, Rapenburgerstraat 109, samen met A. Salm GBzn), een bewaarschool (Rapenburgerstraat 52, (1883-1885), samen met A. Salm GBzn, gesloopt ca. 1968), en een synagoge aan de Lange Houtstraat (1894-1895, gesloopt 1963).[1157] Daarnaast worden vader en zoon voor diverse verbouwingen ingeschakeld.

De eerste grote opdracht uit de Joodse Gemeenschap voor vader en zoon Salm is het ontwerp en bouw van de synagoge voor het college Beth Hamidrasj Ets Chaïm (1881-1883, Rapenburgerstraat 109).[1158] Vader en zoon Salm zijn aanwezig bij de feestelijke en indrukwekkende inwijding van de Nieuwe Beth-Hamidrasch door de Nederlandsch Israëlitische Gemeente te Amsterdam op 16 september 1883.[1159]

Het gebouw heeft een eclectische voorgevel (zie afb. 7). Op de kolommen in het midden staat het jaartal in de joodse jaartelling 5643 (1883). Door een latere verbouwing is de

---

1153 Voor een verzoek tot arbitrage (door C. Muyskens, T. Sanders en Th. G. Schill) zie: Anoniem 1883a, pp. 51-52; voor de afwijzing van de arbitrage zie: Anoniem 1883b, p. 61. Voor de chaotische totstandkomingsgeschiedenis: Van Vonderen 2013, pp. 141-142.

1154 Rondom het museumplein zouden andere architecten aan hun faam bouwen: A.L van Gendt met de (iets verderop gelegen) Hollandsche Manege (1881) en het Concertgebouw (1888), P.J.H. Cuypers met het Rijksmuseum (1885) en A.W. Weissman met het Stedelijk Museum (1894): zie ook Wagenaar 1990, pp. 271-272.

1155 Voor de ontwikkeling zie: Wagenaar 1990, pp. 257-258. Zie ook Rijkscommissie voor de Monumentenzorg 1984, p. 18 en Roegholt 1982, p. 49.

1156 Winkelpanden Kalverstraat 44-46 (1881) en Kalverstraat 35-37/Rokin 32 (1882).

1157 Van Agt 1974, pp. 74-75 en 78-79. Zie ook Hoogewoud 2000, pp. 228-229.

1158 De vergunning wordt verleend op 29 oktober 1881 waarna de bouw wordt aanbesteed op 30 november voor destijds NLG 54.300: Van Agt 1974, pp. 73-75 met daarin opgenomen afbeeldingen en bouwtekeningen. Zie ook Van Voolen 2006, pp. 52-53.

1159 Zie Orde bij de feestelijke inwijding van de Nieuwe Beth-Hamidrasch d.d. 16 september 1883: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 399. Zie ook Anoniem 1882.

oorspronkelijke voorgevel aangetast (zie afb. 8). De oorspronkelijke gevel kende grote glazen raampartijen met traditionele vensters. Het gebruik van de grote glazen vensters voor een schoolgebouw is geheel volgens de nieuwe ideeën. Aan de voorzijde bevonden zicht onder meer de schoollokalen, studeervertrekken, een bibliotheek en de conciërgewoning. De synagoge was gesitueerd in het achtergebouw met aan drie zijden galerijen op gietijzeren kolommen.[1160] In de zaal staat de Heilige Arke in een nis met oriëntaalse stijl. [1161] Ook hier weten vader en zoon Salm optimaal gebruik te maken van relatief kleine perceel.

G.B. Salm heeft immers inmiddels ervaring opgedaan met het bouwen van de Eerste Ambachtsschool (1867, Weteringschans, in opdracht van de Maatschappij tot Verbetering van den Werkenden Stand).[1162] Scholen waren een bouwopgave waarbij de architectuur beïnvloed werd door de nieuwe ideeën over gezondheid: lokalen met een genormeerde hoeveelheid ruimte, aanvoer van frisse lucht en verwarming alsmede een ruimte voor gymnastiek.[1163] Later verzorgt hij ook de verbouwing van de Kweekschool van Machinisten.[1164] Met zoon ontwerpt hij het Blindeninstituut.

Het leerhuis (de betekenis van 'Beth Hamidrasj Ets Chaïm' is leerhuis Boom des Levens) is een belangrijke stimulans voor het 'lernen', het joodse leren. Het wordt dan ook het studiecentrum voor Asjkenazische-Hoogduitse joden in Amsterdam.[1165] Het gebouw is één van de weinige voorbeelden van joodse nieuwbouw van synagogen uit de negentiende eeuw, ten gevolge van een (joods) bouwverbod (men werd geacht de hoofdsjoel te bezoeken) en latere saneringen.[1166]

Vanwege de enthousiaste reacties op het eindresultaat van het college Beth Hamidrasj Ets Chaïm worden vader en zoon Salm in 1883 ook aangezocht voor het ontwerp van de bewaarschool voor Nederlands Israëlitische Minvermogenden (Rapenburgerstraat 52, (1883-1885), gesloopt ca. 1968) in opdracht van het Nederlandsch Israëlitische Armbestuur (zie afb. 9). Het

---

1160 Haagsma, De Haan, De Haas en Schoo 1981, p. 37.

1161 Vermeer en Rebel 1992, p. 213.

1162 G.B. Salm zelf lid en hij rekent voor het ontwerp geen kosten: Kuyt 1997, p. 51. Zie ook Van Eeghen 1960, p. 16. Tien jaar later is hij betrokken bij een verbouwing: brief d.d. 24 oktober 1877, SAA, archief 1315, 3. Met de school wordt een hele generatie vaklieden opgeleid die de bouw van de stad tot stand brengen: Hagoort 2012, p. 308.

1163 Voor de ontwikkeling en achtergrond zie: Jacobs 1996, pp. 90-95. Zie ook: Van der Woud 2010b, p. 250.

1164 Kweekschool voor Machinisten (Oostenburgermiddenstraat 60), goedkeuring rekening, Brief d.d. 15 februari 1879, SAA, archief 1315, 3 en Archief van de Vereniging van Hoger Beroepsonderwijs en rechtsvoorgangers en gedeponeerde archieven, SAA, archief 1551, 33.

1165 Stoutenbeek en Vigeveno 2017, pp. 66-67. Het leerhuis werd na de oorlog een fabriek en werd als zodanig flink verbouwd. In 1973 heeft het pand een grondige restauratie ondergaan en een kreeg een deel van het gebouw de bestemming als joods-cultureel centrum. De voorgevel is (deels) behouden gebleven alsmede enkele kenmerkende elementen in het gebouw.

1166 Rijkscommissie voor de Monumentenzorg 1984, p. 53.

ontwerp bevatte acht lokalen voor in totaal zo'n duizend kinderen. Bij de feestelijke opening op 20 september 1885 wordt het gebouw geroemd: het is 'prachtig, flink, doelmatig'.[1167]

Vervolgens zijn vader en zoon Salm in 1883 betrokken bij een verbouwing van het jongensweeshuis Megadle Jethamin (Amstel 21-23/Zwanenburgerstraat 20-24, gesloopt 1977), in opdracht van het Bestuur van het Nederlandsch Israëlitisch Jongensweeshuis.[1168] Aan het pand, in 1865 ontworpen door C. Outshoorn (1812-1875), wordt in 1883 een nooduitgang met trap toegevoegd. In 1888 volgen aan weerskanten van het hoofdgebouw, een ziekenzaal en een gymnastiekzaal.

Daarna maakt vader Salm een ontwerp voor het trappenhuis aan de achterzijde van de hoofdsynagoge (Uilenburgerstraat 91, 1889) voor de Nederlandsch Israëlitische Gemeente.[1169] Verder is hij voor het Nederlandsch Israëlitisch Armbestuur betrokken bij een verbouwing van een directeurswoning (Nieuwe Keizersgracht 98, 1890) en een brandtrap (Nieuwe Kerkstraat 135, 1893).[1170]

Dan volgt weer een grote opdracht, ditmaal voor vader Salm. Hij ontwerpt en bouwt weer een synagoge aan de Lange Houtstraat 9 (1894-1895, gesloopt 1963). De synagoge wordt gebouwd in opdracht van het Kerkbestuur der Nederlandsche Israëlitische Hoofdsynagoge ter vervanging van een synagoge uit 1726.[1171]

De synagoge heeft een sobere eclectische voorgevel met gotische spitsboogvensters. De midden ingang geeft toegang tot de hoofdruimte, die verhoogd op het souterrain is aangelegd. In deze zaal bevond zich de Arke aan de lange wand (zuidoostzijde). De ingangen aan beide zijde van de hoofdingang gaven toegang tot de eerste verdieping, een galerij, met vrij uitzicht op de Arke en de grote zaal. De synagoge staat ingeklemd tussen twee gebouwen. Naast de grote raampartijen aan de voorkant zorgt ook een dakopbouw met bovenlichten voor voldoende daglicht, die tot aan de Arke kon doordringen.[1172]

Tenslotte is G.B. Salm verantwoordelijk voor de verbouwing van de Nederlandsch Israëlitische Armenbewaarschool in de Nederlandsch Israëlitische Goddienstschool voor meisjes (Rapenburgerstraat 103-105, 1890, met een oorspronkelijk ontwerp van W.J.J. Offenberg (1812-1873).[1173]

1167 Anoniem 1883e en Anoniem 1885b.

1168 Van Agt 1974, pp. 74-75. Zie ook Kuyt 1997 p. 81 en dienst bouw -en woningtoezicht: bouwtekeningen gesloopte percelen, SAA, archief 10151, nr. 6871.

1169 Kuyt 1997, p. 97.

1170 Kuyt 1997, p. 98 en p. 101.

1171 De vergunning wordt verleend op 27 februari 1894 waarna de aanbesteding volgt op 19 maart 1894. Het pand wordt opgeleverd op 20 september 1895 en gebouwd voor NLG 11.984: Van Agt 1974, pp. 74-75 en 78-79 met afbeelding op blz. 78. Zie ook Hoogewoud 2000, pp. 228-229 en Kuyt 1997, p. 102.

1172 SAA, archief 10151, nr. 19528 en 15272. Zie ook Van Agt 1974, pp. 78-79 (met afbeelding).

1173 Van Agt 1974, pp. 74-75.

5. 5. **Het Aquarium en de relatie met Artis.**

Aan het eind van de Plantage Middenlaan rijst het Aquarium (Plantage Middenlaan 53, 1882) van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra op als een Griekse tempel, al gaat een groot deel van de voorgevel verstopt achter volgroeide bomen. Het is één van de hoogtepunten in het oeuvre van G.B. Salm. De Romeins-classicistische voorgevel trekt meteen de aandacht: een monumentale zuilenrij (peristyle) en podium van rood zandsteen (afb. 10).[1174]

In het najaar van 1876 wordt de bouw van een Aquarium besproken in het bestuur van Artis. Daarbij komt de mogelijkheid aan de orde dat de gemeente Amsterdam de grond kosteloos ter beschikking stelt.[1175] Daar gaat gemeenteraad het jaar daarop inderdaad mee akkoord. Wel moet dan het Aquarium ter beschikking worden gesteld van het hoger onderwijs.[1176] Deze wens blijkt uiteindelijk veel voeten in de aarde te hebben.

Directeur Westerman treedt in overleg met de wethouder van onderwijs J.C. de Koning (1832-1901) en met de hoogleraar in de zoölogie prof. W. Berlin (1825-1902) over de inrichting van een collegezaal. De leden zelf geven aan dat het gebouw zowel vanuit de tuinzijde als van de openbare weg toegankelijk moet zijn.[1177] Een commissie uit het bestuur reist naar Frankfurt om daar het Aquarium te bekijken.[1178] Het is de bedoeling dat Salm meegaat naar Frankfurt, zoals hij vaker met opdrachtgevers meegaat naar het buitenland.

Salm wil eerst een ontwerp maken voor het Aquarium en dan naar Frankfurt.[1179] De reis naar Frankfurt wordt meerdere keren uitgesteld. Het liefst wil hij dat doen met de kerstdagen van 1877.[1180] Of hij uiteindelijk naar Frankfurt gaat, is onduidelijk; wel heeft hij in de aanloop naar het verlenen van de opdracht al veel gereisd voor het Aquarium.[1181]

1174 Kemme en Dekkers 2010, p. 115 en Van Geemert 2001, p. 106.

1175 Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 4 december 1876, SAA, archief 395, 175 en 1153. De oorspronkelijke notulen zijn te vinden in nr. 1153, de getypte versie daarvan in nr. 175. Dit nummer is inmiddels digitaal toegankelijk; reden dat steeds naar dit nummer wordt verwezen.

1176 Uiteindelijk wordt de grond op 30 oktober 1877 overgedragen aan Artis. Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 23 april 1877, 2 juli 1877, 30 juli 1877, 24 september 1877 en 29 oktober 1877, SAA, archief 395, 175.

1177 Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 19 november 1877, SAA, archief 395, 175.

1178 Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 3 december 1877, SAA, archief 395, 175.

1179 Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

1180 Brief d.d. 10 december 1877, SAA, archief 1315, 24. Hij klaagt vervolgens over drukte op kantoor en geeft aan niet naar Frankfurt te gaan als zijn zoon Bram Salm besluit voor de kerstdagen uit Zwolle over te komen: Brief d.d. 15 december 1877, SAA, archief 1315, 24. Zie ook briefkaart 20 november 1877, SAA, archief 1315, 26. Uiteindelijk gaat Bart met Kerst 1877 mogelijk naar Parijs. Zie Brief [zonder dag] september 1877, SAA, archief 1315, 23, Brief d.d. 14 december 1877, SAA, archief 1315, 23 en brief d.d. 18 augustus 1877, SAA, archief 1315, 24.

1181 Brief [zonder dag] september 1877, SAA, archief 1315, 23, Brief d.d. 14 december 1877, SAA, archief 1315, 23 en brief d.d. 18 augustus 1877, SAA, archief 1315, 24

Vervolgens stuurt professor Berlin zijn wensenpakket ten aanzien van het ontwerp aan Salm. De eisen zijn voor genootschap Artis te hoog maar de directeur herinnert de leden aan hun toezegging om het gebouw geschikt te maken voor hoger onderwijs. Toch wordt geconstateerd dat aan de eisen nooit voldaan kan worden, reden dat de directeur wordt verzocht opnieuw met het gemeentebestuur te overleggen.[1182]

Intussen maakt Salm diverse ontwerpen van het nieuw te bouwen Aquarium en presenteert die op 11 maart 1878 aan de vergadering. De bouwcommissie zal vervolgens de vergadering gaan adviseren. Zij doet dat in de vergadering van 8 april 1878. Het door de bouwcommissie voorgedragen ontwerp wordt goedgekeurd. Salm schat daarbij de bouwkosten op NLG 250 per meter, maar dat bedrag wordt door de bouwcommissie verhoogd tot NLG 300 per meter. De vergadering gaat daarmee akkoord.[1183]

Uit overleg met de wethouder De Koning en professor Berlin komt het nadrukkelijke verzoek naar voren om onderwijs te faciliteren in het gebouw. Het ontwerp zou daarvoor moeten worden vergroot en aangepast. Ook zal de voorgenomen bouw vertraging oplopen, tot verdriet van de leden. De leden manen de directeur tot overleg. Dit overleg komt er met als resultaat dat B en W formeel aan het bestuur uitstel vraagt voor de bouw.[1184]

De vergadering van het genootschap Artis bespreekt de wensen van de gemeente Amsterdam en vanuit de vergadering heeft het de voorkeur dat de gemeente Artis een vergoeding geeft om de volledige onderwijsfaciliteiten, zoals gewenst door de gemeente, aan te brengen in het Aquarium gebouw. Het feitelijke gevolg is dat stadsarchitect B. de Greef (1818-1899) met Salm moet gaan overleggen om dit te bewerkstelligen. Zij concluderen dat het mogelijk is om aan de eisen van professor Berlin tegemoet te komen door het ontwerp iets te vergroten. Dit heeft als resultaat dat op 8 juli 1878 het aangepaste ontwerp van stadsarchitect De Greef aan de vergadering wordt gepresenteerd: de vergrotingen zijn tegen het gebouw van Salm aangebracht. De plannen worden enkele weken later, op 25 juli 1878, in een voltallige vergadering besproken. Het nieuwe ontwerp roept vele bezwaren op: zo wordt het ontwerp van Salm 'ontsierd', moet het ontwerp worden aangepast hetgeen leidt tot hogere kosten en het gebouw wordt zodanig groot dat de beoogde beplanting aan beide zijden van het gebouw geen doorgang kan vinden. Daarnaast zien de leden praktische bezwaren die de exploitatie van het gebouw belemmeren en daarmee de positie van het genootschap in gevaar brengen. De vergadering concludeert dat zij de gemeente graag wil helpen, maar niet tegen deze voorwaarden en verzoekt directeur Westerman dan ook om opnieuw met de gemeente te overleggen.[1185]

1182 Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 24 december 1877 en 14 januari 1878, SAA, archief 395, 175.

1183 Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 11 maart 1878 en 8 april 1878, SAA, archief 395, 175.

1184 Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 3 juni en 11 juni 1878, SAA, archief 395, 175.

1185 Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 17 juni, 24 juni, 8 juli, 25 juli 1878, SAA, archief 395, 175.

Na overleg vraagt de gemeente officieel aan het bestuur het besluit nader te overwegen naar aanleiding van diverse bedenkingen. De vergadering wil hier serieus naar kijken: een commissie wordt samengesteld die vervolgens rapport uitbrengt aan de vergadering. Uiteindelijk volhardt de vergadering in haar standpunt.[1186] Westerman wordt verzocht daartoe een brief op te stellen die uiteindelijk door de vergadering wordt goedgekeurd.[1187]

Het bezwaar helpt. De gemeente geeft na beraadslaging aan dat zij zich neerlegt bij de bezwaren van Artis en voornemens is het gebouw voor zoölogie te bouwen op de Plantage, aansluitend aan het hek en in nabijheid van het Aquarium. Zij wil hiertoe een deel van de openbare weg verleggen. B en W legt zich dan ook neer bij het originele bouwplan van het Aquarium.[1188]

Vervolgens wordt Salm verzocht om voor 13 januari 1879 zijn plannen voor het ontwerp in te dienen. Salm voldoet daaraan en gaat vervolgens met de bouwcommissie in conclaaf over diverse wensen. Zo moet het mogelijk worden om tegen de achtermuur van het Aquarium een collectiegebouw te bouwen.[1189] Voor het ontwerp en de constructie wordt ook intensief samengewerkt met C. Kerbert (1849-1927), curator van Artis en later opvolger van Westerman.[1190] Op 3 februari heeft Salm de tekeningen klaar, op schaal, en kan alles bij de gemeente worden ingediend ter goedkeuring, met instemming van de vergadering. Enkele weken later, op 17 maart, bereikt Westerman ook overeenstemming met wethouder De Koning en professor Berlin over de inrichting van het gedeelte van het Aquarium dat voor het hoger onderwijs bestemd wordt. Dit biedt dan ook uitzicht op spoedige goedkeuring van de plannen.[1191]

1186 Zij wil geen bouw van speciale faciliteiten voor onderwijs en geeft de voorkeur aan handhaving van de bestaande overeenkomst (dit is het Aquarium ter beschikking stellen ten behoeve van onderwijs). Volhardt de gemeente, dan is Artis bereid een deel van het gebouw op te offeren en de kosten daarvan te betalen aan de gemeente. Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 19 augustus, 26 augustus, 5 september, 9 september, 16 september 1878, SAA, archief 395, 175.

1187 Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 19 augustus, 26 augustus, 5 september, 9 september, 16 september 1878, SAA, archief 395, 175.

1188 Vervolgens ageert de vergadering tegen het voornemen om meteen aansluitend aan het hek van Artis het gebouw van zoölogie te bouwen, zij heeft de voorkeur voor bouw op de wal van de Lijnbaansgracht. Zie uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 7 oktober, 22 oktober, 28 oktober 1878, SAA, archief 395, 175.

1189 Zie uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 6 januari, 13 januari, 20 januari, 3 februari 1879, SAA, archief 395, 175.

1190 Mehos 2006, pp. 123-124.

1191 Tegelijkertijd biedt de gemeente de grond (0,52 aren) ter uitbereiding van het Aquarium aan in erfpacht, ten behoeve van de bouw van de trap, voor een canon van NLG 10 per jaar. Als de trap gebouwd is wordt het wenselijk geacht om het geheel af te sluiten met een hek. Hier is extra grond (0,20 are) voor nodig die ook aan de gemeente wordt gevraagd en verkregen. Zie uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 17 maart, 31 maart, 15 april, 5 mei 1879, 14 november 1881 en 3 februari 1882, SAA, archief 395, 175.

Op 12 mei 1879 heeft Salm het bestek en de begroting van het heiwerk klaar zodat de uitbesteding kan beginnen.[1192] In juni 1879 wordt de eerste van 1740 palen geslagen voor een gewicht van 640.000 liter zeewater, 225.000 liter zoetwater, waterkelders, onderaardse filtersystemen en tien ton aan glazen ruiten.[1193] Daarnaast vindt de vergadering zijn kostenraming van de uitbreiding zo onduidelijk dat men de directeur vraagt om met Salm te overleggen. Uiteindelijk komt een definitieve begroting van Salm voor de bouw van het Aquarium op een bedrag van NLG 317.167,30 (waarin opgenomen een honorarium voor Salm voor NLG 14.000). De bouw wordt op 5 juni 1879 goedgekeurd door de algemene vergadering.[1194] Blijkbaar is Salm te optimistisch geweest dan wel is de bouw uitdagender dan gedacht want de begroting zoals Salm die communiceert aan het genootschap is een jaar later al opgelopen tot NLG 344.270,79 en nog een jaar later tot NLG 361.000.[1195] Uiteindelijk lopen de kosten voor het gebouw op tot NLG 439.020,93.[1196] Dat is een overschrijding van bijna 40% van het oorspronkelijke budget en wijst op moeilijkheden tijdens de bouw hetgeen later tijdens de opening ook bevestigd wordt. In ieder geval veroorzaakt de bouw spanningen tussen G.F. Westerman en G.B. Salm.[1197]

Salm heeft het druk want hij vergeet het bestek te sturen naar het bestuur van Artis; men moet hem dan ook tot twee keer toe aanmanen. Dat komt vaker voor want enkele maanden later moet Salm bij een overleg over enkele wijzigingen weer aangemaand worden voor het aanleveren van de definitieve bestekken voor het vervolg. Salm geeft daarbij aan dat het enkele weken gaat duren en hij verwacht dat de bouw tot zeker 1881 zal duren.[1198]

1192 Zie uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 12 en 19 mei 1879, SAA, archief 395, 175.

1193 Aldus H.J. Jesse (1860-1943), architect te Leiden, die werkzaam was op het bureau van Salm en Salm ten tijde van de bouw in een niet gedateerd krantenartikel: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 401. Voor Jesse zie: Anoniem 1940.

1194 Zie uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 3 juni en 9 juni 1879, SAA, archief 395, 175 en begroting 4 juni 1879, SAA, archief 395, 1154. Artis gaat voor de bouw van het Aquarium in eerste instantie een lening aan van NLG 400.000, rente 4,5%, met obligaties van NLG 500 en aflossing tegen jaarlijkse uitloting. De aanbesteding van de houten fundatie gaat naar de heren D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan voor een bedrag van NLG 28.800. Die zijn daar voor 20 oktober meer klaar. Zie uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 12 mei, 19 mei, 26 mei, 3 juni, 9 juni, 23 juni, 20 oktober 1879 en 19 september 1881, SAA, archief 395, 175. Voor details lening zie SAA, archief 395, 1161.

1195 Aantekeningen vergadering d.d. 15 maart 1880 en begroting februari 1881, SAA, archief 395, 1154.

1196 Het uiteindelijke honorarium voor G.B. Salm bedraagt in totaal NLG 15.112,35. Zie Uitgaven Aquarium, SAA, archief 395, 1157, en de registers van de uitgaven voor de bouw, nr. 5, zie SAA, archief 395, 1159. Voor diverse certificaten van betalingen zie SAA, archief 395, 1156.

1197 Van Geemert 2001, p.106.

1198 Salm levert het bestek aan voor 8 september 1879. Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 11 augustus, 25 augustus, 8 september, 15 december, 22 december 1879, SAA, archief 395, 175.

In januari 1880 presenteren Salm en ingenieur J.A. Peters aan de vergadering de verwarmingsinrichting van het gebouw. Vervolgens krijgt Salm enkele weken later toestemming voor het proefdrukken van het bestek en lithografiedrukken van de tekening. Op 28 februari presenteert hij de tekeningen voor de aanbouw aan de vergadering. Zij geeft aan met 'ongeduld' de overige stukken af te wachten. Het bestek en voorwaarden zijn 15 maart dan eindelijk af. Het gehele verdere werk zal op 31 maart worden aanbesteed.[1199]

Voor de bouw van het perceel is de laagste inschrijver de heer J. Heijink voor een som van NLG 217.000. Voor de levering van de hardstenen werken is de laagste inschrijver Adolph Wolff te Amsterdam voor NLG 25.710. Beide heren krijgen na ingewonnen inlichtingen en advies van Salm, het werk gegund. Heijink ziet het werk echter niet zitten en trekt zich terug. Het werk wordt dan gegund, ook weer na advies van Salm, aan de volgende laagste inschrijver: de heren D. Cerlijn & zoon en A.J. De Haan te Amsterdam voor een bedrag van NLG 218.000.[1200]

Een van de problemen die tijdens de bouw naar voren komen is dat volgens bestek 'Sint Poire' steen geleverd zou moeten worden. Aannemer Wolff kan dat echter moeilijk verkrijgen en vraagt toestemming voor het gebruik van Bremersteen.[1201] Het genootschap gaat akkoord, mits dat maar geen extra kosten met zich meebrengt. Maar blijkbaar is de leverantie van Bremersteen ook een probleem want al snel beklagen de aannemers Cerlijn en De Haan zich over de late levering van de stenen van Wolff. Salm geeft daarbij aan dat de bouw vertraagd wordt en het gebouw niet voor de winter overkapt is. Dit wordt een zodanig probleem dat Salm en Wolff aan de vergadering van Artis uitleg moeten komen geven. Wolff zegt toe aan zijn verplichtingen te voldoen en hulp te krijgen uit Duitsland.[1202] Tijdens de bouw valt blijkbaar ook een kolom. Vader Salm is spaarzaam met informatie, want zoon Bram moet vanuit Parijs aan vader vragen hoe het nu precies zit.[1203]

1199 Zie ook uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 12 januari, 2 februari, 23 februari, 15 maart 1880, SAA, archief 395, 175.

1200 Voor de aanbesteding en contracten bestek en voorwaarden, alsmede brief Heijink d.d. 5 april met bevestiging van Westerman d.d. 6 april 1880, zie SAA, archief 395, 1154. Zie ook uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 3 april en 5 april 1880, SAA, archief 395, 175. Voor het meerwerk buiten bestek zie SAA, archief 395, 1158. Dirk Cerlijn en Zoon en Albertus Jacobus de Haan (1851-1927) hielden kantoor op de Oude Zijds Achterburgwal 122 te Amsterdam: zie SAA, archief 395, 1154. Zij zouden uitgroeien tot één van de grootste aannemerscombinaties van Amsterdam en waren naast Artis ook betrokken bij onder meer de Stadsschouwburg, de Droogbak, de Beurs van Berlage en het voormalige postkantoor achter Paleis op de Dam, zie Dieze 1993, p. 40.

1201 Bremersteen: rood of wit zandsteen, wordt gewonnen langs de Wezer bij Minden (Duitsland). In de tekst staat 'Breinersteen' maar dat is niet te traceren, het lijkt dan ook een schrijffout.

1202 Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 19 juli, 26 juli, 9 september 1880, SAA, archief 395, 175.

1203 Brief d.d. 3 december 1880, SAA, archief 1315, 33.

Op zaterdag 6 november 1880 bezoekt het bestuur de kelders van het Aquarium om de waterbassins te bezoeken voordat deze gevuld worden. Het bestuur is onder de indruk van de uitvoering en de efficiënte aanleg. De kelders maken blijkbaar zoveel indruk dat de dagen erna deze kelders opengesteld worden voor belangstellenden waaronder leden en het dagelijks bestuur van de gemeente.[1204] Bart Salm is vaak op de bouwplaats aanwezig en is in de wolken wanneer de waterreservoirs, geheel van klinkers gemetseld, na het vullen waterdicht blijken te zijn.[1205]

Terwijl Bram Salm in Parijs is voor zijn studie krijgt hij de opdracht van vader om namens G.F. Westerman bij zijn docent beeldhouwen Henri-Charles Maniglier (1825-1901) informatie in te winnen betreffende het maken van een fronton voor het Aquarium. De offerte komt op FF 8000,= en dat vindt A. Salm 'heel schikkelijk'.[1206] Het timpaan in het fronton zal een voorstelling bevatten van Neptunus met strijdwagen en zeemonsters.[1207] Bram Salm dringt bij zijn vader aan op spoedige besluitvorming.[1208] Waarom is onduidelijk maar Maniglier krijgt de opdracht niet.[1209] Salm krijgt wel akkoord op het model voor het fronton, te vervaardigen door de Hamburgse beeldhouwer Engelbert Peiffer (1830-1896) voor RM 3500,=.[1210]

De bouw vordert vervolgens gestaag. In augustus 1881 doet Salm het voorstel om in de kleine Aquariumzaal een beeld op te richten. Enkele maanden later, kan op enkele kleine elementen na, het gebouw worden opgeleverd.[1211] Eind november geeft professor Berlin zijn eerste colleges in het gebouw.[1212] Zaterdag 2 december 1882 is de feestelijk opening voor genodigden en de dag erna gaat het Aquarium open voor de leden.[1213] Een jaar later stelt Salm voor de helft van zijn laatste deel van zijn honorarium in te houden om te gebruiken voor nog enkele ontbrekende details aan het Aquarium. Het bestuur gaat echter niet in op het aanbod.[1214]

1204 Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 8 november, 15 november 1880 SAA, archief 395, 175.

1205 Aldus H.J. Jesse (1860-1943), architect te Leiden, die werkzaam was op het bureau van Salm en Salm ten tijde van de bouw in een niet gedateerd krantenartikel: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 401.

1206 Brief d.d. 1 september 1880, SAA, archief 1315, 33. FF is Franse Francs.

1207 In 1968 vanwege beschadiging verwijderd: Van Geemert 2001, pp. 105-106.

1208 Brief d.d. 1 september 1880, SAA, archief 1315, 33.

1209 Brief d.d. 8 september 1880, SAA, archief 1315, 33.

1210 Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 22 november 1880, SAA, archief 395, 175. Voor het bijwerken van het steenhouwwerk ontvangt Peiffer op 18 oktober 1881 NLG 1898,23, Uitgaven Aquarium, SAA, archief 395, 1160. RM is Reichs Mark.

1211 Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 22 augustus, 31 oktober 1881, SAA, archief 395, 175.

1212 Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 28 november 1881, SAA, archief 395, 175.

1213 Voor uitnodiging en lijst met genodigden zie SAA, archief 395, 1167.

1214 Wel wordt hem verzocht NLG 113,63 te betalen aan Cerlijn en De Haan (de aannemer) en wordt hem NLG 65,80 vergoed voor de heer Cornelissen: brief d.d. 16 maart 1883, SAA, archief 1315, 3.

De kranten spreken na de opening over een 'vrijgevolgde' dan wel 'gewijzigd Grieksche Stijl' met 'fraai beeldhouwwerk' en een sieraad voor Artis en de stad. De afbeelding in het timpaan met Neptunus in strijd met de elementen is een blikvanger. De grote galerij met veel glas en spiegelruiten maakt ook indruk. Het openingswoord van Westerman benoemt vooral de moeilijke totstandkoming van het gebouw.[1215]

In één publicatie is men zelfs lyrisch over het Aquarium maar met een kritische ondertoon. Zo krijgt Salm de hoogste lof als bouwmeester, en noemt men het een 'meesterwerk' van een 'rijk begaafden geest en hand'. De vraag wordt vervolgens opgeworpen of het gebouw voldoet aan zijn bestemming. Het antwoord is: nee. Men heeft naar voorbeelden gekeken maar niet goed gekeken en vooral ook niet genoeg gekeken. Vervolgens haalt men aan dat Frankfurt geen model had mogen opleveren voor Amsterdam maar men had moeten kijken naar Brighton en Napels. De schrijver sluit af met de opmerking dat opdrachtgevers vooral bij deskundigen te rade moet gaan om niet te vervallen in dwalingen.[1216]

Het ontwerp voor het Aquarium wordt toegeschreven aan vader en zoon Salm zijnde een van de eerste ontwerpen die zij samen ontwierpen.[1217] Wat opvalt is dat bij het overlijden van vader Salm hier geen gewag van wordt gemaakt.[1218] Hetzelfde zien we gebeuren bij het overlijden van zoon Salm.[1219] Het is G.B. Salm die zijn zoon bij Artis introduceert als mede–ontwerper.[1220] De betrokkenheid van zoon Salm bij het ontwerp is echter onduidelijk. Wel volgt uit de correspondentie tussen vader en zoon Salm gedurende de bouw van het Aquarium dat zoon Salm enige betrokkenheid heeft gehad bij de bouw. Zo informeert zoon Salm bij Maniglier naar een offerte voor een timpaan, zoals eerder besproken en krijgt Bram ook het verzoek om offertes op te vragen in Parijs voor de vloeren van het Aquarium. Verder stuurt Bram Salm voor de vestibule een tekening mee, alsmede suggesties voor de zijgevels.[1221] Het zijn deze elementen die de samenwerking vormgeven. Feit is echter ook dat alle tekeningen alleen door vader Salm ondertekend worden.

1215 Anoniem, 'In 't Aquarium', Vliegend blad, d.d. 5 december en 7 december 1882, Anoniem, 'Het Aquarium', *Handelsblad* 2 december 1882, Anoniem, *Utrechts Dagblad,* 4 december 1882, Anoniem, Nieuws van den dag, 2 december 1882, aanwezig in SAA, archief 395, 1167.

1216 Anoniem, 'Ons Aquarium', *De Opmerker. Gezellige Zondagscourant,* 7 (1882) 32, aanwezig in SAA, archief 1315, 53. De kritiek lijkt eerder gericht aan Westerman dan aan Salm. Toch zal het Salm een dubbel gevoel gegeven hebben.

1217 Zie bijvoorbeeld De Roy van Zuydewijn 1984, p. 50 en Kuyt 1997, pp. 36-37.

1218 Het Blindeninstituut wordt bijvoorbeeld wel vermeld als een gezamenlijk ontwerp van vader en zoon: zie Rieber 1897a, p. 107, Anoniem 1897c, p. 58 en Anoniem 1897d, p. 113.

1219 Gratama 1915a, p. 62, Leliman 1915, p. 187 en W. (waarschijnlijk H.Th. Wijdeveld), 1915, p. 145.

1220 De correspondentie lijkt te suggereren dat tijdens zijn studie in Parijs A. Salm enkele ontwerpen heeft gemaakt ten behoeve van zijn opleiding die gebruikt konden worden voor de gevelschetsen voor het Aquarium: zie brief d.d. 10 maart 1880, SAA, archief 1315, 33.

1221 Brief d.d. 9 november 1880, SAA, archief 1315, 33.

Daarnaast wordt er in de literatuur op gewezen dat er in het archief twee ontwerptekeningen aanwezig zijn: een ontwerp uit 1879, eenvoudig in details, en het uitgevoerd ontwerp uit 1880. Omdat dit uitgevoerde ontwerp 'barokker' van karakter is wordt daarin de hand van zoon Salm gezien. [1222] De aanname dat het Aquarium dan ook door vader en zoon samen is ontworpen, wordt mogelijk te lichtvaardig gemaakt. Het voornaamste argument hiervoor is de aangepaste stijl in de ontwerpen. Van enige samenwerking lijkt wel sprake te zijn maar deze is uiterst beperkt. De vraag komt hierbij dan ook op waarom vader Salm zijn zoon als mede-ontwerper introduceert terwijl de inbreng van zoon Salm minimaal lijkt.

Op het moment dat vader het Aquarium ontwerpt, was zoon Salm in Zwolle bezig met zijn vertrek naar Parijs. Weliswaar hadden ze een intensieve correspondentie maar de verwijzingen in de correspondentie naar het Aquarium zijn miniem. Sterker nog, zoon Salm moet in de krant lezen dat de opdracht voor het Aquarium naar zijn vader gegaan is.[1223] In de tijd dat zoon Salm in Parijs zit, verzorgt zoon Salm gedeelten van de ontwerpen voor de Vrije Gemeente (1879/80, Weteringschans 20) en voor de dameskledingzaak van J. Cahen jr. (1881, Kalverstraat 44-46); die ontwerpschetsen zijn aantoonbaar in de correspondentie te vinden. [1224] Die specifieke 'samenwerking' lijkt te ontbreken voor het Aquarium, behoudens enkele schetsen die worden toegezonden. Daarbij: ondanks deze samenwerking wordt het ontwerp van de Vrije Gemeente alleen aan vader toegeschreven en het ontwerp voor Cahen aan vader en zoon gezamenlijk.[1225]

Toeschrijving is dan ook niet altijd even duidelijk, gezien de inspanningen van zoon. Daarbij kan de vraag gesteld worden wanneer de werkzaamheden voldoende zijn om van 'samenwerking' te kunnen spreken. Het uitvoeren van een deelopdracht bij zowel het ontwerp voor de Vrije Gemeente als voor Cahen is voor het ontwerp voor de Vrije Gemeente onvoldoende om het ontwerp aan vader en zoon toe te schrijven. Voor het ontwerp voor Cahen is het echter voldoende om het ontwerp aan vader en zoon toe te schrijven. Het lijkt er dan ook op dat mogelijk te lichtvaardig het ontwerp van Cahen aan zowel vader en zoon wordt toegeschreven. Het toeschrijven zou in ieder geval met dezelfde criteria moeten gebeuren.

1222 Kuyt 1997, p. 37. Daarbij wordt ook een citaat aangehaald waaruit te concluderen moet zijn dat zoon Salm zinspeelt op een bestaande samenwerking: 'Had mijn tegenwoordige studie klaar geweest, had ik deze twee jaar bij U geleerd en hadden we samen het Aquarium op touw gezet! Enfin, verloren tijd is verloren…' (brief d.d. 6 juni 1880, SAA, archief 1315, 33). Dat citaat lees ik echter anders. Volgens mij moet het citaat zo gelezen worden dat als hij was afgestudeerd en naar huis was gekomen zij samen aan het Aquarium hadden kunnen werken. Maar dat was niet het geval. Ergo: ze hebben het Aquarium helaas niet 'op touw gezet'.

1223 En feliciteert hem daarmee: brief d.d. [zonder dag] november 1877, SAA, archief 1315, 23..

1224 Voor de kerk van de Vrije Gemeente bezoekt A. Salm de bibliotheek van de École des Beaux-Arts, raadpleegt onder meer Viollet-le-Duc en stuurt zijn vader voorbeelden van ornamenten : Brief d.d. [ongedateerd], 1879, SAA, archief 1315, 31. Inzake Cahen: hij stuurt daarvoor uit Parijs schetsen voor de etalage en het interieur alsmede een uitvoerige beschrijving: brief [ongedateerd], 1880, SAA, archief 1315, 33.

1225 Kuyt 1997, pp. 68-69 en pp. 70-71.

Het aandeel van zoon Salm in het ontwerp van het Aquarium zou vooral in de gevel te vinden zijn. Maar vader Salm kan het idee voor een neoclassicistische voorgevel heel goed hebben opgedaan gedurende zijn reizen naar (mogelijk Frankfurt), Parijs, Leipzig of Wenen, waar hij mogelijk het in aanbouw zijnde parlementsgebouw in Neo-Grec stijl heeft gezien (Parlementsgebouw, 1873-1883, Th. Hansen (1813-1891)).

Daarbij zullen de schetsen van zoon Salm alleen maar een bevestiging zijn geweest van een eerste idee voor een voorgevel. Daarnaast is het niet uit te sluiten dat stadsarchitect B. de Greef invloed heeft gehad op de detaillering van het ontwerp. De Greef ontwierp mede de stenen ombouw voor de houten stadsschouwburg (Leidseplein 1872/1874, afgebrand 1890). Dit gebouw lijkt sterk op het later ontworpen Aquarium en is gebouwd in een stijl die men 'Weens classicistisch' kan noemen.[1226]

Salm moet dit gebouw gekend hebben en ze zullen het mogelijk besproken hebben toen De Greef en Salm in conclaaf moesten voor het ontwerp van de uitbreidingen. De invloed van De Greef op het ontwerp lijkt beperkt want hij wordt bij het ontwerp betrokken als dit ontwerp al is vastgesteld. De vergadering van het genootschap Artis stelt het ontwerp van Salm op 8 april 1878 vast. Drie maanden later, op 8 juli 1878, presenteert De Greef zijn tekeningen aan het genootschap Artis.[1227] Die vaststelling op 8 april 1878 maakt het ook onwaarschijnlijk dat zoon daarin de hand heeft gehad, hij was toen immers zelf bezig met zijn vertrek naar Parijs. Daarbij, de tekeningen worden bij de gemeente ingediend op 3 februari 1879.[1228] De kans dat daarna nog iets fundamenteels aan de tekeningen is gewijzigd lijkt klein te noemen. De betrokkenheid van zoon Salm bij het ontwerp van vader wordt dan ook niet altijd ondubbelzinnig aangenomen.[1229]

Als het uiteindelijk uitgevoerde ontwerp barokker is aangezet dan dat het in eerste instantie was ontworpen, kan dat alleen verklaard worden doordat tijdens de bouw de tekeningen zijn aangepast. De notulen van het genootschap Artis wijzen daar echter niet op. Maar die invloed kan zowel van zoon komen, al dan niet over uit Parijs, dan wel van De Greef. Beiden hadden immers na vaststelling van de tekeningen en indiening bij de gemeente overleg met Salm. In ieder geval meende Salm dat hijzelf de ontwerper was; hij ondertekent immers alle tekeningen met alleen zijn naam. G.B. Salm zou dan ook als enige ontwerper van het Aquarium gezien moeten worden. De oorzaak dat daar toch twijfels over gerezen zijn moet echter wel bij vader Salm gezocht worden. Hij introduceert zijn zoon immers bij Artis als mede-ontwerper. Daarvoor heeft vader Salm mogelijk dan ook een ander motief.

1226 De Roy van Zuydewijn 1984, p. 38.

1227 Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 8 april, 24 juni, 8 juli 1878, SAA, archief 395, 175.

1228 Zie uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 3 februari 1879, SAA, archief 395, 175.

1229 Kuyt sluit het niet uit: Kuyt 1997, pp. 36-37. Middelkoop kan eerst geen antwoord geven: Middelkoop 1997b, p. 78, maar is in hetzelfde jaar toch stelliger: Middelkoop 1997a, p. 17.

Het is immers de bedoeling dat A. Salm de relatie met Artis van zijn vader overneemt. De bouw van een dergelijk groot project als het Aquarium lijkt dan ook het ideale moment om zoon Salm bij Artis te introduceren. Dat plan mislukt echter: het Aquarium zal de laatste grote opdracht blijken te zijn voor vader Salm. De mogelijke oorzaken zijn hier tweeërlei. Enerzijds spelen de frustraties en het ongeduld een rol die het bestuur van het genootschap Artis moet ondervinden met G.B. Salm als architect. Men had immers herhaalde malen Salm moeten aanmanen om met de diverse bestekken en tekeningen over de brug te komen. Daarnaast was er een forse overschrijding van het bouwbudget. De vraag is natuurlijk of dat geheel aan Salm te wijten was. Wel zal het in de beeldvorming hebben meegespeeld.

Anderzijds ligt de oorzaak mede bij zoon Salm. In eerste instantie heeft ook zoon A. Salm een goede relatie met G.F. Westerman.[1230] Hij krijgt dan ook het verzoek om een dikhuidenstal te ontwerpen.[1231] Daarna gaat het echter mis. Salm wordt aangesproken over de bouwbegroting: die is te hoog. In zijn reactie laat de jonge Salm blijken niet veel op te hebben met het oordeel van de bestuurders en collega-ontwerpers.[1232] Zijn badinerende houding komt hem duur te staan. Salm probeert het zaakje nog te sussen door zijn verontschuldigingen aan te bieden. Tevergeefs. Het bestuur is verbolgen geraakt.[1233] Waarschijnlijk vanwege te hoge kosten gaat de bouw in ieder geval niet door.[1234] A. Salm is 24 jaar, heeft zich net gevestigd als zelfstandig architect en verliest in één klap een van de belangrijkste opdrachtgevers van zijn vader.[1235] De ervaring zal hem hebben gelouterd. In latere jaren weet hij juist een reputatie op te bouwen als een zeer diplomatiek man.

De relatie met Artis verwatert dan ook. Vader en zoon Salm dingen in 1889 nog mee naar een opdracht voor een etnografisch museum, uitgeschreven onder een beperkte groep van architecten. De opdracht krijgen ze niet.[1236] Wel zijn ze nog betrokken bij het ontwerp en bouw van een loods.[1237] In 1899, zo'n zeventien jaar na de aanvaring van A. Salm met het bestuur verneemt A. Salm over nieuwe plannen voor een dikhuidenstal. Salms reactie is opmerkelijk : hij stuurt alsnog een rekening voor verrichte werkzaamheden en zegt zijn lidmaatschap op.[1238]

1230 Kuyt 1991, p. 108 en p. 110.

1231 Kuyt 1997, p. 37.

1232 Kuyt 1991, p. 110.

1233 Kuyt 1991, p. 111.

1234 Kuyt 1997, p. 37.

1235 Kuyt 1991, p. 111.

1236 De opdracht gaat naar A.L. van Gendt, zie J Kuyt 1997, p. 37 en Kuyt 1991, pp. 112-113. Wel is A. Salm lang genoeg lid om in 1888 de gedenkpenning met oorkonde voor het 50-jarig bestaan van Artis te ontvangen: oorkonde 1 mei 1888, SAA, archief 1315, 54A.

1237 Kuyt 1991, p. 111.

1238 Kuyt 1991, p. 111 en noot 15, en p. 115: Salm was alleen lid gebleven vanwege de opdracht. Hier komt een beeld naar voren van een A. Salm dat we niet vaak zien, alleen misschien in zijn studententijd: niet diplomatiek, wel rancuneus.

5.6. **Blindeninstituut**

Het Blindeninstituut (Het Instituut tot Onderwijs van Blinden, Vossiusstraat 56, 1884/85, in opdracht van het bestuur van het Instituut tot onderwijs van Blinden) wordt gezien als een van de hoogtepunten in het oeuvre van vader en zoon Salm. De façade van zo'n 17 meter hoog en 36 meter breed rijst op vanuit het groen van het Vondelpark. De kleurige gevel, vormgegeven met Groninger baksteen en witte spekbanden, lijsten en ornamenten van kunst-cementsteen, trekt meteen de aandacht, net als de uit zandsteen opgetrokken toegangspoort (afb. 11).[1239] Het gebouw oogt kolossaal maar is niet massaal.

In de tweede helft van de negentiende eeuw wordt een breed scala aan nieuwe beroepsgerichte opleidingen opgericht.[1240] Het Blindeninstituut is echter al veel ouder: het werd opgericht op 13 november 1808 door de Amsterdamsche Broederschap.[1241] Omdat de bestaande locatie niet voldoet, wordt in 1883 een besloten prijsvraag uitgeschreven met A.L. van Gendt (1835-1901) en J.H. Leliman als juryleden.[1242]

Uitgenodigd worden in eerste instantie J.P.F. van Rossem (1854-1918), P.J. Hamer jr. (1812-1887), T.G. Schill (1852-1914), Th. Sanders en G.B. Salm voor een ontwerp. De opdracht betreft een school voor 80 tot 100 leerlingen. De details van de opdracht staan in de instructie zoals die is in te zien bij de directeur. Het aantal en soort vertrekken is aan de architecten geheel in te plannen. Het budget bedraagt NLG 100.000 maar dat is inclusief het ophogen van het terrein. De architecten worden uitgenodigd hun plannen voor 1 maart 1883 in te leveren voorzien van een 'kernspreuk', waarbij de kernspreuk ook is aangebracht op een gesloten envelop met de naam van de architect daarin. Het streven van het bestuur is een oplevering in mei 1884. [1243]

Na een bijeenkomst op 7 december 1882 blijven vier architecten over. De architecten zijn vrij om zelf de stijl van het gebouw te kiezen. De architecten moeten rekening houden met de aanleg van 'kunstmatige verwarming', een muziekzaal met orgel, een tuin of speelplaatsen. Verder moet het gebouw wel 'praktisch en degelijk' zijn gezien het 'ernstige doel'. Wel stelt het bestuur, binnen het budget, een 'sierlijken en aangenamen vorm' op prijs.[1244] Tevens geeft het bestuur aan dat J.H. Leliman en W.H. Froger als adviseur van het bestuur zullen optreden.[1245]

Uiteindelijk worden vier ontwerpen ingeleverd, door J.P.F. Van Rossem, P.J. Hamer, Th. G. Schill en een van G.B en A. Salm.[1246] Vader en zoon Salm leveren een ontwerp in onder het

---

1239 Anoniem 1885a, p. 181. Zie ook krantenartikel, ongedateerd, SAA, archief 1315, 53.

1240 Van der Woud 2015, p. 147.

1241 Kuyt 1997, pp. 81-82.

1242 Anoniem 1883a, pp. 51-52, zie ook Keuning en Lansink 1999, p. 18.

1243 Brief d.d. 1 december 1882, SAA, archief 1315, 3.

1244 Brief d.d. 12 december 1882, SAA, archief 1315, 3.

1245 Brief d.d. 16 december 1882, SAA, archief 1315, 3.

1246 Brief d.d. 9 maart 1883, SAA, archief 1315, 3.

motto 'Deugd makket waere Aedel' dat bestaat uit negen tekeningen en een memorie.[1247] De plannen worden alle door J.H. Leliman beoordeeld in een uitvoerig rapport. Bij de inleiding merkt Leliman meteen al op dat het plan 'Deugd makket waere Aedel' het 'meest uitvoerige en meest artistieke' is. Hij noemt het een 'meesterwerk' en het plan onderscheidt zich ten opzichte van de concurrenten door het 'kunstrijke gehalte'.

Leliman ontleedt vervolgens het ontwerp. De opzet is breed, ruim en vakkundig en de gehele opzet noemt hij 'doeltreffend'. Zo ligt de machinekamer in het midden van het gebouw 'zoo het hoort'. Dat geeft namelijk veel voordeel voor de badkamer en de keuken. De ingangspartij noemt hij 'meesterlijk en monumentaal'. Omdat er geen ruimte is voor een tuin brengt de ontwerper vier open speelplaatsen aan, die tevens dienen voor lichtinval en luchtverversing in de tussengelegen gedeelten. Leliman prijst de brede opzet tot in de kleinste hoekjes; dat is immers handig in verband met het vele bezoek, een aspect dat de andere inzenders niet op waarde hebben geschat. Het ontwerp biedt ruimte aan 120 kinderen, maar, merkt Leliman op, hij zou er niet voor kiezen om al de bedden voor de vensters te plaatsen.

Hij noemt de afscheiding 'subliem'. Wel vindt hij de gangen zo'n anderhalve meter te smal. De muziekzaal is verder goed gelegen. De woning van de directeur vindt hij 'voortreffelijk ingericht', maar een afgesloten gang is daarentegen 'te duister'. De studiekamers voor de piano's zijn 'eigenaardig'. Ook lijkt niet gedacht aan een voldoende aantal slaapplaatsen voor de 'suppoosten' die immers niet altijd bij de kinderen op de zalen slapen.

Leliman noemt vervolgens de 'voorstelling' uitmuntend en getuigend van een 'zeer goede kunstschool'. Aan ieder onderdeel van het ontwerp is veel zorg besteed. De bouwstijl noemt hij 'verdienstelijk modern' en 'zelfs oorspronkelijk'. Het wijkt in ieder geval af van de 'gewone vormen'. Wel heeft hij kritiek op de achtergevel, die in 'disharmonie' is met de voorgevel. Dat zou aangepast moeten worden. Ten slotte is hij vol lof over de ontwerper. Die 'munt in alles boven zijn mededingers uit'. De gehele begroting komt op NLG 170.000 uit, ruim boven budget, en het project is daarmee het duurste van alle ontwerpen. Maar, merkt Leliman op, deze ontwerper is zijn plan zo meester dat hij bij een lager budget een aangepast ontwerp kan maken dat 'in artistieke zin' niet zal onderdoen van het ingeleverde ontwerp. Leliman sluit dan ook af met de mededeling dat voor dit ontwerp geldt 'A tout roi, tout honneur.'

Na beoordeling van alle vier de plannen plaatst Leliman het plan 'Deugd makket waere Aedel' op nummer een. In zijn conclusie merkt Leliman praktisch op dat de gemiddelde bouwkosten van alle plannen uitkomt op NLG 140.000 en dat die nog verhoogd moeten worden met diverse kosten zoals honoraria, aanleg tuin, aanleg van de verwarming, licht en water.[1248] Het bestuur van het instituut gaat voor een 'second opinion' naar A.L. van Gendt die het met Leliman eens is. Alleen is hij niet zo tevreden met de voorgevel, die vindt hij 'geenzins (sic) mooi'. Daarover verschilt hij dan ook van mening met Leliman.[1249]

1247 Aantekeningen, SAA, archief 1315, 3.

1248 Rapport J.H. Leliman, d.d. 15 maart 1883, SAA, archief 1315, 3.

1249 Brief d.d. 23 maart 1883, SAA, archief 1315, 3. Froger wordt verder niet meer genoemd, maar mogelijk is hij dan al overleden.

Naar aanleiding van de rapporten worden G.B. Salm en A. Salm uitgenodigd voor een onderhoud met het bestuur. Leliman wordt verzocht daarbij aanwezig te zijn.[1250] Het zal Leliman deugd doen dat zijn goede vriend Salm en zijn zoon de winnaar zijn.[1251] In een kaartje aan G.B Salm, die hij 'voornaam architect' noemt, wenst hij hun 'hartelijk geluk' met de overwinning en 'hun allerzins fraaie plan'. Ook geeft hij aan niet bij de vergadering aanwezig te kunnen zijn in verband met een andere vergadering bij Artis.[1252]

Kenmerkend voor het gebouw is dat de jongens- en meisjesafdelingen gescheiden zijn. Dit heeft tot gevolg dat het gebouw op alle verdiepingen volledig symmetrisch is, hoewel de functie van de ruimten kan verschillen. Op de benedenverdieping treffen we de hoofd- en bijkeuken, de eetzaal en een eetkamer, alsmede de drukkerij, magazijnen en de voorzieningen voor de centrale verwarming (Afb. 11A). Op de eerste verdieping, te bereiken via een marmeren trap, vinden we de leslokalen, een bestuurs- en vergaderzaal, een muziekzaal en een museum -en verkoopzaal (Afb. 11 B). Op de tweede verdieping is de woning van directeur, alsmede werkzalen, een ziekenzaal en kamers voor inwonende leraren (Afb. 11 C). Tenslotte zijn op de bovenste verdieping de slaapvertrekken van de leerlingen, de slaapkamers voor de onderwijzers en een zolder met bergplaatsen (Afb. 11 D).[1253] Het gehele gebouw is van alle gemakken voorzien. De architecten hadden binnen een beperkt budget een gebouw ontworpen dat niet alleen nuttig en praktisch was maar er ook van binnen en buiten goed uitzag.[1254] De architecten kregen dan ook complimenten, ook 23 jaar na de bouw, bij het honderdjarig bestaan van het instituut.[1255] Dat was bij de oplevering niet anders. De pers benoemt het 'half gotische' middengedeelte en de zijvleugels met een 'stevige ordonnantie' en brede afmetingen. De schrijver geeft aan dat de architecten 'uitnemend geslaagd' zijn in de uitvoering.[1256]

Uit een staat van ontvangsten en uitgaven inzake het Blindeninstituut blijkt dat het honorarium voor vader en zoon vijf procent van de aanneemsom is en dat vader en zoon Salm het honorarium delen. Daarnaast krijgen zij een vergoeding van aannemer P.N. Wolff en Zoon voor tekeningen. Na aftrek van de diverse salarissen, tekenkosten en fooien verdelen zij meermalen het saldo. Zoon Salm houdt in dit project de administratie bij. [1257]

1250 Brief d.d. 28 maart 1883, SAA, archief 1315, 3.

1251 Het verklaart mogelijk ook waarom in dit archief de correspondentie aan Leliman te vinden is inzake de prijsvraag.

1252 Briefkaart d.d. 29 maart 1880, SAA, archief 1315, 3.

1253 Anoniem 1885a, pp. 181-182. Zie ook krantenartikel, ongedateerd, SAA, archief 1315, 53.

1254 Anoniem 1885a, p. 182.

1255 Anoniem 1885a, p. 182 en Anoniem 1908d, p. 927.

1256 Zie ook een krantenknipsel, zonder titel en ongedateerd, SAA, archief 1315, 53.

1257 In de periode juni 1883- april 1884 wordt NLG 700,= gedeclareerd, zodat vader en zoon ieder NLG 350,= ontvangt. Op het aandeel van vader wordt wel de eerste keer NLG 150,= gekort ten behoeve van A. Salm vanwege 'bekroond project' zodat vader op 18 april 1884 NLG 200,= ontvangt; in de periode juni 1884 wordt NLG 463,= gedeclareerd zodat vader op 6 juni 1884 NLG 231,50 ontvangt; in periode juli 1884 wordt NLG 553,10 gedeclareerd zodat vader op 10 augustus 1884 NLG 276,50 ontvangt; in de periode

Inmiddels is het instituut al lang verdwenen en het gebouw is verbouwd tot een appartementencomplex. De beeldspreuk 'Lux in Tenebris' en de tekst 'Instituut tot onderwijs van Blinden' zijn niet meer op de voorgevel te vinden. Bij voltooiing meldt ene Baron Grot zich van de 'Maria-vereeniging' uit Sint-Petersburg. Hij verzoekt het bestuur van het Blindeninstituut om de tekeningen van het gebouw. A. Salm stuurt een kopie op met enkele aanpassingen voor bouw in Sint-Petersburg. Deze plannen gaan naar Sint-Petersburg waar waarschijnlijk een nagenoeg gelijk gebouw verrijst.[1258]

5.7. **Keizersgrachtkerk** (Kerk Nederduits Gereformeerde Doolerende Gemeente, 1887, Keizersgracht 566, G.B. Salm en A. Salm GBzn)

Vanwege een schisma in de protestantse gemeente (de zogenaamde Doleantie van 1886) heeft de gereformeerde kerk in Amsterdam nieuwe kerken nodig.[1259] In relatief korte tijd bouwt de gereformeerde kerk dan ook drie nieuwe kerken om de stad te bedienen. In de zuidelijke periferie de Keizersgrachtkerk (G.B. Salm en A. Salm GBzn, 1887), in de westelijke periferie de Raamkerk (Hugo de Grootkade, E.G. Wentinck (1843-1911), 1889, gesloopt 1964) en in de oostelijke periferie de Funenkerk (Zeeburgerstraat, TJ. E. Kuipers (1857-1942), 1888-1889, gesloopt 1974).[1260] Buiten het centrum werden nog twee kerken gebouwd. Van de vijf gebouwde kerken bestaat alleen de Keizersgrachtkerk nog.[1261]

Uitgangspunt binnen de gereformeerde Kerk is om de architect en aannemer uit de eigen kring te selecteren. Dat dit bij de eerste te bouwen kerk niet het geval is, is te danken aan Abraham Kuyper (1837-1920), de voorman van de gereformeerden. Van hem komt het initiatief van een bouwcommissie voor elke kerk waarbij hij zorgt dat hij voorzitter wordt van de

---

september-oktober 1884 wordt NLG 1.286,= gedeclareerd zodat vader NLG 643,= ontvangt (datum niet opgenomen); in de periode november- december 1884 wordt NLG 1.151,= gedeclareerd zodat vader op 13 januari 1885 NLG 575,50 ontvangt; tenslotte is de laatste periode januari- maart 1885 onduidelijk. Op 31 maart 1885 resteert er in ieder geval een bedrag van NLG 799,= zodat ieder NLG 399,50 zou moeten krijgen, maar de administratie stopt hier: Blindeninstituut, ontvangsten en uitgaven, SAA, archief 1315, 3. Zie ook krantenartikel, ongedateerd, SAA, archief 1315, 53.

1258 Zie ook krantenartikel, ongedateerd, SAA, archief 1315, 53. Salm ontvangt hiervoor in 1885 de gouden medaille van verdienste in de orde van de Heilige Stanislaus. De Russische correspondentie, die waarschijnlijk gevoerd is over dit project, is destijds vanwege waterschade verloren gegaan.

1259 'Doleren' betekent bezwaar hebben. Voor een achtergrond zie Koch 2006, pp. 256 -283. Over de Keizersgrachtkerk is hier verder niets over opgenomen. Opmerkelijk gezien de invloed van Kuyper op het ontstaan van de kerk.

1260 Hoogewoud 2000, pp. 209-236, p. 228. Tjeerd Kuipers is enige tijd werkzaam op het bureau van G.B. Salm: http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/kuipers (geraadpleegd 13 februari 2018). Zie ook Kuyper 1911, p. 109.

1261 Buiten het centrum werden ook nog gebouwd de Boomslootkerk (Rechtboomsloot) en de Buiten Amstelkerk (Albert Cuypstraat): De Gooijer 1988, p. 19 en p. 21.

bouwcommissie voor de belangrijkste kerk. Als belangrijke taak beschouwt hij het aanwijzen van een architect. Protest verandert hier niets aan.[1262]

Kuyper organiseert een besloten prijsvraag en vraagt twee bekende architecten van buiten de eigen kring: A.L. van Gendt en G.B. Salm. Na een oproep binnen de kerk leveren twee architecten van binnen de eigen kring ook ontwerpen in: een ontwerp van J.W. Meijer (die al bezig was met een ontwerp) met het motto 'Bouwkunst' en twee ontwerpen van Tj. E. Kuipers, die veel andere kerken voor de gereformeerde gemeente zou bouwen, met het motto 'Prediker 11:6'.[1263] Het plan is om de tekeningen aan een groep onafhankelijke Engelse architecten voor te leggen. Dat lukt niet vanwege tijd- en geldgebrek. Vervolgens worden drie deskundigen in Den Haag aangezocht. Hoe het overleg gegaan is, is onbekend, maar Kuyper schrijft een rapport namens de commissie ter ondersteuning van het oordeel. Kuyper had al eerder aangegeven Tj. Kuipers 'te jong en te onervaren' te vinden en J.W. Meijer te 'weinig populair' en zij worden dan ook afgeserveerd.[1264] Het plan van Van Gendt, onder het motto 'Tecum Habita', is weliswaar goedkoper maar de gevel wordt te laag bevonden en constructief is men er niet gelukkig mee. G.B. Salm, die het plan ontwerpt samen met zijn zoon A. Salm, met het motto 'Soli Deo Gloria' is duurder dan de andere plannen maar het kan worden aangepast: zij krijgen dan ook de opdracht.[1265] Er is wel één voorwaarde: A. Salm mag niet genoemd worden als ontwerper van het plan. Waarom is niet duidelijk.[1266] Voor de onderlinge samenwerking maakt dit voor vader en zoon niet uit. Vader schakelt zijn zoon en diens bureau in voor het verdere ontwerp. Bram rekent die kosten, van zijn medewerker W.G. Welsing (1858-1942) ad NLG 100 en voor Lindeman ad NLG 75 aan vader door.[1267] Uiteindelijk wordt de kerk gebouwd door een aannemer uit de eigen kring voor een bedrag van NLG 123.696.[1268]

De keuze voor een architect buiten de eigen kring wordt Kuyper kwalijk genomen, reden dat hij, jaren later, dan ook een verdediging schrijft die bijdraagt aan de mythevorming rond zijn rol bij de keuze van de architect. Kuyper verwijst naar het verhaal van Salomo die zijn tempel wil bouwen maar geen geschikte joodse bouwer kan vinden en akkoord gaat met een heidense bouwmeester uit Hiram omdat die wel aan de eis van schoonheid en kunst kan voldoen.[1269]

1262 Vrieze en Van Dael 1980, pp. 11-12.

1263 Keuning en Lansink 1999, p. 123, De Gooijer 1988, p. 14 en Vrieze en Van Dael 1980, pp. 11-12.

1264 Het plan van Kuipers is het 'slechtste', van het plan van Meijer kan 'geen sprake zijn': Vrieze en Van Dael 1980, p. 12.

1265 Keuning en Lansink 1999, p. 123.

1266 Vrieze en Van Dael 1980, pp. 12-13. Blijkbaar geldt de beperking alleen tijdens de bouw, want al in 1890 verschijnt in het blad *De Architect* een afbeelding van de kerk met een korte toelichting van vader en zoon Salm: G.B. Salm en A. Salm G.Bzn., 'Hedendaagsche Kunst. Plaat 1. Kerkgebouw der Ned. Gereformeerde Gemeente (Doleerende). Keizersgracht te Amsterdam', *De Architect* 1 (1890) 1. De kerk is 'in plaat gebracht' door A.C. Bauer.

1267 Genoemde bedragen zijn vermoedelijk de maandsalarissen voor beide heren. Daarnaast rekent Bram Salm de kosten voor lichtdrukken door ad NLG 16,10. Zijn opzichter J.A. Roelofs helpt hem hierbij, maar hij noemt daarvoor geen tarief: brief d.d. 21 maart 1888, SAA, archief 1315, 3.

1268 Aannemer G.W. Venemans: De Gooijer 1988, p. 16 en p. 19.

1269 Kuyper 1911, pp. 75-76. Hiernaar verwijzen ook De Gooijer 1988, pp. 15-16 en Vrieze en Van Dael

Uiteindelijk zijn vader en zoon Salm voor Kuyper gewoonweg de beste keuze, gereformeerd of niet: zij weten het beste om te gaan met de beperkte omstandigheden. Dit kwam ook overeen met de opvattingen van Kuyper. Kuyper verwijst daarvoor naar een gekooide adelaar in Artis die zijn vleugels wil uitslaan maar dat niet kan. Desondanks blijft een adelaar een koninklijke vogel ook al is hij gekooid. Zo kan, aldus Kuyper, ook een kunstvol architect een grote gedachte verwezenlijken ook al heeft hij maar een klein perceel ter beschikking: een motief, een leidende gedachte die tot uitdrukking wordt gebracht, al is het maar op eenvoudige schaal.[1270] Bij de vergelijking met de adelaar in Artis kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat Kuyper G.B. Salm en zijn Keizersgrachtkerk voor ogen had, Salm was immers ook de architect van Artis.

De als een 'kathedraal der gereformeerden' omschreven Keizersgrachtkerk is een opvallende verschijning (afb. 12).[1271] De kerk heeft een combinatie in zich van neogotiek met Venetiaanse elementen.[1272] Opvallend voor een protestantste kerk zijn de spitsboogvormen.[1273] Die zien we terug in de grote toegangspoort en de flankerende torens, ook al ongebruikelijk voor een gereformeerde kerk.[1274] Uit zeven verschillende ontwerpen kiest de commissie de meest opzichtige. [1275] Het grote roosvenster herkennen we uit de romaanse en latere gotische kerkbouw. Onder het roosvenster tussen de torens loopt een rij van zeven vensters die de indruk wekt van een galerij in een Venetiaans stadspaleis. Het levert een 'mengelmoes' of 'rapsodie van stijlen' op.[1276] De voorgevel past binnen de Amsterdamse verhoudingen: de gevel is niet te hoog en past bij de omgeving.[1277] Aan de voorgevel is af te lezen dat het een driebeukig gebouw betreft: het schip wordt geflankeerd door twee galerijen.[1278] Een galerijkerk zien we vaker bij de gereformeerden: het biedt de mogelijkheid om op een betrekkelijk kleine ruimte een groot aantal kerkgangers te herbergen. In de oorspronkelijke setting met twee galerijen kon de kerk plaats bieden aan zeventienhonderd mensen. De kerkgangers kunnen de predikant en elkaar goed zien en horen.[1279]

1980, p. 12. Zie bijvoorbeeld ook De Bruijn 2008, p. 182.

1270 Kuyper 1911, pp. 143-144. Voor zijn ideeën over kerkbouw zie Kuyper 1911, pp. 103-145. De ideeën van Kuyper over het inrichten van een kerkgebouw verschenen in 1911 in A. Kuyper, *Onze Eeredienst*, Kampen 1911, ruim twintig jaar na het bouwen van de Keizersgrachtkerk. Zijn ideeën over de kunst en het schone en het vrome vinden we in A. Kuyper, *Tafreelen uit de Heilige Schrift*, Amsterdam 1910, dat ook ruim twintig jaar na het bouwen van de Keizersgrachtkerk verscheen.

1271 De bijnaam ontstaat omdat A. Kuyper hier kerkte: Vrieze en Van Dael 1980, p. 11.

1272 Rijkscommissie voor de monumentenzorg 1984, p. 52. Wijnman noemt het een 'drukke Engelsgotische stijl': Wijnman 1971, p. 424.

1273 Rijkscommissie voor de monumentenzorg 1984, p. 52.

1274 Kuyt 1997, p. 97.

1275 Kuyt 1997, p. 88, p. 97 en p. 105 en Vrieze en Van Dael 1980, p. 13.

1276 De Gooijer 1988, p. 16.

1277 De Gooijer 1988, p. 16. Wel was er kritiek dat de gevel hoger had mogen zijn en de torens alleen te zien zijn vanaf de overkant van de gracht: Vrieze en Van Dael 1980, p. 14.

1278 Vrieze en Van Dael 1980, p. 14.

1279 Vrieze en Van Dael 1980, p. 11 en p. 14. Dit is ook een wens van Kuyper: zie Kuyper 1911, pp. 114-116.

Dankzij een gietijzeren constructie weten vader en zoon Salm de verticale steun tot een minimum te beperken. Het stelt hen in staat de galerijen maximaal met het middenschip te verbinden: waardoor de illusie wordt gewekt van één ruimte. Hierdoor ontstaat optisch een zeer ruimtelijke kerk hoewel het perceel redelijk smal is. Die ruimtelijkheid wordt nog eens versterkt door de keuze voor indirecte verlichting die via steekkappen de bovenste galerij binnenvalt.[1280]

Vader en zoon Salm hebben de expressiviteit bewaard voor de voorgevel en de ruimtelijke compositie van de kerk. Het interieur is, zoals je mag verwachten van een gereformeerde kerk, uiterst sober. De keuze voor de dan hypermoderne opklapbanken van Amerikaanse makelij, beschouwd als een onnodige luxe, is dan ook opvallend te noemen.[1281] Het is een keuze van Kuyper die ze gezien heeft in Amerika: geschikt om eerbiedig op te gaan zitten en handig bij het passeren.[1282] Verder komt er in plaats van een losstaande kansel, zoals tot dan gebruikelijk, een combinatie van een spreekstoel-wand en een orgelfront.[1283] Waarschijnlijk heeft Salm zijn idee hierover moeten aanpassen na contact met de opdrachtgevers. Als praktiserend doopsgezind gemeentelid heeft hij andere ideeën dan gebruikelijk in de gereformeerde kerk. Daarnaast heeft ook Kuyper sterke ideeën over de plaats van de kansel in de kerk: hij heeft namelijk een hekel aan een traditionele preekstoel.[1284] De kerk wordt op zondag 4 november 1888 onder grote belangstelling in gebruik genomen. Zowel de ochtend-, middag- en avonddienst zijn druk bezet. De drie in- en uitgangen bewijzen hun doelmatigheid: de menigte kan redelijk snel de kerk verlaten richting de Keizersgracht.[1285]

De Keizersgrachtkerk weet voor de gereformeerden vroomheid en schoonheid te combineren: op gereformeerde wijze artistiek verantwoord en esthetisch verzorgd.[1286] Daarbij staat de kerk stilistisch ver weg van de gebruikelijke 'doleantie kerk', zogenaamde 'timmermanskerken' en 'preekschuren' met 'kerkramen', 'klokketorentje' en een 'kunstige' gevel.[1287] Met de Keizersgrachtkerk liet Kuyper zien dat een kerkbouw ook een uiting kan zijn van kunst.[1288] De kerk wordt dan ook een 'triomf van de Doleantie' genoemd.[1289]

1280 Vrieze en Van Dael 1980, p. 13 (afbeelding) en p. 14. Dit was ook een wens van Kuyper: Kuyper 1911, p. 113.

1281 Vrieze en Van Dael 1980, p. 14. Zie ook De Gooijer 1988, p.18.

1282 De Gooijer 1988, pp. 18-19.

1283 De Gooijer 1988, p. 14.

1284 Kuyper 1911, p. 118.

1285 De Gooijer 1988, pp. 22-26. Dit was ook een eis van Kuyper: zie Kuyper 1911, p. 113.

1286 Vrieze en Van Dael 1980, p. 15.

1287 Vrieze en Van Dael 1980, p. 14.

1288 Vrieze en Van Dael 1980, p. 15. Zie ook pp. 6-7 en pp. 7–10.

1289 Rijkscommissie voor de monumentenzorg 1984, p. 52.

5.8. **Conclusie**

Voor G.B. Salm als ambachtsman, met zijn praktische scholing, is de praktijk leidend. Kenmerkend voor zijn gebouwen zijn eenvoud, soberheid en een praktische inrichting. Het is juist deze praktische houding en een commerciële instelling om de klant ter wille te zijn, die van hem een succesvolle architect maken.

Met name de Duitse en de Franse architectuur oefenen invloed uit op Salm. Voor diverse opdrachten reist hij naar Duitsland en Frankrijk af om naar voorbeelden te kijken. Daarnaast volgt hij met name de Duitse en Franse architectuur via de literatuur, die hij koopt dan wel leest bij de MBB. Salm neemt zelf niet actief deel aan het stijldebat van de negentiende eeuw.

Uiteindelijk zal de grootste invloed op de stijl van G.B. Salm komen van zijn zoon. Ontwerpt hijzelf nog sobere gevels, in de samenwerking met zijn zoon worden die vervangen door eclectische ontwerpen. Voorbeelden hiervan zijn de voorgevels van het Blindeninstituut (het Instituut tot Onderwijs van Blinden, Vossiusstraat 56, 1884/85, in opdracht van het bestuur van het Instituut tot onderwijs van Blinden) en de Keizersgrachtkerk (Kerk Nederduits Gereformeerde Doolerende Gemeente, 1887, Keizersgracht 566), beide samen met zoon.

G.B. Salm voelt zich mogelijk beperkt als autodidact. Hij lijkt de schroom van zich af te werpen nadat zijn theoretisch geschoolde zoon op het bureau komt werken. Door zijn zoon wordt hij een gedurfder architect en hij staat ook open voor de bijdrage van zijn zoon. Kenmerkend is dat op het moment dat vader en zoon ieder zelfstandig verder gaan, de ontwerpen van vader weer de sobere gevels krijgen die we van G.B. Salm gewend zijn. Vader Salm lijkt in de samenwerking met zijn zoon zijn beperkingen die hem als autodidact lijken te belemmeren te overstijgen. Hij geeft in ieder geval bij diverse ontwerpen de ruimte aan de eclectische inbreng van zoon.

Hoofdstuk 6: **De werken van A. Salm GBzn.**

6.1. **Inleiding**

Ook zoon Salm laat bij zijn overlijden een veelzijdig en groot oeuvre na met zeker zo'n 130 bouwwerken en verbouwingen (zie oeuvrelijst 7). Dat is eveneens aan de krappe kant omdat de opdrachten voor de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij (AOM) niet allemaal zijn uitgesplitst naar deelopdrachten. Een goed uitgangspunt voor het bestuderen van het oeuvre is ook hier de catalogus van J.J. Kuyt.[1290] Gezien de omvang van het oeuvre is een bespreking van het gehele oeuvre een bijna ondoenlijke opgave. Als leidraad voor de selectie van werken om te bespreken, is er dan ook voor gekozen om te kijken welke gebouwen de tijdgenoten van A. Salm GBzn aanwezen als zijn belangrijkste werken.

Steevast worden genoemd zijn ontwerpen voor de kerk van de Gereformeerde Gemeente op de Keizersgracht (met vader), Villa Ma Retraite te Zeist, Villa Elsheim te Eindhoven en Villa Koningshof te Overveen. Als zijn voornaamste werk worden aangewezen het voor J. Nienhuys (1836-1927) gebouwde woonhuis (Herengracht 380-382, 1885-1889). [1291]

Verder worden vaak genoemd de ontwerpen voor het Blindeninstituut (Vossiusstraat 56, 1884/85, met vader), de sigarenfabriek van Goulmy & Baar aan het Rokin, de Kweekschool voor machinisten aan de Muidergracht, de kerk voor de Doopsgezinde gemeente in het Oosterpark, de synagoge in de Rapenburgerstraat (met vader), de agentschappen van De Nederlandsche Bank te Groningen en Nijmegen, de verbouwing van het agentschap in 's-Gravenhage en de bouw van de Bijbank in Rotterdam (samen met J. Verheul), het bankgebouw van Hope en Co op de Keizersgracht en de villa voor C.J. van Houten (1844-1901) te Weesp. [1292]

Ten slotte dragen de schrijvers nog enkele andere ontwerpen aan. Gratama wijst op Villa Corvin te Hilversum.[1293] Leliman heeft meer oog voor de utiliteitsbouw en noemt de magazijnen van De Zon op de Nieuwendijk, de Amstel Brouwerij, de hal om het Czaar Peterhuisje te Zaandam, de remises aan de Weesperzijde en de Amstelveenscheweg en het gebouw van Eigen Hulp. Het Rijpenhofje (Rozengracht), vijf huizen aan de Weesperzijde en

---

1290 Kuyt 1997, p. 34 e.v.

1291 Gratama 1915a, p. 62, W. (waarschijnlijk H. Th. Wijdeveld) 1915, p. 145 en Leliman 1915, p. 187, zie ook Gugel, Deel 2, pp. 402-403.

1292 W. (waarschijnlijk H. Th. Wijdeveld) 1915, p. 145 en Leliman 1915, p. 187, zie ook Gugel, Deel 2, pp. 402-403.

1293 Gratama 1915a, p. 62, en zie ook Gugel, Deel 2, p. 403.

de landhuizen te Berg-en-dal, Bloemendaal en Villa Trompenberg (Hilversum) maken de lijst compleet.[1294]

Na een introductie over eclecticisme en stijl worden diverse werken besproken in het kader van de samenwerking tussen vader en zoon Salm zoals de werken voor de AMO. Vervolgens wordt kort stilgestaan bij de sigarenfabrieken die A. Salm heeft ontworpen. Daarna volgt een bespreking van het huis Herengracht 380-382, door velen gezien als het meesterwerk van A. Salm. Aan de hand van de Bijbank in Rotterdam wordt de relatie besproken tussen A. Salm en de Nederlandsche Bank. Aansluitend volgt een bespreking van de villabouw aan de hand van Villa Ma Retraite te Zeist, Villa Elsheim te Eindhoven en Villa Koningshof te Overveen. De latere werken van A. Salm, vanaf 1900 tot aan zijn overlijden, worden in het laatste onderdeel besproken. Ten slotte volgt een conclusie.

6.2. **Salm en het eclecticisme**

De negentiende eeuw wordt gekenmerkt door een uitgebreid architectuurdebat. Voor veel architecten is het bouwen in stijl het uitgangspunt. De stijl is een objectieve set aan regels die collectief wordt aanvaard en die leidt tot een eenheid van handelen.[1295] Bouwstijlen die gehanteerd worden, zijn onder meer de neogotiek en de neorenaissance.

Nederlandse architecten zoeken, uitgedaagd door nieuwe bouwopgaven, naar een eigen bouwstijl. Van een Nederlandse bouwkunst kan men niet spreken. Men kijkt naar het buitenland en naar het eigen verleden waarbij alle stijlvariaties voorbij komen. Het is een weerslag van een individuele artistieke vrijheid, pluriformiteit en creativiteit: de architectuur wordt hierbij stijlloos.[1296] Dit noemt men het eclecticisme. Voor de eclecticus als architect is zijn relatie ten opzichte van de eigentijdse samenleving en de architectuurgeschiedenis kenmerkend. Hij staat hierin open voor de veelheid en verscheidenheid aan architecturen en streeft uiteindelijk naar een geheel eigen vorm van architectuur.[1297] Deze ontwikkeling is niet typisch Nederlands maar zien we ook internationaal.[1298] Door de verspreiding van diverse architectuurtijdschriften ontstaat een eclectische bouwpraktijk die meer ingegeven is door afbeeldingen dan op beschouwingen van theoretische aard.[1299] Die theoretische teksten laten de architecten links liggen maar zij incorporeren in hun eigen werk met speels gemak de details en motieven die als illustratie zijn bijgevoegd.[1300]

1294 Leliman 1915, p. 187, en Gugel, Deel 2, p. 402.

1295 Van der Woud 1997b, p. 21.

1296 Van der Woud 1997b, p. 7 en p. 21.

1297 Schoonjans 2007, p. 18.

1298 Blijstra 1962, p. 14 en Schoonjans 2007, p. 18. Zie bijvoorbeeld Walter C. Kidney, *The Architecture of Choice: Eclecticism in America* 1880-1930, New York 1974.

1299 Schoonjans 2007, p. 32.

1300 Schoonjans 2007, p. 32 en Mordaunt Crook 1989, p. 69. Zo ontstaat mogelijk ook de 'motievenschat': zie hiervoor noot 39.

Het eclecticisme heeft zijn oorsprong in Parijs. Met name César Daly (1811-1894) speelt hierin een grote rol. Als criticus en redacteur van het toonaangevende architectuur-tijdschrift *Revue Générale de l'Architecture et des Travaux Publics* geeft hij het eclecticisme een theoretische grondslag.[1301] Volgens Daly hebben de eclectici een open houding ten aanzien van de architectuurgeschiedenis. De toepassing van motieven uit verschillende stijlen binnen één gebouw is niet ongebruikelijk, dit terwijl er ook vakgenoten zijn die één historische bouwstijl correct proberen na te volgen.[1302] Daly stelt dat de eclectische architect positief en praktisch is, niet bijzonder geestdriftig is over een bepaald tijdperk uit het verleden en zich geen droombeeld vormt over een toekomstige bouwstijl. Verder heeft hij een materiële opvatting van de bouwkunst, verwacht hij goede constructies en dient hij te voldoen aan de voorwaarden van gemak en een harmonische vormgeving. Tenslotte staat de klant altijd voorop.[1303] Uiteindelijk zouden de ideeën van Daly ook in Nederland navolging krijgen.[1304] Hoogstwaarschijnlijk had A. Salm een abonnement op het tijdschrift.[1305]

Het is waarschijnlijk J.H. Leliman (1828-1910) die het eclecticisme rond 1860 introduceert in Nederland na zijn studietijd aan de École des Beaux-Arts bij de befaamde Franse architect Henri Labrouste (1801-1875).[1306] Leliman is van mening dat de bouwkunstenaar die vooruit wil zich moest laten inspireren door het verleden in al zijn facetten. Dat kan hij het best doen als 'eklektiker'.[1307] Door toedoen van Leliman wordt in de tweede helft van de negentiende eeuw het eclecticisme een hoofdstroming in de Nederlandse architectuur,[1308] niet alleen door zijn vele artikelen maar ook door zijn voorzitterschap van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst van 1867-1875.[1309]

Dit gaat niet zonder strijd. Felle polemieken beheersen jarenlang het architectuurdebat tussen met name de kring rond P.J.H. Cuypers (1827-1921), te weten J.A. Alberdingk Thijm (1820-1889) en V. de Stuers (1843-1916) enerzijds, als voorstanders van de neogotiek,

---

1301 Palmaerts 2005, pp. 99-147, zie ook Van Zanten 1977, pp. 137-145, Saboya 1991 en Epron 1997.

1302 Krabbe 2009, p. 236.

1303 Daly 1867, p. 72; zie ook Van der Woud 1997b, p. 122.

1304 Palmaerts 2005, pp. 237–258 en Krabbe 1998, pp. 213–226.

1305 Ruim vijftien jaar na zijn overlijden (in 1932) wordt van zoon Salm (een deel van) de bibliotheek geveild. Bij de veiling zijn diverse bibliotheken ingebracht. Hoogstwaarschijnlijk zijn de boeken en tijdschriften onder de kopjes Exacte Wetenschappen pp. 22-23, Technische Wetenschappen pp. 23- 24, Bouwkunde, pp. 40 - 45, en mogelijk ook onder Kunst- en Plaatwerken, pp. 61-62 grotendeels uit de nalatenschap van Salm afkomstig. Op de lijst ook ingebracht *Revue generale de l'architecture*, jaargang 1 tot en met 38 (Parijs 1840-1881), Zie Bom 1932, p. 41. Aanwezig in Collectie Stadsarchief Amsterdam: bibliotheek, SAA, archief 15030, 93394.

1306 Krabbe 2009, p. 237 en De Jong 2001, pp. 14-15, zie ook Van der Woud 1997b, pp. 68-74 en Van der Woud 1993, pp. 16-17.

1307 Nawoord van J.H. Leliman in: Renan 1867), pp. 118-119.

1308 Van der Woud 1997b, pp. 68-74, zie ook De Jong 2001, pp. 28-37 en Krabbe 1998, pp. 213-217.

1309 Krabbe 1998, p. 216.

en anderzijds J.H. Leliman, C. Vosmaer (1826-1888), I. Gosschalk (1838-1907) en A.N. Godefroy (1822-1899).[1310] Zij proberen te zoeken naar andere oplossingen.[1311] Zij benutten daarbij de artistieke vrijheid, pluriformiteit en hun onbeperkte individuele creativiteit. Het is de weerslag van de nieuwe individualistische geest die opkomt in de moderne negentiende eeuw.[1312]

De eclectici beperken zich niet tot een stijl of periode maar maken gebruik van alle vormen. Daarbij wordt niet een willekeurige vorm gekozen naar de mode van de dag. Vanuit de bouwopgave wordt heel zorgvuldig een vorm gekozen. Het gezond verstand is leidend. Zo nodig creëren zij nieuwe vormen dan wel bewerken zij bestaande vormen. Hierbij geldt als hoofdregel dat elke vorm zijn toepassing vindt maar geen enkele vorm van algemene toepassing mag zijn. De onvoorwaardelijke gehoorzaamheid of slaafse onderwerping van enige regel wordt verworpen.[1313] Zij zoeken niet naar één eigentijdse stijl: zij weten dat een eigentijds antwoord op een eigentijdse bouwopgave, waarbij de individuele artistieke vrijheid voorop staat, een eigentijdse architectuur oplevert.[1314] In de tweede helft van de negentiende eeuw wordt het een succesvolle ontwerpmethode, mede onder invloed van Leliman. Het eclecticisme is gericht op de praktijk en de opdrachtgever. Hiermee kunnen architecten antwoord geven op de eigentijdse bouwopgaven; zij bouwen vanuit een praktisch oogpunt. Dat valt in goede aarde bij publiek en opdrachtgevers: het eclecticisme blijkt niet alleen de taal van de architecten maar ook van de burgerij.[1315] Die praktische attitude heeft ook een nadeel: aan theorievorming wordt nauwelijks wat gedaan zodat zelden teksten worden geschreven.[1316]

A. Salm GBzn is door zijn studietijd bij Émile Vaudremer beïnvloed door het eclecticisme. Émile Vaudremer wordt immers gezien als een van de vooraanstaande eclectische architecten.[1317] Daarnaast was de spreekbuis van het eclecticisme, het toonaangevende architectuurtijdschrift *Revue Générale de l'Architecture et des Travaux Publics*, verplicht leesvoer op de ateliers.[1318] Hij moet hiervan dan ook vrijwel zeker hebben genomen. Hij ziet in het eclecticisme een artistieke vrijheid, die niet gebonden is aan de bouwkunst uit het verleden. Hij hoeft zich daarbij niet te binden aan één specifieke stijl. Het geeft hem daardoor de grootst mogelijke artistieke vrijheid: als architect is hij volkomen vrij.[1319] Hij richt zich niet op de

---

1310 Zie onder meer Dominicus-Van Soest 1993, pp. 43-50 en Van der Woud 1997b, p. 189.

1311 Estourgie-Beijer 1993, p. 55, de feitelijke groep architecten was veel groter: zie Van der Woud 1997b, p. 189.

1312 Van der Woud 1997b, p. 7.

1313 Leliman 1886, p. 429.

1314 Van der Woud 1997b, p. 69, p. 238 en p. 357.

1315 De Jong 2001, pp. 33-34, Schoonjans 2007, p. 31 en p. 38 en Kidney 1974, p. 9.

1316 Van der Woud 1997b, p. 359.

1317 Epron 1997, p. 339, zie ook Thomine 2004, p. 177.

1318 Krabbe 2009, p. 236.

1319 Van der Woud 1997b, p. 238.

neostijlen maar past een persoonlijk vorm van eclecticisme toe, die soms oosters aandoet.[1320] Daardoor neemt A. Salm een geheel eigen plaats in binnen de negentiende-eeuwse architectuur.[1321] Uiteindelijk wordt A. Salm GBzn ook als een belangrijke representant gezien van het eclecticisme in Nederland, naast J.H. Leliman, A.N. Godefroy, L.H. Eberson en Ed. Cuypers.[1322]

Daarbij zal Salm vooral in Leliman een geestverwant herkend hebben. Hij kent Leliman van kinds af aan; zijn vader was immers met Leliman goed bevriend en zijn vader en Leliman kwamen regelmatig bij elkaar over de vloer.[1323] Daarnaast hadden zij beiden een deel van hun opleiding in Parijs genoten. Salm zal dan ook zeker met de oude Leliman hierover van gedachte hebben gewisseld. Tenslotte spreekt A. Salm GBzn ook de grafrede uit bij het overlijden van J.H. Leliman.[1324]

Daarnaast wordt in een groot deel van zijn bouwwerken, maar met name in de publieke en semi-publieke bouwwerken de Franse scholing herkend. Niet alleen in vormgeving maar ook in de grote talentvolle plattegronden.[1325] Gesteld wordt dat het beste werk van Salm die Franse invloed heeft.[1326] Het meest herkenbaar is dat natuurlijk in zijn meesterwerk, het in opdracht van de schatrijke tabaksplanter en mede-oprichter van de Deli Maatschappij J. Nienhuys (1836-1927) gebouwde woonhuis (Herengracht 380-382, 1885-1889).

Geduid als de François I-stijl is het woonhuis geheel uitgevoerd in natuursteen.[1327] In dit ontwerp zien we ook de eclectische bouwpraktijk in optima forma. Diverse delen van de gevel zijn direct terug te voeren op foto's die zijn gevonden in het archief van A. Salm.[1328] Niet een theoretische beschouwing ligt ten grondslag aan het ontwerp maar de wens van de klant, gestuurd door afbeeldingen van Loire-kastelen.

Bewust maar mogelijk ingegeven door zijn vader kiest ook zoon Salm voor een praktische benadering. Omdat een te kunstzinnige insteek vaak op financiële en praktische bezwaren stuit, kiezen opdrachtgevers vaker voor een bouwondernemer dan een architect. Dit is

---

1320 Een dergelijk oriëntalisme kwam overigens vaker voor , zie bijvoorbeeld Timmer 1997, p. 10.

1321 De Roy van Zuydewijn 1984, p. 90.

1322 Palmaerts 2005, p. 241 en toelichting bij noot 63, alsmede Van der Woud 1997b, pp. 71-72 en p. 238. Zie ook Krabbe, Broekhuizen en Smit 2018, p. 77.

1323 Leliman 1915, p. 186.

1324 De Jong 2001, p. 64: Salm was toen voorzitter van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. Zie hiervoor paragraaf 4.5.

1325 Leliman 1915, p. 187.

1326 Gratama 1915a, p. 62, zie ook Gugel, Deel 2, p. 402. Zie ook Van Rossum 2000, p. 50.

1327 De Roy van Zuydewijn 1984, p. 90.

1328 Deze praktijk kwam vaker voor, hetgeen Kromhout doet verzuchten 'Photographieën voor origineelen. Het is wel zoo gemakkelijk,', citaat opgenomen in: Van der Woud 1997b, p. 355. Foto's komen ook voor in de vorm van een 'motievenschat': die kon bestaan uit foto's, schetsboeken, prenten en plaatwerken. Zie Van Leeuwen 1994, p. 99. In de nalatenschap van Salm zijn alle elementen van een motievenschat aangetroffen zodat gesteld kan worden dat A. Salm ook een dergelijke motievenschat ter beschikking had.

weliswaar concurrentie die door de architecten wordt geminacht maar het levert wel geld op voor de bouwondernemer.[1329] Wil men brood op de plank hebben als architect dan kan men maar beter zorgen voor gebouwen die functioneel en efficiënt zijn voor de opdrachtgever. Aan theorie en architectuuridealen heeft een klant niets.[1330] Het succes van A. Salm GBzn is dan ook mede te verklaren omdat hij met het toepassen van het eclecticisme de wensen van de moderne opdrachtgever goed aanvoelt. Het eclecticisme is ook voor de opdrachtgevers goed werkbaar. Het is namelijk niet alleen 'slechts' een architectuurhistorische stroming maar heeft een cultureel en maatschappelijk draagvlak.[1331] De opdrachtgevers herkennen dat. Zij willen een modern hedendaags gebouw dat functioneel en efficiënt is: A. Salm GBzn voorziet daarin. Salm houdt daarbij de balans tussen kunstenaar en de wensen van het publiek goed in evenwicht.[1332] A. Salm is dan ook een groot deel van zijn carrière commercieel succesvol maar daarover, zo was het gebruik, sprak men niet.[1333]

Het pragmatisme van vader en zoon Salm voerde uiteindelijk de boventoon. Hierin leken ze op A.L. van Gendt (1835-1901), de uiterste succesvolle architect met eveneens een veelzijdig portfolio. A.W. Weismann (1858-1923) schreef bij zijn overlijden dat het niet ging om de stijl van een gebouw, maar of het doeltreffend was ingericht. Wie aan Van Gendt een opdracht gaf, wist zeker dat hij iets bruikbaars kreeg. Het voldoen aan de wensen van de cliënt stond voorop. Het bouwwerk werd immers niet ten behoeve van de architect gebouwd, maar ten behoeve van de opdrachtgever. Dat leken velen van zijn tijdgenoten te zijn vergeten.[1334] Dit gold niet voor vader en zoon Salm die met A.L. van Gendt konden wedijveren. Het scheelde weinig of G.B. Salm had het Concertgebouw mogen bouwen. Vader Salm stond erom bekend dat hij streefde naar goede constructies en doelmatig ingerichte gebouwen.[1335] Van Gendt en G.B. Salm kregen dan ook dezelfde kritiek van jongeren te verduren: een gebrek aan zelfstandigheid en artisticiteit.[1336] Van Gendt maalde daar niet om; hij zag zichzelf allereest als koopman, daarna pas als kunstenaar.[1337] G.B. Salm zat op dezelfde lijn: de praktijk was voor hem hoofdzaak.[1338] Zij waren daarin voorlopers. Deze pragmatische en commerciële houding onder diverse architecten kwam in de jaren zeventig van de negentiende eeuw tot wasdom.[1339]

Door de explosie aan bouwopdrachten door de toenemende welvaart kwamen de architecten onder druk te staan van de commercie.[1340] Het gros van de architecten zag zichzelf

---

1329 Van der Woud 1997b, p. 388.

1330 Van der Woud 1997b, p. 383, p. 398 en p. 390.

1331 Palmaerts 2005, p. 14; zie ook Van der Woud 1997b, p. 72.

1332 Van der Woud 1997b, p. 218.

1333 Van der Woud 1997b, p. 317 en p. 361.

1334 Weismann 1901, p. 143.

1335 Anoniem 1897d, p. 113.

1336 Weismann 1901, p. 143 en Anoniem 1897d, p. 113.

1337 Weismann 1901, p. 143 en Anoniem 1897d, p. 113.

1338 Anoniem 1897d, p. 113, zie ook Van der Woud 1997b, p. 361.

1339 Van der Woud 1997b, pp. 131-132.

1340 Van der Woud 1997b, p. 64.

als kunstenaar en wilde het gewone volk verheffen. De commerciële partijen hadden hier geen boodschap aan: zij willen gebouwen die een stroom consumenten aantrekt.[1341] Enkele succesvolle architecten voorzien daar in, zoals vader en zoon Salm. Dit leidt mogelijk tot afgunst van de meer idealistische gedreven architect met een kleine praktijk.[1342] De discussies die deze architecten met hun idealen voeren staan los van wat de markt vraagt. Het idee dat de smaak van het publiek een belangrijke economische waarde had, werd pas in de jaren negentig van de negentiende eeuw geaccepteerd, de openlijke erkenning van de commerciële kant van het beroep volgde moeizaam: commerciële bouw was lang verdacht en er bestond een zekere afkeer voor bij de 'artistieke elite'.[1343] Praktische problemen van de bouw, de massawoning, fabrieken en kantoorgebouwen kwamen in de architectuurtheorie niet voor, evenmin als grondprijzen en rentabiliteit.[1344] Wie daarop een antwoord gaf, was dan al snel 'spekkoper'. Een goed gevulde ordeportefeuille deed de kritiek verstommen.[1345] Architecten zoals G.B. en A. Salm, I. Gosschalk, A.N. Godefroy, Ed. Cuypers en A. Jacot, die commercieel succesvol waren, mengden zich niet of nauwelijks in het publieke debat: zij hadden immers geen reden tot klagen, luidden niet de noodklok over het architectenberoep (met uitzondering van A. Salm) en verdedigden geen artistieke conventies die uit de mode waren.[1346] Ze hadden het gewoon veel te druk.

6.3. **Salm over stijl**

In november 1909 verschijnt in het *Bouwkundig Weekblad* een brief uit Den Haag van correspondent J.F. van Hoytema (1884-1955), adjunct-rijksbouwmeester, waarin de schrijver opmerkt dat in Den Haag beslist een anti-moderne geest begint te heersen en dat na een kort en weinig invloedrijk bestaan het modernisme (van onder andere Berlage) alweer heeft afgedaan. Volgens Van Hoytema legt men liever 'krans na krans op het bloeiende graf van Marot en Post', dan dat men luistert naar de levende Berlage.[1347]

De schrijver vraagt zich af of de terugkeer naar de oude stijlen als een teken van de tijd beschouwd moet worden dan wel dat Den Haag zich wil onderscheiden van andere steden die zich nog wel met 'dat moderne gedoe' inlaten. Hierin trekt de schrijver een parallel met de kunstliefhebber die wordt gekenmerkt door een 'aanvankelijk oprechte maar oppervlakkige belangstelling in de moderne kunst' zich niet realiserende op welke historische bodem

---

1341 Van der Woud 1997b, pp. 64-65.

1342 Van der Woud 1997b, p. 361.

1343 Van der Woud 1997b, p. 95, pp. 150-152, pp. 205-207 en p. 367, zie bijvoorbeeld W. 1908, p. 851.

1344 Bock 1975, p. 3 en Van der Woud 1997b, pp. 367-368.

1345 Bock 1975, p. 3.

1346 Van der Woud 2015, pp. 65-66. A. Jacot (eigenlijk A.M.L.A. Jacot, 1864-1927) heeft ook gewerkt op het bureau van A. Salm: Van Rossum 2000, p. 54. Zie ook Van der Woud 1997b, p. 361.

1347 v.H (J.F. van Hoytema) 1909, p. 550. Voor Berlage zie De Bazel, Gratama, Kalf 1916.

de nieuwe ontwikkeling plaatsvindt. De bewondering komt voort omdat de waardering van het nieuwe hoort bij een zekere ontwikkeling en beschaving. Vervolgens hoopt men op veel nieuwe en schone voortbrengselen. Dat loopt uit op een teleurstelling, de bewondering wordt ontnuchtering. Het modernisme kan niet waarmaken wat men ervan verwacht. De terugkeer naar het deftige ouderwetse en het aristocratisch behoudende ligt dan voor de hand.[1348]

Vervolgens gaat de schrijver in op het 'moderniseren' van de stadsarchitectuur: de architectuur voor een groot publiek, de winkelhuizen en magazijnen, kantoorgebouwen en gemeentebureaus. Hij constateert dat juist die stadsarchitectuur ontsnapt aan de frisse invloed van het modernisme omdat men kiest voor de smaak van het publiek. Men kiest voor 'moderniserende' Hollandse Renaissance, 'moderniserende' Franse stijlen etc. Het publiek waardeert het, de kranten zijn positief en de winkeliers zoeken architecten die voor hun kunnen 'moderniseren'.[1349]

De 'brieven uit Den Haag' leveren een felle reactie op van J.J. Gort jr. (1875-1950).[1350] Allereerst zet hij Van Hoytema weg als een groentje. Hij bespeurt de tendens dat kunstbroeders die niet in de gelegenheid zijn om een proeve van hun bekwaamheid te tonen in de architectuur het potlood verwisselen voor de pen en gaan publiceren om zichzelf zo op een voetstuk plaatsen. Hij vindt het treurig dat de jeugdigen zich op een wijze uiten die op de ouderen een belachelijke indruk maakt. Nauwelijks afgestudeerd schrijven en bekritiseren ze, verafgoden zij personen en gebouwen en maken zij zich druk over de moderne kunst in bepaalde steden. Dit 'pennengekras' maakt op hem een pijnlijke indruk, en hij vraagt zich af of het niet wenselijker is dat de kritiek komt van mannen met meer gewicht en die hun sporen hebben verdiend.[1351]

De jongeren voelen zich modern, praten over Berlage, bespotten alles wat niet in hun lijn is. Sommige bestuderen niet eens meer de klassieke bouworden. Vervolgens zijn dit de mannen die de ouderen die niet 'tip top modern' zijn van de baan knikkeren of voor nullen aanzien.[1352]

Hij merkt op dat hoewel hij veel voelt voor moderne kunst menig gebouw hem al na enkele jaren 'vervelend' aandoet. De moderne kunst van Berlage spreekt hem aan, maar hij vindt het onjuist dat het aan anderen wordt opgedrongen. Hij plaatst vervolgens kanttekeningen bij moderne gebouwen in Den Haag: een patriciër zal zich niet snel thuis voelen te midden van moderne meubelinrichting. De moderne kunst is voor de patriciër levenloos en zielloos. Daarnaast zou men de oude kern van Den Haag niet moeten verknoeien met het plaatsen van moderne producten naast stijlvolle gebouwen. Moderne gebouwen horen thuis in de moderne stadsuitbreiding.[1353]

Van Hoytema is kort in zijn reactie. Allereerst gaat het er niet om wie het schrijft, maar wat hij schrijft. Daarnaast realiseert hij zich dat Den Haag een bijzondere stad is: het heeft

---

1348 v.H (J.F. van Hoytema) 1909, p. 550.

1349 v.H (J.F. van Hoytema) 1909, p. 550.

1350 J.J. Gort jr. was van 1909 tot 1916 gemeentearchitect in Den Haag.

1351 Gort 1909, p. 577.

1352 Gort 1909, pp. 577-578.

1353 Gort 1909, p. 578.

een rijkdom aan architectuurstijlen en kostbare verzamelingen antieke kunst in musea en paleizen. Maar, vraagt hij zich dan af, zit daarin besloten dat men in een twintigste eeuw Den Haag slechts mag bouwen in de stijl van de zeventiende en achttiende eeuw? [1354] Vervolgens blijft het stil. Blijkbaar te stil voor Salm, want die publiceert een maand later een redactioneel commentaar.[1355] Uitzonderlijk, want het is nagenoeg de enige publicatie over stijl van zijn hand.

Salm is een onbevredigend gevoel bijgebleven bij de behandeling van Van Hoytema en Gort over zo'n belangrijk onderwerp. Hij wenst het vraagpunt opnieuw aan te kaarten, zich realiserende dat het publiek daar mogelijk niet op zit te wachten. Salm noemt het een haast internationale kwestie en wil het losmaken van personen en van Den Haag. Salm ziet enerzijds de met een goede uitslag bekroonde pogingen tot een eigen stijlbevordering en anderzijds, met vernieuwde kracht, de toepassing en modernisering van de historisch geworden stijlen weer optreden. Salm vraagt zich vervolgens af waarom deze tendensen gelijktijdig optreden.

Met 'een goede uitslag bekroonde pogingen' verwijst Salm onder meer naar het 'tentoonstellingsgebouw' (het Nederlandse paviljoen) op de tentoonstelling in Brussel in 1910 door architect W. Kromhout Czn. (1864-1940).[1356] De Hollandse tentoonstellingscommissie wenste een paviljoen met een specifiek nationaal karakter. Kromhout is van mening dat alle moderne architectuur een internationaal karakter heeft; voor hem was specifiek Hollands alleen de stijl van de gouden zeventiende eeuw. Hij ontwierp het paviljoen dan ook in die stijl. Het gebouw werd gedecoreerd met geschilderde natuur -en baksteen. Het paviljoen wordt als 'treurig voorbeeld' genoemd van een 'gebrek aan architectonische principes': Kromhout is hier 'een gewillig instrument' van de opdrachtgevers en zijn architectuur is een 'moeiteloos vervormbaar medium van economisch-politieke belangen'. [1357] De kritiek van zijn tijdgenoten was niet minder mals: een klap in het gezicht van de moderne kunst, een 'samengeflanste verzameling van topgeveltjes', 'raadhuis hier, raadhuis daar, gebouw dit, gebouw dat.'[1358] Een commissielid dat het ontwerp koos, ziet zich genoodzaakt zich te verdedigen, hij zou het zo weer doen. Hoewel hij openstaat voor nieuwe wegen gaat het hier om iets bijzonders: een gebouw in het buitenland. Daarbij gaat het niet om de fijnproevers maar om zo veel mogelijk kijkers en kooplustigen te krijgen. En dat is naar zijn mening gelukt. Het gaat niet om het bewonderen van de gevel maar om bezoekers het gebouw in te lokken.[1359]

1354 Van Hoytema 1909a, pp. 578-579.

1355 S. (A. Salm G.B.) 1910c, pp. 16-17. Van A. Salm GBzn zijn meer artikelen bekend ondertekend met alleen een 'S'.; zie ook Ovaa 1910a, pp. 31-32, noot 1 daarnaast was Salm redacteur en veelvuldig (anoniem) contribuant. Het redactionele commentaar kan hier dan ook aan Salm worden toegeschreven.

1356 Salm verwijst ook naar de Prix de Rome Bouwkunst 1909: S. (A. Salm G.B.) 1910c, p. 16. De winnaar van de Prix de Rome Bouwkunst 1909 was D.F. Slothouwer (1884-1946), met een ontwerp voor een Academie van Beeldende Kunsten. Zie Anoniem 1909d, p. 496. Anoniem 1909a, p. 628 en Anoniem 1910d, p. 36.

1357 Zie Bock 1975, p. 33. Zie ook Van Thoor pp. 30-41.

1358 Anoniem 1910j, p. 155. Zie ook Van Thoor p. 40.

1359 Tutein Nolthenius 1910, p. 518.

Om tot een zuivere uitwisseling van denkbeelden te komen stelt Salm in het commentaar zich enkele vragen: is de oorzaak dat de top van een golflijn waarlangs de beschaving beweegt weer bereikt is, en nu weer dalende is (of juist omgekeerd)?; Is het de mode, die steeds sneller wisselt, die weer een nieuwe variatie eist?; Of is het dat de poging om tot een eigen hedendaagse kunst te komen meer heeft beloofd dan bereikt en dat deze vervolgens onvoldragen is afgestorven?[1360] Vervolgens verwijst Salm naar de neo-klassieke decoratieve stijlen van het begin en midden van de negentiende eeuw waarna vervolgens Viollet-le-Duc de constructieve stijl introduceert. Die invloed van de gotiek levert gebouwen op die, hoewel niet altijd even mooi, aan de moderne eisen beantwoorden. Met die beweging werd de eerste schrede gezet op weg naar het rationalisme.[1361]

Dit rationalisme had tot doel een stijluiting te vinden die is geworteld in de hedendaagse cultuur en die niet is afgeleid uit vorige perioden. Voor de architectuur werd het bouwen zelf het leidende beginsel. Daarmee werd op ontnuchterende wijze de naakte waarheid van materiaal en constructie blootgelegd. Salm brengt daarbij in herinnering met hoeveel scherpte zowel door het publiek als de architecten voor en tegen die richting partij werd gekozen. Daarmee bracht het de zekerheid dat slechts over het rationalisme heen de volgende mijlpaal in de kunsthistorie bereikt kan worden. De vraag blijft dan voor Salm vooral: hoe?[1362]

Uitgaande van dit rationele denkbeeld voor de bouwkunst constateert Salm dat architecten diverse wegen bewandelen: niet alleen het ware maar ook het goede in gebouwen verwerken, streven naar originaliteit, op willen gaan in de massa, streven naar versieren om het versieren, teruggrijpen op vormen van vroeger dan wel kiezen voor alle wereldstijlen. Salm stelt vervolgens dan de vraag wie, ervan uitgaande dat iedereen oprecht en hooggestemd is, dan hun beoordelaar zal durven te zijn? Een beoordelaar die los van de persoon of het bouwwerk kritiek kan geven, bewust van de richting van ontwikkeling en bewust van de hedendaagse positie.[1363]

Vervolgens stelt Salm de vraag of de moderne bouwmeester een man is die weet wat hij wil? Of is hij zwak, aan het tasten en zoeken, waarbij hij ook gebruik maakt van niet-hedendaagse en niet-inheemse elementen? Is hij alleen maar modern in zijn onzekerheid, waarbij niet zozeer zijn werk als wel zijn strijd eerbied afdwingt? Het zien van deze gladiatoren en hun zwakke resultaten levert dan eerder een pervers genoegen dan een gezonde belangstelling. Daarnaast vraagt Salm zich af of een bouwmeester die ervoor kiest een spiegel van het verleden te zijn en een periode kiest ter 'modernisering', die toegeeft zwak te zijn, het publiek zijn strijd spaart, maar wel in strijd gaat met zichzelf, niet beter zijn tijd vertegenwoordigt. In dat geval zijn hij en zijn werk niet minder te achten. Genoemde overdenkingen zijn dat ook voor Salm de reden om zich af te vragen: 'Quo Vadis ?'.[1364]

1360 S. (A. Salm G.B.) 1910c, p. 16.

1361 S. (A. Salm G.B.) 1910c, pp. 16-17.

1362 S. (A. Salm G.B.) 1910c, p. 17.

1363 S. (A. Salm G.B.) 1910c, p. 17.

1364 S. (A. Salm G.B.) 1910c, p. 17.

Als reactie verschijnt enkele weken later een essay van C. Ovaa dat dieper op de kwestie ingaat.[1365] Na een uitgebreide bespreking van de artikelen wordt geconstateerd dat de moderne stijl aan het einde is van zijn eerste ontwikkelingsperiode maar verder zal voortleven waarbij ook aanknopingspunten in het verleden gezocht zullen blijven worden. Daarbij zullen de vormen uit het verleden nog genoeg levenskrachten blijken te bezitten, aldus Ovaa. Hierbij zal ook gebruik gemaakt worden van de stijlvormen van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw.[1366] Daarbij wordt opgemerkt dat inderdaad de smaak van het publiek zich richt naar de vormen van de achttiende eeuw, zoals reeds eerder geconstateerd door Gratama.[1367]

Tenslotte merkt Ovaa op dat het vreemd is te noemen dat jonge architecten niets van de ontwikkelingen merken of willen weten en alles lijken te doen om de moderne architectuur in leven te houden. Het tekent volgens hem hun ontevredenheid met die richting. De wrijving tussen het toepassen van oude en moderne stijl wordt verder overbodig verklaard. De hele samenleving maakt de stijlvormen, niet de architecten alleen, waarbij de evolutie bepalend is. Persoonlijke meningen of neigingen van een kleine kring worden daarin niet geteld. Ovaa sluit af met de open vraag wat het grafschrift moet zijn bij het ten grave dragen van de moderne stijl.[1368]

Een reactie volgt verder niet. De discussie tussen oude en moderne kunst komt wel terug in de restauratiediscussie: hoe moet men restaureren ?[1369] De oproep van Salm lijkt dan ook tevergeefs. Een debat wil niet losbarsten.

6.4. **Bureau Salm**

In 'paragraaf 3.5. Bureau Salm: de praktijk en een financiële analyse' is al een achtergrond geschetst over de samenwerking van vader en zoon na de definitieve terugkeer van zoon uit Parijs. In dit onderdeel wordt meer gekeken naar de artistieke samenwerking tussen vader en zoon.

Uit de correspondentie voor de jaren 1877-1879 weten we inmiddels dat vader waar nodig de hulp inroept voor ontwerpopdrachten waar hij mee bezig is. Het betreft in ieder geval twee ontwerpen. Het eerste ontwerp betreft de verbouwing van dameskledingzaak van J. Cahen jr. (1881, Kalverstraat 44-46). Hij stuurt daarvoor uit Parijs schetsen voor de etalage en het interieur alsmede een uitvoerige beschrijving.[1370] Het tweede voorbeeld betreft het advies wat vader vraagt aan zoon inzake het ontwerp van de kerk van de Vrije Gemeente (1879-1880,

1365 Ovaa 1910a, pp. 31-32, Ovaa 1910b, pp. 43-45 en Ovaa 1910c, pp. 55-57.

1366 Ovaa 1910c, p. 57.

1367 Ovaa 1910c, p. 57 en J.G. (J. Gratama) 1909a, pp. 425-428, m.n. p. 428.

1368 Ovaa 1910c, p. 57.

1369 Zie bijvoorbeeld J.G. (J. Gratama) 1910, pp. 337-339.

1370 Brief [ongedateerd], 1880, SAA, archief 1315, 33.

Weteringschans 20).[1371] Zo stuurt zoon aan vader Salm voorbeelden van ornamenten.[1372]

Hoe de exacte samenwerking tussen en vader en zoon tot stand kwam, is onzeker. Hiervoor ontbreken gegevens in het archief. Vermoedelijk is zoon Salm in het atelier van vader aan het werk gezet en langzamerhand bij steeds meer projecten betrokken geraakt. Dit suggereert ook het overzicht ontvangen honoraria (bijlage 1). Naarmate zoon Salm meer verantwoordelijkheid kreeg, zal vader ook steeds meer open hebben gestaan voor ontwerpsuggesties van zijn zoon. Dat lijken in ieder geval de ontwerpen voor de AOM te suggereren. Vaders vroege ontwerpen zijn redelijk sober zoals het ontwerp voor een toegangsgebouw (1874-1875, Roetersburgwal W 146, AOM) en een stal en koetsierswoning (1877, Haarlemmerweg 41 a/b, AOM).[1373]

De ontwerpen die vader en zoon samen verzorgen, worden expressiever en op sommige momenten zelfs exotisch. Zoals het ontwerp voor een stalgebouw, woning en remise aan de Schinkelhaven (1883-1884, Amstelveenseweg 134, met paardenstallen Eerste Schinkelstraat/ Schinkelhavenstraat 27, AOM) (zie afb. 13).[1374] Gebouwd in de chaletstijl met twee paardenkoppen in de top van de gevel, met Russische en Moorse invloeden. Ook wel 'exotisme' genoemd.[1375] Verder ontwierpen vader en zoon samen de paardenstal en remise in de Linnaeusstraat (1884, Linnaeusstraat 30/Derde Oosterparkstraat, AOM) en de remise bij de Schulpenbrug (1891, Weesperzijde 144, AOM), beide met neorenaissancegevel en eclectische motieven.[1376] Gezien het oeuvre van vader tot dan toe en het zelfstandige oeuvre van zoon kan

---

1371 Kuyt 1997, pp. 68-69.

1372 Brief d.d. [ongedateerd], 1879, SAA, archief 1315, 31.

1373 Voor vroege voorbeelden zie ook graanpakhuis, hooizolder en bijbehorende werken, 1874, stalgebouw met wagenhuis, Plantaadje Muidergracht, buurt V, 177 en 177A, 1875, 'funderingswerken', Stalgebouw en wagenloods, Overtoom, buurt X, 47, 1875, Stalgebouw met strozolder en bovenwoning, op terrein Vondelskade 37,39, 41, 1876 en stalgebouw met wagenhuis, Plantaadje Muidergracht 49, 1877 Zie bestek en voorwaarden, archief 853, Archief van de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij, 5. Zie ook Middelkoop 1997, p. 21 en Kuyt 1997, p. 59 en 64. Het meest expressieve is nog het ontwerp voor een directeurswoning, (1878, Plantage Middenlaan 60, AOM). Ook wel een voorbeeld van gepleisterde architectuur, ook wel 'timmermansclassicisme' of de 'pleisterstijl' genoemd. Zie Kemme & Dekkers 2010, p. 112. Vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw zagen diverse eclectische architecten af van het pleisteren van gebouwen. Dit gebeurt door verbetering van de kwaliteit van baksteen en de studie van oude gebouwen. Zie Krabbe 2009, pp. 237-238. Dit werk is overigens niet representatief voor het werk van vader Salm voor de AOM omdat het een directeurswoning betreft en niet een remise met stalgebouwen. Voor bestek en voorwaarden zie, SAA, archief 853, archief van de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij, 6.

1374 Voor bestek en voorwaarden zie, SAA, archief 853, archief van de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij, 5, 7 en 8.

1375 Montijn 2013, p. 130. De paardenstallen zijn soberder van karakter. Zie ook Bakker en Van de Poll 1992, p. 111. Met de AOM is een honorarium afgesproken van 4% Zie overzichten werken AOM d.d. 12 augustus 1893 en 17 november 1894: boekhouding periode 1882-1897, SAA, archief 1315, 44. Zie ook A. Salm G.Bz 1893a, z.p. en A. Salm G.Bz 1893b) z.p.

1376 Kuyt 1997, p. 83, pp. 91-92, p.99, p. 109. Voor bestek en voorwaarden zie, SAA, archief 853, archief van de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij, respectievelijk 8 en 9. Voor remise Weesperzijde zie ook: Bakker en Van de Poll 1992, p. 31.

geconcludeerd worden dat de artistieke bijdrage van zoon Salm steeds groter werd.

Vader en zoon zochten duidelijk naar een goede werkverhouding en hadden waarschijnlijk toch enige jaren nodig om op gelijk niveau te komen. De opdracht voor het ontwerp en bouw van het synagogecomplex voor het college Beth Hamidrasj Ets Chaïm (1881-1883, Rapenburgerstraat 109) past gezien de voorgevel goed bij het eerdere werk van vader zoals de voorgevel voor het ontwerp Vrije Gemeente (1879/80, Weteringschans 20), mogelijk omdat het beide gebedshuizen zijn. Enkele jaren later ontwerpen ze samen het Blindeninstituut (Het Instituut tot Onderwijs van Blinden, Vossiusstraat 56, 1884/85, in opdracht van het bestuur van het Instituut tot onderwijs van Blinden) met een expressieve voorgevel. Dit door J.H. Leliman als 'meesterwerk' benoemde gebouw was het resultaat van die eerste jaren samenwerken op het atelier.[1377]

Ook het ontwerp voor de Keizersgrachtkerk (Kerk Nederduits Gereformeerde Doolerende Gemeente, 1887, Keizersgracht 566) lijkt in die goede harmonie tot stand te komen. Waar vader Salm wellicht in eerste instantie niet alle suggesties van zoon zou hebben overgenomen, komen ze binnen enkele jaren in een meer gelijkwaardige relatie, waarin vader openstaat voor de bijdrage van zoon. Zoals eerder geconcludeerd: door de invloed van zoon werd vader een gedurfder architect.

Bedrijfsmatig was het uiteraard van belang dat zoon langzaam de cliënten van vader zou overnemen. Grote cliënten van vader waren onder meer Genootschap Natura Artis Magistra (Diergaarde Artis), de AOM en Beiersch-Bierbouwerij "De Amstel". Niet groot maar wel prestigieus als opdrachtgever was De Nederlandsche Bank. Nagenoeg alle grote cliënten, naast vele kleine, gaan over naar zoon Salm. Alleen de overdracht van Genootschap Natura Artis Magistra mislukt.[1378] Uiteindelijk zijn vader en zoon Salm dan ook redelijk succesvol in die overname. Naarmate zoon ouder wordt, treedt vader steeds meer terug uit de praktijk en gaat zoon alleen verder. Toch zal vader Salm tot aan zijn overlijden nog ontwerpen maken voor diverse cliënten.

De samenwerking bewerkstelligt ook dat A. Salm zelf steeds meer op de voorgrond gaat treden. Kort na het Blindeninstituut (Het Instituut tot Onderwijs van Blinden, Vossiusstraat 56, 1884/85) krijgt hij de opdracht voor de Kweekschool voor Machinisten, (Plantage Muidergracht 12-16, 1886, 1895, In opdracht van het bestuur van de Kweekschool voor Machinisten). [1379] In tegenstelling tot het Blindeninstituut is het ontwerp veel soberder van aard. Het geheel is symmetrisch en de gevelversieringen zijn tot een minimum beperkt. Het

---

1377 Rapport J.H. Leliman, d.d. 15 maart 1883, SAA, archief 1315, 3.

1378 In paragraaf 5.5 "Het Aquarium en de relatie met 'Artis' " wordt deze relatie verder beschreven.

1379 Voor bestek en voorwaarden, diverse tekeningen van voor- en achtergevel, doorsnedes en plannen van verdiepingen, zie archief van de Vereniging van Hoger Beroepsonderwijs en rechtsvoorgangers en gedeponeerde archieven, SAA, archief 1551, 33. Bouwer is Barend van Buuren, aanneemsom NLG 85.820. Zie certificaat van betaling, d.d. 1 oktober 1887 en certificaat van betaling voor laatste 5% betaling bij tweede oplevering, d.d. 1 oktober 1887, beide Archief van de Vereniging van Hoger Beroepsonderwijs en rechtsvoorgangers en gedeponeerde archieven, SAA, archief 1551, 33.

gebouw functioneert tevens als internaat zodat het gebouw slaap-, eet- en recreatiezalen bevat, elementen die ook opgenomen waren in het ontwerp voor het Blindeninstituut.[1380]

Voor Salm is dit zijn eerste zelfstandige grote project. Hij zet dan ook een ervaren opzichter in en heeft daarnaast drie tekenaars op kantoor die werken aan het project.[1381] Hij is zichtbaar trots op het werk. Salm stelt voor om zelf NLG 100 bij te dragen aan het beeldhouwwerk en hij geeft ook aan graag de eerste steenlegging voor zijn rekening te willen nemen.[1382] Bij het project kan Salm al het geleerde in praktijk brengen: hij regelt de opzichter en berekent uitgebreid het meer -en minderwerk. [1383] In de periode 1910-1912 zal Salm nog worden ingeschakeld voor diverse verbouwingen.[1384]

Kort na de Kweekschool voor Machinisten krijgt hij de opdracht voor een complex woningen die zijn eigen woning zou gaan omvatten. De woning (Weesperzijde 26, onderdeel van complex 24-28, 1886-1887, in opdracht van H.W. Nijman) werd door hemzelf ontworpen en gebouwd.[1385] De vijf herenhuizen vormen een eenheid maar zijn toch zeer verschillend van elkaar. Zo is elke erker, dakraam en deuromlijsting verschillend, wordt gebruik gemaakt van elementen uit de barok, renaissance en gotiek en wordt wisselend gebruik gemaakt van bak - en natuursteen. Het geheel vormt een demonstratie van de vaardigheden van Salm. Het wordt gezien als een hoogtepunt in zijn oeuvre en zijn doorbraak als individueel architect.[1386]

6.5. **Sigarenfabriek Goulmy & Baar**

In een relatief kort tijdsbestek bouwt Salm in de periode 1885-1893 drie sigarenfabrieken in het hart van Amsterdam, waarvan de laatste opdracht uiteindelijk het meest bekende ontwerp zou worden. Zijn eerste opdracht is voor sigarenfabriek C. Otto Roelofs Jzn. (Nieuwezijds Voorburgwal 21/Sint Jacobsstraat, 1885-1886).[1387] Salm probeert het beste te maken van het

---

1380 Zie ook Kuyt 1997, p. 87.

1381 Opzichter J.A. Roelofs is aangesteld en per 1 juni in functie bij zoon Salm, zie brief d.d. 12 juni 1886, archief van de Vereniging van Hoger Beroepsonderwijs en rechtsvoorgangers en gedeponeerde archieven, SAA, archief 1551, 33

1382 Brief d.d. 2 september 1887, archief van de Vereniging van Hoger Beroepsonderwijs en rechtsvoorgangers en gedeponeerde archieven, SAA, archief 1551, 33.

1383 Voor meer- en minderwerk zie diverse berekeningen van meerwerk, opgemaakt en getekend door Salm, zie ook brief d.d. 2 september 1887, archief van de Vereniging van Hoger Beroepsonderwijs en rechtsvoorgangers en gedeponeerde archieven, SAA, archief 1551, 33.

1384 Zie rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45 en bijlage 2.

1385 Westermann en Van der Velden 1985, p. 22. Voor Weesperzijde 24-28, Amsterdam (1886-1887, A. Salm GBzn) zie Kuyt 1997, p. 87.

1386 Middelkoop 1997a, p. 23.

1387 Zie ook brief d.d. 5 januari 1888, SAA, archief 1315, 39.

vijfhoekige perceel.[1388] Het gebouw telt uiteindelijk zeven verdiepingen. Met grote raampartijen probeert hij voldoende licht te verschaffen voor de werkruimten. Kenmerkend zijn de boogvensters op de vierde verdieping die, samen met de vensters van de ondergelegen verdiepingen, zorgen voor een verticaal ritme in de gevel.[1389]

Zes jaar later ontwerpt Salm een fabrieksgebouw voor de sigarenfabriek Gebr. Jacobson & Co (Prins Hendrikkade 68/Oudezijds Kolk, 1892).[1390] Het relatief smalle pand van slechts drie traveeën breed krijgt toch voldoende daglicht binnen voor het productieproces.[1391] Gekozen is onder meer voor boogvensters voor het souterrain en de begane grond, verlengde boogvensters op de eerste en tweede verdieping en een reeks van kleine boogvensters op de bovenverdieping, zodat er zowel horizontaal als verticaal een duidelijk ritme ontstaat.

Tenslotte mag Salm aan de slag voor de Nederlandse sigarenfabriek E. Goulmy & Baar (Rokin 31/Nes 42, 1896).[1392] Salm krijgt de opdracht in een periode dat de sigarenindustrie in een periode van sterke expansie zit (1890-1910).[1393] Eugène Goulmy (1865-1951) begint in 1887 met één knecht in een pand in Amsterdam. In 1890 gaat hij de samenwerking aan met de financier Rudolph Baar. Goulmy is ambitieus en zit vol energie, Baar doet de kas. Al in 1890 openen ze ook een vestiging in 's-Hertogenbosch, in die tijd de belangrijkste sigarenstad van het land.[1394] De zaken gaan zo goed dat zij in 1896 een fabriek in Amsterdam laten bouwen en nog geen jaar later een nieuwe fabriek in 's-Hertogenbosch. Eugène Goulmy heeft een sociaal-paternalistische instelling die van invloed is op het ontwerp. Zo is de lichttoetreding van groot belang.[1395] Later wordt A. Salm ingeschakeld voor kleine aanpassingen.[1396]

1388 Vanwege de cirkelvormige opbouw van de stad komen onregelmatige grondplannen vaak voor in het centrum.

1389 Kuyt 1997, pp. 85-86.

1390 Brief d.d. 16 december 1891, rekeningboek 1891-1917, SAA, archief 1315, 45.

1391 Kuyt 1997, p. 99.

1392 In 1856 ontwerpt architect J.H. Leliman koffiehuis Het Vosje. Dit pand wordt reeds in 1896 gesloopt om plaats te maken voor de sigarenfabriek, die uiteindelijk ook geen lang leven is beschoren: De Jong 2001, pp. 109-110, zie ook Van der Woud 1997b, p. 383 (afbeelding) en Anoniem 1895a, p. 5 en losse plaat (ongenummerd). Het gebouw wordt in 1916 gesloopt voor de uitbereiding van de Rotterdamsche Bankvereeniging (A.D.N. van Gendt), inmiddels ook gesloopt: De Roy van Zuydewijn 1984, p. 112; zie ook Keuning en Lansink 1999, p. 46.

1393 Voor een achtergrond van de tabaksindustrie zie De Jonge 1968, pp. 54-67.

1394 Van Gaal 1989, pp. 9-10.

1395 De als 'modelfabriek' omschreven fabriek die in 's-Hertogenbosch in 1897 wordt gebouwd als ontworpen door P.Th. Stornebrink (1853-1910). 's-Hertogenbosch is dan de belangrijke stad voor de sigarenindustrie en de nieuwe fabriek is niet alleen modern maar ook de grootste in het land. De firma eindigt haar activiteiten in 1951. Zie Van Drunen 1981, pp. 135-138 en Van Gaal 1989, pp. 10-11 en pp. 231-232. Zijn personeelsvriendelijke instelling zorgde ervoor dat zijn fabriek in Amsterdam geen last had van de staking van sigarenmakers in 1897.

1396 Facturen voor Baar en Goulmy & Baar, brieven d.d. 16 februari 1914, rekeningboek 1891-1917, SAA, archief 1315, 45.

Het pand zou zijn geïnspireerd door Amerikaanse voorbeelden van kantoorbouw.[1397] Waarschijnlijk had Salm een voorbeeld uit New York op het oog: de Union Trust Building (New York, 1889-1890) van George B. Post (1837-1913).[1398] Ook de vergelijking met het Witte Huis in Rotterdam wordt gemaakt (Het Witte Huis, Rotterdam. 1897-1898, W. Molenbroek (1863-1922)).[1399]

Het gebouw bestaat uit zes verdiepingen met een zolder. Met name de vreemde afwerking van het dak, een aanzet tot een plat dak gecombineerd met een spits toelopend dak met zolder en een schilddak, komt Salm op kritiek te staan (zie afb. 14).[1400] Collega-architect H. Evers noemt het pand tijdens een lezing, waarbij de aanwezigen het pand als 'goed geslaagd' beschouwen terwijl de meningen over de stijl van het gebouw verdeeld zijn. De aanwezigen noemen het een 'typisch uiting' van het individualisme in deze eeuw. De architect J.E. van der Pek (1865-1919) gaat daar tegenin. Hij noemt het geen uiting van kunst maar van schijnkunst.[1401]

6.6. **Woonhuis Herengracht 380-382 voor J. Nienhuys** (1836-1927)

Reeds vroeg in zijn carrière krijgt Salm de opdracht voor het project wat over het algemeen gezien wordt als zijn meesterwerk: het woonhuis aan de Herengracht 380-382, in de periode 1888-1890 gebouwd in opdracht van J. Nienhuys (1836-1927). Het gebouw komt nog grotendeels overeen met het oorspronkelijke ontwerp. De façade is nog intact. Het interieur en het koetshuis zijn wel veranderd.[1402] Het gebouw huisvest thans het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).[1403]

Nienhuys is tabaksplanter op Java. Salm leert Nienhuys mogelijk kennen via zijn schoonvader, H. Doyer, zelf een oud planter.[1404] Nienhuys, van gewone Amsterdamse komaf, wordt schatrijk als hij in 1863 tabak gaat planten in het sultanaat Deli op Sumatra. Sumatratabak is op dat moment waardevoller dan tabak van Java en Nienhuys is een van de eersten om die markt te betreden. Vervolgens is hij in 1870 mede-oprichter van de Deli Maatschappij, die in het tijdvak 1871-1895 een dividend van gemiddeld 64,3 procent per jaar aan haar aandeelhouders uitkeerde.[1405] Het brengt Nienhuys een fortuin en verschaft hem voldoende

---

1397 Derks, Kuyt en Roding 2002, p. 12. Wijnman noemt het 'Spaans-Moorse stijlnamaak': Wijnman 1971, p. 130.

1398 Van Leeuwen 1975a, p. 85 en Van Leeuwen 1975, p. 74.

1399 Van Leeuwen 1975a, p. 81 en p. 85.

1400 Van Leeuwen 1975a, pp. 85-86.

1401 Anoniem 1895h, pp. 47-48.

1402 Bakker en Van de Poll 1992, p. 85, zie ook Kemme & Dekkers 2010, p. 122. Voor een beschrijving van de restauratie zie Spijkerman 1997.

1403 https: //www.niod.nl/nl/het-gebouw , geraadpleegd 18 december 2019

1404 De Wijs 1986, p. 6, aanwezig in SAA, archief 1315, 90.

1405 De Jong 1967, Deel II, pp. 361-362. Zie voor een kort kleurrijk portret ook: K. Bruin, *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw,* Amsterdam 1980, pp. 61-62.

middelen om Salm carte blanche te geven voor het bouwen van een stadspaleis.

In eerste instantie koopt Nienhuys de woning op Herengracht 382 en laat deze ingrijpend verbouwen. Net voor het einde van de bouw brandt het gehele gebouw af, op zondagmiddag 15 januari 1888.[1406] Vervolgens koopt Nienhuys ook het pand op nummer 380 dat door de brand is beschadigd. Zo krijgt hij twee percelen in handen om zijn stadspaleis te ontwikkelen. Nienhuys geeft Salm vervolgens een kans om iets geheel nieuws neer te zetten, in een relatief korte tijd.[1407] Dat een architect bijna onbeperkte middelen krijgt van een opdrachtgever komt zelden voor. Het geeft in ieder geval de architect de mogelijkheid om, deels, zijn eigen ideeën uit te voeren. Salm kan dan ook met onbeperkte middelen de renaissance van de moderne tijd onderzoeken.[1408] Het woonhuis Herengracht 380-382 wordt in ieder geval gezien als een toetssteen dat het denken over de renaissance als bouwstijl verder zou ontwikkelen.[1409]

Gelegen in een bocht van de Herengracht met uitzicht op de Beulingsluis is het hoofdgebouw gebouwd in de François I stijl en het achterliggende koetshuis in Louis XII-stijl.[1410] De François I stijl is gebaseerd op de Franse hofstijl uit de renaissance waarbij gotische elementen werden gecombineerd met renaissance motieven.[1411] De stijl, ook wel aangeduid als de neo-Franse renaissance, werd vooral toegepast in de periode 1875-1885. De stijl grijpt terug op 16e-eeuwse Loire-kastelen.[1412] Met name de Loire-kastelen van Blois, Chenonceaux en Azay-le-Rideau lijken als voorbeeld te hebben gediend. In de nalatenschap van Salm zijn zowel foto's als boeken van en over deze kastelen aangetrof-

---

1406 Nummer 382 was ontworpen door architect Jacob Otten Husly (1738-1796) en gebouwd in 1775. Het gaat op de gevel na verloren. Het geheel verandert bij het blussen in een ijspaleis vanwege de lage temperaturen, zie Anoniem 1901c, p. 10. Het perceel zou gekocht zijn voor NLG 50.000 en nog eens verbouwd voor NLG 70.000. zie krantenknipsel, zonder datum, SAA, archief 1315, 53. Zie ook (met afbeelding van het ijspaleis): Vis 1997, pp. 21- 22.

1407 Na het slopen gaat op 18 juni 1888 de eerste paal de grond in en het gebouw wordt op 18 november 1890 feestelijk ingewijd: zie Anoniem 1901c, p. 12.

1408 Zie ook Van der Woud 1997b, p. 238 en p. 253.

1409 Naast enkele andere projecten waarbij de betrokken architecten onbeperkte middelen ter beschikking had, zoals onder meer Kasteel Oud-Wassenaar (Wassenaar, C. Muysken, 1876-1879), het departement van Justitie (Den Haag, C.H. Peters, 1876-1880), het Rijksmuseum (Amsterdam, P.J.H. Cuypers, 1876-1885), het Centraal Station (P.J.H. Cuypers, 1882-1889), de Westergasfabriek (Amsterdam, I. Gosschalk, 1883-1885) en de St. Nicolaaskerk (Amsterdam, A.C. Bleys, 1885-1887), zie Van der Woud 1997b, p. 253.

1410 De Roy van Zuydewijn 1984, p. 90, zie ook Godefroy 1920, p. 211 en Rijkscommissie voor de Monumentenzorg 1984, p. 31 en Anoniem 1901c, p. 10. Wijnman noemt het 'vroege Franse renaissancestijl': Wijnman 1971, p. 364.

1411 Van der Woud 1975, p. 16.

1412 Blijdenstijn en Stenvert 1994. p. 74; hier toegeschreven aan vader en zoon. Deze Loire-architectuur zien we bijvoorbeeld ook bij Villa Klein Avegoor in Ellecom (1885-1886) van H. Evers (1855-1929), zie: Timmer 1997, p. 11 en 22.

fen.[1413] Het kasteel van Blois was Bram Salm goed bekend. Hij had er immers een lezing over gegeven.[1414] Daarnaast verschijnt, gedurende de ontwikkelfase van het ontwerp, een reeks van artikelen over de Loire-kastelen in het *Bouwkundig Weekblad*.[1415] Mogelijk hebben die Salm tot inspiratie gediend.

In de eerste ontwerpen is het eindresultaat nog niet in zicht. Salm probeert de gevel van nummer 382, ontworpen door J.O. Husly (1738-1796), te behouden en er wordt een uitbouw geprojecteerd op nummer 380 met een lijst op gelijke hoogte en een nieuwe indeling. In de periode april en juni 1888 worden diverse tekeningen gemaakt. Zijn in de eerste tekeningen beide percelen nog apart herkenbaar, vervolgens ontstaat één gevel met een variatie in de ingangspartijen.[1416] Nienhuys lijkt echter niet tevreden. Dan komt Salm met het ontwerp dat uiteindelijk gebouwd zou gaan worden. Het ontwerp wordt sterk geïnspireerd door het kasteel van Chenonceau maar ook door het kasteel van Azay-le-Rideau en in mindere mate door het kasteel van Amboise en het lijkt er zelfs op dat hij elementen één op één heeft gekopieerd. Salm verdeelt de gevel in drie traveeën met grote kruisvensters (zie afb. 15). Boven de geornamenteerde gootlijst bevinden zich drie dakkapellen die qua uiterlijk exact hetzelfde zijn als de dakkappelen van Chenonceau (voorgevel en rechterzijgevel) en Azay-le-Rideau (voorgevel). De toegang voor de koetsen is een kopie van een van de waterpoorten van Chenonceau.[1417] Daarnaast kopieert Salm voor een groot deel een openhaard uit het interieur van Chenonceau en plakt die bewerkt op de voorgevel van de tweede verdieping als balkon, inclusief de erkers als hoekpartij.[1418] Hierbij lijkt Salm ook gekeken te hebben naar de ingangspartijen van de kastelen van Azay-le-Rideau en Amboise.[1419]

Vervolgens wordt de gevel overgoten met een overvloed aan ornamenten. In hoeverre die geheel afkomstig zijn van Salm is de vraag. Het beeldhouwwerk wordt namelijk verzorgd

---

1413 Van Chenonceau en Azay-le-Rideau zijn foto's aanwezig in het archief, SAA, archief 1315, 229 en 231. Ruim vijftien jaar na zijn overlijden (in 1932) wordt van zoon Salm (een deel van) de bibliotheek geveild. Bij de veiling zijn diverse bibliotheken ingebracht. Hoogstwaarschijnlijk zijn de boeken onder de kopjes Exacte Wetenschappen pp. 22-23, Technische Wetenschappen pp 23- 24, Bouwkunde, pp. 40 - 45, en mogelijk ook onder Kunst-en Plaatwerken, pp. 61-62 grotendeels uit de nalatenschap van Salm afkomstig. Op de lijst van ingebrachte boeken ook het boek *Kastelen in Frankrijk. Blois, d'Anet, Chambord, Fontainebleau, Pierrefonds, Versailles* (zonder verdere gegevens) en C. Sauvageot, *Palais, chateaux, hôtels et maisons de France*, Parijs 1867, zie Bom 1932, p. 42. Aanwezig in collectie Stadsarchief Amsterdam: bibliotheek, SAA, archief 15030, 93394. Zie ook Hell en Los 2012, p. 63.

1414 Salm 1885, pp. 9-11.

1415 Kromhout 1888a, pp. 15-17, Kromhout 1888b, pp. 21-22, Kromhout 1888c, pp. 27-31 en Kromhout 1888d, pp. 34-35.

1416 Vis 1997, pp. 23- 24 en p. 50.

1417 Zie ook Vis 1997, p. 24 en pp. 52-53 en pp 56-57.

1418 Afbeeldingen van zowel het kasteel als van deze specifieke elementen (dakkapellen en openhaard) zijn aanwezig in SAA, archief 1315, 229.

1419 Zie voor afbeeldingen respectievelijk SAA, archief 1315, 231 en SAA, archief 1315, 233.

door het atelier van E. van den Bossche (1849-1912) en W. H. Crevels (1855-1916) waar veel lof voor is. De diverse omlijstingen worden verzorgd door Johannes Franse (1851-1895).[1420] Van den Bossche is een veelzijdige Vlaming die ornamenten in allerlei maten en stijlen kan fabriceren zoals de romaanse, gotische of renaissance stijl. Samen met zijn partner Crevels kunnen zij van de kleinste schetsjes nog een volledig werk maken. Niet zozeer realistisch, was de kritiek, maar wel gestileerd en met de omgeving in overeenstemming.[1421] Op de gevel treffen we Minerva en Mercurius (aan beide zijden van de centrale dakkapel), tekens van de dierenriem (boven de vensters van de bel-etage), diverse dieren en gebruiksvoorwerpen zoals gereedschappen en muziekinstrumenten (op de kapitelen) en een grap van de architect: twee zalmen (bij de daklijst aan de rechterkant).[1422] De handtekening van de architect treffen we rechts boven de toegangspoort.

Salm krijgt waardering voor het eindresultaat. Het woonhuis wordt een 'kunstwerk van buitengemeene waarde' genoemd en een 'nieuwe attractie' in het 'beste deel' van de stad.[1423] Salm weet de voorgevel door de goede verhoudingen en juiste detaillering een 'stempel van soberheid en distinctie' mee te geven hetgeen zijn meesterschap bewijst.[1424] De François I stijl is een 'schilderachtige stijl', die een grote aantrekkingskracht heeft op jonge kunstenaars.[1425] De stijl belichaamt een 'naïve, frische geest' die bij het kunstzinnig publiek blijft hangen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Salm kiest voor de stijl in weerwil van de overvloed aan 'plompe Germaansche vormen'.[1426] De keuze komt overeen met de oproep van Kromhout om een tegenwicht te vinden voor de 'Duitschen invloed'.[1427] Maar er is ook kritiek: de stijl waarvoor hij kiest, past niet in de omgeving van de Herengracht.[1428] De schrijver wijt dit mogelijk aan zijn jeugdigheid (hij is dan 31!) en zijn Franse opleiding maar het zij hem vergeven: het was immers een 'vorstelijke opdracht' die zo afwijkt van wat tot dan gebruikelijk is: namelijk de Hollandse en Duitse renaissance stijl.[1429]

Het hart van het huis wordt gevormd door de hall als ontvangstruimte en het imposante

---

1420 H.G. J. (H.G. Jansen,) 1890, p. 339 en Anoniem 1895b, p. 324.

1421 Candidus (A.W. Weissman) 1912), pp. 237-238.

1422 Zie ook Vis 1997, p. 24, p. 55, pp. 80-81 en pp. 84-85, De Wijs 1986 aanwezig in SAA, archief 1315, 90 en E. de Wijs, *Het huis Herengracht 380-382 te Amsterdam*, doctoraal-scriptie (universiteit onbekend), ca. 1985 aanwezig SAA, archief 1315, 89.

1423 H.G. J. (H.G. Jansen,) 1890, p. 338.

1424 H.G. J. (H.G. Jansen,) 1890, p. 339.

1425 Zie ook Van Leeuwen 1994, p. 95.

1426 H.G. J. (H.G. Jansen,) 1890, p. 338.

1427 Kromhout 1888a, pp. 15-17, Kromhout 1888b, pp. 21-22, Kromhout 1888c, pp. 27-31 en Kromhout 1888d, p. 35.

1428 Anoniem 1901c, p. 11 en H.G. J. (H.G. Jansen,) 1890, p. 338. Bij zijn overlijden herhaalt een auteur deze kritiek, 25 jaar dato: W. (waarschijnlijk H. Th. Wijdeveld) 1915, pp. 145-146.

1429 Anoniem 1901c, p. 11.

trappenhuis, beide van bovenaf verlicht door een bovenlicht.[1430] Een luxe sfeer wordt gecreëerd door het gebruik van donker eikenhout en marmer, diverse bronzen details en een muurschildering.[1431] Salm ontwerpt elk vertrek in een andere historische stijl alsmede alle daarbij behorende meubels.[1432] De verschillende inrichtingen van de vertrekken zijn gebaseerd op de 'karakterleer' waarbij een koppeling wordt gemaakt tussen de gebruikte vormen en materialen en de gesteldheid van de mens. Elk vertrek krijgt dan ook zijn eigen sfeer passend bij de functie. De karakterleer werd door de bekende hoogleraar Eugen Gugel en zijn leerlingen aan de Polytechnische School gepropageerd.[1433] Hoewel Salm van hem geen leerling was had hij deze mode wel opgepikt, mogelijk via zijn medewerker H.J. Jesse (1860-1943), die wel aan de Polytechnische School had gestudeerd.[1434] De verlichting komt van de diverse lichtkoepels en elektrische verlichting, een primeur voor een huis in Nederland. De benodigde elektriciteit komt van een eigen installatie in het koetshuis.[1435]

De Franse hofstijl is via New York naar Amsterdam overgewaaid. De 'mansion' die William K. Vanderbilt liet bouwen aan 5th Avenue, New York, New York USA (1879-1882, R.M. Hunt (1827-1895), gesloopt in 1927) zou namelijk als inspiratie hebben gediend.[1436] In de late negentiende eeuw laten diverse 'robberbarons' statige mansions bouwen op 5th Avenue in New York waarvan enkele in de Franse hofstijl.[1437] Het bouwen van de mansions blijft niet

---

1430 Voor de ontwikkeling van de hall in Nederland zie: Krabbe, Broekhuizen en Smit 2018, pp. 56-57 (met afbeelding van het trappenhuis van Herengracht 380-382). Zie ook De Wijs 1986, p. 13, aanwezig in SAA, archief 1315, 90. Voor plattegronden en vloerplannen zie pp. 14, 15 en 28.

1431 De Wijs 1986, p. 18, aanwezig in SAA, archief 1315, 90. Zie ook Anoniem 1890b, z.p. Het betreft de 'salon de famille', tekening voor reproductie door W.C. Bauer, ontwerp meubelen Salm, uitgevoerd door de meubelfabriek van de firma H.P. Mutters & Zn. te 's-Gravenhage (1816-1970).

1432 Salm ontwierp vaker meubels in het kader van opdrachten zoals voor Villa Elsheim (Parklaan 97, Eindhoven (1906) voor J.H.J. (Jean) Brüning (1863-1934)) en voor de Nederlandsche Bank. Niet altijd werden zijn ontwerpen uitgevoerd (zoals voor de Nederlandsche Bank). A. Salm G.Bzn. correspondeert jarenlang met J. Maschmann, eigenaar van een timmer- en meubelfabriek in Mainz, Duitsland, die vaak meubels voor A. Salm maakt: zie SAA, archief 1315, 40. De meubels die Salm voor zichzelf ontwerpt staan in het depot van het Amsterdam Museum. Zie bijvoorbeeld het ontwerp voor een wandmeubel, (1890-1910), https://hart.amsterdam/collectie/object/amcollect/89218 , Stoel (1912) https://hart.amsterdam/collectie/object/amcollect/46874 en dressoirkast (1912) https://hart.amsterdam/collectie/object/amcollect/46873 . Alle geraadpleegd 23 juli 2019.

1433 Laan 2018, p. 235.

1434 Laan 2018, p. 229.

1435 De Wijs 1986, pp. 11 en 18, aanwezig in SAA, archief 1315, 90 en Krabbe, Broekhuizen en Smit 2018, p. 72 (met afbeelding). Zie ook Stokroos 1997, pp. 39-43 en p. 63.

1436 Zie ook Haagsma, De Haan en De Haas (e.a) 1981, p. 47. Voor een afbeelding zie Kidney 1974, p. 80. Voor meer over Hunt zie Kidney 1974, pp. 13-14.

1437 Wagenaar 1990, p. 280. Zie ook Van der Woud 1975, p. 16.

onopgemerkt en gaat de hele wereld over.[1438] Omdat de architectuurverenigingen abonnementen hadden op de belangrijkste internationale vakbladen (Frankrijk, België, Duitsland, Engeland en af en toe ook uit de Verenigde Staten) is het goed mogelijk dat Salm op deze wijze de ontwikkelingen in New York heeft opgepikt om het vervolgens onder de aandacht te brengen van zijn cliënt.[1439]

De François I-stijl combineert een sterk nationale identiteit met een individueel bewustzijn en het vertegenwoordigt dan ook in die renaissancegeest een vernieuwing in de maatschappij. Het is het ideale antwoord op de hang naar uiterlijk vertoon van het nieuwe geld, de nouveau riche, zoals de Vanderbilts in Amerika en Nienhuys in Nederland. Zo wordt de François I-stijl in de negentiende eeuw een symbool voor culturele en economische vernieuwing.[1440]

Het gebouw symboliseert de vereenzelviging van Nienhuys met Amerika: Nienhuys lijkt zich hier te presenteren als het Nederlandse equivalent van de Amerikaanse miljardairs.[1441] Van der Woud noemt dit dan ook 'disguised symbolism'.[1442] Immers de vereenzelviging met Amerika geschiedt via een herenhuis in Franse hofstijl. Nienhuys zelf is uiteindelijk zeer tevreden over de 'waarlijk artistieke wijze van uitvoering'.[1443] Salm krijgt van zijn collega Berlage daarentegen kritiek: hij had de Hollandse kunst niet bestudeerd.[1444] Het was weer een kenmerkende situatie: de opdrachtgever was tevreden, de kunstenaars hadden kritiek. Sommigen waren ook erg kritisch over het gebruik van zandsteen, vooral voor particuliere gevels: het zou uiteindelijk zwart worden en dus zijn frisheid verliezen.[1445] Salm daarentegen is juist heel positief over Obernkirchener zandsteen, speciaal voor gevelwerk en bruggenbouw, gezien het Nederlandse klimaat.[1446] Salm krijgt daarin door de tijd gelijk: ook na honderd jaar is de gevel met alle detaillering nog in goede staat.[1447] Salm is later nog betrokken bij een deel van het onderhoud van het pand.[1448]

1438 En wordt vervolgens weer in New York herkend, met de woning van Nienhuys als voorbeeld: Anoniem 1895e, pp. 185-187, 1895f, pp. 193-195, 1895g, pp. 202-204, p. 195.

1439 Van der Woud 1997b, pp. 337-338.

1440 Krabbe, Broekhuizen en Smit 2018, p. 63 en De Wijs 1986, pp. 4-5, aanwezig in SAA, archief 1315, 90.

1441 Van der Woud 1975, p. 16.

1442 Van der Woud 1975, p. 16.

1443 Brief d.d. 18 november 1890, SAA, archief 1315, 39.

1444 Van der Woud 1997b, p. 334.

1445 Onder expliciete verwijzing naar het woonhuis van Nienhuys: Ingenohl 1891a, pp. 18-20 en Ingenohl 1891b, pp. 27-28.

1446 Salm meent dat indien je geen solide natuursteen kunt gebruiken, je altijd baksteen moet gebruiken, maar dat je vooral niet moet bezuinigen op natuursteen omdat anders ongelukken kunnen gebeuren, Redactie (A. Salm GBzn.) 1912, pp. 567–569.

1447 Vis 1997, p. 24.

1448 Herengracht 380-382, inzake werkzaamheden van Staal & Staalmeijer, Brief d.d. 17 april 1903, Rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45.

6.7. De Bijbank te Rotterdam en de verhouding met de Nederlandsche Bank

A. Salm weet diverse belangrijke opdrachtgevers van zijn vader over te nemen. Een bijzondere opdrachtgever voor vader en zoon Salm is de Nederlandsche Bank. Mogelijk via W.A. Froger, die voor de Nederlandsche Bank het complex aan de Oude Turfmarkt verbouwt in de periode 1865-1869, komen ze bij G.B. Salm. Deze is betrokken bij de nieuwbouw van het agentschap in Den Haag in 1883 (Noordeinde 33, grondig verbouwd in 1925-1927) in een neorenaissancestijl.[1449] Vervolgens verbouwt G.B. Salm in 1884 een belendend pand van het complex aan de Oude Turfmarkt, ook met een gevel in een sobere neorenaissancestijl.[1450]

Acht jaar later gaan vader en zoon Salm samen aan de slag en ontwerpen in 1892 het agentschap in Groningen (1892, Oude Boteringestraat 17). De gevel kent een rijke eclectische neorenaissancestijl met in- en uitzwenkende topgevels, ionische kapitelen, pilasters en gepleisterde banden (afb. 16).[1451] Het werk is in ieder geval veel rijker dan de eerdere gevel die vader Salm ontwierp voor het pand aan de Oude Turfmarkt in Amsterdam.

Enkele jaren later mag zoon Salm alléén voor de Nederlandsche Bank aan de slag. Hoewel de functie van huisarchitect voor de Nederlandsche Bank niet bestaat, ontvangt hij hiertoe wel een officiële aanstellingsbrief: de secretaris bericht hem dat hij is benoemd als opvolger van zijn vader als architect van de bank.[1452] Het zijn bewoordingen die later nog tot onduidelijkheid en grote wrevel zullen leiden. Salm beschouwt het in ieder geval als een 'groote onderscheiding' en wil de voor hem 'eervolle betrekking' in de geest van zijn vader met 'zorg en liefde' vervullen.[1453] De benoeming tot architect van de bank geeft hem een zekere status en Salm laat het niet na om die dan ook te gebruiken. Zo ondertekent hij zijn brieven met 'De

---

1449 Eijkelboom en Vermeer 2014, p. 13 en p. 178.

1450 Bestek en voorwaarden voor den aanbouw van drie kantoorlokalen, 4 mei 1894, en blauwdrukken, Nationaal Archief, Den Haag, De Nederlandsche Bank NV (DNB), archief 2.25.68, inventarisnummer 16.069 en Eijkelboom en Vermeer 2014, p. 28, p. 49 en p. 58. Wijnman schrijft deze verbouwing ten onrechte aan A. Salm toe: Wijnman 1971, p. 143.

1451 Schuitema Meijer 1976, pp. 743 en 745. Zie ook Eijkelboom en Vermeer 2014, p. 201 en afrekeningen agentschappen Groningen en Leeuwarden, Boekhouding periode 1882-1897, SAA, archief 1315, 44. Opmerkelijk is de afrekening voor agentschap Leeuwarden: noch vader, noch zoon staan te boek als architecten van het agentschap in Leeuwarden, zie Eijkelboom en Vermeer 2014, p. 211. Toch is A. Salm dus betrokken bij de verbouwing (samen met architect H.H. Kramer) in de periode 1906-1908, zie ook brief d.d. 30 oktober 1972, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.103.

1452 Brief d.d. 13 april 1897, SAA, archief 1315, 41. Zie ook brief d.d. 13 april 1897: NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.103 en Eijkelboom en Vermeer 2014, p. 13. Van een 'zelfverklaarde 'huisarchitect' ' is dan ook naar mijn mening geen sprake: anders Eijkelboom 2015, p. 111.

1453 Zijn moeder is 'overgelukkig' omdat het altijd een wens van zijn vader was dat hij hem zou opvolgen. Brief d.d. 14 april 1897, SAA, archief 1315, 41 en brief d.d. 14 april 1897, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.103.

Architect van De Nederlandsche Bank'. [1454] Op enig moment gebruikt hij zelfs 'officieel' maar zelf ontworpen briefpapier. [1455] Hoewel de bank hem hierom een reprimande wil geven lijkt dit niet te gebeuren zodat de praktijk lange tijd standhoudt. [1456]

Een van de eerste opdrachten voor A. Salm G.B. zn is gelijk de meest prestigieuze: het ontwerp van de Bijbank van de Nederlandsche Bank in Rotterdam. Salm ontwerpt de Bijbank met de Rotterdamse architect J. Verheul Dzn (1860-1948) (Boompjes 72, Rotterdam 1904-1907, door brand verwoest op 14 mei 1940). [1457] De Bijbank heeft nagenoeg dezelfde bevoegdheden en het daarbij behorende prestige als het hoofdkantoor in Amsterdam, in tegenstelling tot de latere agentschappen in de provinciehoofdsteden. [1458]

In augustus 1904 krijgt Salm formeel opdracht van de directie van de Nederlandsche Bank om een bezoek te brengen aan het te bebouwen perceel in Rotterdam voor een ontwerp. Daarbij geeft de directie ook opdracht voor overleg met het Bijkantoor over het bij het proces betrekken van een architect uit Rotterdam. [1459] Het perceel is zo'n 19 meter breed en zo'n 57 meter diep en ontstaat door het slopen van een oud herenhuis met pakhuizen. [1460] Op 8 september 1904 heeft Salm een onderhoud met de directie van de Bijbank in Rotterdam. Die is eveneens van mening dat samengewerkt moet worden met een Rotterdamse architect. Salm deelt die mening. Daarop geeft de directie te kennen dat gekozen wordt voor J. Verheul Dzn, op voorspraak van Salm. Het hoofdkantoor gaat daarmee akkoord. Vervolgens laat Verheul weten de opdracht graag aan te nemen. [1461] Salm en Verheul kennen elkaar van de deelname aan diverse jury's voor architectenprijzen en van het bestuurlijke werk voor de Maatschappij

---

1454 Zie brieven vanaf 21 december 1911, SAA, archief 1315, 41.

1455 Bijvoorbeeld brief d.d. 12 november 1910, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, 2.25.68, inv.nr. 16070 en brief d.d. 22 augustus 1913, SAA, archief 1315, 41.

1456 Memo [ongedateerd], NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.073. Zie ook Eijkelboom en Vermeer 2014, p. 13. Zie als voorbeeld brieven in NL-HaNA, Nederlandsche Bank, 2.25.68, inv.nr. 16073, aan de President van de Nederlandsche Bank. Het gebruik moet dan ook bekend zijn geweest. Daarbij heeft G. Vissering als President genoeg mogelijkheden gehad om Salm hierop aan te spreken maar hij heeft die moeite blijkbaar nooit genomen.

1457 Anoniem 1907c, pp. 174-175, H.E. 1907, p. 700 en Anoniem 1907d, p. 805. Zie ook Bijbank Rotterdam, SAA, archief 1315, 53 en Eijkelboom en Vermeer 2014, pp. 149-153. Voor de verwoesting en wederopbouw zie: Korte samenvatting van de hoofdpunten uit de huisvestingsgeschiedenis der Bijbank tussen Mei 1940 en November 1950, d.d. 8 november 1950, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 15.830. Alles is verwoest met uitzondering van de grote kluizen en aangrenzende gangen, de souterrainruimte aan de voorzijde (Boompjes) en de remise.

1458 Eijkelboom en Vermeer 2014, pp. 139-140.

1459 Brief d.d. 11 augustus 1904, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 15828.

1460 Anoniem 1907c, p. 174.

1461 Brieven d.d. 8 september, 9 september, 13 september en 15 september 1904, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 15.828.

tot Bevordering der Bouwkunst (MBB).[1462] Daarnaast kunnen ze het ook privé goed met elkaar vinden.[1463] Beide architecten hebben regelmatig overleg over de bouw.[1464] Salm is de hoofdarchitect en verantwoordelijk voor het ontwerp van de gevels en de opzet van het interieur, Verheul zorgt voor de inrichting.[1465] Praktisch als Salm is, verzoekt Salm aan het hoofdkantoor om een rondleiding voor Verheul te verzorgen door het gebouw aan de Oude Turfmarkt, zodat hij zich op de hoogte kan stellen van de inrichting.[1466] Salm en Verheul maken diverse voorontwerpen die naar aanleiding van besprekingen met de directie worden aangepast.[1467] Op 18 februari 1905 krijgt Salm telefonisch bericht dat zijn plan 16 voor de Bijbank is goedgekeurd. Salm geeft aan te streven naar een 'degelyk, eenvoudig, doch waardig gebouw'.[1468]

Vervolgens is Salm enige tijd bezig met het zoeken naar de juiste gevel. Salm maakt zo'n veertien schetsen van de voorgevel. Tijdens de bespreking op 2 mei 1905 hebben de president en de secretaris van de bank ieder hun eigen voorkeur maar geven wel aan, onder verwijzing naar de gemaakte ontwerpen, dat hun voorkeur uitgaat naar gevels met vlakke daken en platte lijsten omdat dit het meest aan een bank doen denken. Salm meent dat ook het gebruik van de kolommen daaraan bijdraagt. Verder willen ze een hoog dak. Vervolgens vragen zij wat Salm dan zou verkiezen. Hij geeft aan dat de gevel gelijk moet zijn aan de belendende panden en dat hij een hoog dak niet ziet zitten: dit is loze ruimte en men ziet het niet ('tenzij men aan de overkant van de Maas staat.'). Daarbij merkt hij op dat ontwerp 10 weliswaar aantrekkelijk wordt gevonden maar met de Franse renaissancestijl meer doet denken aan een 'hôtel-privé' dan aan een bankgebouw. Naar aanleiding van deze bespreking maakt Salm weer een nieuwe tekening. Als uitgangspunt dienen enkele gemaakte opmerkingen. De voorgevel dient minstens gelijk te zijn aan de gevels van de belendende panden. De bank wil geen wapenschild van Amsterdam of Rotterdam, maar wel van Nederland, een verhoogd sous-basement en geen beelden aan de gevel. Het opschrift moet zo laag mogelijk zitten zodat het goed leesbaar is voor de voorbijgangers. Verder moeten meer of minder belangrijke functies van de verdiepingen goed duidelijk zijn. De kluisverdieping met de kelderramen moet zichtbare dikke muren hebben, de vensters van de kamers van de directie moeten zo groot mogelijk zijn met een rijke afwerking terwijl de ramen van de tweede verdieping met het woongedeelte eenvoudiger van aard moeten zijn. De ramen van de zolderverdieping mogen het eenvou-

1462 Van der Horst 2003, pp. 10 en 31.

1463 A. Salm en zijn tweede vrouw onderhielden een hartelijke relatie met J. Verheul en zijn vrouw, zie onder meer brief d.d. 25 maart 1908, SAA, archief 1315, 16.

1464 O.a. brieven 17 en 18 februari 1906, SAA, archief 1315, 41.

1465 Van der Horst 2003, pp. 97-98. Op p. 97 spreekt Van der Horst over de grote invloed van Salm op het ontwerp, suggererende dat Verheul de hoofdontwerper is. Uit de archieven blijkt het tegendeel: het is andersom, zoals ook hierna zal blijken.

1466 Brief d.d. 22 december 1904, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 15.828.

1467 Brieven d.d. 22 december 1904 en 13 februari 1905, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 15.828.

1468 Brief d.d. 20 februari 1905, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 15.828.

digst zijn. Ook op het dak mogen geen beeldengroepen komen of 'bloempotjes-decoratie'. In een vijftiende schets verwerkt hij, om de meerderheid van de directie 'genoegen te doen', een vlakke gevelafsluiting met daarboven een dak. Daarbij voegt hij ook toe het verhoogde sous-basement, de duidelijke inscriptie, de 'bank'-kolommen en het Nederlandse wapen. Na een nacht slapen is Salm toch ontevreden. Hij blijft van mening dat het dak weg moet blijven. Daarnaast zijn volgens hem de kolommen te kort, het wapen te groot, de afsluiting van de ramen op de tweede verdieping niet goed en de ramen van de zolderverdieping nog steeds te groot. Verder vindt hij het midden-travee niet stabiel en trekken de hoekpaviljoens (met de toiletten en de trappen) te veel aandacht. [1469]Alles overwegende maakt hij dan ook een nieuw ontwerp nummer 16.[1470] Salm noemt de stijl waarin hij de gevel uittekent 'eenigzins naar de Weener richting: 'Otto Wagner School".[1471]

Hoewel Salm nog een zeventiende schets maakt, lijkt de zestiende schets aan de basis te staan van de gevel die zal worden gebouwd. Wat opvalt is dat het wapen op de voorgevel uiteindelijk niet op de gevel komt (wel zullen de wapens van Amsterdam, Rotterdam en het Rijk in glas-in-lood opgenomen worden in de drie lichtkoepels die de centrale hal van het gebouw sieren).[1472] Het ontwerpproces laat in ieder geval zien hoe Salm alles in het werk stelt om aan de wensen van zijn opdrachtgevers tegemoet te komen. Uiteindelijk ontstaat een voorgevel gekenmerkt door een brede midden-travee, ingeklemd tussen de twee hoekpaviljoens waarin opgenomen de voordeuren naar de appartementen van een medewerker en de conciërge. Het geheel is opgetrokken uit Obernkirchner zandsteen (zie afb. 17), imposant maar toch eenvoudig en sober, zoals de directie van de Nederlandsche Bank het graag zag. De achtergevel was van baksteen. Ook de voorhal en de hoofdhal voor het publiek zijn indrukwekkend: door de op rij geplaatste imposante lichtkoepels en verhoogde zijramen ontstaat een licht en ruimtelijk effect.[1473] De bouwstijl van het pand wordt omschreven als modern-classicistisch met geometrische motieven.[1474]

1469 Brief d.d. 3 mei 1905, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 15.828.

1470 Deze schets is deels ingekleurd (blauw voor de ramen, bruin voor de schaduwwerking), NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 15.831.

1471 Brief d.d. 3 mei 1905, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 15.828. Enkele jaren eerder had Weismann reeds aandacht geschonken aan deze 'nieuwe kunst': zie Weismann 1899c, pp. 401-402. Waarschijnlijk kende Salm deze nieuwe kunst ook uit eerste hand. In zijn nalatenschap waren hoogstwaarschijnlijk aanwezig twee jaargangen (1898-1899) van *Ver Sacrum,* het tijdschrift van de Wiener Secession, een tijdschrift dat in 1897 voor het eerst verscheen. Enkele jaren later schaft hij waarschijnlijk ook het boek van J.A. Lux, *Otto Wagner,* München 1914 aan. Zie Bom 1932a, pp. 43 - 44. Aanwezig in Collectie Stadsarchief Amsterdam: bibliotheek, SAA, archief 15030, 93394.

1472 Voor een omschrijving van het gehele programma zie: Anoniem 1907d, p. 805.

1473 Voor afbeeldingen zie Verheul Dzn 1916, afbeeldingen 28 tot en met 35 en Eijkelboom en Vermeer 2014, pp. 149-153. Zie ook Anoniem 1907c, pp. 174-175.

1474 Van der Horst 2003, p. 97. Zie ook de presentatietekening van Salm met aanzicht van de voorgevel, 1907, SAA, Beeldbank, 1315BT901183 en Eijkelboom en Vermeer 2014, pp. 149-153.

Uit de beschikbare correspondentie komt een beeld naar voren van een Nederlandsche Bank die op de penning is en die de kosten bewust wil drukken. Op enig moment geeft Salm aan dat de begroting boven de oorspronkelijke raming zit en hij realiseert zich dat dit de directie 'onaangenaam' zal zijn.[1475] Daarbij moet Salm ook laveren tussen de directies in Amsterdam en Rotterdam. Wanneer Salm zijn ontwerp moet aanpassen van het hoofdkantoor om de kosten te drukken, probeert hij de Bijbank omslachtig uit te leggen dat dit slechts enkele ondergeschikte punten betreft. Reden dat de directie van de Bijbank dit dan ook later te horen kreeg en dat hun vooraf dan ook geen goedkeuring is gevraagd. Daarbij merkt Salm op dat hij uiteraard niet de intentie had om de directie van de Bijbank te passeren.[1476]

De Nederlandse Bank is ook op de penning bij de bouw want zij geeft niet de gebruikelijke gratificatie voor de eerste en laatste paal (waarvan er 1450 geheid worden). Salm pleit er dan ook voor om een gratificatie te geven bij het plaatsen van het eerste kapspant. Het zou dan om NLG 200 gaan voor zo'n 100 man, waarvan vier gewone tekenaars, twee opzichters, twee chefs en twee onderbazen.[1477] De bank gaat maar deels in op het verzoek, reden voor Salm om voor te stellen ook nog een gratificatie te geven als het pand wordt opgeleverd.[1478] Het gele bouwproces duurt uiteindelijk veel langer dan gepland. Tijdens het slopen blijken de muren van de buurpercelen niet onderheid hetgeen nogal wat problemen oplevert met de funderingen: het vertraagt de bouw met enkele maanden.[1479]

De aanloop tot de Bijbank duurt voor Salm (financieel) te lang. Daar maakt hij zich dan ook zorgen over en hij stuurt het hoofdkantoor een verzoek. Salm geeft aan dat hij vanaf half september 1904 tot met december 1905 bezig is geweest met de aanbesteding van de Bijbank. Dit heef hij echter gedaan zonder voorschot. Gebruikelijk is dat hij 5% zou rekenen over de eerste aanneemsom. Omdat de aannemer echter nog niet aan de slag gaat, duurt dat nog wel even. Omdat hij wel salarissen en bonussen moet betalen waar 'op gerekend wordt' en hij heeft ingeteerd, vraagt hij dan ook om een voorschot van NLG 5.000, wat hij dan wel weer moet delen met Verheul. De bank gaat hiermee akkoord.[1480] Dat de zorgen van Salm terecht zijn, blijkt tien maanden later wanneer voor het eerst het honorarium over de aanneemsom van de aannemer verrekend kan worden.[1481] Uiteindelijk ontvangen Salm en Verheul samen NLG 17.811,71 aan honorarium.[1482]

1475 Brief d.d. 31 augustus 1905, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, 2.25.68, inv.nr. 15828.

1476 Brief d.d. 19 september 1905, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, 2.25.68, inv.nr. 15828.

1477 Brief d.d. 31 maart 1906 en 26 november 1906, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, 2.25.68, inv.nr. 15828.

1478 Brief d.d. 4 december 1906, Nederlandsche Bank, 2.25.68, inv.nr. 15828.

1479 O.A. brief d.d. 31 maart 1906, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, 2.25.68, inv.nr. 15.828.

1480 Brief d.d. 28 december 1905, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 15.828.

1481 Brief d.d. 28 december 1905, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 15.828.

1482 Rekening nieuw gebouw Bijbank, Brief d.d. 24 oktober 1907 , NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 15.828.

Het hoofdkantoor is tevreden want de president en de secretaris wensen de architecten geluk met deze volbrachte arbeid en spreken hun erkenning uit voor de goede zorgen. Daarbij geven ze ook aan het 'talent, de kennis en den smaak' te bewonderen waarvan het uiteindelijke resultaat blijk geeft.[1483] Mogelijk mede naar aanleiding van zijn ervaringen bij de bouw van de Bijbank, noemt de president van de Bijbank in Rotterdam Salm 'een knap man, maar met druk en erg gewichtig gedoe'.[1484] In de pers wordt opgemerkt dat de architecten het gebouw de 'standing' hebben kunnen geven die de Nederlandsche Bank waardig is.[1485]

Na de bouw van de Bijbank in Rotterdam volgt de verbouw van het agentschap te Leeuwarden (met H.H. Kramer (1850-1934), 1906-1908), de verbouw van het agentschap in Den Haag (met K. Stoffels (1857-1921), 1906-1910), de nieuwbouw van het agentschap in Nijmegen (1910-1911, Mariënburg 67) waarvoor Salm al in 1908 een eerste ontwerp gemaakt had en de verbouw van het agentschap in Arnhem (Velperplein 9, 1911-1913).[1486]

Ondanks de diverse opdrachten is de verhouding tussen Salm en de Nederlandsche Bank stroef te noemen. Zo is Salm behoorlijk teleurgesteld wanneer hij de opdrachten voor Almelo en Middelburg niet krijgt. Dan spelen nog de opdrachten in Arnhem en 's-Hertogenbosch. Dat hij 's-Hertogenbosch niet zal krijgen, vermoedt hij al: de agent uit 's-Hertogenbosch komt met zijn architect langs in Nijmegen. Hij vindt dat niet prettig en hij ervaart dat als 'afkijken'. Hij beklaagt zich hierover en krijgt het advies zich tot de president te wenden, wat hij dan ook doet: hij vraagt om een onderhoud.[1487]

De president, N.P. van den Berg (1831-1917), geeft aan dat een onderhoud geen zin heeft: op het besluit inzake 's-Hertogenbosch wordt niet teruggekomen. Daarbij geeft hij aan dat het beleid van de Nederlandsche Bank is om lokale talenten aan te trekken, zoals in Almelo en Middelburg. Daarbij wordt opgemerkt dat beide eenvoudige locaties zijn, verkregen tegen beperkte kosten, hetgeen in de ogen van publiek en aandeelhouders een betere indruk maakt dan het gebouw in Nijmegen. Dat is weliswaar een 'allerkeurigste, maar ietwat weelderige inrichting' die nogal wat verbazing wekte bij het gezelschap dat de president vergezelde bij het bezoek aan Nijmegen. De president wil er niet op nieuw op terugkomen (maar doet het toch) en verwijst naar zijn bezwaren tegen de wijze waarop Salm Nijmegen heeft aangepakt. Het is dan

---

1483 Brief d.d. 29 oktober 1907, SAA, archief 1315, 41 en brief d.d. 29 oktober 1907, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 15.828.

1484 Eijkelboom 2015, pp. 118-119, noot 16. Zie ook Eijkelboom en Vermeer 2014, p. 13 en brief d.d. 30 oktober 1972, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.103.

1485 Anoniem 1907 l.

1486 Voor Nijmegen zie Anoniem 1913a, pp. 42-43, Eijkelboom en Vermeer 2014, pp. 231-232. Zie ook brief d.d. 17 november 1910, Rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45 en SAA, archief 1315, 53. Voor Arnhem zie Eijkelboom en Vermeer 2014, p. 169. Zie ook brief d.d. 13 augustus 1912 en brief d.d. 8 oktober 1912, Rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45. Zie ook brief d.d. 30 oktober 1972, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.103 waarin genoemde opdrachten voorkomen maar opmerkelijk genoeg ontkend wordt dat vader of zoon Salm betrokken waren bij agentschap Groningen.

1487 Brief d.d. 17 juli 1911, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.103.

ook de voornaamste reden dat Salm 's-Hertogenbosch niet mag ontwerpen en dat de opdracht gegund wordt aan 'Bossche krachten'.[1488] Salm ziet in het mislopen van de opdrachten een miskenning van zijn talenten. Dat ontkent president Van den Berg. Hij heeft immers ervoor gepleit om op hem een beroep te doen voor het 'beleid en overleg' inzake de verbouwing van de hoofdbank.[1489] Hoewel de president het niet uitspreekt, is duidelijk dat ze bang zijn voor een herhaling. De aanpak van Salm is te duur en te weelderig en president Van den Berg lijkt een koerswijziging te hebben ingezet. Kortom: Salm heeft reden om zich zorgen te maken.

Daarbij wordt de teleurstelling en toenemende frustratie van Salm mogelijk mede gevoed door financiële overwegingen. Het lijkt er namelijk op dat Salm wordt onderbetaald door de Nederlandsche Bank, een gegeven dat de Nederlandsche Bank maar moeilijk onder ogen kan zien. Dat blijkt als op enig moment Salm middels een brief met het briefhoofd 'De Nederlandsche Bank (bureau architect)' een honorarium en voorschot vraagt voor de agentschappen in Nijmegen (aanneemsom), Groningen (diverse werkzaamheden), Dordrecht (rapport onderhoud, opmetingen en tekeningen kleine onderdelen, installateur verwarmingstoestel) en Arnhem (opmetingen en plannen voor verbouwing), voor het boekjaar 1911-1912.[1490]

De Nederlandsche Bank gaat niet meteen akkoord met de nota's. Uit een intern memo blijkt dat in eerdere jaren Salm blijkbaar kosten voldeed uit zijn honorarium als architect van de Nederlandsche Bank maar dat nu ineens separaat gedeclareerd wordt zoals de kosten voor Dordrecht. Ook het honorarium voor Groningen staat ter discussie. Daarnaast wordt, met enig dedain, gesproken over een op zijn ziekbed in elkaar geknutseld model als 'tijdverdrijf'. De Nederlandsche Bank wil hem daarop dan ook aanspreken.[1491]

Vervolgens maakt de Nederlandsche Bank een overzicht van de eerder aan Salm uitgekeerde bedragen. Salm ontvangt jaarlijks een bedrag van NLG 600. Voor de Bijbank in Rotterdam (samen met Verheul) ontvangt hij NLG 17.811,71, voor 's-Gravenhage (samen met Stoffels) NLG 15.805,27 en voor Nijmegen NLG 5.358,10. Verder declareert hij kosten voor werkzaamheden aan de agentschappen in Tilburg, Deventer en Dordrecht en verbouwingen in Arnhem en Leeuwarden (met Kramer). Voor advieswerkzaamheden in Hilversum en de verbouwing in Tilburg declareert Salm niets.[1492]

1488 Brief d.d. 19 juli 1911, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.103. Zie ook Brief d.d. 19 juli 1911, SAA, archief 1315, 41 en Eijkelboom en Vermeer 2014, p. 14 en p. 175. De opdracht gaat naar het architectenbureau K.C. Suyling.

1489 De brief komt van N.P. van den Berg (1831-1917), de president van de Nederlandsche Bank (1891-1912): brief d.d. 19 juli 1911, SAA, archief 1315, 41. Zie ook Brief d.d. 19 juli 1911, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.103. Ondanks de kritiek mag Salm in 1915 aan de slag met de voorbereidingen voor de nieuwe gevel van de bijbank in Nijmegen: brief d.d. 6 maart 1915 (voorstel), zie ook brieven d.d. 9 juni 1915 en verder (uitvoering), SAA, archief 1315, 41.

1490 Brief d.d. 26 maart 1912, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.103.

1491 Ingezonden rekening van salaris en verschotten van architect Salm, d.d. 29 maart 1912, brief 29 maart 1912 en brief d.d. 1 april 1912, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.103.

1492 Notities 8 mei en 12 mei 1912, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.103.

Blijkbaar volgen twee gesprekken: een met de president en een met de secretaris. In het gesprek met de president spreekt Salm opnieuw zijn teleurstelling uit over het feit dat hij is gepasseerd voor het agentschap in Den Bosch: voor hem een tweede teleurstelling na eerder al gepasseerd te zijn voor het agentschap in Almelo. Daarbij verwijst Salm naar zijn verrichte diensten voor de Nederlandsche Bank, diensten die vaak als pro memorie op de nota staan omdat Salm meent daarvoor niet een honorarium te kunnen opstellen. Hij ziet ze niet als een aparte opdracht maar als werkzaamheden die voortvloeien uit zijn betrekking als architect voor de Nederlandsche Bank. Door de verlening van de opdrachten van de agentschappen in Almelo, Middelburg en 's-Hertogenbosch is Salm zich gaan realiseren dat zijn verhouding met de Nederlandsche Bank een andere is dan dat hij had mogen verwachten op basis van de vele werkzaamheden die hij voor de Nederlandsche Bank heeft verricht zoals opmetingen, het maken van plannen en ontwerpen, aankopen van percelen, verbouwingen en het geven van adviezen. Het is voor de president aanleiding om een onderzoek te gelasten door de secretaris. Daarbij wordt mede gekeken naar alle bewezen maar onbeloonde diensten.[1493]

Vervolgens volgt op 24 mei 1912 een gesprek met de secretaris, mr. J.G.N. de Hoop Scheffer (1846-1923): een dag later reageert Salm per brief om enkele punten te verduidelijken. Salm laat in ieder geval duidelijk merken dat hij veel meer uren maakt dan dat hij declareert. En ook al wil de Bank dat hij de dagen en uren noteert, Salm wil juist gebruik maken van de honorariumtabel: dat vindt hij 'eenvoudiger' en het is ook 'usance'.[1494]

De secretaris constateert dan dat in de periode 1900-1911 voor projecten in Leiden, Groningen, Hilversum, Tilburg, Nijmegen, Dordrecht, Groningen, Arnhem en Amsterdam vaak wel de onkosten zijn voldaan maar dat een honorarium achterwege is gebleven dat volgens de honorariumtabel wel gerekend zou mogen worden. De secretaris is dan ook van mening dat het billijk zou zijn om 'eenige vergoeding' aan de architect te voldoen. Het vaste salaris van NLG 600 is jaren geleden vastgesteld en onveranderd gebleven. Het salaris is ook nog eens vastgesteld in een tijd dat de bank geen agentschappen had. De secretaris constateert ook dat in eerste instantie Salm niet betrokken was bij de aankoop van grond in Leeuwarden en de leiding van de bouw van het agentschap in Den Haag opgedragen werd aan een andere architect (Stoffels). Pas de laatste jaren is Salm betrokken geraakt bij de diverse projecten van de agentschappen. Hij komt dan ook tot de conclusie dat het salaris alleen betrekking heeft op werkzaamheden die de architect verricht aan het hoofdgebouw en de panden in Amsterdam. Naar aanleiding van het gesprek met Salm op 24 mei 1912 ziet de secretaris bij Salm een teleurstelling door het gemis aan vertrouwen en een verschil in taakopvatting (anders dan de directie). Daarnaast geeft Salm ook aan dat veel werk voorbereidend is en niet direct tot resultaat leidt: dit heeft invloed op de te declareren uren. De honorariumtabel gaat immers uit van werkzaamheden die worden uitgevoerd. Op basis van het onderzoek en het gesprek doet de secretaris dan ook een voorstel om de diverse projecten te vergoeden. Hij komt uit op

1493 Rapport d.d. 14 september 1912, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.103.

1494 Brief d.d. 25 mei 1912, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.103.

een bedrag van NLG 1.240,61, toch zo'n twee jaarsalarissen extra.[1495] Uiteindelijk wordt het bedrag afgerond op NLG 1.300.[1496] Salm is dankbaar voor de geste.[1497]

De Nederlandsche Bank lijkt hier 'haar' architecten structureel tekort te doen. Ook vader Salm kreeg een jaarlijks honorarium van NLG 600.[1498] Hetzelfde bedrag kreeg Froger 43 jaren lang.[1499] Kortom: het bedrag was ooit eens in een ver verleden ingesteld en vervolgens nooit meer herzien. Zoals de secretaris terecht opmerkt, zou het salaris alleen betrekking moeten hebben op de werkzaamheden die de architect verricht aan het hoofdgebouw en de panden in Amsterdam maar niet voor de werkzaamheden aan de Bijbank en de agentschappen. Door het bedrag nooit te herzien en wel allerlei werkzaamheden te verwachten van haar architect is het goed voorstelbaar dat bij Salm het idee is gaan postvatten dat hij gecompenseerd zou worden in de vorm van opdrachten voor de diverse agentschappen. Toen dat spaak liep door de opdracht in Nijmegen zag Salm zijn pijplijn aan opdrachten opdrogen. Hierdoor moest hij wel allerlei werkzaamheden verrichten voor een vorm van ereloon dat zo'n vijf decennia geleden was vastgesteld. Doordat de Nederlandsche Bank haar verwachtingen ook niet duidelijk uitsprak en Salm het niet eerder te berde bracht was het wachten op de confrontatie. Die kwam toen bij de hoofddirectie irritatie ontstond over het agentschap in Nijmegen. Die irritatie zou uiteindelijk ook meespelen bij de halfslachtige aanpak van de hoofddirectie inzake de verbouwing van de hoofdbank.

Uit een overzicht van aantekeningen over de periode van 15 december 1910 tot en met 24 december 1912 die Salm zelf opstelt, kan men zich toch niet aan de indruk onttrekken dat Salm aan het lijntje gehouden wordt en dat hij uiteindelijk de architect zou gaan worden van de hoofdbank. Zo worden hem diverse voorbereidende werkzaamheden toevertrouwd, verzamelt hij gegevens over diverse buitenlandse banken, krijgt hij introducties mee van de Nederlandsche Bank, en zijn diverse commissies bij het plan betrokken die vervolgens weer terugvallen op werk van Salm.[1500] Het wekt dan ook geen verbazing dat bij Salm het idee postvat dat hij de architect zal worden van het nieuwe bankgebouw. Wat echter ook opvalt is dat de Nederlandsche Bank in haar communicatie ook niet helder is, wat wellicht het idee van Salm versterkt. Het had veel voor de verhoudingen gescheeld indien de Nederlandsche Bank vanaf het begin duidelijk geweest zou zijn. Dat was de Nederlandsche Bank echter niet zodat de verwijdering tussen Salm en de bank langzaam maar zeker toenam, zonder dat dit werd uitgesproken.

De voorgenomen verbouwing van de hoofdbank kost Salm en de Nederlandsche Bank behoorlijk wat hoofdbrekens. De Nederlandsche Bank heeft structureel gebrek aan kantoor-

---

1495 Rapport d.d. 14 september 1912, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.103.

1496 Brief d.d. 27 september 1912, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.103.

1497 Brief d.d. 28 september 1912, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.103.

1498 Brief [ongedateerd], NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.103.

1499 Brief d.d. 25 januari 1913, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.073.

1500 Aantekeningen Hoofdbank Nederlandsche Bank, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.073

ruimte en veel ruimte is er niet meer op de bestaande locatie aan de Oude Turfmarkt. Men kijkt vooral naar het binnenterrein achter het gebouw. Omdat Salm geen kans ziet om een goede toegang tot het hoofdgebouw te construeren, stelt hij in 1909 voor om de presidentswoning naast het hoofdgebouw erbij te betrekken, maar dat wil de Nederlandsche Bank vooralsnog niet.[1501] Vervolgens schuift de Nederlandsche Bank de beslissing voor zich uit, mede in verband met de aflopende termijn van de president in 1912, maar de bank vraagt Salm wel om een ontwerp te maken in overeenstemming met zijn idee.[1502]

De president raadt aan spoedig met Salm in overleg te gaan over een doelmatige inrichting en verdeling van het bankgebouw. De president laat niet na op te merken dat de naam van Salm 'geen goeden klank' heeft en dat hij zelfs 'meermalen geërgerd' was over 'enkele niet te loochenen tekortkomingen' ten aanzien van de directie van de bank. Daarbij was Nijmegen de laatste druppel. De president spreekt dan de hoop uit dat het voor Salm een 'ernstige les' is geweest om de verhoudingen ten opzichte van de opdrachtgevers goed in het oog te houden. Dat gezegd hebbende, spreekt de president zijn lof uit over de werken in Rotterdam en Den Haag, waarbij Salm ook hulde mag ontvangen van de aandeelhouders. Beide werken grenzen aan het volmaakte volgens het lokale bankpersoneel en het publiek van beide banken. Daarnaast merkt de president op dat Salm als enige vakman niet alleen de inwendige constructie kent maar ook de gegevens heeft voor een goed verbouwingsplan.[1503]

Op enig moment is sprake van een mogelijk ruil van grond met het aanpalende Binnengasthuis. Hoewel deze ruil niet tot stand komt, is opmerkelijk aan deze onderhandeling dat Salm secretaris is van de commissie van de gasthuizen.[1504] Hij lijkt dan ook twee heren te dienen. Deze dubbele pet lijkt hem echter niet te deren.[1505] Omdat onderhandelingen met de gemeente over de ruil of aankoop van een deel van het aanpalende Binnengasthuis op niets uitlopen geeft de Nederlandsche Bank opdracht aan Salm om zijn plannen bij te stellen en ook het woonhuis van de secretaris erbij te betrekken alsmede de tuinen achter de woningen van de secretaris en de president.[1506] De steeds wijzigende opvattingen van de opdrachtgever lijken Salm tot wanhoop te drijven. De frustratie in de brieven van Salm aan de directie van de Nederlandsche Bank is dan ook tussen de regels door te lezen. Daarbij geeft Salm aan vooral misverstanden te willen voorkomen.[1507]

Na het aantreden van de nieuwe president G. Vissering (1865-1937, president van 1912-1931) lopen de spanningen tussen de directie en Salm verder op. Dit wordt wellicht

---

1501 De Vries 1989, p. 455.

1502 De Vries 1989, p. 455.

1503 Verbouwing der hoofdbank, 7 december 1910, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, 2.25.68, 16.079.

1504 Brief d.d. 7 augustus 1911, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, 2.25.68, 16070.

1505 Brief d.d. 28 april 1915, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, 2.25.68, 16073 : Salm schrijft in deze brief openlijk vanuit zijn rol als commissielid van de gasthuizen, als architect van De Nederlandsche Bank en als architect. Zie ook brief d.d. 2 juni 1915, SAA, archief 1315, 41.

1506 De Vries 1989, pp. 455 – 456.

1507 Brief d.d. 7 januari 1913, SAA, archief 1315, 41.

ook veroorzaakt omdat A. Salm bang is voor de competitie van Ed. Cuypers, die Vissering persoonlijk kent, voor nieuwe bouwplannen van de Bank. Ed. Cuypers stuurt Vissering in die periode 'Amice'- briefjes met diverse van zijn oude bankontwerpen.[1508] De angst voor de competitie van Ed. Cuypers weigert Salm te geloven, hoewel hij van diverse kanten wordt gewaarschuwd.[1509] Wel bekruipt Salm het gevoel dat hij aan het lijntje wordt gehouden en dat een andere architect de opdracht krijgt ondanks al zijn voorbereidende werkzaamheden van zeker twee jaar.[1510] Wat ook mogelijk meespeelt is dat president Van den Berg tachtig is en Vissering ruim in de veertig: met Vissering komt een hele andere, energiekere en jongere persoonlijkheid aan het roer te staan van de bank.[1511] De Nederlandsche Bank wil echter niet met Salm breken vanwege zijn kennis en ervaring.[1512]

Ten behoeve van de verbouw van de hoofdbank bezoekt Salm ondertussen wel in oktober 1911 banken in Frankrijk en België.[1513] Begin januari 1913 komt het overleg met de bank in een stroomversnelling. Op 24 januari 1913 hebben Salm en president Vissering een onderhoud. Daar zal de opdrachtverlening zijn besproken. Blijkbaar is Salm niet tevreden met zijn optreden. Hij besluit dan ook de dag erna nog eens in een uitvoerige brief aan de president zijn zaak te bepleiten. Als de opdracht hem wordt afgenomen, zou hem dat aantasten in zijn 'eer en goede naam'. Hij constateert dat al vele partijen hem benaderen inzake de bouw. Daarnaast wijst hij erop dat hij de architect van de Nederlandsche Bank is met een vaste aanstelling en als zodanig door de Nederlandsche Bank ook wordt geïntroduceerd in het buitenland. Daarbij vermoedt hij toch dat zijn optreden niet goed was want hij schrijft over zijn mogelijke onparlementaire taalgebruik en zijn uitvoerigheid. Zijn optreden van de dag ervoor verantwoordt hij door erop te wijzen dat het onderwerp zo na aan zijn hart ligt. Hij wil alleen maar een kans dat zijn ontwerp overwogen wordt.[1514]

Ondertussen kan Salm in februari 1913 een begroting indienen voor enige interne verbouwingen.[1515] Die begroting wordt tot opluchting van Salm geaccepteerd en hij kan dan ook de

---

1508 Brief d.d. 11 februari 1913, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.073.

1509 Aantekeningen Hoofdbank Nederlandsche Bank, p. 6, SAA, Archief 1315, 41.

1510 Aantekeningen Hoofdbank Nederlandsche Bank, p. 6, SAA, Archief 1315, 41.

1511 Zie verder De Vries 1989, pp. 13-32.

1512 Eijkelboom 2015, p. 111. De angst van A. Salm was niet ongegrond. Uit een ongedateerde aantekening blijkt dat Ed. Cuijpers, C.B. Posthumus Meijjes, F.W.M. Poggenbeek, A.D.N. van Gendt en J.A.G. van der Steur waren uitgenodigd voor de verbouw van De Nederlandsche Bank: SAA, archief 1315, 41. Zie ook Eijkelboom en Vermeer 2014, p. 13 en pp. 58-60.

1513 Banque de France, Credit Lyonais en Banque Nationale de Belgique: NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.073.

1514 Brief d.d. 25 januari 1913, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.073.

1515 Brief d.d. 24 februari 1913, SAA, archief 1315, 41. Zie ook Brieven d.d. 24 en 25 februari 1913, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.079.

slag.[1516] Op deze wijze komen meerdere interne verbouwingen en aanpassingen tot stand.[1517] Andere voorgestelde aanpassingen worden niet voortgezet.[1518] Tot een echt grote aanpassing komt het niet, mede omdat de bank eerst kijkt naar een geheel nieuw terrein en vervolgens de kans krijgt het St. Bernardusgesticht, te kopen, eveneens naast de Nederlandsche Bank gelegen.[1519] Omdat de ontwikkelingen nogal langzaam gaan, blijft het bij een aantal kleine verbouwingen.[1520] Het jaar daarop vraagt Salm om een voorschot van 50% op zijn jaarlijkse salaris vanwege slechte tijden en gebrek aan kasgeld: hij kon in september 1914 zijn personeel niet volledig betalen.[1521]

Tot het laatst is Salm bij diverse werkzaamheden van de Nederlandsche Bank en de agentschappen betrokken. In zijn overzicht over de staat van het onderhoud over het vierde kwartaal (1914) komen adviezen en werkzaamheden naar voren inzake de hoofdbank, de Bijbank Rotterdam en de agentschappen in Nijmegen, Arnhem en Groningen.[1522] Uit een intern memo blijkt vervolgens dat de Nederlandsche Bank het volstrekt oneens is met enkele bevindingen van Salm. Hij zou op onderdelen een verkeerde voorstelling van zaken geven en men maakt zich ernstig zorgen over wat Salm over de interne inrichting naar buiten brengt aan derden (zoals de Rijksbouwmeester). Geconstateerd wordt dat hij niets naar buiten mag brengen en zeker niet op briefpapier met een eigen brievenhoofd van De Nederlandsche Bank. Dit moet hem nogmaals in herinnering worden gebracht en zo nodig worden verboden. Daarbij stoort men zich aan het feit dat Salm steeds de lakens uit wil delen maar dat hij moet beseffen dat hij onder leiding staat van de directie van de Nederlandsche Bank (en dat het dus niet andersom is) en hij dus ook pas mag reageren als hij daarom gevraagd wordt.[1523] Het eigen initiatief lijkt men in ieder geval niet op prijs te stellen. Wie de opsteller ook is van het stuk, duidelijk is dat Salm geen vertrouwen meer geniet.

In 1915 staat eindelijk een ingrijpende verbouwing in de planning: de bouw van een lijkendepot op het terrein van het gasthuis aanpalend aan het hoofdgebouw.[1524] Omdat Salm

---

1516 Brief d.d. 25 februari en 6 maart 1913, SAA, archief 1315, 41.

1517 Brieven d.d. 6 juni en 21 juli 1913, SAA, archief 1315, 41.

1518 Brieven d.d. 29 april, 3 mei en 3 oktober 1913, SAA, archief 1315, 41. Zie voor brieven d.d. 29 april, 3 mei en 3 oktober 1913 ook NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.079. In de brief van 29 april 1913 stelt Salm voor (met ontwerptekeningen) om nieuw meubilair te bestellen omdat dat goedkoper zou zijn dan de bestaande praktijk om steeds kussens aan te schaffen voor op de rieten zitting. In de brief van 3 mei 1913 antwoord de Bank dat ze gebruik blijven maken van het oude meubilair aangevuld met meubilair uit de opslag. Waar Salm voor een 'eenheid' in ontwerp gaat, let de Bank op de kosten.

1519 Omschrijving van diverse werken in de hoofdbank van De Nederlandsche Bank en de voormalige Presidentswoning, SAA, archief 1315, 41. Zie ook De Vries 1989, p. 456.

1520 Brieven d.d. 27 maart, 2 april en 29 mei 1914, SAA, archief 1315, 41.

1521 Brief d.d. 2 oktober 1914, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.103.

1522 Brief d.d. 31 maart 1915, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.073.

1523 Memo [ongedateerd], NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.073.

1524 Brieven d.d. 15 maart en 13 april 1915, SAA, archief 1315, 41.

behandeld moet worden voor een gezwel, gaat de Nederlandsche Bank tot zijn grote ergernis achter zijn rug om in zee met een andere architect om dit verder af te wikkelen. Het heeft Salm dan ook 'zeer leed' gedaan terwijl volgens Salm nota bene de bank het project jarenlang heeft getraineerd.[1525] Salm is hier mogelijk niet op de hoogte van de diverse opties die de bank voor het hoofdgebouw aan het bekijken is. Maar er spelen mogelijk ook andere motieven. Salm heeft vernomen dat het geen goede indruk heeft gemaakt dat hij zijn bureau heeft ingekrompen. Salm legt uit dat hij zijn chef de bureau uiteindelijk heeft ontslagen en diverse tekenaars heeft verloren aan de mobilisatie. Daarbij zorgt de oorlogstoestand dat diverse bouwwerken voor onbepaalde tijd zijn uitgesteld. Hij geeft daarbij aan dat hij het resterende personeel nuttig probeert in te zetten: werken worden afgemaakt en nieuwe opdrachten worden met succes uitgevoerd.[1526] Op deze wijze probeert Salm de indruk weg te nemen dat hij niet meer goed zou kunnen functioneren.[1527] Hij vervolgt dan enkele weken later met een rechtstreeks verzoek om werk en erkent dat de operatie met alle gevolgen van dien financieel zeer ongelegen komt.[1528] Om de zaak af te sluiten gaat de commissie van de gasthuizen niet akkoord met de voorgestelde verbouwing bij de Nederlandsche Bank.[1529]

Vervolgens is de bank bezig met verbouwingen van de agentschappen in Leiden en Den Haag: zij kopen hiertoe percelen aan. Salm weet hier niets van en moet het uit de krant of van leveranciers vernemen.[1530] Omdat hij in het verleden al voorbereidingen had getroffen voor de verbouwing van de bank in Den Haag verzoekt hij schriftelijk voor de verbouwing in aanmerking te kunnen komen. Salm laat niet na erop te wijzen dat de voorgaande president tevreden was over zijn werk.[1531] Dit heeft geen resultaat.[1532] De Nederlandsche Bank geeft hem wel wat onderhoudswerkzaamheden in opdracht.[1533] Uiteindelijk beëindigt het overlijden van Salm een verdere samenwerking met de Nederlandsche Bank.[1534]

In het kader van de afwikkeling van de nalatenschap krijgt de Nederlandsche Bank een

---

1525 Brieven 31 maart en 14 april 1915, SAA, archief 1315, 41.

1526 Brief d.d. 14 april 1915, SAA, archief 1315, 41.

1527 In andere correspondentie had Salm inmiddels toegegeven dat hij het somber inzag: brieven 3 oktober 1914 en 5 november 1914, SAA, archief 1315, 15. De Nederlandsche bank voelde de situatie dan ook goed aan.

1528 Brief d.d. 26 april 1915, SAA, archief 1315, 41.

1529 Brief d.d. 26 april 1915, SAA, archief 1315, 41.

1530 Aanwezig is een exemplaar van het *Leidsch Dagblad,* d.d. 19 april 1915 en brieven d.d. 19 en 20 mei 1915, SAA, archief 1315, 41.

1531 Brief d.d. 22 mei 1915, SAA, archief 1315, 41.

1532 De Nederlandsche Bank reageert droogjes dat de huurtermijnen van de aangekochte percelen nog zo lang lopen dat in de komende jaren geen verbouwing te verwachten valt: brief d.d. 26 mei 1915, SAA, archief 1315, 41.

1533 Brief d.d. 28 mei 1915, SAA, archief 1315, 41.

1534 Voor condoléancebrief van De Nederlandsche Bank namens directie: zie brief d.d. 16 juni 1915, SAA, archief 1315, 59.

hele collectie tekeningen toegestuurd inzake de Nederlandsche Bank in Amsterdam.[1535] Als een laatste rimpeling in de relatie tussen Salm en de Nederlandsche Bank verzoekt de Nederlandsche Bank om de bouwtekeningen voor een deel van het lijkendepot (de katafalkkamer).[1536] Die zaten niet tussen de 101 tekeningen die waren aangeboden. Het blijkt dat die niet kunnen worden afgegeven vanwege de toepasselijke voorwaarden van de honoriumtabel van de MBB: de tekeningen blijven dan ook eigendom van de architect.[1537] Het lijkt een passend einde voor de steeds stugger wordende relatie tussen de Nederlandsche Bank en 'haar' architect.

6.8. **Villa-ontwerpen**

6.8.1. **Inleiding**

Vanaf de zeventiende eeuw is het gebruikelijk dat de welgestelden gedurende de zomer buiten de stad wonen. In het laatste kwart van de negentiende eeuw maakt een nieuwe groep welgestelden de keuze voor een permanent verblijf buiten het centrum van de stad. Het villapark ontwikkelt zich aan de rand van de stad of op korte afstand van de stad. De groei treft vooral Kennemerland, Den Haag (richting zee en de duinen), het Gooi, Utrecht (de oostkant van de Veluwe), Zuid-Limburg en Twente.[1538] Het gaat om buitenplaatsen, villa's en landhuizen.

Deze ontwikkeling kent voor Amsterdam verschillende oorzaken.[1539] De groeiende bevolking en industrialisatie zorgen voor een toenemende druk op de stad en er ontstaan ongezonde toestanden. Met name in de zomer is de stankoverlast van de grachten groot door gebrek aan riolering. Op dat moment is de algemene opvatting dat de stank de veroorzaker is van verschillende epidemieën zoals tyfus en cholera. Het maakt dat diegenen die het kunnen betalen in de zomer de stad ontvluchten om de hoger gelegen zandgronden op te zoeken, die over het algemeen als gezond werden beschouwd.[1540] Daarnaast biedt het platteland, naast gezonde

---

1535 Het gaat om 101 tekeningen, zie brieven 19 en 26 augustus 1915, SAA, archief 1315, 41. Later volgen nog eens 29 tekeningen inzake een verbouwing van de bijbank in Rotterdam: brieven d.d. 9 en 10 februari 1916, SAA, archief 1315, 41. Zie ook bevestiging van de bank: brief 26 augustus 1915, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 16.103.

1536 Een katafalk is een kleine verhoging waarop een kist kan worden opgebaard.

1537 Brief d.d. 6 september 1915, SAA, archief 1315, 41. De bank is dan gedwongen om alles opnieuw op te meten, hetgeen voor enkele dagen vertraging zorgt: brief d.d. 7 september 1915, SAA, archief 1315, 41.

1538 Van der Woud 2015, pp. 149-150. Zie ook Van Vonderen 2013, p. 323.

1539 Omdat vader en zoon Salm voornamelijk in Amsterdam en omgeving hebben ontworpen, wordt hier alleen de ontwikkeling voor Amsterdam besproken.

1540 Het idee was dat dampen niet konden blijven hangen. Daarnaast kent zand een goede drainage. Zie De Haan 1990, pp. 29-31.

lucht, ook rust en ruimte. Bijna gelijktijdig ontstaan spoorlijnen zoals Amsterdam-Haarlem, de Rhijnspoorweg (Amsterdam-Utrecht-Arnhem) en de Oosterspoorweg (Amsterdam-Hilversum-Amersfoort-Apeldoorn-Zutphen). De relatieve snelheid en het gemak zorgen voor een groei van het personenvervoer. Rijke zakenlieden, fabrikanten en een groeiende stedelijke hogere middenklasse gingen dan ook forenzen.[1541] De trek naar buiten zorgde voor een vraag naar individuele buitenplaatsen en voor villa's op villaparken om de welgestelden te faciliteren.[1542]

Zoon Salm wist deze nieuwe markt uitstekend te bedienen. Was vader Salm nog verantwoordelijk voor het ontwerpen en (ver-)bouwen van zo'n vijf villa's (die hier verder onbesproken zullen blijven), zoon Salm wist een oeuvre te ontwerpen van zeker 37 villa's (waarvan acht verbouwingen). Het ontwerpen van villa's is dan ook zijn specialiteit geworden. Gezien het uitgebreide oeuvre verdienen de villa's een eigen studie. Een eerste zeer grondige aanzet hiertoe kan men vinden in P. Pijning, *Villa ontwerpen van A. Salm Gbzn (1857-1915)*, doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam, 1986 (vier delen), waarin een groot aantal villa's van Salm besproken wordt.[1543] Een bespreking van alle villa's gaat de reikwijdte van dit onderzoek te buiten. Ook hier dient een keuze gemaakt te worden.

De villa's van Salm kunnen op basis van bouwtype en bouwjaar worden onderverdeeld in drie globale categorieën: (i) Engelse cottage/Zwitserse chaletstijl (periode 1891-1892); (ii) Italiaanse renaissance (periode 1893-1900) en (iii) classicistische stijl (periode 1901-1910).[1544] Hierna zullen per categorie enkele villa's van Salm besproken worden. Helaas is van slechts een enkele villa (villa Ma Retraite, (1897, Utrechtseweg 67, Zeist) een deel van de totstandkomingsgeschiedenis bekend. Toch komt ook hier weer het inmiddels bekende beeld naar voren dat Salm in nauwe samenspraak met de opdrachtgever tot een uiteindelijk ontwerp komt. Het

---

1541 Zo treinde A. Salm ook jarenlang heen en weer tussen zijn huis in Hilversum en zijn woonhuis annex kantoor in de stad.

1542 De rijke ondernemers kopen oude buitenplaatsen of stichten nieuwe, de middenklasse komt terecht in villaparken: een mooi compromis tussen het beschikbare budget en de wens om buiten de stad te wonen in de natuur. Zie De Haan 1990, pp.13-15.

1543 Aanwezig in SAA, archief 1315, 94.

1544 P. Pijning, *Villa ontwerpen van A. Salm Gbzn (1857-1915)*, doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam, 1986 (vier delen), pp. 60-61 gaat uit van vier categorieën: (i) Zwitserse chalet/Engelse cottage (periode 1891-1892); (ii) classicistisch/Engels landhuis (periode 1893-1900); (iii) vakwerkvilla's (periode 1901-1902); en (iv) classicistische herenhuizen (periode 1904-1910). Hier wordt de grens tussen de tweede en derde categorie iets anders getrokken: de Italiaanse renaissance lijkt een eigen categorie te rechtvaardigen. Verder zijn hier een deel van de tweede, de derde en de vierde categorie van Pijning bij elkaar gevoegd: omdat het onderscheid tussen de ene en de andere categorie en de ene en andere periode niet altijd heel scherp gesteld kan worden Zo wordt een villa uit de periode 1893-1894 ingedeeld bij de villa's uit de periode 1901-1902. Het wordt dan een kwestie van interpretatie. Daarbij: met de eclectische ontwerpstijl van Salm zijn de grenzen nogal fluïde. Met Pijning ben ik het eens dat 1900 een scharnierpunt lijkt te zijn. Tot 1900 bouwt Salm voornamelijk voor buitenplaatsen, daarna voor villaparken. Ook Middelkoop 1997a, p. 25 en 27 lijkt naar drie categorieën te tenderen hoewel uit zijn analyse blijkt dat een afbakening ook door hem niet scherp getrokken kan worden.

kan dan ook verondersteld worden dat dit bij de andere villa's en buitenplaatsen niet anders geweest zal zijn. De veronderstelling dat Salm in opdracht van zijn particuliere opdrachtgevers vaak gedurfder kon ontwerpen is dan ook maar ten dele waar.[1545] Salm hield heel goed rekening met de wensen van zijn cliënten: het was de reden voor zijn succes.[1546]

Veel cliënten kwamen voort uit het netwerk van het bureau van vader. Zo bouwt vader een woonhuis voor baron G. A Tindal (Sarphatikade 1, 1878) en mag zoon later zijn villa verbouwen en een koetshuis ontwerpen (Villa Bel Air, Centuurbaan 16, Hilversum, 1904-1912). Vader begint aan Bierbrouwerij De Amstel (Mauritskade 14, 1870-1914), vervolgens mag zoon ook voor de fabriek ontwerpen waarna de opdracht volgt voor een villa voor één van de eigenaren (Villa Ma Retraite, Utrechtseweg 67, Zeist, 1897, in opdracht van J. C. van Marwijk Kooy). Vader werkt veel voor Gebroeders Van der Vliet (diverse pakhuizen en kantoren, vanaf 1870) en vervolgens kan zoon Salm via J.J. van der Vliet-Borski aan de slag voor de familie Borski (aangetrouwd aan de familie Van der Vliet) voor Villa Elswout (Duinlustweg, Bloemendaal, 1883), Villa Lindenheuvel (Ter Hoffsteedeweg, Bloemendaal/Overveen, 1901, afgebrand 1976) en de hierna te noemen Villa Koningshof, Overveen, (1898-1900). Via het netwerk van de familie Borski kwamen meer opdrachten binnen. Zo ontwerpt Salm in 1899 het bankgebouw voor de firma's Van Loon & Co en Hope en Co (Keizersgracht 579-581).[1547] Mr. R. J. Luden (1857-1941), firmant bij de firma's Van Loon & Co en Hope en Co, is gehuwd met M.W.J.J. van der Vliet (1857-1942, dochter van W. van der Vliet en J.J. Borski).[1548] Schoonmoeder geeft gelijk een opdracht voor Villa Koningshof, Overveen, (1898-1900) met arbeiderswoningen.[1549] Koningshof is onderdeel van landgoed Elswout met het buiten 'Duinlust', het ouderlijk huis van M.W.J.J. van der Vliet (1857-1942).[1550] Mr. R.J. Luden zorgt mede voor toegang tot zijn broer E. Luden die Salm zelf ook weer kent van de schutterij en voor wie Salm Villa Spijkerpolder bouwt (Witte Kruislaan 8-10, Hilversum, 1900-1910).[1551] De namen van vader, en met name, zoon, gaan dan ook rond in de goede circuits.

Uit de bibliotheek van Salm blijkt ook zijn interesse voor het ontwerp. Zo zijn aanwezig onder meer een portefeuille met afbeeldingen van Hesseling e.a., *Villa's en landhuizen* (z.p., z.j.), A. Lambert en E. Stahl, *Motive der Deutschen Architektur*, Stuttgart 1890, en een Zwitserse platenverzameling van R. Anheisser, *Alt schweizerische Baukunst*, Bern 1906. Daarnaast een verscheiden-

---

1545 Pey stelt dat een 'vrij voelende' architect met een academische achtergrond die werkt voor een particuliere opdrachtgever het zich kon permitteren om experimentele, extreme of visionaire ontwerpen te realiseren. Dat zou in zijn algemeenheid wellicht aangenomen kunnen worden maar niet voor Salm. Het onderzoek laat steeds weer zien dat Salm zijn cliënten wilde behagen. Daar past geen avant-garde instelling bij. Zie Pey 2004, p. 33 en p. 331.

1546 Zie ook Krabbe, Broekhuizen en Smit 2018, pp. 83-84.

1547 Kuyt 1997, p. 115 en p. 121.

1548 Van Vonderen 2013, pp. 332-333. Vonderen schrijft hier ten onrechte dat R.J. Luden ook president was van de Nederlandsche Bank.

1549 Kuyt 1997, p. 121 en pp. 131-133.

1550 Van Vonderen 2013, p. 333.

1551 De villa is in het 'Engels genre' omdat Luden een Engelse echtgenote heeft. Voor de latere bouw van de koetsierswoning zie brief d.d. 6 maart 1911, Rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45. Voor een afbeelding zie SAA, archief 1315, 83A. Zie ook Kuyt 1997, p. 121.

heid aan boeken zoals E. Gladbach, *Der Schweizer Holzstil in seinen cantonalen und constructiven Verschiedenheiten vergleichend dargestellt mit Holzbauten Deutschlands, Zürich 1882*, A. en E. Varin, *L'Architecture pittoresque en Suisse ou Choix de constructions rustiques prises dans toutes les parties de la Suisse,* Parijs 1861, en veel Engelstalige boeken zoals M.B. Adams, *Modern cottage architecture*, Londen 1904, B. Harris, *English houses and gardens*, Londen 1908, J.H. Elder Duncan, *Country cottages and week-end homes*, Londen 1912, W. Shaw Sparrow (red.), *Flats, Urban houses and cottage homes. A companion volume to "The British home of today"*, Londen 1906 en ten slotte het bekende werk van H. Muthesius, *Das Englische Haus. Entwicklung, Bedingungen, Anlage, Aufbau, Einrichting und Innenraum*, Berlijn 1905 (drie delen).[1552]

Voordat de diverse categorieën hierna besproken worden, dient nog een enkele opmerking gemaakt worden over het tuinontwerp bij de villa's en buitenplaatsen. L.A. Springer (1855-1940) ontwerpt voor zeker acht villa's van Salm de tuinen, voor het eerst voor Herengracht 380-382 (1888-1890, voor J. Nienhuys).[1553] Vervolgens doet hij dat voor Salm zelf, namelijk voor Villa Beau Regard (Jacob Pennweg 16, Hilversum, 1892, gesloopt 1945).[1554] Dan volgen de tuinen voor Villa Ma Retraite, (Utrechtseweg 67, Zeist, 1897, voor J.H. Van Marwijk Kooy), Villa Casparus, (Stammerdijk te Weesp, 1897, voor C.J. van Houten), Villa Koningshof (Overveen, 1898-1900, voor mr. dr. R. J. Luden), Villa Lindenheuvel, (Overveen, 1900, de heer Burdet, afgebrand 1970), Villa Heuvellaan 32 (1903, voor Verrijn Stuart) en Villa Elsheim (Parklaan 97, Eindhoven, 1905, voor J. Brüning).[1555]

Weliswaar begint de samenwerking tussen Salm en Springer pas als zij beiden in Hilversum wonen, zij kenden elkaar al langer uit de Amsterdamse kringen. Niet alleen zijn zij beide lid van Architectura et Amicitia, zij zijn ook lid van de hechte Doopsgezinde Gemeente in Amsterdam.[1556] Salm zal, door zijn werkervaring bij Édouard André (1840-1911), het belang moeten hebben onderkend van een goede harmonie tussen de villa en de omringende tuin. Daarnaast heeft Salm aantoonbare interesse in tuinarchitectuur want bij gelegenheid

---

1552 Ruim vijftien jaar na zijn overlijden (in 1932) wordt van zoon Salm (een deel van) de bibliotheek geveild. Bij de veiling zijn diverse bibliotheken ingebracht. Hoogstwaarschijnlijk zijn de boeken onder de kopjes Exacte Wetenschappen pp. 22-23, Technische Wetenschappen pp 23- 24, Bouwkunde, pp. 40 - 45, en mogelijk ook onder Kunst-en Plaatwerken, pp. 61-62 grotendeels uit de nalatenschap van Salm afkomstig. Zie Bom 1932, p. 44. Aanwezig in Collectie Stadsarchief Amsterdam: bibliotheek, SAA, archief 15030, 93394

1553 Springer ontwerpt voor de binnenplaats een mozaïekperk, een fantasieontwerp met een combinatie van de Franse Lelie en andere bloemen: Moes 2002, p. 51.

1554 Vermoedelijk krijgt Springer de vrije hand en kiest voor gazons en bomen in een landschappelijke setting: Moes 2002, p. 51.

1555 P. Pijning, *Villa ontwerpen van A. Salm Gbzn (1857-1915),* doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam, 1986 Vier delen, deel IV. Aanwezig in SAA, archief 1315, 94. Zie ook Zijlstra 1986, pp. 145-146 en pp. 152-153. Zijlstra noemt Heuvellaan niet. Zie ook Moes 2002, pp. 50-52. Moes noemt ook de tuin voor villa Quisisana (Koningslaan, Amsterdam, 1914, Aug. Philips).

1556 Moes 2002, p. 50. Zie ook Zijlstra 1986, p. 136.

ontwerpt hij zelf ook wel eens een tuin.[1557] Zowel Salm als ook Springer stonden onder invloed van het werk van Édouard André en zij vonden elkaar in een eclectische benadering.[1558] Mogelijk was er dan ook sprake van een gelijkwaardige relatie waarbij Salm aan Springer zijn ideeën en wensen doorgaf.[1559] Het lijkt er ook op dat zij bij opdrachten elkaar regelmatig bij cliënten introduceerden.[1560]

6.8.2. **Engelse cottage/Zwitserse chaletstijl** (periode 1891-1892)

In de periode 1870-1890 is er behoefte aan 'schilderachtige villa's' die zich kenmerken door een vrije plattegrond, rustieke ornamenten en een schilderachtige opstand. Omdat in Nederland geen prototypes voorhanden zijn van huizen in de natuur wordt vooral gekeken naar Engeland voor inspiratie. Met name de cottages hebben de aandacht, die in verschillende varianten gebouwd worden.[1561] De cottagestijl is in Nederland echter niet zonder kritiek.[1562]

Bij de cottagestijl zou Salm zich waarschijnlijk hebben laten inspireren door het werk van Richard Norman Shaw (1831-1912).[1563] Om verder de cottage een authentieke rustieke uitstraling te geven, wordt gebruik gemaakt van kappen met grote overstekken en donker houtsnijwerk. De houten balkons, het vakwerk en het pleisterwerk doen de rest. Hierdoor ontstaat het 'chalet-achtig karakter' met een 'Zwitserse indruk'.[1564] In de beginfase van de ontwerpen van Salm zien we eveneens een dergelijke ontwikkeling: het begint met een

---

1557 Zie Ontwerp voor een tuinaanleg voor het perceel in de Vondelstr., toebehoorende aan den Weled. Heer F. J. Spakler, ontwerpschetsen van de tuinaanleg achter woonhuis Vondelstraat 80, SAA, beeldbank, 1315BT900032. Maar ook voor Villa Ma Retraite, (Utrechtseweg 67, Zeist, 1897, voor J.H. Van Marwijk Kooy), Villa Corvin (Bergweg 33, Hilversum, 1893) en Villa Koningshof (Overveen, 1898-1900, voor mr. dr. R. J. Luden) maakt Salm aanzetten voor het ontwerp van de tuin. Zie Moes 2002, p. 52.

1558 Zijlstra 1986, pp. 137-138.

1559 Moes 2002, p. 52.

1560 Idem.

1561 De 'cottage' als kleine en vrijstaande rustieke woning, de 'cottage villa' en de 'country villa' als een rustieke villa. Daarnaast is er ook invloed van de neogotische landhuizen en de villa's geïnspireerd door Italiaanse villa's. Zie De Haan 1986, pp. 91-93. Zie ook Leliman en Sluyterman 1916, pp. XV-XVI. Middels de tijdschriften was men goed op de hoogte van de ontwikkelingen in Engeland. In de periode 1886-1887 verscheen bijvoorbeeld een reeks over de moderne Engels bouwkunst: zie Sédille 1886a, pp. 256-259, Sédille 1886b, pp. 269-271, Sédille 1886c, pp. 276-277, Sédille 1886d, pp. 286-288, Sédille 1886e, pp. 298-300, Sédille 1887a, pp. 121-123, Sédille 1887b, pp. 129-130 en Sédille 1887c, pp. 138-141.

1562 Weismann vindt deze stijl niet geschikt voor Nederland. Zie Weismann 1899c, p. 403.

1563 Kemme & Dekkers 2010, p. 101. Zie ook Saint 2010 en Blomfield 1940. Mogelijk was die invloed er meer, zo wordt werk van F.W.M. Poggenbeek (1860-1922) (Herengracht 199-201, 1917) en van C.B. Posthumus Meyes (1859-1922) (Herengracht 179-189, 1902) ook in de traditie van Shaw geplaatst. Van Rossum 2000, p. 51.

1564 De Haan 1986, p. 94.

Engelse cottage, waarna vervolgens de stap gezet wordt naar een chaletstijl.

De ontwerpcarrière op het gebied van villa's begint met een opdracht voor Édouard André: een project voor de marquis de Jaucourt op Chateau de Presles (1880, Seine-et-Marne, Frankrijk), een huis dat lijkt op een Italiaanse villa.[1565] De eerste echte opdrachten zijn echter het ontwerp voor een villa voor Nienhuys in Baarn (1883) en de verbouwingstekeningen voor Villa Elswout, Duinlustweg, Bloemendaal, 1883). De villa van Nienhuys lijkt nog door de Engelse cottage stijl geïnspireerd.[1566] Vervolgens gaat Salm over op de chaletstijl, geïnspireerd door Zwitserse chalets bij Villa Stollenberg (Berg en Dalse weg/Prins Hendriklaan, Beek, 1890-1892, afgebrand 1929, in opdracht van C.J.J. Schmitz).[1567] Daarbij laat Salm zich inspireren door een brochure van Kuoni & Cie, een Zwitsers bouwbedrijf, gespecialiseerd in chaletbouw. De voorgevel van de villa lijkt sterk geïnspireerd door één van de foto's.[1568] Alleen het turfhok (ook wel het 'tramwachthuis' genoemd) bestaat nog.[1569]

Vervolgens past Salm de gecombineerde stijl ook toe op zijn eigen Villa Beau Regard (Jacob Pennweg 16, Hilversum, 1892, gesloopt 1945) op de Trompenberg. Meteen daarnaast bouwt A. Salm voor J.M. van Bosse, (1842-1912), de directeur van de Nederlandsche Bank (1890-1909) in 1892 ook een villa (de Trompenberg, gesloopt), met diverse chaletachtige elementen.[1570] Veel villa's van Salm zijn gesloopt. De Engelse cottage/Zwitserse chaletstijl is nog wel te zien bij de Villa Mees (Heresingel 13, Groningen, 1893-1894, in opdracht van de weduwe H. Mees-Gockinga). Deze villa is in chaletstijl opgetrokken, zodat ter plaatse gesproken wordt

---

1565 Zie ook hoofdstuk 3.3.7. Brief d.d. 7 september 1880, SAA, archief 1315, 33. Het dorp Presles heet thans Presles-en-Brie. Het kasteel zelf, verkocht tussen 1911 en 1914 door de familie Jaucourt is in 1959 verwoest. Zie https://fr.wikipedia.org/wiki/Presles-en-Brie (geraadpleegd 1 oktober 2017). Gezien de afmetingen van het ontwerp (4x18,5x15 meter) zal het om een bijgebouw gaan. Van Vaudremer is geen ontwerp bekend in Presles of voor de familie Jaucourt: zie Thomine 2004.

1566 Kuyt 1997, p. 82.

1567 Montijn 2013, p. 132. Voor deelbegroting verbouwing zie Rekeningenboek 1891-1917, nummer 19, d.d. 17 december 1891, SAA, archief 1315, 45.

1568 In de brochure diverse afbeeldingen van Zwitserse chalets met diverse vormen van dakgoot versieringen. Zie SAA, archief 1315, 245, 246. Zie ook van Firma Kuoni &Cie, ontwerptekening met vier opstanden van een Zwitsers chalet en promotiekaart (fotolitho) met aanzichten van drie chalets, SAA, Beeldbank, 1315BT900664 en 1315BT900665.

1569 Verslag bestuur stichting architecten G.B. Salm en A. Salm, d.d. 20 maart 1985, SAA, archief 1315, 74. Locatie sinds 2007: Nieuwe Holleweg, Beek-Ubbergen bij Nijmegen. Dit tramhuisje werd als bouwpakket in 1892 in Zwitserland gemaakt. Het is diverse malen verplaatst. Werd in 1990-1991 gerestaureerd. Zie http://www.mijngelderland.nl/inhoud/verhalen/het-huisje-van-salm (geraadpleegd 7 augustus 2019). Zie ook SAA, archief 1315, 83. Het ontwerp is echter wel van Salm, zie Ontwerptekening met studie van een aanzicht en details van het tramwachthuisje, SAA, beeldbank, 1315BT900677.

1570 Kopie levensloop aanwezig in SAA, archief 1315, 77. Zie ook Westermann en Van der Velden 1985, pp. 9-11. Zie ook Middelkoop 1997a, p. 25 en Kuyt 1997, p. 99 en 101.

over de 'Zwitserse villa'.[1571] Opvallend is het gedetailleerde gebruik van houtconstructies.[1572] Niet toevallig ontwerpt Salm een villa en een bankgebouw in Groningen. Opdrachtgever voor de villa is weduwe R.M. Mees, geboren H.E. Gockinga. Prof. dr. R.M. Mees (1844-1886) was de zoon van mr. W.C. Mees (1813-1884), president van de Nederlandsche Bank (1863-1884).[1573] Mogelijk is Salm door de schoonvader van de weduwe aanbevolen.

De chaletstijl is ook zichtbaar in het koetshuis van Villa Quatre Bras, ('s-Gravenlandseweg 144, Hilversum, in opdracht van Geert van Mesdag 1898). Het koetshuis is gebouwd in de chaletstijl met classicistische details en is uitgerust met donkerbruin houtsnijwerk. Op het dak heeft het de kenmerkende kleine spitse toren. In de volksmond heet het koetshuis al snel de 'Zwitserse stal'. Het koetshuis bestaat uit een ruimte voor de koetsen (later in gebruik als garage) en een koetsierswoning met hooizolder op de tweede verdieping.[1574]

De cottagestijl zien we overigens niet alleen terug bij villa's. Het ontwerp voor het ontvangstgebouw van begraafplaats Vredenhof (Haarlemmerweg 363-367, 1896) is een variant op de villastijl met invloeden uit de Oriënt en de Engelse cottagestijl.[1575] Dat de grenzen van de stijlperiodes niet al te strak getrokken kunnen worden, blijkt ook uit het ontwerp van het gebouw De Vereeniging (Oude Enghweg 19, Hilversum, 1904-1905, NV Maatschappij tot exploitatie van het gebouw De Vereeniging), dat wordt opgetrokken in een (gedeeltelijke) chaletstijl.[1576]

1571 Schuitema Meijer 1976, pp. 744-745. Op 8 mei 1893 wordt vergunning verleend en het gebouw wordt 17 april 1894 opgeleverd, RHC Groninger Archieven, Bouwvergunningen gemeente Groningen 1863-1917, 2456-19720. Voor een korte bewonersgeschiedenis zie: http://stadsmonumenten.nl/Heresingel13.html (geraadpleegd 26 mei 2018). Zie ook Pey 2004, pp. 160 en 267-268.

1572 Zie ook http://rijksmonumenten.nl/monument/485691/het-zwitserse-huis/groningen/ (geraadpleegd 7 augustus 2019).

1573 Voor R.A. Mees zie: H. Kamerlingh Onnes, 'Levensbericht R.A. Mees', in: *Jaarboek*, Amsterdam 1888, pp. 61-96, http://www.dwc.knaw.nl/DL/levensberichten/PE00001816.pdf (geraadpleegd 26 mei 2018).

1574 De stal zal een wonderlijke metamorfose ondergaan naar kapel. Het koetshuis uit 1898 wordt in 1932 buiten gebruik gesteld en krijgt in 1953 een tweede leven als het wordt gekocht door de Remonstrantse Gemeente Hilversum die het na een grondige verbouwing in 1957 gaat gebruiken als kerk. Redelijk recent is het pand aangewezen als rijksmonument en in 2005 grondig gerenoveerd. Het pand staat bekend als 'De Kapel' van de Vrijzinnige Geloofsgemeenschap Hilversum. Zie Hoogenraad 2016, pp. 233-235 (afbeeldingen pp. 233-234). Zie ook Van der Schuyt en De Ronde 2005, pp. 334-335 en (ook met afbeelding) Koenders 2001, p. 110.

1575 Kemme & Dekkers 2010, p. 126. Opening begraafplaats 'Vredenhof' op 28 juli 1897: Brief d.d. 22 juli 1897, SAA, archief 1315, 39.

1576 Zie voor een bespreking ook hierna in paragraaf 6.9.

6.8.3. **De Italiaanse renaissance** (periode 1893-1900)

De 'Italiaanse periode' van Salm lijkt te worden ingeluid door het ontwerp voor Villa Corvin (Bergweg 33, Hilversum, 1893). De villa wordt gebouwd op de top van de Boomberg voor A.L. Grothe (1850-1932).[1577] De villa is witgepleisterd in een Italiaanse renaissancestijl met een rijke detaillering, evenwichtige verhoudingen en afnemende verdiepingshoogten. Salm ontwierp voor de villa ook onderdelen van het interieur zoals schouwen, wastafels en lambriseringen en maakte een aanzet voor de tuin.[1578] Wat verder opvalt zijn de symmetrische voor -en achtergevel en de balkons op de eerste en tweede verdieping over de volledige breedte van het pand. Kenmerkend is ook de dubbele trap naar de tuin. De villa, beschouwd als een van de belangrijkste werken van Salm, wordt in 1987 onder veel protest gesloopt.[1579]

Villa Corvin is de opmaat voor een ander hoogtepunt in de carrière van Salm. De riante dividendpolitiek van Beiersch-Bierbouwerij "De Amstel" stelt J.C. (Jan) van Marwijk Kooy (1847-1916) in staat om in 1896 de buitenplaats 'Ma Retraite' te kopen aan de Utrechtseweg 67 te Zeist. Het bestaande landhuis laat hij afbreken waarna naar een ontwerp van A. Salm een 'pronkzuchtig paleis' wordt opgetrokken in een 'neo-Italiaanse renaissance stijl'.[1580] Een Italiaanse palazzo met François I, Jugenstil -en chaletmotieven.[1581] Het resultaat wordt in ieder geval omschreven als: 'schilderachtig'.[1582]

Salm is niet alleen verantwoordelijk voor de villa maar ook voor de portierswoning, een beltoren, de tuinmanswoning en een koetshuis met een brug over de vijver. Hij zal ook het gehele interieur voor zijn rekening nemen. Het ontwerpproces voor 'Ma Retraite' is als één van de weinige bekend en gedocumenteerd, door de aanwezigheid van een groot aantal tekeningen. Salm maakt een flink aantal voorstudies (33) in sterk verschillende stijlen. Het kenmerkt het talent van Salm dat hij, schijnbaar uit de losse pols, van de Hollandse Renaissancestijl overstapt naar een Italiaanse villa met loggia om vervolgens diverse varianten van een Franse villa te presenteren (varianten met Frans-classicistische vensterindelingen en een villa met hoekpartijen en mansardedaken) om vervolgens weer over te stappen naar een Engels landhuis in de Elizabethaanse stijl en een variant met middeleeuwse hoektoren.[1583] Blijkbaar kon Salm alle registers opentrekken om de opdrachtgever maar te laten kiezen. Deze werkwijze werd als 'beginselloos' beschouwd en een uiting van

---

1577 A.L. Grothe was gehuwd met jonkvrouw Amy Twiss die bekendheid geniet door het stichten van het eerste openluchttheater van Nederland, een natuurlijk amfitheater, op het terrein van de villa in 1904.

1578 Koenders 2001, p. 106. Zie ook Kuyt 1997, p. 101. Voor de tuin schetst hij de paden en terrassen: Moes 2002, p. 52.

1579 Cerutti 1983. Aanwezig in SAA, archief 1315, 84.

1580 Zwaal 2013, p. 238.

1581 Blijdenstijn en Stenvert. pp. 63-64. Voor afbeelding en plattegrond zie: Leliman en Sluyterman 1916, p. 210. Zie ook Blijdenstein 1988, pp. 30-31.

1582 Godefroy 1920, p. 218.

1583 R Blijdenstein 1988, pp. 21-22. en pp. 24-27. Zie ook Kuyt 1997, pp. 104 en 130.

'artistiek onvermogen' maar het toont feitelijk de kennis en vakbekwaamheid van Salm.[1584]

Van Marwijk Kooy heeft een vakantiehuis in Montreux en was dan ook met de villa's in het Middenlandse Zeegebied bekend. Hij kiest dan ook voor een Italiaanse villa met hoekpartijen en een centraal middendeel met een open loggia op de begane grond.[1585] Het terras wordt middels trappen verbonden met de waterpartij.[1586] Ter inspiratie wordt verwezen naar Villa Borghese Pinciana (1613, G. Vasanzio (Jan van Santen, c. 1550-1621)), Rome, thans Galleria Borghese) en afgebeeld in het bekende *Geschiedenis van de bouwstijlen* van E. Gugel uit die tijd. Daarbij laat Salm wel Noord-Italiaanse invloeden toe zoals het gebruik van elegante rondbogen op de eerste en tweede etage.[1587] Mogelijk heeft Salm die gezien tijdens zijn reis naar Italië. In ieder geval zou de loggia in diverse vormen terugkeren in zijn werk zoals bij Villa Corvin (1893, gesloopt 1987, Bergweg 33, Hilversum, in opdracht van Axel L. Grothe) en Villa Casparus (1897-1901, Casparuslaan, Weesp, in opdracht van Casparus J. van Houten (1844-1901).[1588]

De tuin wordt aangelegd door L.A. Springer (1855-1940) met wie A. Salm vaker samenwerkt.[1589] Bij het verzenden van de laatste afrekening van NLG 1.300 dankt Jan van Marwijk Kooy A. Salm voor de bouw en geeft aan zeer tevreden te zijn.[1590] Dat is Salm ook want hij stuurt de ontwerpen voor Villa Corvin en Ma Retraite in voor een competitie te Parijs en de ontwerpen worden bekroond.[1591]

Rond dezelfde tijd ontwerpt Salm Villa Casparus (Casparuslaan, Stammerdijk, Weesp, 1897-1899) in opdracht van Casparus J. van Houten, een van de firmanten van de beroemde cacaofabriek 'De Koninlijke Van Houten's Cacaofabriek', die vlak voor de oplevering overlijdt.[1592] Salm ontwerpt opnieuw een Italiaanse villa met de kenmerkende loggia maar nu met sterke Hollandse Renaissancekenmerken. Door de eclectische uitvoering in baksteen en natuursteen staat dit ontwerp verder af van de mediterrane ontwerpen zoals Villa Corvin en Ma Retraite. Het gehele complex is gebouwd in een U-vorm en lijkt dan ook geïnspireerd door een Frans chateau.[1593]

1584 Krabbe 1997, p. 49.

1585 Blijdenstein 1988, p. 28.

1586 Moes 2002, p. 52.

1587 Blijdenstein 1988, pp. 28-29.

1588 Middelkoop 1997a, p. 25 en Kuyt 1997, pp. 101 en 104.

1589 Blijdenstein 1988, p. 13 en Moes 2002, p. 52. Springer reorganiseert hier een landschapstuin oorspronkelijk ontworpen door J.D. Zocher jr. (1791-1870) door het bijplanten en kappen van bomen, het vergroten van een waterpartij en het aanleggen van wegen. Naast het huis ontwerpt hij een rozentuin.

1590 Brief d.d. 6 december 1899, SAA, archief 1315, 39.

1591 Salm stuurt vier ontwerpen in en wordt in 1900 bekroond: Ma Retraite (Zeist), Corvin (Hilversum) en Koningshof (Overveen): Anoniem 1903b, pp. 295-296.

1592 C.J. van Houten was de zoon van de oprichter. Voor een achtergrond van 'De Koninlijke Van Houten's Cacaofabriek' zie: Van Houten 1928, pp. 1–23.

1593 Middelkoop 1997a, p. 25. Zie ook Kuyt 1997, p. 104. De kunstenaar A. le Comte (1850-1921) verzorgt de glazen lichtkoepel in de villa. Voor verbouwingsplannen zie SAA, archief 1315, 81. Springer ontwerpt een geometrische bloementuin, de rest van de tuin is in een gemengde stijl: Moes 2002, pp. 51-52.

6.8.4. **Een classicistische stijl** (periode 1901-1910)

Na de uitbundige mediterrane villa's lijkt de stijl van Salm ingetogener en eenvoudiger te worden. Naast de veelvuldig voorkomende neostijlen blijft latent de symmetrie van het classicisme aanwezig.[1594] In zijn algemeenheid veranderen in deze periode de ontwerpen van villa's van een 'romantisch-schilderachtig karakter' naar een meer 'formeel karakter', geïnspireerd door de sobere burgerlijke Hollandse bouwkunst uit de laat zeventiende en vroege achttiende eeuw.[1595] De ontwerpen van Salm volgen die trend en hij lijkt daarmee opnieuw te bewijzen dat hij goed met de mode mee kan gaan.

Met het ontwerp voor Villa Koningshof (Overveen, 1898-1900) voor mr. R.J. Luden keert Salm terug naar de Engels cottagestijl, alleen in een moderner jasje.[1596] De in rode baksteen en rode dakpannen opgetrokken L-vormige villa oogt als de cumulatie van Engelse cottagestijl van Salm. De villa heeft een veelvoud aan balkons, erkers, veranda's, een complexe dakvorm door een opgesplitste bouwmassa onder eigen kappen (die vervolgens weer op elkaar insteken) op verschillende hoogten, een torentje en diverse schoorstenen.[1597] Ook hier lijkt Salm geïnspireerd te zijn door het werk van Richard Norman Shaw. De in dezelfde tijd gebouwde nabij gelegen Villa Lindenheuvel (Ter Hoffsteedeweg, Bloemendaal/Overveen, 1901, afgebrand 1976) wordt opgetrokken in een Hollandse neorenaissancestijl in bak- en natuursteen compleet met trapgevels.[1598] In hetzelfde jaar ontwerpt hij ook Villa Jacoba (Koninginnenweg 37, Hilversum, 1901, in opdracht van J. Dekker Jzn.) geïnspireerd door de Hollandse Renaissancestijl. De villa is sober uitgevoerd met een band van siermetselwerk als enige nadrukkelijke versiering. Het schilddak is afgeplat.[1599]

Vervolgens volgen, voornamelijk in Hilversum, enkele kleine stadsvilla's met classicistische kenmerken. Villa Corvill (Steynlaan 1/Jacob Pennweg, Hilversum, 1902, gesloopt 1988, in opdracht van mejuffrouw C.M. Rebel) is daarvan de eerste. [1600] Het is een asymmetrische villa met een torentje dat het ontwerp een schilderachtigheid verschaft.[1601] Dan volgen onder

---

1594 Van Wijck 1982, p. 327.

1595 Zie De Haan 1986, pp. 119-122.

1596 Voor afbeelding zie ook SAA, archief 1315, 83A. In de periode 1910-1911 worden ook nog twee arbeiderswoningen gebouwd op 'Koningshof', d.d. 19 juli 1911 en 18 december 1911, Rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45.

1597 Zie http://www.historischeinterieursamsterdam.nl/huizenportret/villa-koningshof-door-abraham-salm/ (geraadpleegd 8 augustus 2019). Zie ook Kuyt 1997, pp. 121-122, pp. 131-133. Springer ontwerpt bij het huis een tuin in gemengde stijl: Moes 2002, p. 52.

1598 Voor afbeelding zie ook SAA, archief 1315, 83A.

1599 De eerste steen is gelegd 7 september 1901 wat de datering van de tekeningen (in 1901) bevestigt. Zie ook Kuyt 1997, p. 123. De steen met de naam van de villa is bijna volledig verweerd (situatie 11 juli 2020).

1600 Voor een afbeelding en bewonersgeschiedenis zie: Van der Schuyt en De Ronde 2005, pp. 253-255. Voor afbeeldingen zie SAA, archief 1315, 83A.

1601 Zie ook Van Leeuwen 1994, pp. 94-105, p. 95.

meer villa Heuvellaan 32 (1903, voor Verrijn Stuart, gesloopt) witgepleisterd en strak vormgegeven ondanks de erkers en een rechthoekige plattegrond en villa Palestrinalaan 2 (1905, Hilversum, in opdracht van J.H. Hummel, gesloopt) in een Hollandse neorenaissance stijl inclusief trapgevel, een nagenoeg vierkante plattegrond en een symmetrische gevel. De villa's zijn niet spectaculair maar de bewoners zijn tevreden zoals zij Salm laten weten.[1602] Villa De Spijkerpolder (Witte Kruislaan 8, 8a en 10, Hilversum, 1900-1906, 1909-1910, in opdracht van E. Luden) is in die tijd als ontwerp het meest uitgesproken.[1603] De villa is streng uitgevoerd in baksteen en heeft een schilddak. Is de voorgevel nog redelijk neutraal en gesloten, met de achtergevel lijkt Salm hier terug te keren naar een cottagestijl.[1604] De ontwerpen zijn op geen enkele wijze een voorbode voor het ontwerp wat zal volgen.

Het hoogtepunt in deze periode is Villa Elsheim (Nachtegaallaan 1, nu: Parklaan 97, Tongelre, gemeente Eindhoven (1907) voor J.H.J. (Jean) Brüning (1863-1934), thans verpleeghuis Dommelhoef). Jean Brüning was directeur-eigenaar van sigarenkistenfabriek J. Brüning & Zoon. Dit maakte hem een gefortuneerd man.[1605] In een gebied tussen de dorpjes Stratum en Tongelre en nabij de Dommel komt in het begin van de negentiende eeuw een villawijk tot stand. De eerste villa die betrokken wordt, is die van A.F. Philips, directeur van de gloeilampenfabriek. Enkele maanden later volgt Jean Brüning met zijn Villa Elsheim.[1606]

In het archief bevinden zich ontwerpen uit 1905 en 1907. De laatste zal uiteindelijk worden uitgevoerd. Het ontwerp is eclectisch met zowel art-nouveau als classicistische en Zwitserse chaletmotieven (zie afb. 18).[1607] De classicistisch vormgegeven witgepleisterde villa van drie verdiepingen op een bijna vierkante plattegrond met erkers op de begane grond, balkons en

---

1602 J.B. Hummel geeft aan zeer tevreden te zijn onder toezending van een 'bankpapier van NLG 520. Zie Brief d.d. 29 oktober 1904, SAA, archief 1315, 39. Dit komt vaker voor. Zo reageert Thüring inzake manufacturen -en modemagazijnen De Zon. Amsterdam, Nieuwendijk 192: 'Hulde aan 't genie dat zoo iets schoons wist te scheppen. Proficiat en beterschap.' Zie telegram, d.d. 20 april 1890, SAA, archief 1315, 39. De opdrachtgever, Y. Van der Möhlen, is ook enthousiast. De smaakvolle uitvoering van de praktische inrichting wordt volgens hem door menigeen omschreven als 'geniaal' en hij hoopt dan ook dat het een grote reclame mag blijken te zijn: dat heeft Bram 'ten volle' verdiend. Zie brief d.d. 21 april 1890, SAA, archief 1315, 39. Ook E.H. Enthoven is zeer tevreden over zijn verbouwing, in het bijzonder de eetkamer, (betreft: Van Eeghenstraat 98). Hij wil Salm dan ook van harte aanbevelen, schrijft hij met toezending van de betaling voor een verbouwing van NLG 782,22. Zie Brief d.d. 16 februari 1905, SAA, archief 1315, 39.

1603 Zie krantenartikel, SAA, archief 1315, 53.

1604 Waarschijnlijk geïnspireerd door de Engels echtgenote van de opdrachtgever. Zie Kuyt 1997, p. 121. De koetsierswoning in baksteen is redelijk eenvoudig uitgevoerd en steekt schril af bij de villa.

1605 Sigarenkistenfabriek J. Brüning & Zoon werd opgericht in 1883, later genaamd (vanaf 1911) N.V. Houtindustrie Picus. Voor de geschiedenis van dit bedrijf zie Van Puijenbroek 1985, pp. 185-196.

1606 Brüning en onder meer Philips richten samen in 1907 Bouwgrondmaatschappij Stratum-Tongelre op om het gebied verder te ontwikkelen. Zie Spoorenberg 1985, pp. 37-43, ook te lezen op: http://eindhoven-encyclopedie.nl/index.php/Villapark , geraadpleegd 24 juli 2019.

1607 https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/518816 , geraadpleegd 24 juli 2019.

daken met overstek (kenmerkend voor een Zwitsers chalet) roept de eerdere mediterrane ontwerpen zoals Villa Corvin in herinnering waarop Salm lijkt terug te grijpen. Met name het middenrisaliet met een erker op de begane grond, een balkon met open balustrade en daarboven een inpandig balkon alsmede het bordes en trappen naar de tuin verstevigen dit gevoel. Salm tekent zowel voor het exterieur als interieur alsmede voor de meubels. De villa is van binnen modern afgewerkt met marmer en diverse houtsoorten zoals teak en eiken. Verder is de villa voorzien van alle gemakken zoals centrale verwarming, een centrale stofzuiginstallatie, koud- en warm water en een eigen elektriciteitsvoorziening.[1608] Het pand is sinds 2002 een rijksmonument.[1609]

Uiteindelijk zal Salm eindigen met een sterk vereenvoudigde stijl, waarschijnlijk ook weer ingegeven door de wensen van zijn cliënt. Voor J.H. Wijsman ontwerpt Salm een villa in het Haarlemmerhoutpark (Middenlaan, Haarlem (voorheen Heemstede), 1910).[1610] Het is een villa zonder franje, met een vierkante plattegrond, uitgevoerd in baksteen, waarbij de voorgevel alleen de erker op de begane grond en het balkon daarboven nog voor enige onderbreking zorgen in het verder zeer classicistische uiterlijk.[1611] Het sobere bouwvolume, de symmetrie en het schilddak zijn geheel conform de mode: helder en sober.[1612] Het zou uiteindelijk de laatste door Salm ontworpen villa blijken te zijn.

6.9. **Verandering van stijl**

Zoals al eerder door Middelkoop geconstateerd werd, lijkt de ontwerpstijl van A. Salm bij het begin van de nieuwe eeuw te veranderen.[1613] De ontwerpen lijken minder eclectisch, soberder van aard en geïnspireerd door de architectuur van de eeuwwisseling. Middelkoop stelt dat de omslag mogelijk is ontstaan door het voorzitterschap van Salm van de MBB. In die hoedanigheid zal hij dan ook kennis hebben genomen van de, soms heftige, stijldiscus-

---

1608 Anoniem 1909j, pp. 4-5 (met afbeeldingen).

1609 https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/518816 , geraadpleegd 24 juli 2019.

1610 Cerutti [z.j.]; Zie ook J.H. Wijsman, Heemstede, 20 oktober 1900, Rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45. Voor afbeelding zie ook SAA, archief 1315, 83A. Het bureau van de architect verzorgt vaak ook de financiële administratie van de bouw naar de klant toe voor de aannemer. Zo brengt bijvoorbeeld Salm op 21 oktober 1910 bij J.H. Wijsman NLG 11.000 in rekening als eerste termijn op de aanneemsom van NLG 37.594. Dit gaat bij meer projecten zo. Zie Rekeningenboek 1891-1917, nummer 34, d.d. 21 oktober 1910, SAA, archief 1315, 45. A. Salm had eerder voor H.J. Wijsman & Zoon een kaaspakhuis ontworpen voor de Internationale landbouwtentoonstelling in Amsterdam (1884), Zie Salm 1884, pp. 350-351.

1611 Voor een afbeelding en plattegrond zie: Leliman en Sluyterman 1916, p. 95. Zie ook Kuyt 1997, pp. 126-127.

1612 Zie De Haan 1986, p. 122.

1613 Middelkoop 1997a, p. 26.

sies.[1614] De suggestie die hierin besloten ligt, is dat Salm kennis nam van andere stijlen die een weg vonden in zijn ontwerpen. Dat lijkt mij echter slechts een deel van de verklaring. Salm was altijd zeer gespitst op wat cliënten wilden. Begenadigd tekenaar als hij was, kon hij een ontwerp in divers bouwstijlen aan cliënten presenteren. Mogelijk beïnvloed door de stijldiscussies binnen de MBB was zijn arsenaal aan stijlen uitgebreid. Vervolgens konden de cliënten kiezen en die lijken dan ook steeds meer voor een nieuwe, modernere, uitstraling te gaan. Dit komt bijvoorbeeld nadrukkelijk naar voren in het ontwerpproces voor de Bijbank in Rotterdam.[1615] Salm volgde gewoon de markt en had dan ook heel goed door dat de smaak van zijn cliënten aan het veranderen was.

De omslag lijkt voor het eerst waarneembaar bij het ontwerp van een elektriciteitscentrale (Jonkerweg 4, Hilversum, 1899-1900, in opdracht van Geveke & Co en de Hollandsche Electriciteits Maatschappij). Het gebouw is simpel en doeltreffend en ontdaan van bijna elke vorm van ornamenten. Salm speelt nog wel met de haaks op elkaar geplaatste puntdaken op diverse niveaus. De puntige daken lijken een verwijzing naar zijn diverse villaontwerpen maar voor de rest lijkt een 'nieuwe zakelijkheid' het ontwerp te overheersen.[1616] Het ontwerp is een wereld van verschil met de nog geen drie jaar eerder ontworpen sigarenfabriek van Goulmy & Baar. Een elektriciteitscentrale is een nieuwe bouwopdracht. In 1886 wordt de eerste gebouwd en rond 1910 zijn er zo'n vijftig gebouwd.[1617]

In dezelfde periode van de elektriciteitscentrale ontwerpt Salm een bankgebouw voor Hope & Co en Van Loon & Co (Keizersgracht 579-581, 1899). Salm lijkt hierin de sobere stijl te volgen die zo eigen was voor zijn vader; alleen oogt het nu moderner. De gehanteerde stijl kan omschreven worden als sobere jugendstil (zie afb. 19).[1618] Deze sobere jugendstil komt ook terug bij de kerk voor de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente (Oosterpark 4-5/Tweede Boerhaavestraat, 1904).[1619]

Iets losser wordt het ontwerp voor het gebouw "De Vereeniging" (Oude Enghweg 19, Hilversum, 1904-1905, NV Maatschappij tot exploitatie van het gebouw "De Vereeniging"). Het gebouw lijkt een combinatie van jugendstil en chaletstijl.[1620] De jugendstil is te herkennen in de

---

1614 Middelkoop 1997a, p. 26.

1615 Zie hiervoor paragraaf 6.7.

1616 Nagtglas Versteeg 1901a, p. 474 en Nagtglas Versteeg 1901b, pp. 486-487. Zie ook Middelkoop 1997a, p. 26. Voor diverse afbeeldingen zie SAA, archief 1315, 83A.

1617 Camijn 1987, p. 69.

1618 De Roy Van Zuydewijn 1984, p. 91. Voor een eenvoudige beschrijving van het gebouw zie: Anoniem, 1905f, pp. 216-217. Zie ook brief d.d. 19 december 1910, Rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45. Voor afbeeldingen verbouwing zie SAA, archief 1315, 83A

1619 De Roy van Zuydewijn 1984, p. 91. Salm behoorde zelf tot de Doopsgezinde Gemeente.

1620 Gebouwd in opdracht van Gereformeerde Kerk in Hersteld Verband dient het gebouw om de activiteiten van diverse vrijzinnige verenigingen te huisvesten. Zie Hoogenraad 2016, p. 224 (met afbeelding) en (met afbeelding) Koenders 2001, p. 140. Zie ook: https://www.dudokarchitectuurcentrum.nl/gebouw-de-vereniging-vrijmetselaars-loge/

gepleisterde gevel en het gebruik van kleuren bij de afwerking. De chaletstijl is te herkennen in het gebruik van de houten kap en het vakwerk. Het geeft het geheel een moderne maar toch landelijke uitstraling.[1621] Een knappe combinatie van stijlen die past bij de omgeving.

Dan volgt het ontwerp voor een kantoor -en fabrieksgebouw voor Technisch Bureau Geveke & Co (De Ruijterkade 113, 1905).[1622] De voorgevel van dit gebouw lijkt een voorbode van het ontwerp dat Salm rond dezelfde tijd ontwerpt voor de Bijbank te Rotterdam.[1623] De voorgevel is strak vormgegeven en, op de deuromlijsting na, nagenoeg vrij van ornamenten. Het ontwerp voor de Bijbank te Rotterdam benoemt Salm zelf, zoals wij zagen, als 'eenigzins naar de Weener richting: 'Otto Wagner School'.[1624] Het is de enige keer dat Salm zelf zijn inspiratiebron benoemt. Dat Salm interesse had in Otto Wagner blijkt uit zijn bibliotheek die mogelijk enkele boeken en tijdschriften over hem bevatte.[1625] Daarnaast kan verondersteld worden dat Salm wist wat er zowel nationaal -als internationaal speelde, zoals eerder besproken.

De versobering en verstrakking zet voort met het ontwerp van een fabrieksgebouw voor de Koninklijke Nederlandsche Fabriek van Suikerwerken, Chocolade en Likeuren, "De Bont en Leyten", (Nieuwe Looiersdwarsstraat 9 en 15-17, Nieuwe Looierstraat, 1909-1912).[1626] In dezelfde tijd ontwerpt Salm ook het winkelfiliaal met kantoor en woning voor de Coöperatieve Winkelvereniging "Eigen Hulp" (Frans van Mierisstraat 119-121/Hondecoeterstraat, 1910-1911).[1627] Dit filiaal is uiterst strak en sober, zonder ornamenten of andere versieringen, vormgegeven. Wie dit ontwerp legt naast het ontwerp voor het woon-en winkelcomplex voor de Coöperatieve Winkelvereniging "Eigen Hulp" (Van Baerlestraat 21-25/Jan Luykenstraat 104-106, 1901) ziet meteen wat voor ontwikkeling Salm heeft gemaakt.[1628] Het gebouw met

---

1621 (geraadpleegd 19 december 2019). Koenders 2001, p. 140.

1622 Zie ook inzake verbouwing: brief d.d. 10 mei 1913, 28 juli 1914 en d.d. 8 augustus 1914, rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45.

1623 Kuyt 1997, pp. 124-125 en p. 135.

1624 Brief d.d. 3 mei 1905, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, archief 2.25.68, 15.828.

1625 Ruim vijftien jaar na zijn overlijden (in 1932) wordt van zoon Salm (een deel van) de bibliotheek geveild. Bij de veiling zijn diverse bibliotheken ingebracht. Hoogstwaarschijnlijk zijn de boeken onder de kopjes Exacte Wetenschappen pp. 22-23, Technische Wetenschappen pp 23- 24, Bouwkunde, pp. 40 - 45, en mogelijk ook onder Kunst- en Plaatwerken, pp. 61-62 grotendeels uit de nalatenschap van Salm afkomstig, zo mogelijk ook het boek: J.A. Lux, *O. Wagner,* München 1914 (weliswaar negen jaar na dit ontwerp) maar ook Rehme, *Die Architektur der neuen freien Schule. Aus der Wagner Schule. Der Moderne Ausbau,* z.p., z.d., tijdschriften zoals *Moderne Bauformen* (1906-1915) en *Architektur der Neuzeit*. Zie Bom 1932, p. 44. Aanwezig in Collectie Stadsarchief Amsterdam: bibliotheek, SAA, archief 15030, 93394.

1626 Zie ook brief d.d. 7 juli 1911: rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45.

1627 Zie afrekening d.d. 19 januari 1911: rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45 en aankondiging van bouw met budget van NLG 130.000: ongedateerd krantenartikel, SAA, archief 1315 53.

1628 Het pand is 1936 ingrijpend verbouwd door J.H. Groenewegen (1893-1958): De Roy Van Zuydewijn 1984, p. 199.

erkers, uitstekende dakpartijen, balkonnetjes en een torentje doet in niets denken aan het filiaalgebouw.[1629]

Uiteindelijk lijkt de hele ontwikkeling te culmineren in het ontwerp van het Rijpenhofje (Rozengracht 116-126, 1913, Doopsgezinde Gemeente).[1630] Het uit 1747 stammende hofje is aan het eind van de negentiende eeuw sterk verouderd. Door de aankoop van het pand naast het hofje ontstaat een iets groter perceel waarop in de periode 1912-1913 een geheel nieuw Rijpenhofje aan de inmiddels gedempte Rozengracht herrijst.[1631] A. Salm ontwerpt een gebouw met de plattegrond in de vorm van een brede U rond een binnentuin met fontein.[1632] Met name de toegangspoort en gevel kenmerken zich in een stijl die vergeleken is met de Wiener Secession.[1633] Maar ook eenvoudige jugendstil wordt genoemd. [1634] Salm koos voor een strakke en nagenoeg ornamentloze gevel.[1635] Het zal uiteindelijk zijn laatste zelfstandige ontwerp blijken en het doet de vraag oproepen welke ontwikkeling Salm nog had kunnen doormaken als zijn onverwachte overlijden zijn carrière niet zo abrupt had afgebroken. [1636]

1629 Voor een beschrijving van het gebouw zie Anoniem 1902b, pp. 456-457. Zie ook Brief d. d. 1 november 1902, SAA, archief 1315, 39.

1630 Zie ook: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 16 juni 1915, SAA archief 1315, 18. Voor stukken inzake verbouwing kerkgebouw van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam zie: Diverse stukken, SAA, archief 1315, 39: de memorie van toelichting van A.W. Weismann zit hier in (lijkt losgescheurd uit een ander werk).

1631 De Vries en Treffers 1982, p. 10. Het Rijpenhofje wordt 10 juni 1913 om half vier in de middag feestelijk geopend in aanwezigheid van Salm: brief d. d. 9 juni 1913, SAA, archief 1315, 15.

1632 In 1965 werd het Rijpenhofje en Huize De Lely niet alleen organisatorisch één maar werden beide wooneenheden intern met elkaar verbonden middels een tussendeur: de beide ontwerpen van vader en zoon Salm werden daarmee ook symbolisch met elkaar verbonden. Zie De Vries en Treffers 1982, pp. 9 en 11. Zie ook Oudenvrouwenhuis "Rijpenhofje", bij de Rozengracht, d. d. 2 oktober 1912, Rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45.

1633 Kuyt 1997, p. 127.

1634 De Roy van Zuydewijn 1984, p. 91.

1635 Zie ook Middelkoop 1997a, p. 27.

1636 Voor zover bekend is de 'laatste' opdracht een interne verbouwing in de enorme villa "Quisisana", (Quisisana is een plaats in Italië) met achtertuin aan het Vondelpark (Koninglaan 4, 1914). De verbouwing betrof het aanleggen van elektriciteit en centrale verwarming. De verbouwing was in opdracht van de advocaat mr. August Philips, die veel werk verrichte voor Koninklijke Olie. Zo begeleidde hij in 1907 de fusie met Shell Transport & Trading. Philips werd in 1918 benoemd tot ambassadeur in Washington. Van 1922 tot 1925 was hij directeur bij Koninklijke/Shell. Zie mr. A. Philips, Villa "Quisisana", te Amsterdam brieven d. d. 10 juli 1914, 22 juli 1914 en 17 november 1915, Rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45.

6.10. **Conclusie**

A. Salm wordt door zijn studietijd bij vooraanstaande eclecticus Émile Vaudremer opgeleid in en beïnvloed door het eclecticisme. Salm ziet in het eclecticisme een artistieke vrijheid, die niet gebonden is aan de bouwkunst uit het verleden. Het geeft hem als architect de ruimst mogelijke artistieke vrijheid omdat hij zich daarbij niet hoeft te binden aan één specifieke stijl. Uiteindelijk wordt A. Salm GBzn ook als een belangrijke representant gezien van het eclecticisme in Nederland, naast onder meer J.H. Leliman, A.N. Godefroy, L.H. Eberson (1822-1889) en Ed. Cuypers (1859-1927).

Het eclecticisme is gericht op de praktijk en de opdrachtgever. Er wordt gebouwd vanuit een praktisch oogpunt. Dat valt in goede aarde bij publiek en de opdrachtgevers: het eclecticisme blijkt niet alleen de taal van de architecten maar ook van de gegoede burgerij. Het succes van A. Salm is mede te verklaren doordat hij met het toepassen van het eclecticisme de markt goed aanvoelt. Het eclecticisme is ook voor de opdrachtgevers goed werkbaar. Salm houdt de balans tussen het zijn van kunstenaar en het behagen van het publiek goed in evenwicht. Vader noch zoon Salm zijn vernieuwers in de bouwkunst: de ambachtelijkheid staat voorop. Zoon Salm weet die ambachtelijkheid echter te combineren aan een meesterlijke beheersing van stijlen. A. Salm is dan ook een groot deel van zijn carrière succesvol omdat hij elke opdrachtgever kan geven wat hij wil.

Vader Salm doet steeds meer een beroep op zijn zoon naarmate zoon Salm verder in zijn opleiding komt. Na zijn studie gaat zoon Salm aan de slag op het bureau van vader. Naarmate zij meer samen ontwerpen wordt de relatie steeds gelijkwaardiger. Uiteindelijk kunnen zij samen hun meesterwerken ontwerpen zoals het Blindeninstituut (Het Instituut tot Onderwijs van Blinden, Vossiusstraat 56, 1884/85, in opdracht van het bestuur van het Instituut tot onderwijs van Blinden, G.B. Salm en A. Salm GBzn) en de Keizersgrachtkerk (Kerk Nederduits Gereformeerde Doolerende Gemeente, 1887, Keizersgracht 566, G.B. Salm en A. Salm GBzn).

Uiteraard was het commercieel van groot belang dat zoon langzaam de cliënten van vader zou overnemen zoals het genootschap Natura Artis Magistra (Diergaarde Artis), de AOM, Beiersch-Bierbouwerij "De Amstel" en de Nederlandsche Bank. Nagenoeg alle cliënten gaan over naar zoon Salm, alleen de overdracht van het genootschap Natura Artis Magistra mislukt.

Met een bespreking van de totstandkoming van onder meer de ontwerpen voor het woonhuis aan de Herengracht 380-382 (1888-1890, voor J. Nienhuys (1836-1927), de Bijbank van De Nederlandse Bank (Boompjes 72, Rotterdam 1904-1907, door brand verwoest op 14 mei 1940) en Villa Ma Retraite (Utrechtseweg 67, Zeist, 1896-1899) voor J.C. (Jan) van Marwijk Kooy (1847-1916) laat goed zien dat Salm alles in het werk stelde om de opdrachtgever tevreden te stellen en geeft ook een uniek inzicht hoe Salm in samenspraak met de opdrachtgever tot een ontwerp kwam.

De villa's van Salm kunnen op basis van bouwtype en bouwjaar worden onderverdeeld in drie globale categorieën: (i) Engelse cottage/Zwitserse chaletstijl (periode 1891-1892); (ii) Italiaanse renaissance (periode 1893-1900) en (iii) classicistische stijl (periode 1901-1910). Ook hier komt het beeld naar voren dat Salm in nauwe samenspraak met de opdrachtgever tot een definitief ontwerp komt.

De ontwerpstijl van A. Salm lijkt bij het begin van een nieuwe eeuw te veranderen. De ontwerpen worden minder eclectisch, soberder van aard en geïnspireerd door de architectuur van de eeuwwisseling. Salm lijkt hierin de markt te volgen en lijkt goed door te hebben gehad dat de smaak van zijn cliënten aan het veranderen was.

Hoofdstuk 7: **Conclusie**

In deze studie is onderzoek gedaan naar het leven en werk van vader G.B. Salm en zoon A. Salm. Hun oeuvres worden gekenmerkt door een grote verscheidenheid aan architectonische vormen. Hoewel zij een centrale plaats innamen binnen de voornaamste bouwkundige verenigingen van hun tijd, lijken zij geen duidelijke standpunten te vertegenwoordigen binnen de polemieken over stijl en materiaalgebruik die de architecten toen bezighielden. Hun gebouwen zijn op het eerste gezicht moeilijk te plaatsen binnen de architectuurgeschiedenis van de negentiende eeuw waardoor zij al snel ingedeeld worden bij de 'eclectici'.

Onderzocht is of dit etiket wel terecht is. Over de opvattingen die aan de ontwerpen van vader en zoon Salm ten grondslag liggen, is immers nauwelijks iets bekend. Een nader onderzoek en analyse van hun opvattingen en architectonisch oeuvre heeft dan ook plaatsgevonden om te onderzoeken wat de werkelijke positie van vader en zoon Salm is geweest in de negentiende-eeuwse architectuur. In relatie hiermee is ook gekeken naar de netwerken en clientèle van vader en zoon.

Vader G.B. Salm (1831-1897) was afkomstig uit een bemiddelde Amsterdamse familie en werd van huis uit gestimuleerd om een creatief beroep te kiezen. Na een beperkte opleiding groeide hij uit tot een succesvol architect. Hij beschouwde zichzelf als een autodidact en hij ervaarde als ambachtsman in de praktijk toch vaak zijn tekortkomingen. Zo was hij gefrustreerd over zijn gebrek aan onderwijs in technisch rekenen en een afwezigheid van onderwijs in bouwstijlen. Dit lijkt hem dan ook onzeker te maken. Zijn gebrek aan formele opleiding werd gecompenseerd door diverse studiereizen naar het buitenland voor zijn opdrachtgevers. De tekortkomingen in zijn opleiding zorgde voor een vast voornemen bij vader om zijn zoon alle kansen te geven.

Vader Salm kreeg niet alleen bouwopdrachten vanuit zijn netwerk binnen de Doopsgezinde Gemeente maar ook vanuit zijn netwerk in de Plantage, waar hij een eigen woonhuis bouwde. Zijn vriendschap met de oprichter en latere directeur van Artis, G.F. Westerman (1807-1890), legde hem geen windeieren. Hij werd door Westerman zo'n dertig jaar de vaste architect van Diergaarde Artis en kreeg via dezelfde Westerman ook de kans om te ontwerpen voor de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij (AOM).

Aan de hand van een overgeleverde, intensieve briefwisseling uit de periode 1877-1878, toen zoon Bram in Zwolle en Parijs studeerde, wordt de praktijk van Salm besproken alsmede diverse opdrachten waar hij bij betrokken was. Uit het onderzoek blijkt dat vader Salm een hardwerkende architect was, constant oververmoeid was en verlichting hoopte te vinden in een zoon die hem kon gaan assisteren. Op de golven van de economische expansie in de tweede helft van de negentiende eeuw wist Salm vervolgens een eigen praktijk op te bouwen die werd gekenmerkt door diversiteit. Hij lijkt ook alles aan te pakken, van winkelruimte tot kerk en van fabriek tot villa. Hij bouwde voor opdrachtgevers zo divers als Diergaarde Artis, Beiersch-Bierbouwerij "De Amstel" en de Joodse Gemeenschap maar ook voor bekende Amsterdammers

zoals Krasnapolsky en Carré. Met dit onderzoek wordt voor het eerst ook inzicht geboden in de financiën van het bureau van vader Salm.

Vader Salm toonde zijn betrokkenheid door zijn lidmaatschappen van diverse bouwkundige genootschappen en de Gezondheidscommissie van Amsterdam. De meeste tijd ging echter toch op aan de praktijk: bij vader Salm stond zijn bureau voorop. Uit het onderzoek blijkt dat hij zijn zoon probeerde een hoog werkethos en (financiële) discipline bij te brengen: alles om zijn zoon in het vak te laten slagen. Uiteindelijk overleed G.B. Salm in 1897 als een gefortuneerd en gedecoreerd man die een gevarieerd en omvangrijk oeuvre naliet.

Zoon A. Salm GBzn (1857- 1915) ging na zijn middelbare school in de leer bij de Zwolse architect J.G.J. van Roosmalen (1813-1893). Daarna is zoon Salm in de periode 1878-1879 in Parijs leerling aan de École des Beaux-Arts en werkzaam in het atelier van de Franse architect Émile Vaudremer (1829-1914). Op advies van Vaudremer volgde hij ook lessen bij de Franse beeldhouwer Henri-Charles Maniglier (1825-1901). Uit het onderzoek komt een beeld naar voren van een hardwerkende student die veel vertier links liet liggen en goed op zijn centen moest passen. Hierbij wordt voor het eerst inzicht gegeven in zijn financiën tijdens zijn studie. Salm keek met plezier terug op zijn studietijd. Salm was tevreden over de opleidingsmethode en het studiemateriaal en deed veel mensenkennis op. De instructie van Vaudremer werd als duidelijk en constructief ervaren. De stijlinvloed van Vaudremer op Salm is minder duidelijk maar Salm zal veel indrukken van Vaudremer en de stad Parijs hebben opgenomen. Met die indrukken en opgedane ervaring kreeg Salm wel steeds meer een eigen idee waaraan een goed bouwkundig ontwerp moest voldoen: een goed silhouet, goede proporties en een harmonische verdeling van vensters en deuren. Wanneer dat in orde was had je volgens Salm alleen nog 'richesse' nodig voor de aankleding van het gebouw. Het zal de basis zijn voor zijn eclectische bouwstijl waarin hij zelf zal bouwen en waarmee hij ook de bouwstijl van zijn vader zal beïnvloeden.

In dit onderzoek wordt de reis naar Italië besproken die zoon Salm aan het eind van zijn studie maakte met zijn landgenoot Hugo A.C. Poortman (1858-1953). Uit dit onderzoek blijkt dat Salm via Poortman enige tijd heeft gewerkt voor Édouard André (1840-1911), een beroemde Franse tuinontwerper. De reis naar Italië en de stageperiode bij Édouard André worden in dit onderzoek voor het eerst besproken. Geconcludeerd kan daarbij worden dat de stageperiode bij Édouard André, Salm een unieke ervaring bood die hem later goed van pas zou komen.

Na terugkeer uit Parijs ging zoon Salm werken in de praktijk van zijn vader. Uit de aangetroffen financiële gegevens blijkt dat zij in de periode 1882-1884 voor diverse werken het honorarium deelden. Ook zijn financiële gegevens overgeleverd betreffende de laatste jaren (voor zijn overlijden). Die gegevens kunnen worden gecombineerd met het onderzoek naar de correspondentie van zoon Salm. Uit dit onderzoek blijkt dat de financiële positie belangrijk was voor zoon Salm en dit leverde hem, ondanks zijn succes, veel zorgen op. Uit de financiële analyse van de laatste jaren komt naar voren dat de praktijk van Salm weliswaar goed draaide maar dat de omzet daalde. Hij realiseerde zich dat het langdurige verblijf in Hilversum niet goed was geweest voor zijn netwerk en dat hij daardoor steeds minder opdrachten kreeg. Hij probeerde financieel in te grijpen, onder meer door zijn huis in Hilversum te koop te zetten maar harde keuzes werden door Salm niet gemaakt. De bespreking van de financiën en de

financiële analyse in dit onderzoek is uniek, omdat dergelijke gegevens zelden voorhanden zijn. Het is dan ook een aspect van het architectenleven dat mede vanwege het gebrek aan dergelijke gegevens geheel afwezig is gebleven in de literatuur.

Nader onderzocht is ook de reis die zoon Salm eind 1906 begin 1907 maakte naar Amerika. Hij bezocht onder meer de steden New York, Philadelphia, Washington D.C., Pittsburgh, Chicago en Buffalo. Dat een Nederlandse architect Amerika bezocht, was redelijk bijzonder en getracht is dan ook een groot deel van de reis te reconstrueren. Deze reconstructie heeft niet eerder op een dergelijke schaal plaatsgevonden. De reis in Amerika zou Salm als architect een spiegel voorhouden, hetgeen Salm diep raakte. Door wat hij daar ziet wordt zoon Salm hard geconfronteerd met de tekortkomingen van zichzelf en zijn Nederlandse collega's. Hij was vooral onder de indruk van het werk van Sullivan en de statuur van Sullivan heeft een deprimerend effect op hem, mogelijk in de wetenschap dat zij beiden dezelfde opleiding hadden genoten.

Na hun terugkeer gingen Berlage, Lauweriks en Van 't Hoff actief aan de slag met hun Amerikaanse ervaringen en met hun kennis van Richardson, Sullivan en Frank Lloyd Wright. Hiermee stonden zij dan ook aan de basis voor de moderne vormentaal die ontstond in de Nederlandse architectuur in de periode 1910-1915. Salm, hoewel hij zeer regelmatig artikelen schreef, laat dit na. Salm was blijkbaar te druk met de dagelijkse beslommeringen van zijn praktijk en zijn vele bestuursactiviteiten. Geconstateerd kan worden dat dit mogelijk de tragiek is van zoon Salm. Zijn bestuursactiviteiten zouden namelijk nooit op dezelfde waarde worden geschat als de activiteiten van de andere 'Amerika-gangers' met hun geschriften, lezingen, ontwerpen en vernieuwende architectuur. Toch zouden zijn bestuursactiviteiten aan de basis staan van de professionalisering van het beroep van architect aan het begin van de twintigste eeuw.

Vervolgens is onderzoek gedaan naar de belangrijke bestuurlijke rol die Salm zou gaan vervullen bij de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (MBB). Salm werd, schijnbaar vanuit het niets, in 1897 gekozen als voorzitter van de MBB. Salm zal uiteindelijk achttien jaar voorzitter blijven, van 1897 tot 1905 en van 1906 tot zijn overlijden in 1915, slechts onderbroken door Ed. Cuypers (1859-1927) in verband met statutaire bepalingen. Dankzij zijn inspanningen wist Salm de MBB nieuwe leven in te blazen. Dag en nacht zette hij zich in voor de belangen van de MBB, een inzet die niet altijd op waarde werd geschat. Ondanks al zijn inspanningen kon hij de oprichting van de Bond van Nederlandsche Architecten (BNA) op 29 februari 1908 niet afwenden. Het onderzoek toont aan dat hij, door zijn diplomatieke karakter, mogelijk in 1907 een kans voorbij laat gaan: door te blijven zoeken naar een compromis en geen gebruik te maken van zijn bestuurlijke gewicht wist hij de oprichting van de BNA een jaar later niet te voorkomen, hoe ongewenst hij de ontwikkeling zelf ook vond. Vervolgens ging hij wel met volle energie aan de slag met de onvermijdelijke fusie die uiteindelijk in 1919, na zijn dood, zijn beslag zou krijgen. Hiertoe vormde Salm de MBB om tot de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, Vakvereniging van Nederlandsche Architecten (MBVA). Hoewel de betrokkenheid van Salm bij het proces bekend was is in dit onderzoek voor het eerst getracht het gehele proces grotendeels te reconstrueren waardoor een detaillistisch beeld geschetst kan worden.

Omdat Salm zich kon wegcijferen voor de mening van de meerderheid was hij de ideale kandidaat voor alle partijen. Het onderzoek laat voor het eerst zien dat Salm zich nagenoeg

geheel onttrok aan het stijldebat maar dat hij zich achttien jaar zal inzetten voor de professionalisering van het beroep van architect. Daarvan werd hij een krachtig pleitbezorger. Zijn positie als voorzitter van de MBB parachuteerde hem dan ook in diverse gremia en het onderzoek laat zien dat hij aan de basis stond van diverse initiatieven en commissies binnen en buiten de MBB. Het onderzoek levert niet alleen een fascinerend beeld op van het drukke leven van zoon Salm maar ook van het architectenleven in het algemeen. Het onderzoek toont aan dat zijn krachtige belangenbehartiging doorklinkt in alle geledingen van de maatschappij. Doordrongen van een rechtvaardigheid en inleving in de belangen van de andere betrokken partijen zoals aannemers en ingenieurs werkte Salm met tomeloze energie aan een evenwichtig stelsel waar alle partijen, en dus ook de architecten, uiteindelijk belang bij hadden. Het is de basis van de modernisering zoals die in de twintigste eeuw gestalte zal krijgen. Het onderzoek toont ook aan dat zijn overvolle bestuurs-agenda mogelijk wel ten koste ging van zijn eigen praktijk. Salm leek hiermee dan ook een fors individueel offer te brengen.

Door zijn ziekte stond hij de laatste maanden van 1915 aan de zijlijn. Bij zijn overlijden bleek hoe geliefd hij is: de top van de Nederlandse architectuur stond eensgezind om zijn graf, zoals al in de inleiding genoemd. Opvallend was ook hoe Salm na zijn overlijden razendsnel in de vergetelheid verdween. Geconcludeerd kan worden dat dit pijnlijk is in het licht van wat Salm als voorzitter in die achttien jaar voor de MBB en de professionalisering van het vak van architect betekend heeft.

Het oeuvre van G.B. Salm is te omvangrijk om in zijn geheel te bespreken. In dit onderzoek is er dan ook voor gekozen om een selectie te bespreken om te laten zien hoe divers de ontwerpopdrachten van vader Salm waren. Enkele werken worden (kort) besproken in de categorie vroege werken, zoals de fabriek voor de maatschappij voor Meel- en broodfabrieken (Zoutkeetsgracht 2, 1863, samen met J.H. Leliman) , de suikerraffinaderijen, Bierbouwerij De Amstel (Mauritskade 14, 1870) de wintertuin voor Krasnapolsky (Warmoesstraat 183, 1879), het kerkgebouw voor de 'Vrije Gemeente' (Weteringschans 20, 1880, nu 'Paradiso'), de spaarbank (Singel 544-546, 1879-1881, verwoest 1943) en het niet uitgevoerde ontwerp van het Concertgebouw.

Vervolgens is aandacht besteed aan de werken voor de Joodse gemeenschap en het ontwerp van de Keizersgrachtkerk (Kerk Nederduits Gereformeerde Doolerende Gemeente, 1887, Keizersgracht 566, samen met zoon). Vanwege het vele aanwezige archiefmateriaal is verder nader onderzoek gedaan naar de totstandkomingsgeschiedenis van het Aquarium (Plantage Middenlaan 53, 1882) en het Blindeninstituut (Het Instituut tot Onderwijs van Blinden, Vossiusstraat 56, 1884/85, in opdracht van het bestuur van het Instituut tot onderwijs van Blinden).

Uit onderzoek blijkt dat voor de kern van de stijl van G.B. Salm als autodidact en ambachtsman de praktijk leidend was. Zijn gebouwen zijn over het algemeen sober, eenvoudig en hebben een praktische inrichting. Deze stijl lijkt te zijn ontstaan door zijn ambachtelijke scholing. Zijn praktische houding en zijn commerciële instelling om de klant ter wille te zijn maakten van hem een succesvolle architect.

Vader Salm stond onder invloed van voornamelijk de Duitse en, in mindere mate, de Franse architectuur. Die invloed was heel praktisch. Voor diverse opdrachten reisde hij naar Duitsland en Frankrijk om naar voorbeelden te kijken. Daarnaast volgde hij met name de Duitse en Franse

architectuur via de literatuur, die niet alleen in zijn nalatenschap werd aangetroffen maar ook aanwezig was op de leestafels van de MBB. Salm nam niet actief deel aan het stijldebat van de negentiende eeuw maar zal daar toch iets van meegekregen hebben via zijn goede vriend J.H. Leliman en via de kritiek van I. Gosschalk op zijn gebouwen voor Diergaarde Artis.

Uit het onderzoek blijkt verder dat de grootste invloed op de stijl van G.B. Salm van zijn zoon kwam gedurende de periode dat zij samenwerkten. De gebruikelijke sobere gevels in de ontwerpen van G.B. Salm werden door de samenwerking vervangen door eclectische ontwerpen zoals de voorgevels van het Blindeninstituut (Het Instituut tot Onderwijs van Blinden, Vossiusstraat 56, 1884/85, in opdracht van het bestuur van het Instituut tot onderwijs van Blinden) en de Keizersgrachtkerk (Kerk Nederduits Gereformeerde Doolerende Gemeente, 1887, Keizersgracht 566), beide samen met zoon.

Het onderzoek suggereert dat de beperkingen en schroom die G.B. Salm als autodidact voelde pas werden afgeworpen nadat zijn theoretisch geschoolde zoon in de praktijk kwam werken. Door zijn zoon werd hij een gedurfder architect: hij geeft zijn zoon de ruimte om de eclectische onderdelen van de ontwerpen voor zijn rekening te nemen, met name zichtbaar in de voorgevels. Deze aanname is niet zonder reden: op het moment dat vader en zoon ieder zelfstandig verder gingen krijgen de ontwerpen van vader weer de sobere gevels die we van G.B. Salm gewend zijn. Voor vader Salm was de samenwerking met zijn zoon dan ook meer dan de som der delen. Uit het onderzoek kan dan ook worden geconcludeerd dat vader Salm met enige voorzichtigheid als eclecticus kan worden aangeduid. Hij werd immers pas eclecticus door de samenwerking met zijn zoon.

Uit het onderzoek blijkt dat, naarmate zoon Salm verder in zijn opleiding kwam, vader Salm steeds meer een beroep op hem deed. Na zijn studie ging zoon Salm aan de slag op het bureau van vader en werd hij steeds meer bij de ontwerpen betrokken. Hierbij leek vader steeds opener te staan voor de ontwerpsuggesties van zoon. De relatie werd steeds gelijkwaardiger tot zij samen hun meesterwerken konden ontwerpen zoals het Blindeninstituut (Het Instituut tot Onderwijs van Blinden, Vossiusstraat 56, 1884/85, in opdracht van het bestuur van het Instituut tot onderwijs van Blinden, G.B. Salm en A. Salm) en de Keizersgrachtkerk (Kerk Nederduits Gereformeerde Doolerende Gemeente, 1887, Keizersgracht 566, G.B. Salm en A. Salm). Bij deze ontwerpen was de invloed van zoon duidelijk aanwezig en onder zijn invloed betrad vader Salm dan ook nieuwe paden.

Bedrijfsmatig was het van belang dat zoon langzaam de cliënten van vader zou overnemen zoals genootschap Natura Artis Magistra (Diergaarde Artis), de AOM, Beiersch-Bierbouwerij "De Amstel" en de Nederlandsche Bank. Nagenoeg alle grote cliënten, naast vele kleine, gingen over naar zoon Salm. Alleen de overdracht van genootschap Natura Artis Magistra mislukte. Het mislukken werd tot nu toe toegeschreven aan het niet diplomatiek optreden van zoon Salm in het kader van het ontwerpen van een dikhuidenstal. Uit het onderzoek komen enkele andere mogelijke oorzaken naar voren. Enerzijds speelden de frustratie en ongeduld een rol die het bestuur van het genootschap moest ondervinden met G.B. Salm als architect. Ze hadden immers herhaalde malen Salm moeten aanmanen om met de diverse bestekken en tekeningen over de brug te komen. Daarnaast was er een forse overschrijding van het bouwbudget. Het maakte dat de relatie van vader met het bestuur gespannen was. Het ondiplomatieke optreden

van zoon lijkt dan ook de laatste druppel geweest te zijn en de aanleiding van het verbreken van de relatie maar niet de oorzaak van de breuk.

Aan de hand van een bespreking van onder meer de ontwerpen voor het woonhuis aan de Herengracht 380-382 (1888-1890, voor J. Nienhuys), de Bijbank van de Nederlandse Bank (Boompjes 72, Rotterdam 1904-1907, door brand verwoest op 14 mei 1940) en Villa Ma Retraite (Utrechtseweg 67, Zeist, 1896-1899) voor J.C. (Jan) van Marwijk Kooy (1847-1916) wordt dieper ingegaan op het ontwerpproces en de relatie met de opdrachtgever. Dit onderzoek laat niet alleen zien dat Salm alles in het werk stelde om de opdrachtgever tevreden te stellen; het geeft ook een uniek inzicht hoe Salm in samenspraak met de opdrachtgever stap voor stap tot een ontwerp kwam. Het onderzoek bevestigt ook het beeld dat zoon Salm als eclecticus kan worden gekwalificeerd door zijn gebruikte vormentaal.

De villa's van A. Salm kunnen op basis van bouwtype en bouwjaar worden onderverdeeld in drie globale categorieën: (i) Engelse cottage/Zwitserse chaletstijl (periode 1891-1892); (ii) Italiaanse renaissance (periode 1893-1900) en (iii) classicistische stijl (periode 1901-1910). Hierbij werd met name gekeken naar de ontwerpen voor Villa Ma Retraite (Utrechtseweg 67, Zeist, 1896-1899) voor J.C. van Marwijk Kooy (1847-1916), Villa Elsheim (Parklaan 97, Eindhoven, 1905, voor J. Brüning) en Villa Koningshof (Overveen, 1898-1900, voor mr. dr. R. J. Luden). Bij de bespreking hiervan komt ook hier het inmiddels bekende beeld naar voren dat Salm in nauwe samenspraak met de opdrachtgever tot een uiteindelijk ontwerp kwam. Het onderzoek laat ook zien dat Salm in de hoogste kringen verkeerde en de favoriete architect was van de welgestelde klasse.

Ten slotte lijkt de ontwerpstijl van A. Salm bij het begin van een nieuwe eeuw te veranderen. De ontwerpen werden minder eclectisch, soberder van aard en geïnspireerd door de architectuur van de eeuwwisseling. Salm leek hierin de markt te volgen en leek goed door te hebben gehad dat de smaak van zijn cliënten aan het veranderen was. De vraag komt dan ook op hoe zoon Salm zich verder zou hebben ontwikkeld indien hij niet voortijdig zou zijn overleden.

Voor de basis van de lijst van werken van vader en zoon Salm is gebruikgemaakt van de oeuvrelijst zoals die te vinden is op www.bonas.nl/archiwijzer (geraadpleegd 15 augustus 2016), de catalogus samengesteld door J. Kuyt: 'Catalogus G.B. Salm & A. Salm GBzn', in: J. Kuyt, N. Middelkoop en A. van der Woud, Bouwmeesters van Amsterdam. G.B. Salm & A. Salm GBzn, Amsterdam/Rotterdam 1997 (tent. cat. Gemeentearchief Amsterdam, Amsterdam) en de voorlopige inventarislijst archief 1315 BT van het Stadsarchief Amsterdam.[1637] Deze lijsten overlappen elkaar grotendeels. Waar nodig is de lijst aangepast en aangevuld met de kennis

1637 Zijdelings is ook gekeken naar de lijst zoals opgenomen in W.G.M. Cerutti, *G.B. Salm-A. Salm. Architecten,* Hilversum [z.j.]. De werken op deze lijst komen grotendeels overeen met de genoemde lijsten op een enkele uitzondering na. Voor enkele werken heb ik geen of geen overtuigend bewijs kunnen vinden en ik ga er vooralsnog van uit dat de vermeldingen dan ook (deels) niet kloppen. Het betreft voor G.B. Salm een kantongerecht in Hilversum (Neuweg, gesloopt), voor G.B. en A. Salm: een gebouw voor publieke verkopingen (Smedenstraat 23, Haarlem, 1862 (dit betreft een andere Salm: Ant. J. Salm)), een ontwerp voor een hek van begraafplaats Muiderberg (1893) en een ontwerp voor een bibliotheek voor de tentoonstelling voor kunst toegepast op nijverheid (jaartal onbekend).

zoals verkregen uit dit onderzoek. Wat opvalt is dat diverse werken op zich wel bekend zijn (door aanwezigheid van tekeningen in een archief of vermelding in de literatuur) maar niet op een inventarislijst staan vermeld, niet gelinkt worden aan vader en/of zoon Salm dan wel onvolledig zijn. Diverse andere werken zijn naar voren gekomen uit de correspondentie van vader en zoon Salm dan wel uit de administratie. Enkele werken heb ik van de genoemde lijst(en) afgevoerd omdat ik daar geen bewijs voor heb kunnen vinden. [1638]

Met dit onderzoek kunnen ook diverse (nieuwe) werken aan de lijst van zowel vader als zoon worden toegevoegd. Bij vader zijn dat: een ontwerp voor het Gesticht tot verpleging van Gasthuis en Depotkinderen (Lange Leidsedwarsstraat 1, 1864), Villa familie C.J. Temminck ('t Hoogt van 't Kruis, Hilversum, 1870), een ontwerp voor een circustheater (Binnen-Amstel, 1876), Villa Bagatelle ('s-Gravenlandseweg 54, Hilversum, advies/verbouwing, 1877), Villa Oersberg ('s-Gravenlandseweg 99, Hilversum, 1877), een woonhuis (Sarphatistraat, 1877), [1639] Singel 512 (verbouwing), Spuistraat 119-123 (verbouwing), pakhuizen met kantoorgebouw (Grote Bickersstraat 6, 1879), een café/koffiehuis (Vijzelstraat, Arnhem, 1879), en de bewaarschool voor Nederlands Israëlitische Minvermogenden (Rapenburgerstraat 52, 1885, met A. Salm).

Voor zoon betreft het een huis gelijkend op een Italiaanse villa (voor marquis de Jaucourt, Chateau de Presles (Seine-et-Marne), 1880, bij Édouard André) alsmede diverse werken voor cliënten van Édouard André (een villa, te bouwen in Monaco, een monumentale trap voor een gebouw in Monte Carlo, een ijzeren hek, een orangerie, een tuinhuisje en een wachthuisje, 1880), een kaaspakhuis voor de Internationale Landbouwtentoonstelling te Amsterdam (1884, in opdracht van H.J. Wijsman & Zoon), de Plantenboterfabriek (1890) en Villa Heideoord (Ede, verbouwing, 1912). [1640]

Bij de conclusie van J. Gratama, die reeds eerder constateerde dat A. Salm voornamelijk aansluiting zocht bij de historische stijlen, in de loop van de jaren vrijer werd en, hoewel hij het moderne niet meteen volledig omarmde, toch aansluiting zocht bij een modernere stijl, sluit ik me dan ook graag aan. [1641] Gratama concludeerde ook al dat A. Salm met eer genoemd zou worden in de geschiedenis van de architectuur. [1642] In aansluiting daarop kunnen vader en zoon Salm met dit onderzoek nadrukkelijker geplaatst worden in de architectuurgeschiedenis van de negentiende – en begin twintigste eeuw.

1638 Voor G.B. Salm: Villa Middelwijk (Soest), Villa Rijnvliet (Oudenrijn) en Villa Swaenenburgh ('s-Graveland). De villa's worden geacht te zijn gebouwd tussen 1877-1878 maar ik heb deze niet aangetroffen in de bestudeerde correspondentie. Anders: www.bonas.nl/archiwijzer (geraadpleegd 15 augustus 2016). Deze vermeldingen lijken op een misverstand te berusten.

1639 Anoniem, 1877b.

1640 Voor Plantenboterfabriek zie: Anoniem 1890c.

1641 Gratama 1915a, p. 62.

1642 Gratama 1915a, p. 64.

Bibliografie

Archieven

Archief van de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij, SAA, archief 853.
Archief van de Centrumbank en rechtsvoorganger, SAA, archief 1431.
Archief van de Dienst Bouw -en Woningtoezicht: bouwtekeningen gesloopte percelen, SAA, archief 10151.
Archief van de Inrichting voor Stadsbestedelingen, SAA, archief 344.
Archief van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra, SAA, archief 395.
Archief van G.B. Salm en A. Salm Gbzn., SAA, archief 1315.
Archief van de Vereniging van Hoger Beroepsonderwijs en rechtsvoorgangers en gedeponeerde archieven, SAA, archief 1551.
Collectie Stadsarchief Amsterdam: Sport, SAA, archief 30581.
Het Nieuwe Instituut, archief Architectura et Amicitia, / Archief, ARAM 2
Het Nieuwe Instituut, archief Architectura et Amicitia, / Archief, ARAM 3.
Het Nieuwe Instituut, , Arkel, G. (Gerrit) van / Archief, ARKE.
Het Nieuwe Instituut, Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst / Archief, MBBO

Boeken

Anoniem, 'De Nederlandsche aannemersbond. Zijn wezen, ontwikkeling en bloei. 14 november 1895-14 november 1920', in: F. de Herder en A.J.M. Hendrix (red.), *Gedenkboek van den Nederlandschen Aannemersbond*, Bussum 1920, pp. XII-XLVIII.

Anoniem, *Proceedings of the Fortieth Annual Convention of the American Institute of Architects and of the celebration of the fiftieth Anniversary of its foundation. Held in The Octagon, December 29, 1906, and at the New Willard Hotel, Washington, D.C. January 7, 8, 9, 1907*, Washington, 1907a.

Agt, J.F. van, *Synagogen in Amsterdam*, 's-Gravenhage 1974.

André, F. en S. de Courtois (ed.), *Édouard André (1840-1911). Un paysagiste botaniste sur les chemins du monde*, Besançon/Parijs 2001.

Arnoldussen, P., *Rue d'Amsterdam. Kleine atlas van Nederlanders in Parijs*, Amsterdam 2002.

Bakker, M.M. en F.M. van de Poll, *Architectuur en stedenbouw in Amsterdam. 1850-1940*, Zwolle/Zeist 1992.

Bazel, K.P.C. de, J. Gratama, J. Kalf (e.a.), *Dr. H.P. Berlage en zijn werk*, Rotterdam 1916.

Beek, M., *Drie eeuwen Amsterdamse Bouwkunst. Catalogus architectuurtekeningen in de verzameling A.A. Kok*, Amsterdam 1984.

Berlage, H.P., *Amerikaansche reisherinneringen*, Rotterdam 1913.

Blijdenstein, R., *Ma Retraite. Een buitenplaats in Zeist*, Hilversum 1988.

Blijdenstijn, R.K.M. en R. Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland (1040-1940)*, Utrecht/Antwerpen 1994.

Blijstra, R., *Nederlandse bouwkunst na 1900*, Utrecht/Antwerpen 1962.

Blomfield, R., *Richard Norman Shaw, R.A. Architect, 1831-1912*, Londen 1940.

Bock, M., *Architectura. Nederlandse architectuur 1893-1918*, Amsterdam 1975 (tent. cat. Architectuurmuseum, Amsterdam).

Bom, G. Theod. & Zoon, *Boekverkoping. Bibliotheken, Boekenkasten, Medische en Muziekinstrumenten, Fotoartikelen, Varia, nagelaten door en afkomstig van: Mej. S.H. Büchner, (muziekgeschiedenis en muziek). Dr. E. H. v. Lier, Chirurg. Dr. D.K. Munting, Homoeop. geneesheer. J.H.A. Niermeijer, Zenuwarts. G.R. Polman, Voorganger Pinkster-Gemeente. A. Salm GBzn., Architect. St. A. Schouten, (Theosophie en Kunst). Benevens tandheelkundige werken en doubletten van openbare instellingen*, Amsterdam 1932a.

Bom, H.G., *Catalogus der belangrijke bibliotheken, nagelaten door wijlen de heren C.J.C. Prince te Gouda. G.B. Salm, architect te Amsterdam. Dr. A. J. M. Van Anrooy, te Zalt-Bommel. Dr. H. Schaeffers, te Gorinchem. Waarvan de Publieke verkoping zal plaats hebben op dinsdag 26 april 1898, en de dertien volgende dagen, des avonds te zes ure*, Amsterdam, 1898.

Bom, G. Theod. & Zoon, *Catalogus Kunstveiling 4-5 oktober 1932. Atlas Amsterdam, Schilderijen, Teekeningen, moderne Etsen en Litho's, Etsplaten, Oostersche kunst w.o. zandsteenen Tempelbeelden, Bronzen, Porcelein enz. Nalatenschappen: A. Salm GBzn., Architect., St. A. Schouten, Kunstschilder. benevens de omvangrijke Atlas Amsterdam bijeengebracht door den heer B.…H.…*, Amsterdam 1932b.

Boogaard, R. van den, *De religieuze rebellen van de Vrije Gemeente. De vergeten oorsprong*

van Paradiso, Amsterdam 2018.
Bossard, J.C., en J. Spier, *Aan d'Amstel en het Y. 100 jaar bouwen en brouwen. Uit de geschiedenis van de Amstelbrouwerij 1870-1970*, Amsterdam 1970.
Breen, J.C., *G. van Arkel. Architect Amsterdam*, Bussum 1917.
Brokken, J., *Baltische zielen*, Amsterdam/Antwerpen 2017.
Bruin, K., *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Amsterdam 1980.
Bruijn, J. de, *Abraham Kuyper. Een beeldbiografie*, Amsterdam 2008.
Bus, J., 'Familie van Eeghen', in: J. Visser, M. Dicke en A. van der Zouwen (red.), *Nederlandse Ondernemers 1850-1950*, Amsterdam 2013, pp. 99-109.
Camijn, A.W.J., *Een eeuw vol bedrijvigheid. De industrialisatie van Nederland, 1814-1914*, Utrecht/Antwerpen, 1987.
Canter, B., *Kalverstraat*, Deel 1, Amsterdam [z.j.]
Cerutti, W.G.M., *G.B. Salm – A. Salm. Architecten*, Hilversum [z.j.]
Cerutti, W.G.M., *Villa Corvin Hilversum*, vouwblad stichting 'Tussen Vecht en Eem', Hilversum 1983.
Chafee, R., 'The teaching of architecture at the École des Beaux-Arts', in: A. Drexler (red.), *The Architecture of the École des Beaux-Arts*, Londen 1977, pp. 61-109.
Derks, A., J.J. Kuyt en J. Roding, *A.J. Kropholler (1881-1973). Terugkeer tot de Hollandse architectuurtraditie*, Rotterdam 2002.
Deyssel, L. van, *Blank en Geel*, Amsterdam 1979 (eerste druk 1894).
Eeghen, I.H. van, *Amsterdam in de tweede helft der XIXe eeuw gezien door Jacob Olie Jacobsz*, Amsterdam 1960.
Egbert, D.D., *The Beaux-Arts Tradition in French Architecture*, Princeton 1980.
Eisfeld, C., *Das Niederländische Bankwesen*, z.p. 1916 (diss. Universiteit Tübingen).
Eijkelboom, G., en G. Vermeer, *Sobere waardigheid. 200 jaar huisvesting van de Nederlandsche Bank*, Amsterdam 2014.
Endt, E., *Herman Gorter. Documentatie 1864-1897*, Amsterdam 1986.
Engberts, G.E., *De Nederlandse en Amsterdamse bouwactiviteiten 1850-1914. Een poging tot raming van de omvang met behulp van technische en economische samenhangen*, Amsterdam 1977 (diss. Universiteit van Amsterdam).
Epron, J.P., *Comprendre l'éclectisme*, Parijs 1997.
Fanelli, G., *Moderne Bouwkunst in Nederland 1900-1940*, 's-Gravenhage 1978.
Gaal, F.J. van, *Socialisme en zelfstandige arbeidersbeweging in 's-Hertogenbosch 1886-1923. Over organisatie en mentaliteit*, Tilburg 1989.
Geemert, K. van, (e.a.), *Wandelen door Artis. Natura Artis Magistra*, Baarn 2001.
Godefroy, J., *Geschiedenis van de Bouwkunst in Nederland*, Amsterdam 1920.
Goedkoop, H. en K. Zandvliet, *De IJzeren eeuw. Het begin van het moderne Nederland*, Zutphen 2015.
Gooijer, A.C. de, *Honderd jaar Keizersgrachtkerk*, Kampen 1988.
Goseling, E.J.C., 'Geleidelijke ontwikkeling der bouw-arbitrage', in: F. de Herder en A.J.M. Hendrix (red.), *Gedenkboek van den Nederlandschen Aannemersbond*, Bussum 1920, pp. 1-44.
Gratama, J., 'Het Werk van Berlage', in: K.P.C. de Bazel, J. Gratama, J. Kalf (e.a.), *Dr. H.P. Berlage en zijn werk*, Rotterdam 1916, pp. 24-51.
Gugel, E., *Geschiedenis van de bouwstijlen in*

de hoofdtijdperken der architektuur, 2 delen, Rotterdam (vierde druk, bewerkt door J.H.W. Leliman).

Haagsma, I., H. De Haan, A. De Haas en H.J. Schoo, *Amsterdamse Gebouwen 1880-1980*, Utrecht/Antwerpen 1981.

Haan, J. de., *Gooische Villaparken. Ontwikkeling van het buitenwonen in het Gooi tussen 1874 en 1940*, Haarlem 1990.

Haan, J. de., *Villaparken in Nederland. Een onderzoek aan de hand van het villapark Duin en Daal te Bloemendaal 1897-1940*, Haarlem 1986.

Hagoort, L., *Samuel Sarphati. Van Portugese armenarts tot Amsterdamse ondernemer*, Amsterdam 2012.

Hannema, D., en J.C. Ebbinge Wubben, *Nederland bouwt in baksteen 1800-1940*, Rotterdam 1941 (tent. cat. Museum Boymans Rotterdam).

Hederer, O., *Friedrich von Gärtner. 1792-1847. Leben. Werk. Schüler*, München 1976.

Heij, J.J., M. de Roever, J. Reynaerts (e.a.), *Een vereniging van ernstige kunstenaars 1839-1989. 150 jaar maatschappij Arti et Amicitiae*, Amsterdam 1989.

Hell, M. en E. Los, *Geboortegrond. Vier eeuwen familie Salm*, Hilversum 2012.

Hendrix, J.N., 'De rechtspositie van den aannemer voorheen en thans', in: F. de Herder en A.J.M. Hendrix (red.), *Gedenkboek van den Nederlandschen Aannemersbond*, Bussum 1920, pp. 123-139.

Hoogenraad, P., *Zes eeuwen Hilversummers en hun kerken. 1416-2016*, Hilversum 2016.

Hoogewoud, G., 'De geschakeerde stad. De infrastructuur van het geloofsleven, in: M. Bakker, R. Kistemaker, H. van Nierop, W. Vroom en P. Witteman (red.), *Amsterdam in de Tweede Gouden Eeuw*, Amsterdam 2000, pp. 209-236.

Horst, I. van der (m.m.v. D. Geneste), *J. Verheul Dzn (1860-1948). Voor iedere periode, locatie of functie een passend ontwerp*, Rotterdam 2003.

Houten, C.J. van, 'De eeuw van Van Houten', in: G. van Dijk (ed.), *Honderd jaar. Eeuwboek 1828-1928 bij het eeuwfeest der firma C.J. van Houten en Zoon*, 's-Gravenhage 1928, pp. 1 -23.

Hübsch, H., *In welchem Style sollen wir bauen? Beantwortert von Heinrich Hübsch*, Karlsruhe 1828.

Ibelings, H. (red.), *Architecten in Nederland. Van Cuypers tot Koolhaas*, Amsterdam/ Gent 2005.

Jacobs, K., 'Portalen, gangen en lokalen 1857-1900', in: T. Boersma en T. Verstegen (red.), *Nederland naar school. Twee eeuwen bouwen voor een veranderend onderwijs*, Rotterdam 1996, pp. 85-107.

Jacques, A., 'The programmes of the architectural section of the Ecole des Beaux-Arts, 1819-1914', in: Robin Middleton (ed.), *The Beaux-Arts and Nineteenth-Century French Architecture*, Londen 1982, pp. 59-65.

Jager, I., *Willem Kromhout Czn.*, Rotterdam 1992.

Jong, A.M. de, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank. De Nederlandsche Bank van 1864 tot 1914*, 4 delen, Haarlem 1967.

Jong, S. de, *J.H. Leliman (1828-1910). Eclecticisme als ontwerpmethode voor een nieuwe bouwkunst*, Rotterdam 2001.

Jonge, J.A. de, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, Amsterdam 1968 (diss. Vrije Universiteit Amsterdam).

Kamerlingh Onnes, H., 'Levensbericht R.A. Mees', in: *Jaarboek*, Amsterdam 1888, pp. 61-96.

Kemme G. & G. Dekkers (red), *Amsterdam*

Architectuur. Een Gids, Bussum 2010.
Keuning, D. en L. Lansink, *A.L. van Gendt (1835-1901), J.G. van Gendt (1866-1925), A.D.N. van Gendt (1870-1932). Architect in zaken*, Rotterdam 1999.
Kidney, Walter C., *The Architecture of Choice: Eclecticism in America 1880-1930*, New York 1974.
Kleijn, K., E. Kurpershoek en S. Otani, *De grachten van Amsterdam. 400 jaar bouwen, wonen, werken en leven*, Bussum 2013.
Kleijn, K., J. Smit en C. Thunissen, *Nederlandse Bouwkunst. Een geschiedenis van tien eeuwen architectuur*, Alphen aan den Rijn 2004.
Kloot Meyburg, H. van der, *Bouwkunst in de stad en op het land*, Rotterdam 1917.
Knotter, A., *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Zwolle 1991 (diss. Universiteit Utrecht).
Koch, J., *Abraham Kuyper. Een biografie*, Amsterdam 2006.
Koenders, A., *Hilversum. Architectuur en stedenbouw 1850-1940*, Zwolle 2001.
Krabbe, C.P., *Ambacht Kunst Wetenschap. Bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*, Zwolle 1998.
Krabbe, C.P., *Droomreis op papier. De Prix de Rome en de Nederlandse architectuur (1808-1851)*, Leiden 2009.
Krabbe, C.P., D. Broekhuizen en N. Smit, *Huizen in Nederland. De negentiende en twintigste eeuw*, Zwolle/Amsterdam 2018.
Krabbe, C.P., 'De periode 1840-1900', in: K. Bosma, A. Mekking, K. Ottenheym en A. van der Woud (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000*, Zwolle 2007.
Kuyper, A., *Onze eeredienst*, Kampen 1911.
Kuyper, A., *Tafreelen uit de Heilige Schrift*, Amsterdam 1910.
Kuyt, J., N. Middelkoop en A. van der Woud, *Bouwmeesters van Amsterdam. G.B. Salm & A. Salm GBzn*, Amsterdam/Rotterdam 1997 (tent. cat. Gemeentearchief Amsterdam, Amsterdam), pp. 34-136.
Kuyt, J., 'Catalogus G.B. Salm & A. Salm GBzn', in: J. Kuyt, N. Middelkoop en A. van der Woud, *Bouwmeesters van Amsterdam. G.B. Salm & A. Salm GBzn*, Amsterdam/Rotterdam 1997 (tent. cat. Gemeentearchief Amsterdam, Amsterdam).
Leeuwen, T. van, 'Bozart en Frontier' in: F. Asselbergs, L.K. Eaton, P. Hetting (e.a.), *Nederlandse Architectuur 1880-1930. Americana,* Otterlo 1975 (tent. cat. Rijksmuseum Kröller-Müller, Otterlo), pp. 66-77.
Leeuwen, T. van, 'Zwervende en toch thuis' in: F. Asselbergs, L.K. Eaton, P. Hetting (e.a.), *Nederlandse Architectuur 1880-1930. Americana,* Otterlo 1975a (tent. cat. Rijksmuseum Kröller-Müller, Otterlo), pp. 78-90.
Leeuwen, W. van, 'Een reus op lemen voeten. Cuypers in het Nederlandsche architectuurlandschap', in: H. Berens (red.), *P.J.H. Cuypers (1827-1921). Het complete werk*, Rotterdam 2007.
Leeuwen, W. van, 'Ut Pictura architectura. Het schilderachtige en de schilderkunst als bronnen van de Hollandse neorenaissance', in: C. van Eck, J. van den Eynde en W. van Leeuwen (red.), *Het Schilderachtige. Studies over het schilderachtige in de Nederlandse kunsttheorie en architectuur 1650-1900*, Amsterdam 1994, pp. 94-105.
Leliman, J.H.W. , en K. Sluyterman, *Het moderne landhuis in Nederland*, 's-Gravenhage 1916.
Leliman, J.H.W., *Het stadswoonhuis in Nederland gedurende de laatste 25 jaren*, 's-Gravenhage 1920.

Lesger, C., *Het winkellandschap van Amsterdam. Stedelijke structuur en winkelbedrijf in de vroegmoderne en moderne tijd, 1550-2000*, Hilversum 2013.

Lintsen, H.W., *Molenbedrijf en meelfabriek in Nederland in de negentiende eeuw*, 's-Gravenhage 1989.

Loviaguine, A. de, *Maisonette du czar Pierre le Grand à Zaandam*, 1697-1896, Amsterdam 1896.

Mak, G., *Een kleine geschiedenis van Amsterdam*, Amsterdam/Antwerpen 2005 (1ste druk 1995).

Mallgrave, H.F. (red.), *In what style should we built? The German Debate on Architectural Style*, Santa Monica 1992.

Mandemakers, K., 'De sociale structuur in Nederland rond 1900. De samenleving in het perspectief van modernisering 1850-1990', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900*, Amsterdam 2001, pp. 185-207.

Mathijsen, M., *De gemaskerde eeuw*, Amsterdam 2002.

Mehos, D.C., *Science & Culture. For members only. The Amsterdam Zoo Artis in the Nineteenth Century*, Amsterdam 2006.

Middelkoop, N., 'G.B. Salm & en A. Salm GBzn, architecten voor een nieuwe tijd', in: J. Kuyt, N. Middelkoop en A. van der Woud, *Bouwmeesters van Amsterdam. G.B. Salm & A. Salm GBzn*, Amsterdam/Rotterdam 1997a (tent. cat. Gemeentearchief Amsterdam, Amsterdam).

Moes, C.D.H., *L.A. Springer 1855-1940. Tuinarchitect, Dendroloog*, Rotterdam 2002.

Moes, J., *Onder Aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland, 1848-1914*, Hilversum 2012.

Montijn, I., *Leven op stand. 1890-1940*, Amsterdam 1998.

Montijn, I., *Naar buiten. Landelijk wonen in de 19de en 20ste eeuw*, Amsterdam/Antwerpen 2013.

Mordaunt Crook, J., *The dilemma of style. Architectural ideas from the picturesque to the post-modern*, Londen 1989.

Mumford, L., *Sticks & Stones. A study of American Architecture and Civilisation*, New York 1955.

Nijs, T. de, 'Grote en kleine burgers omstreeks 1900. Een onderzoek naar de samenstelling van de Nederlandse burgerij', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900*, Amsterdam 2001, pp. 209-225.

Noordam, D.J., 'Een morele natie. Gezin en huishouden op het breukvlak van twee eeuwen', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900*, Amsterdam 2001, pp. 89-112.

Okker, F., *Rouffaer. De laatste Indische ontdekkingsreiziger*, Amsterdam 2015.

Palmaerts, G., *Eclecticisme. Over moderne architectuur in de negentiende eeuw*, Rotterdam 2005.

Penanrun, D. de, M. Roux en E. Delaire, *Les Architectes Élèves de l'École des Beaux-Arts, 1819-1894...*, Parijs, 1895.

Pey, I., *Bouwen voor gezeten burgers. Herenhuizen en villa's in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen (1874-1901)*, Zwolle/Zeist 2004.

Pijning, P, *Villa ontwerpen van A. Salm Gbzn (1857-1915)*, (doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam), 1986 (vier

delen).
Pohl, M. en S. Freitag (ed.), *Handbook on the history of European Banks*, Hants 1994.
Prook, E. en D. Segaar, *J.H.W. Leliman (1878-1921). Architect en Publicist*, Rotterdam 1997.
Puijenbroek, F.J.M. van, *Beginnen in Eindhoven. Allochtoon ondernemersinitiatief in de negentiende eeuw*, Eindhoven 1985.
Reese, J.J., *De suikerhandel van Amsterdam van 1813 tot 1894*, 's-Gravenhage 1911.
Reynaerts, J., *'Het karakter onzer Hollandsche School'. De Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, 1817-1870*, Leiden 2001.
Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, *Jongere bouwkunst. Amsterdam binnen de Singelgracht (1850-1940). Advies van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, Afdeling II van de Monumentenraad, inzake de inventarisatie en selectie van jongere bouwkunst*, Zeist 1984.
Roegholt, R., 'Driehonderd jaar Plantage' in: R. Roegholt, D. Hillenius, H.E. Coomans (e.a.), *Wonen en wetenschap in de Plantage. De geschiedenis van een Amsterdamse buurt in driehonderd jaar*, Amsterdam 1982, pp. 9-87.
Rogge, J., *Het handelshuis Van Eeghen. Proeve eener geschiedenis van een Amsterdamsch handelshuis*, Amsterdam 1949.
Rooy, P. de, 'Het middelpunt van het vaderland 1901-1914. Het verlies aan distinctie', in: Rooy, P. de (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Tweestrijd om de hoofdstad 1900-2000*, Deel III, 5 delen, Amsterdam 2007, pp. 17-23.
Rossum, V. van, 'De Stad gebouwd. De oude binnenstad vernieuwd' in: M. Bakker, R. Kistemaker, H. van Nierop, W. Vroom en P. Witteman (red.), *Amsterdam in de Tweede Gouden Eeuw*, Amsterdam 2000, pp. 36-58.
Roy van Zuydewijn, H.J.F. de, *Amsterdamse Bouwkunst 1815-1940*, Amsterdam 1984 (eerste druk 1969).
Saboya, M., *Presse et architecture au XIXe siècle. César Daly et la Revue Générale de l'Architecture et des Travaux Publics*, Parijs 1991.
Saint, A., *Richard Norman Shaw*, New Haven en Londen 2010 (eerste druk 1976).
Schade, C., *Woningbouw voor arbeiders in het 19de-eeuwse Amsterdam*, Amsterdam 1981.
Schijf, H., *Netwerken van een financieel-economische elite. Personele verbindingen in het Nederlandse bedrijfsleven aan het eind van de negentiende eeuw*, Amsterdam 1993 (diss. Universiteit van Amsterdam).
Schilt J. en J. van der Werf, *Genootschap Architectura et Amicitia*, Rotterdam 1992.
Schippers, H., *Het nieuwe bier. Technische innovaties in de Nederlandse biernijverheid in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Zutphen 1992.
Schoonjans, Y., *Architectuur & Vooruitgang. De cultuur van het eclecticisme in de 19de eeuw*, Gent 2007.
Schuitema Meijer, A.T., 'Bouwen en bouwmeesters in de stad Groningen, begin 19e eeuw-1940', in: W.J. Formsma, M.G. Buist, W.R.H. Koops e.a. (red), *Historie van Groningen. Stad en land*, Groningen 1976.
Schuyt, B. van der., en I. de Ronde (red.), *De 's-Gravenlandseweg en zijn bewoners*, Hilversum 2005.
Smits, J.P.H., *Economische groei en structuurveranderingen in de Nederlandse dienstensector, 1850-1913. De bijdrage van handel en transport aan het proces van 'moderne economische groei'*, Amsterdam 1995 (diss. Vrije Universiteit Amsterdam).
Spijkerman, P. (red.), *Herengracht 380. Nieuwe huisvesting voor het Rijksinstituut*

voor oorlogsdocumentatie, Den Haag 1997.
Stissi, V., *Amsterdam, het mekka van de volkshuisvesting. Sociale woningbouw 1909-1942*, Rotterdam 2007.
Stokroos, M., 'Installatietechniek van weleer', in: P. Spijkerman (red.), *Herengracht 380. Nieuwe huisvesting voor het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, Den Haag 1997, pp. 38-43.
Stoutenbeek, J. en P. Vigeveno, *Joods Amsterdam*, Amsterdam-Gent 2003.
Stoutenbeek, J. en P. Vigeveno, *Joods Amsterdam. Geïllustreerde gids*, Amsterdam 2017.
Stuijvenberg, J.H. van, 'Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw: een terreinverkenning', in: W.J. Wieringa, H. Baudet, I. Schöfer, Joh. de Vries en W.M. Zappey (red.), *Bedrijf en samenleving. Economisch-historische studies over Nederland in de negentiende en twintigste eeuw aangeboden aan Prof. Dr. I.J. Brugmans bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam*, Alphen aan den Rijn/Brussel 1967.
Sullivan, L.H., *The Autobiography of an Idea*, New York z.j. (eerste druk 1924).
Tallmadge, T.E., *The Story of Architecture in America*, New York 1936.
Thomine, A., *Émile Vaudremer 1829-1914. La rigueur de l'architecture publique*, Paris 2004.
Thoor, M.T. van, *Het gebouw van Nederland. Nederlandse paviljoens op de wereldtentoonstellingen 1910-1958,* Zutphen 1998.
Timmer, H., *Henri Evers. 1855-1929. Architect, geschiedschrijver, hoogleraar*, Rotterdam 1997.
Twombly, R., *Louis Sullivan. His life & work*, Chicago 1987.
Verbrugge, B., *Johannes Mutters jr. (1858-1930). Bedreven in vele bouwstijlen*, Hilversum 2019.
Verheul Dzn, J., *J. Verheul Dzn. Architect, Rotterdam. Schouwburg, concertzalen, sociëteitsgebouwen, kerken, bankgebouwen, villa's, woonhuizen, kantoren, magazijnen, pakhuispanden*, Bussum 1916.
Vermeer, G. en B. Rebel (red.), *d'Ailly's Historische gids van Amsterdam*, 's-Gravenhage 1992 (vijfde geheel herziene editie).
Vis, L., 'Bouw en gebruiksgeschiedenis', in: P. Spijkerman (red.), *Herengracht 380. Nieuwe huisvesting voor het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, Den Haag 1997, pp. 20-27.
Vonderen, B.M.M. van, *Deftig en ondernemend, Amsterdam 1870-1910*, Amsterdam 2013.
Voolen, E. van, en P. Meijer, Synagogen van Nederland, Zutphen 2006.
Vreeken, B. en E. Wouthuysen, *De Grand Hotels van Amsterdam. Opkomst en bloei sinds 1860,* 's-Gravenhage 1987.
Vries, H.G. de, en J.C. Treffers, *Het Rijpenhofje & huizen De Lely. Rozengracht 116-126 & Bloemstraat 129-131 te Amsterdam*, Amsterdam 1982.
Vries, Joh. de, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank. Deel V. De Nederlandsche Bank van 1914 tot 1948. Visserings tijdvak 1914-1931*, Amsterdam 1989.
Vries, Joh. de, 'De Handelstad. Verandering van de economische centrumfunctie' in: M. Bakker, R. Kistemaker, H. van Nierop, W. Vroom en P. Witteman (red.), *Amsterdam in de Tweede Gouden Eeuw*, Amsterdam 2000, pp. 186-208.
Vrieze. J., en P. van Dael, *Schoon & Vroom. Kunst in de kerk aan het eind van de vorige eeuw bij gereformeerden en katholieken*, Amsterdam 1980.
Wagenaar, M.F., *Amsterdam 1876-1914. Economisch herstel, ruimtelijke expansie en*

de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik, Amsterdam 1990 (diss. Universiteit van Amsterdam).
Wagenaar, M., 'De stad ontworpen. Stadsontwerp tussen wens en werkelijkheid', in: M. Bakker, R. Kistemaker, H. van Nierop, W. Vroom en P. Witteman (red.), *Amsterdam in de Tweede Gouden Eeuw*, Amsterdam 2000, pp. 9-35.
Watkin, D., en T. Mellinghoff, *German Architecture and the classical ideal*, Cambridge (USA) 1987.
Werkman, G., *Kras=100/100=Kras*, Amsterdam 1966.
Westermann, L., en L. van der Velden, *De Amsterdamse familie Salm en Hilversum*, Hilversum 1985.
Wijck, H.W.M. van, *De Nederlandse Buitenplaats*, Alphen aan den Rijn, 1982.
Wijnman, H.F., *Historische Gids van Amsterdam. Deel II*, 2 delen, Amsterdam 1971.
Wijs, P.A.H.M. de, *Het Huis Herengracht 380-382 Amsterdam*, Hilversum 1986.
Wilterdink, N., *Vermogensverhoudingen in Nederland. Ontwikkelingen sinds de negentiende eeuw*, Amsterdam 1984 (diss. Universiteit van Amsterdam).
Winkel-Lodeesen, J.C. te, *De eerste bewerkers van het stamboek*, Amsterdam 1917.
Wolf, M., *Een plek om lief te hebben. Geschiedenis van Carré*, Amsterdam 2012.
Wolf, M.H.B.B., 'Oscar Carré. 1845-1911', in: J. Visser, M. Dicke en A. van der Zouwen (red.), *Nederlandse Ondernemers 1850-1950*, Amsterdam 2013, pp. 66-71.
Wortman, H. en G.J. Van den Broek, *Geschiedenis en beschrijving van het Noordzeekanaal*, Amsterdam 1909.
Woud, A. van der, 'Architectuur voor een nieuwe geschiedenis', in: J. Kuyt, N. Middelkoop en A. van der Woud, *Bouwmeesters van Amsterdam. G.B. Salm & A. Salm GBzn*, Amsterdam/Rotterdam 1997a (tent. cat. Gemeentearchief Amsterdam, Amsterdam).
Woud, A. van der, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*, Amsterdam 2010b.
Woud, A. van der, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*, Amsterdam 2010a.
Woud, A. van der, *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900*, Amsterdam 2015.
Woud, A. van der, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*, Amsterdam 2013.
Woud, A. van der, 'De nieuwe wereld' in: F. Asselbergs, L.K. Eaton, P. Hetting (e.a.), *Nederlandse Architectuur 1880-1930. Americana,* Otterlo 1975 (tent. cat. Rijksmuseum Kröller-Müller, Otterlo), pp. 8-27.
Woud, A. van der, *Onuitsprekelijke schoonheid. Waarheid en karakter in de Nederlandse bouwkunst*, Groningen 1993.
Woud, A. van der, *Sterrenstof. Honderd jaar mythologie in de Nederlandse architectuur*, Rotterdam 2008.
Woud, A. van der, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1900*, Rotterdam 1997b.
Zijlstra, B., *Nederlandse tuinarchitectuur tussen 1850 en 1940*, Amsterdam 1986.
Zonjee, J.J., *Het huisje van Czaar Peter te Zaandam*, Zaandam 1973.
Zwaal, P., 'Familie Van Marwijk Kooy', in: J. Visser, M. Dicke en A. van der Zouwen (red.), *Nederlandse Ondernemers 1850-1950*, Amsterdam 2013, pp. 232-243.
Zwaal, P., *The history of de Amstelbrouwerij since 1870*, Amsterdam 2010.

Artikelen

Ameyden van Duym Jr., D. van, T.H.J. de Bruyn, A.E. Braat, e.a., 'Mededeelingen betreffende de maatschappij. Aan het Hoofdbestuur van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst', *Bouwkundig Weekblad* 18 (1898) 27, pp. 209-210.

Anoniem, 'Ve Internationaal Architecten-congres te Parijs', *Bouwkundig Weekblad* 20 (1900a) 30, p. 251.

Anoniem (A. Salm G.Bzn), 'VIe Internationaal Congres voor Architecten in Madrid', *Bouwkundig Weekblad*, 24 (1904a) 16, pp. 183-184.

Anoniem (A. Salm G.Bzn), 'VIe Internationaal Congres voor Architecten in Madrid', *Bouwkundig Weekblad*, 24 (1904b) 16, pp. 193-199.

Anoniem, 'VIIe Internationaal Congres voor Architecten, Londen 1906', *Bouwkundig Weekblad* 25 (1905a) 17, pp. 215-216.

Anoniem, 'VIIe Internationaal Congres voor Architecten te Londen', *Bouwkundig Weekblad* 26 (1906a) 26, pp. 353-354.

Anoniem, 'VIIIe Int. Congres voor Architecten te Weenen', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908) 10, p. 147.

Anoniem, 'IXe Internationaal congres van architecten. Rome. Oktober 1911', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911a) 38, p. 459.

Anoniem, 'Het XIe lustrum van het genootschap 'Architectura et Amicitia'', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910a) 47, pp. 560-562.

Anoniem, '85ste Algemeene Vergadering van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst gehouden op woensdag 29 mei 1902', *Bouwkundig Weekblad* 22 (1902a) 34, pp. 315-317.

Anoniem, '87ste Algemeene Vergadering van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, gehouden op 13 mei 1903, te Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 23 (1903a) 29, pp. 305-308.

Anoniem, '91ste Algemeene Vergadering van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst gehouden op dinsdag 30 mei 1905, te Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 25 (1905b) 36, pp. 470-473.

Anoniem, '96ste Algemeene Vergadering gehouden op Woensdag 29 en Donderdag 30 mei 1907', *Bouwkundig Weekblad* 27 (1907b) 26, pp. 405-406.

Anoniem, 'Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen', *De ingenieur. Orgaan van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs- van de vereeniging van Delftsche Ingenieurs*, 16 (1901a) 14, p. 242.

Anoniem, 'Het Afgeloopen jaar', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910b) 1, pp. 1-3.

Anoniem, 'Het agentschap van den Nederlandschen bank te Nijmegen. Architect A. Salm G.Bzn.', *Bouwkunst* 5 (1913a), pp. 42-43.

Anoniem, 'Algemeene regelen voor nationale bouwkundige prijsvragen', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910c) 34, pp. 402-404.

Anoniem, 'De Amsterdamsche Schoonheidscommissie', *Architectura* 20 (1912a) 51, pp. 429-430.

Anoniem, 'De "ateliers d'architecture" te Parijs en hunne inrichting', *De Opmerker* 21 (1886a) 48, pp. 385-387.

Anoniem, *Architectura* 23 (1915a) 25, p. 146.

Anoniem, *Architectura* 16 (1908a) 7, pp. 55-56.

Anoniem, 'Benoemingen, Verplaatsingen,

enz', *De ingenieur*, 8 (1893) 30, p. 340.
Anoniem, 'Berichten. Prijskamp schoone bouwkunst', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909a) 52, p. 628
Anoniem, 'Berichten. Huldiging Prijswinnaar 'Prix de Rome' te Delft', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910d) 3, p. 36.
Anoniem, *Bouwkundig Weekblad* 15 (1895a) 1, p. 5 en losse plaat (ongenummerd).
Anoniem, 'Berichten. Josef Israëls', *Bouwkundig Weekblad* 24 (1904c) 5, pp. 58.
Anoniem, 'Bibliotheek der Maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 24 (1904d) 33, p. 395.
Anoniem, 'Binnenlandse Berichten', *De Opmerker* 18 (1883a) 5, pp. 51- 52.
Anoniem, 'Binnenlandse Berichten', *De Opmerker* 18 (1883b) 6, p. 61.
Anoniem, 'Binnenlandse Berichten', *De Opmerker* 18 (1883c) 15, p. 151.
Anoniem, 'Bijbank van de Nederlandsche Bank te Rotterdam', *Bouwkundig Weekblad* 27 (1907c)12, pp. 174-175.
Anoniem, 'Bijbank van de Nederlandsche Bank te Rotterdam', *Bouwkundig Weekblad* 27 (1907d) 51, p. 805.
Anoniem, 'Bijlage tot het verslag der 83ste Algemene Vergadering van de Mij. t. B. d. Bouwkunst. Korte beantwoording van het door den heer Leliman Jr. gesprokene in deze vergadering', *Bouwkundig Weekblad* 21 (1901b) 36, pp. 335-337.
Anoniem, 'Het Blinden-Instituut te Amsterdam', *De Opmerker* 20 (1885a) 21, pp. 181-182.
Anoniem, 'Bond van Nederlandsche Architekten', *Bouwkundig Weekblad* 43 (1908b) 10, pp. 74-76.
Anoniem, 'Café Suisse', *De Opmerker* 25 (1890a) 50, pp. 409-410.
Anoniem, 'Het concertgebouw te Amsterdam', *De Opmerker* 18 (1883d) 3, pp. 22-23.
Anoniem, 'Conflict Schoonheidscommissie te Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914a) 13, p. 145.
Anoniem (A. Salm G. B. zn.), 'Congressen', *Bouwkundig Weekblad* 26 (1906b) 26, p. 358.
Anoniem, 'Het conflict B. en W. - Schoonheidscommissie te Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914b) 11, p. 129.
Anoniem, 'Conflict Schoonheids-commissie', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914c) 15, pp. 171-172.
Anoniem, 'De crisis en de particuliere architecten', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914d) 40, pp. 457-460.
Anoniem, 'Diploma van bouwkundig opzichter', *Bouwkundig Weekblad* 17 (1897a) 2, p. 7.
Anoniem, 'Diploma van bouwkundig opzichter', *Bouwkundig Weekblad* 24 (1904e) 4, p. 39.
Anoniem, 'Diploma voor bouwkundig opzichter', *Bouwkundig Weekblad* 25 (1905c) 3, p. 30.
Anoniem, 'De eerste-steenlegging voor het Vredespaleis', *Bouwkundig Weekblad* 27 (1907e) 31, pp. 489-491.
Anoniem, 'De fusie Mij-Bond verwerpen in den Bond', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914e) 22, p. 257.
Anoniem, 'G. B. Salm', *Architectura* 5 (1897b) 15, p. 81.
Anoniem, 'G. B. Salm', *Vademecum der bouwvakken* 12 (1897c) 8, pp. 57-58.
Anoniem, 'Gemengde berichten. De bouwkunst op de vier-jaarlijksche tentoonstelling te Amsterdam', *De Bouwwereld* 2 (1903b) 37, pp. 295-296.
Anoniem, 'Gerlof Batholomeus Salm', *De*

Opmerker 23 (1897d)15, pp. 113-114.
Anoniem, 'E. Gugel', *Bouwkundig Weekblad* 25 (1905d) 21, pp. 270-271.
Anoniem, 'Herziening der honorarium regelen en en (sic) den Tabel', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914f) 23, pp. 280-286.
Anoniem, 'De herziening van statuten en alg. huishoudelijk reglement', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914g) 50, pp. 517-528.
Anoniem, 'Een heuglijk verschijnsel', *De Opmerker* 19 (1884) 22, pp. 181-182.
Anoniem, 'Hoofdbestuur, besturen der afdelingen en commissiën der maatschappij, of commissiën waarin de maatschappij vertegenwoordigd is', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912b) 11, pp. 122-123
Anoniem, 'De huidige crisis en de maatschappij tot bevordering der bouwkunst', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914h) 35, p. 421.
Anoniem, 'De huidige crisis en de particulier architect', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914i) 38, p. 445.
Anoniem, 'In de Tweede Kamer', *Architectura* 15 (1907f) 50, p. 420.
Anoniem (Salm G.Bzn, A.), 'In Memoriam', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908c) 2, pp. 17-19.
Anoniem, 'Instituut tot onderwijs van blinden', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908d) 47, pp. 926-927.
Anoniem, 'Inzendingen van Nederlandsche architecten op de wereldtentoonstelling te Parijs in 1900. Platen XVI en XVII. Woonhuis met stal en koetshuis van den heer J. Nienhuys te Amsterdam. Architect de heer A. Salm GBzn', *Bouwkundig Tijdschrift* (1901c) 19, pp. 10-12.
Anoniem, 'Jaarverslag 1895-1896', *Bouwkundig Weekblad* 16 (1896a) 22, pp. 134-136.
Anoniem, 'Jaarverslag 1896-1897', *Bouwkundig Weekblad* 17 (1897e) 20, pp. 145-147.
Anoniem, 'Jaarverslag 1896-1897', *Bouwkundig Weekblad* 17 (1897f) 21, pp. 151-153.
Anoniem, 'Jaarverslag 1898-1899', *Bouwkundig Weekblad* 19 (1899a) 18, pp. 132-134.
Anoniem, 'Jaarverslag 1899-1900', *Bouwkundig Weekblad* 20 (1900b) 21, pp. 174-178.
Anoniem, 'Jaarverslag 1900-1901', *Bouwkundig Weekblad* 21 (1901d) 19, pp. 173-176.
Anoniem, 'Jaarverslag 1902-1903', *Bouwkundig Weekblad* 23 (1903c) 18, pp. 181 -184.
Anoniem, 'Jaarverslag 1903-1904', *Bouwkundig Weekblad* 24 (1904f) 20, pp. 232-236.
Anoniem, 'Jaarverslag 1904-1905', *Bouwkundig Weekblad* 25 (1905e) 20, pp. 255-259.
Anoniem, 'Jaarverslag 1905-1906', *Bouwkundig Weekblad* 26 (1906c) 21, pp. 277-282.
Anoniem, 'Jaarverslag 1906-1907', *Bouwkundig Weekblad* 27 (1907g) 21, pp. 321-326.
Anoniem, 'Jaarverslag 1907-1908', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908e) 19, pp. 332-336.
Anoniem, 'Jaarverslag 1908-1909', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909b) 20, pp. 231 - 236.
Anoniem, 'Jaarverslag van de commissie voor de Vakbelangen van den architect.', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910e) 21, pp. 247-248.
Anoniem, 'Jaarverslag van de maatschappij tot bevordering der bouwkunst

1909-1910', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910f) 20, pp. 231-234.
Anoniem, 'Jaarverslag van den Raad van Arbitrage voor de bouwbedrijven in Nederland over het jaar 1911', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912c) 29, pp. 350-351.
Anoniem, 'Johannes Franse', *De Opmerker* 30 (1895b) 41, p. 324.
Anoniem, 'Kantoorgebouw der H.H. Hope En Co. En Van Loon En Co. Te Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 25 (1905f) 17, pp. 216-217.
Anoniem, 'J.H. Leliman', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910g) 50, pp. 589-591.
Anoniem, 'Laatste berichten', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914j) 30, p. 370.
Anoniem, 'Lijst van wijzigingen, welke naar het oordeel van de commissie tot herziening van statuten en algemeen huishoudelijk reglement, later, als tot wetswijziging besloten is in beschouwing genomen kunnen worden', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914k) 29, p. 358.
Anoniem, 'Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst', *Bouwkundig Weekblad* 26 (1906d) 50, p. 725.
Anoniem, 'Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst', *Bouwkundig Weekblad* 27 (1907h) 31, p. 494.
Anoniem, 'Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908g) 35, pp. 663-676.
Anoniem, 'Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, Amsterdam, 29 mei 1907', *Bouwkundig Weekblad* 27 (1907i) 23, p. 360.
Anoniem, 'Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst. 93ste Algemeene Vergadering', *Bouwkundig Weekblad* 26 (1906e) 21, pp. 277-278.
Anoniem, 'Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst. Verslag van de algemeene vergadering gehouden op dinsdag 12 en woensdag 13 mei 1908.', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908h) 21, pp. 375-376.
Anoniem, 'Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst. Verslag van de vergadering van het Hoofdbestuur en van de gecombineerde vergadering van het Hoofdbestuur met de Commissie tot Wetsherziening op woensdag 11 maart 1908 in het American-hotel te Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908f) 11, pp. 161-174.
Anoniem, 'Mededeelingen betreffende de maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 15 (1895d) 2, pp. 8-9.
Anoniem, ''Mededeelingen betreffende de maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 16 (1896b) 2, pp. 7-8
Anoniem, 'Mededeelingen betreffende de maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 20 (1900c) 20, p. 161.
Anoniem, 'Mededeelingen betreffende de maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 24 (1904g) 47, pp. 577-578.
Anoniem, 'Mededeelingen betreffende de maatschappij. Aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *Bouwkundig Weekblad* 15 (1895c) 48, p. 305.
Anoniem, 'Nabetrachting', *Bouwkundig Weekblad*, 28 (1908i) 11, pp. 167-168.
Anoniem, 'Nationale Prijsvraagregelen', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910h) 19, p. 227.
Anoniem, 'New York', *De Opmerker* 30 (1895e) 24, pp. 185-187.
Anoniem, 'New York', *De Opmerker* 30 (1895f) 25, pp. 193-195.
Anoniem, 'New York', *De Opmerker* 30 (1895g) 26, pp. 202-204.
Anoniem, 'De nieuwe honorarium tabel', *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915b) 11, p. 83.
Anoniem, 'Ontwerp- Algemeen Huishoudelijk Reglement van de

Maatschappij tot bevordering der bouwkunst', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908j) 35, pp. 669-672.
Anoniem, 'Personalia', *Bouwkundig Weekblad* 20 (1900d) 33, p. 280.
Anoniem, 'Personalia', *Bouwkundig Weekblad* 27 (1907j) 5, p. 70.
Anoniem, 'Personalia', *Bouwkundig Weekblad* 27 (1907k) 42, p. 669.
Anoniem, 'Personalia', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909c) 17, p. 204.
Anoniem, 'Personalia', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909d) 41, p. 496.
Anoniem, 'Personalia', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911b) 6, p. 72.
Anoniem, 'Plaat 11. Kamerbetimmering van een woonhuis aan de Heerengracht te Amsterdam, ontworpen door A. Salm G.Bzn.', *De Architect* 1 (1890b) 1, zonder paginanummer.
Anoniem, 'Prijsvragen', *Bouwkundig Weekblad* 21 (1901e) 13, p. 116.
Anoniem, 'Prijsvragen 1905', *Bouwkundig Weekblad* 25 (1905g) 22, p. 283.
Anoniem, 'De prijsvraag-commissie van A. et A.', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909e) 34, pp. 403-404.
Anoniem, 'Prijsvraag 'Rochdale', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910i) 41, pp. 490-492.
Anoniem, 'P.P.C. en Constit, Vereenigingen', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913b) 15, p. 173.
Anoniem, 'Rectificatie', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908k) 13, p. 209.
Anoniem, 'Rectificatie', *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915c) 10, p. 82.
Anoniem, 'Schoonheidscommissie te Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914l) 10, p. 109.
Anoniem, 'Speculatiebouw', *Bouwkundig Weekblad* 16 (1896c) 24, pp. 148-149.
Anoniem, 'Statuten van den Bond van Nederlandsche Architecten', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908l) 20, pp. 363-364.
Anoniem, 'Tentoonstelling in Brussel 1910', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910j) 13, pp. 155-156.
Anoniem, 'Uitgave van het Bouwkundig Weekblad in 1915', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914m) 51, p. 531.
Anoniem, 'Vereenigingsleven', *De Opmerker* 43 (1908m) 12, pp. 89-90.
Anoniem, 'Vergadering van architect-leden op woensdag 20 october j.l.', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909f) 43, pp. 510-511.
Anoniem, 'Vergadering van de architect-leden van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, op woensdag 6 april', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910k) 15, p. 171.
Anoniem, 'Vergaderingen van het hoofdbestuur', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908o) 1, pp. 3-4.
Anoniem, 'Vergadering van het hoofdbestuur op dinsdag 3 augustus 1909', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909g) 32, pp. 377-381.
Anoniem, 'Verkiezing hoofdbestuur', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910n) 15, pp. 169-170.
Anoniem, 'Verkiezing nieuw bestuur der M.B.V.A. en de a.s. Algemene vergadering', *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915d) 4, p. 23.
Anoniem, 'Verslag Algemeene Meivergadering op dinsdag 24 en woensdag 25 mei', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910l) 23, pp. 266-270.
Anoniem, 'Verslag der Algemeene September vergadering-excursie der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst op dinsdag 20 en woensdag 21 september', *Bouwkundig Weekblad* 30

(1910m) 39, pp. 457-461.
Anoniem, 'Verslag hoofdbestuursvergadering op dinsdag 7 december j.l.', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909h) 51, pp. 606-608.
Anoniem, 'Verslag van de 79ste Algemeene Vergadering gehouden op woensdag 17 mei 1899, des morgens te half elf uur in het Maatschappij Gebouw, Marnixstraat 402 te Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 19 (1899b) 27, pp. 217-221.
Anoniem, 'Verslag van de 83ste Algemeene Vergadering van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, gehouden op Woensdag 22 mei 1901 in het gebouw Marnixstraat 402', *Bouwkundig Weekblad* 21 (1901f) 35, pp. 323-327.
Anoniem, 'Verslag van de 83ste Algemeene Vergadering van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, gehouden op Woensdag 22 mei 1901 in het gebouw Marnixstraat 402', *Bouwkundig Weekblad* 21 (1901g) 36, pp. 333-335.
Anoniem, 'Verslag van de 102de Algemeene Vergadering, op vrijdag 28 mei j.l. gehouden in het maatschappelijk gebouw', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909i) 23, pp. 269-272.
Anoniem, 'Verslag van de Algemeene Vergadering. Gehouden op dinsdag 12 en Woensdag 13 mei 1908', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908p) 20, pp. 357-359.
Anoniem, 'Verslag van de Algemeene Vergadering, gehouden op Dinsdag 29 en Woensdag 30 mei 1906', *Bouwkundig Weekblad* 26 (1906f) 28, pp. 383- 385.
Anoniem, 'Verslag van de hoofdbestuursvergadering op woensdag 6 december', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911c) 50, pp. 596-598.
Anoniem, 'Verslag van de vergadering der architect-leden der maatschappij tot bev. der bouwkunst, op maandag 28 april 1913 in het gebouw der maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913c) 18, pp. 205-207.
Anoniem, 'Verslag van het verhandelde op de Algemene Vergadering der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst', *De Opmerker* 10 (1875) 27, z.p.
Anoniem, 'Verslag vergadering van het hoofdbestuur gehouden 1 december 1908', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908n) 49, pp. 966-969.
Anoniem, 'Verslagen van Vergaderingen', *Bouwkundig Weekblad* 16 (1896d) 22, p. 137.
Anoniem, 'Verslagen van vergaderingen', *Bouwkundig Weekblad* 17 (1897g) 21 p. 155.
Anoniem, 'Verslagen van vergaderingen. Afdeeling Amsterdam 12 februari 1895', *Bouwkundig Weekblad* 15 (1895h) 7, pp. 47- 48.
Anoniem, 'Vervolg der berichten en mededeelingen. Binnenland. Amsterdam', *De Opmerker* 12 (1877a), z.p.
Anoniem (A. Salm G.Bzn), 'Vichy-les-Bains. Een reisherinnering', *Bouwkundig Weekblad*, 21 (1901h) 50, pp. 464-466.
Anoniem, 'Villa "Elsheim" te Eindhoven', *Bouwkundig Weekblad* 29(1909j)1, pp. 4-5.
Anoniem, 'Wereldtentoonstelling te Parijs in 1900', *Bouwkundig Weekblad* 20 (1900e) 34, p. 289.
Anoniem, 'Winkelvereeniging "Eigen Hulp", te Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 22 (1902b) 48, pp. 456-457.
Anoniem, 'Zevende Internationaal Congres van Architecten', *Bouwkundig Weekblad* 26 (1906g) 2, pp. 19-20.
Anoniem, 'Zevende Internationaal Congres van Architecten te Londen', *Bouwkundig*

Weekblad 26 (1906h) 22, pp. 299-300.
Anoniem, 'Zevende Internationaal Congres voor Architecten. Londen, 16-21 Juli 1906', *Bouwkundig Weekblad* 26 (1906i) 30, pp. 415-416.
Anoniem, 'Zevende Internationaal Congres voor Architecten. Londen, 16-21 Juli 1906', *Bouwkundig Weekblad* 26 (1906j) 31, pp. 429-432.
A.S., 'Portiekwoningen', *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915) 4, pp. 25-27.
A.S., 'Een Stukje Geschiedenis', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908a) 12, pp. 187-189.
A.S., 'Vergadering van het Hoofdbestuur op 18 april te 's-Gravenhage', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908b) 17, pp. 286-294.
B., 'De eere-prijsvraag voor een schouwburg, uitgeschreven door de Haagse Vereeniging ,Architectura', *Bouwkundig Weekblad* 12 (1892) 1, pp. 2-3.
Baanders, H.A.J., J.H.W. Leliman en P.J. de Jongh, 'Algemeene regelen voor nationale bouwkundige prijsvragen', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910) 12, pp. 134-137.
Bauer, W.C., 'Kunst en hervorming, (een studie)', *De Opmerker* 27 (1892a) 9, pp. 72-73.
Bauer, W.C., 'Kunst en hervorming, (een studie). Vervolg en slot van pag. 73', *De Opmerker* 27 (1892b) 10, pp. 80-81.
Berlage, H.P., A. Salm G.Bz. en J. Springer, 'Prijsvragen', *Bouwkundig Weekblad* 16 (1896) 22, pp. 136-137.
Boer, M.G. de, 'Willem Anthonie Froger', *Jaarboek Amstelodamum* 40 (1944), pp. 198-215.
Boersma, H.L., 'Een critische beschouwing der verschillende onderwijsmethoden in de bouwkunst, die thans in de meest beschaafde landen van Europa in gebruik zijn', *Bouwkundigen Bijdragen* XXIII (1877), pp. 1–72.
Boersma, T.J., ' 'Het oefentijdperk der kunst': ontwerp en architectuurbeschouwing in de prijsvragen van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (1842-1880)', in: E. de Jong, C.P. Krabbe en T.J. Boersma (red.), *Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. Schetsen uit de geschiedenis van het genootschap*, *De Sluitsteen*, 9 (1993) 3/4, pp. 11-42.
Brouwer, B., 'Vormvisie', *De Bouwadviseur*, maart 1990, pp. 24-26 (met bouwbestek, ongenummerd).
Candidus (A.W. Weissman), 'E van der Bossche 1882-1912', *Bouwkundig Weekblad*, 32 (1912) 20, pp. 237–238.
Clercq, S. de, 'Herziening der statuten en alg. huish. reglement der mij', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914) 29, pp. 347-348.
Clercq, S. de, en G. Versteeg, 'Lijst van wijzigingen in de concept statuten en alg. huish. Reglement der fusie commissie zoodat deze kunnen worden de statuten en alg. huish. Reglement voor de gereorganiseerde maatsch', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914) 47, pp. 500-504.
Cuypers, Ed., 'Hoofdbestuursverkiezing', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909) 6, pp. 68-69.
Cuypers, Ed., W. Kromhout Cz. en A. Salm G.Bz, 'Prijsvragen 1905', *Bouwkundig Weekblad* 25 (1905) 23, pp. 295-296.
Cuypers, Ed., A. Salm G.Bzn. en C.B. Posthumus Meyjes, 'Rapport der jury over de studie-prijsvraag voor "een vasten Circus te Scheveningen", uitgeschreven door de afdeling 's-Gravenhage', *Bouwkundig Weekblad* 20 (1900) 10, pp. 77-78.
Cuijpers, J. Th.J. , 'Open Brief', *Bouwkundig Weekblad* 18 (1898a) 29, pp. 225-226.
Cuijpers, J.Th.J., 'Over de grondslagen tot stichting van een Bond van Nederlandsche

Bouwkundige Vereenigingen', *Bouwkundig Weekblad* 18 (1898b) 29, pp. 226-227.
Cuypers, P.J.H., 'Mededeelingen betreffende de maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 16 (1895) 2, p. 7.
Cuypers, P.J.H., A. Le Comte, A. Salm en H.P. Berlage, 'Rapport der jury betreffende de eere-prijsvraag (tentoonstellingsgebouw)', *Architectura* 9 (1901), pp. 90-92.
Cuypers, P.J.H., J.J. van Nieukerken en A. Salm, 'Een gebouw tot het houden van Congressen, Meetings en Vergaderingen van Werklieden-vereenigingen' (juryrapport), *Architectura* 2 (1894) 45, pp. 191-192.
Cuypers, P.J.H., en J.M. Poupinel, 'Internationale Prijsvraagregelen', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909) 2, pp. 14-15.
Cuypers, P.J.H., en A. Salm G.Bzn., 'Prijsvragen' (juryrapport over de ontwerpen van een schouwburg), *Bouwkundig Weekblad* 12 (1892) 1, pp. 4-6.
Cuypers, P.J.H., A. Salm G.Bzn. en H. Evers, 'Een tentoonstellingsgebouw voor schoone kunsten' (juryrapport), *De Opmerker* 26 (1891) 19, pp. 153-155.
Daly, C., 'Motifs historiques d'architecture et de sculpture d'ornement, pour la composition et la décoration extérieure des édifices publics et privee's. (Prospectus.) Vertaald en medegedeeld door A.N. Godefroy', *Bouwkundige Bijdragen* 15 (1867), pp. 69-76.
De besturen der vier constitueerende Vereenigingen, 'Prijsvraag-stadion', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912) 24, p. 283.
Déking Dura, A. en M.A. van Booven, 'Jaarverslag van den Raad van Arbitrage voor de Bouwbedrijven in Nederland over het jaar 1909', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910) 30, pp. 358- 359.
Déking Dura, A. en M.A. van Booven, 'Jaarverslag van den Raad van Arbitrage voor de Bouwbedrijven in Nederland over het jaar 1910', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911) 22, pp. 263-265.
Déking Dura, A., J. van Hasselt, A. Salm G.Bzn. (e.a.), 'Algemeene administratieve voorschriften voor het uitvoeren en onderhouden van werken ten behoeve van besturen en particulieren', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911) 10, pp. 111-115.
Déking Dura, A. en W. de Vlugt, 'De Algemeene Administratieve Voorwaarden', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913) 39, pp. 475-478.
Dieze, A., 'Mislukt? Jan de Haan (1845-1920): steenhouwer, architect en uitgever tussen praktijk en theorie', *De Sluitsteen*, 9 (1993) 1/2, pp. 38-51.
Dominicus-van Soest, M., 'Classicisten versus Gotiekers: de stijlstrijd binnen de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst', in: E. de Jong, C.P. Krabbe en T.J. Boersma (red.), *Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. Schetsen uit de geschiedenis van het genootschap*, *De Sluitsteen*, 9 (1993) 3/4, pp. 43-50.
Drunen, A. van, 'De sigarenfabriek Goulmy en Baar te 's-Hertogenbosch', *Bulletin KNOB*, 80 (1981) 4, pp. 135-144.
Eijkelboom, G., 'Een werkelijk monumentale gevel. De prijsvraag voor de uitbereiding van het hoofdkantoor van de Nederlandsche Bank aan de Oude Turfmarkt in Amsterdam (1915-1916), *Bulletin KNOB*, 114 (2015)2, pp. 102-119.
Estourgie-Beijer, M., 'Schoonheid, waarheid en karakter: Lelimans denken over bouwkunst', in: E. de Jong, C.P. Krabbe en T.J. Boersma (red.), *Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. Schetsen uit*

de geschiedenis van het genootschap, *De Sluitsteen*, 9 (1993) 3/4, pp. 51-72.
Evers, H., 'De Prix de Rome', *Bouwkundig Weekblad* 10 (1890) 37, pp. 227-331.
Evers, H. en J.F. Klinkhamer, 'WelEd. Geb. Heeren', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908) 20, p. 364.
Frater Smid, E., 'Uit behoefte aan vernieuwing', *Nieuwe stemmen uit de Vrije Gemeente*, 48 (1965) 1, pp. 7-12.
G., J. (Gratama, J.), 'Actueele Vraagstukken. Onzuiverheden', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908a) 13, pp. 208-209
G., J. (Gratama, J.), 'Actueele Vraagstukken. Weinig Vertrouwen', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908b) 14, pp. 228- 229.
G., J. (Gratama, J.), 'Brandproef onbrandbaar rieten dak', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914) 13, pp. 155-156.
G., J. (Gratama, J.), 'Kroniek XI.', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910) 29, pp. 337-339.
G., J. (Gratama, J.), 'Een rococo tuinhuis te Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909a) 36, pp. 425-428.
G., J. (Gratama, J.), 'Verslag van de algemeene vergadering op woensdag 17 februari 1909', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909b) 8, pp. 85-86.
Gazar, J.C.D. di, 'Bijzondere Mededeelingen', *Architectura 3* (1895) 1, p. 4.
Godefroy, A.N., 'Voordracht gehouden in de vergadering van 1 Febr. 1893, door A. N. Godefroy', *Architectura* 1 (1893) 11, pp. 46-48.
Gratama, J., 'A. Salm G.Bzn', *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915a) 8, pp. 61-65.
Gratama, J., 'Het afgeloopen jaar', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910a) 53, pp. 626-629.
Gratama, J., 'De Algemeene Administratieve Voorwaarden', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913a) 41, pp. 499-500.
Gratama, J., 'Algemeene September-Vergadering-Excursie op 16 en 17 september 1913', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913b) 39 pp. 478-482.
Gratama, J., 'Algemeene September-Vergadering-Excursie op 16 en 17 september 1913', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913c) 40 pp. 487-491.
Gratama, J., 'De crisis en de architecten', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914a) 39, p. 451.
Gratama, J., 'Hoofdbestuursvergadering op dinsdag 14 januari', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913d) 4, pp. 38-40.
Gratama, J., 'Hoofdbestuursvergadering op dinsdag 18 augustus', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914b) 35, pp. 421-422.
Gratama, J.,' Internationale conferentie over Volks-en Schoolbaden te Scheveningen, 27-30 augustus', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912a) 35, pp. 425-426.
Gratama, J., 'Jaarverslag van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913e) 20, pp. 232-237.
Gratama, J., 'Jaarverslag van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. 1 mei 1911-1 mei 1912', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912b) 19, pp. 226-230.
Gratama, J., 'Jaarverslag van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. 1 mei 1913- 1 mei 1914', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914c) 23, pp. 272-280.
Gratama, J., 'Jaarverslag van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. 1 mei 1914-1 mei 1915', *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915b) 22, pp. 166-171.

Gratama, J., 'Jaarverslag van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, 1910-1911', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911a) 20, pp. 232-238.
Gratama, J., 'Kort verslag der Algemene vergadering der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst op dinsdag 22 december j.l.', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914d) 52, pp. 539-540.
Gratama, J., 'Kroniek LV', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913f) 31, pp. 377-379.
Gratama, J., 'Preadvies van het hoofdbestuur der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, inzake concept statuten en huish. reglement der fusie-commissie', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913g) 36, pp. 438-445.
Gratama, J., 'De prijsvraag voor het Nederlandsch paviljoen op de Internationale tentoonstelling te San Francisco', *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915c) 5, pp. 29-32.
Gratama, J., 'De reorganisatie der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst 1911', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911b) 27, pp. 325-326.
Gratama, J., 'Het zilveren jubileum van 'Bouwkunst en Vriendschap", *Bouwkundig Weekblad*, 30 (1910c) 45, pp. 536-538.
Gratama, J., 'Vergadering van architect-leden der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst op 30 juni j.l. in het gebouw der maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913h) 27, pp. 327-329.
Gratama, J., 'Vergadering van architect-leden der mij. op 21 october 1913 in het gebouw der maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913i) 44, pp. 535-537.
Gratama, J., 'Vergadering van architect-leden op zaterdag 17 juni 1910 ten 2 ure n.m. in het gebouw der maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911c) 25, pp. 295-296.
Gratama, J., 'Vergadering van het hoofdbestuur op dinsdag 1 november 1910', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910d) 45, pp. 530-532.
Gratama, J., 'Vergadering van het Hoofdbestuur op dinsdag 3 januari', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911d) 1, pp. 1-2.
Gratama, J., 'Vergadering van het hoofdbestuur op dinsdag 10 juni 1913 ten 101/2 uur v.m. in het gebouw der maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913j) 25, pp. 297-298.
Gratama, J., 'Verslag der Algemeene september-vergadering-excursie der maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, op woensdag 20 en donderdag 21 september 1911', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911i) 39, pp. 463-465.
Gratama, J., 'Verslag der Algemeene september-vergadering-excursie naar Dusseldorf op 24 en 25 september en van het Kongress für Städte wesen aldaar', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912d) 40, pp. 475-479.
Gratama, J., 'Verslag der hoofdbestuurs-vergadering, gehouden 6 november j.l.', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912e) 46, pp. 553-558.
Gratama, J.,'Verslag der hoofdbestuurs-vergadering op 8 juni 1915', *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915d) 9, pp. 67-68.
Gratama, J.,'Verslag der hoofdbestuurs-vergadering op 8 september 1914', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914f) 37, pp. 439-442.
J. Gratama, 'Verslag der hoofdbestuursvergadering op dinsdag 4 mei', *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915c) 3, pp. 18-19.
Gratama, J., 'Verslag der hoofdbestuurs-vergadering op dinsdag 11 februari j.l.', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913n) 8,

pp. 85-89.
Gratama, J., 'Verslag der hoofdbestuursvergadering op woensdag 1 november j.l.', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911e) 45, pp. 533-535.
Gratama, J., 'Verslag der Leden-vergadering op woensdag 12 mei in het gebouw der M.B.V.A.', *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915e) 4, pp. 24-25.
Gratama, J., 'Verslag van de algemene Meivergadering op dinsdag 21 en woensdag 22 mei 1912, in het gebouw der maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912f) 22, pp. 267-270.
Gratama, J., 'Verslag van de Algemeene Meivergadering op dinsdag 21 en woensdag 22 mei 1912, in het gebouw der maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912c) 23, pp. 272-277.
Gratama, J., 'Verslag van de algemeene Meivergadering op dinsdag 30 en woensdag 31 mei 1911, in het gebouw der maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911f) 23, pp. 269-274.
Gratama, J., 'Verslag van de alg. Meivergadering op 27 en 28 mei 1913 in het gebouw der maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913k) 22, pp. 267-270.
Gratama, J., 'Verslag van de algemeene vergadering op dinsdag 16 juni 1914', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914e) 25, pp. 299-303.
Gratama, J., 'Verslag van de hoofdbestuursvergadering op dinsdag 1 december ten 10 1/2 uur v.m. In het Gebouw der Mij', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914g) 50, p. 528.
Gratama, J., 'Verslag van de hoofdbestuursvergadering op dinsdag 2 mei j.l.', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911g) 19, pp. 220-221.
Gratama, J., 'Verslag van de Hoofdbestuursvergadering op dinsdag 14 juli j.l.', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914h) 30, pp. 359-361.
Gratama, J., 'Verslag van de hoofdbestuursvergadering op dinsdag 20 October in het Gebouw der Maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914i)44, pp. 481-482.
Gratama, J., 'Verslag van de hoofdbestuursvergadering op dinsdag 21 october 1913', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913l) 44, pp. 537-538.
Gratama, J., 'Verslag van de hoofdbestuursvergadering op dinsdag 25 november 1913', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913m) 49, pp. 596-597.
Gratama, J., 'Verslag van de hoofdbestuursvergadering op dinsdag 30 mei 1911 ten 10 1/2 ure v.m.', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911h) 23, pp. 273-274.
Gratama, J., 'Verslag van de hoofdbestuursvergadering op woensdag 3 juli 1912', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912g) 28, pp. 332-335.
Gratama, J., 'Verslag van de hoofdbestuursvergadering op woensdag 6 september', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911j) 37, pp. 439 - 440.
Gratama, J., 'Verslag van de hoofdbestuursvergadering op woensdag 10 januari j.l.', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912i) 3, pp. 25-26.
Gratama, J., 'Verslag van de hoofdbestuursvergadering op woensdag 11 december j.l.', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912h) 51, pp. 613-614.
Gratama, J., 'Wijzigingen en aanvullingen in de statuten en het alg. huish. reglement, voorgesteld door het hoofdbestuur en te behandelen op de a.s. alg. Meivergadering', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911k) 17, pp.194-196.
Goor, C.N. van, 'Actueele Vraagstukken. De

Nederlandsche Architectenbond (N.A.B.)', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908) 13, pp. 206-208

Goor, C.N. van, 'De IJsselsteinsche prijsvraag', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911) 12, p. 133.

Gort jr., J.J., 'Naar aanleiding van 'Brieven uit Den Haag'', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909) 48, pp. 577-578.

Hasselt, J. van, C. Muysken, H.P. Berlage, A. Salm G.Bzn. en J. Ingenohl, 'Damprijsvraag', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908) 30, pp. 562-568.

Hanrath, J.W., A. Salm G.Bzn. en J. Verheul Dzn., 'Vierde gevelwedstrijd te Haarlem', *Bouwkundig Weekblad* 27 (1907) 45, p. 715.

H.E., 'De Bijbank van de Nederlandsche Bank te Rotterdam', *Bouwkundig Weekblad* 27 (1907) 44, p. 700.

H.v. (J.F. van Hoytema), 'Brieven uit Den Haag', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909) 46, pp. 550-551.

H.v. (J.F. van Hoytema), 'De Haagsche Schouwburg', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910) 41, pp. 487-488.

Hoek Ostende, J.H. van den, 'Het diaconie wees-, oude mannen-en vrouwenhuis der hersteld evangelisch-lutherse gemeente te Amsterdam', *Amstelodamum* 49 (1962), pp. 225-234.

Hoytema, J.F. van, 'Geachte redactie', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909a) 48, pp. 578-579.

Ingenohl, J. 'Esthetische beschouwingen over de hedendaagsche bouwkunst', *De Opmerker* 26 (1891a) 3, pp. 18-20.

Ingenohl, J., 'Esthetische beschouwingen over de hedendaagsche bouwkunst', *De Opmerker* 26 (1891b) 4, pp. 26-29.

J., H.G. (Jansen, H.G.), 'Een Heerenhuis', *De Opmerker* 25 (1890) 41, pp. 338-339.

Kamerlingh Onnes, H., 'Levensbericht R.A. Mees', in: *Jaarboek*, Amsterdam 1888, pp. 61-96.

Klinkhamer, J.F., 'Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het Hoogleraarsambt in de Bouwkunde aan de Polytechnische School te Delft, den 2den October 1899', *Bouwkundig Tijdschrift* 18 (1900) eerste stuk, pp. 1-7.

Knuttel, D.E.C., C. Muysken, C.H. Peters en A. Salm G.Bz., 'De Prijsvraag voor het vredespaleis', *Bouwkundig Weekblad* 25 (1905) 39, p. 515.

Kok, A.W. , 'Levensbericht van A.W. Weissman', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1924, pp. 17-19.

Kool, A., 'Ingezonden stukken', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909) 12, pp. 141-142.

Krabbe, C.P., 'Waarde en meerwaarde. Over de beoordelingswijze van de 'jonge monumenten' in het Monumenten Inventarisatie Project en het Monumenten Selectie Project', in: *De Sluitsteen. Jaarboek 1997*, 13 (1997), pp. 45-51.

Kromhout Czn, W., 'De Bouwkunst aan de Loire', *Bouwkundig Weekblad* 8 (1888a) 3, pp. 15-17.

Kromhout Czn, W., 'De Bouwkunst aan de Loire', *Bouwkundig Weekblad* 8 (1888b) 4, pp. 21-22.

Kromhout Czn, W., 'De Bouwkunst aan de Loire', *Bouwkundig Weekblad* 8 (1888c) 5, pp. 27-31.

Kromhout Czn, W., 'De Bouwkunst aan de Loire', *Bouwkundig Weekblad* 8 (1888d) 6, pp. 34-35.

Kromhout Czn, W., J.H.W. Leliman en P.J. de Jongh, 'Nationale prijsvragen', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909) 41, pp. 486-488.

Kuyt, J., 'Artis-architecten', *Amstelodamum*

78 (1991), pp. 107-118.
Laan, B., ' 'Hollands Binnenhuis'. Nederlandse interieurarchitectuur als studieobject en inspiratiebron in de periode 1870-1920', *Bulletin KNOB*, 117 (2018) 4, pp. 222-242.
Landré, J.N., E.M. Rood, P.A. Timmers, B.J. Ouëndag en W.J. de Groot, 'Proces-Verbaal van den uitslag der verkiezing van leden voor het hoofdbestuur op woensdag 10 februari 1909', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909) 7, pp. 77-79.
Leeuwen, W. van, 'Een huis voor de Mammon. Amsterdamse bankgebouwen 1860-1890; een typologische verkenning', *De Sluitsteen*, 14 (1996), pp. 21-57.
Leliman, J.H., 'Iets over den bouwstijl der Amsterdamsche woonhuizen van de zeventiende en achttiende eeuw, naar aanleiding van de slooping en den herbouw van het koffijhuis: "Het vosje" op het Rokin te Amsterdam', *Bouwkundige Bijdragen* 11 (1886), pp. 421-458.
Leliman, J.H., 'Ons vak, ons loon en ons lot', *De Opmerker* 19 (1884) 10, pp. 85-88.
Leliman, J.H.W., 'Abraham Salm Gerlof Bartolomeuszoon. Geboren 26 maart 1857. Overleden 13 juni 1915', *De Bouwwereld* 14 (1915) 24, pp. 186 -187.
Linden, M.P. van der, 'De oprichting van de Bond van Nederlandsche Architecten (1908) en zijn fusie met de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (1919)', *Bouwkundig Weekblad* 76 (1958), pp. 239-244.
Middelkoop, N.E., 'G.B. en A. Salm. Twee Amsterdamse architecten en een archief', *Amstelodamum* 82 (1995), pp. 107-116.
Middelkoop, N.E., 'Panorama's op papier. Twee prijsvraagontwerpen van G.B. Salm en A. Salm GBzn', *De Sluitsteen*, 13 (1997b) 3/4, pp. 70-80.
Muysken, C. en C.T.J. L. Rieber, 'Mededeelingen betreffende de maatschappij. Aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *Bouwkundig Weekblad* 15 (1895) 47, pp. 299-300.
Nagtglas Versteeg, C.D., 'Centraalstations voor electrische stroomlevering in kleinere gemeente', *Bouwkundig Weekblad* 21 (1901a) 51, pp. 474-476.
Nagtglas Versteeg, C.D., 'Centraalstations voor electrische stroomlevering in kleinere gemeente', *Bouwkundig Weekblad* 21 (1901b) 52, pp. 486-487.
Ommen, K. van, ''European comes here for ideas'. De Amerikaanse reis van Jan de Bie Leuveling Tjeenk in 1912', *Bulletin KNOB*, 96 (1997) 6, pp. 189-203.
Ovaa, C., 'Evolutie van een Kunstvorm', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910a) 3, pp. 31-32.
Ovaa, C., 'Evolutie van een kunstvorm', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910b) 4, pp. 43-45,
Ovaa, C., 'Evolutie van een kunstvorm', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910c) 5, pp. 55-57.
Redactie (A. Salm GBzn.), 'Obernkirchener Zandsteen. Een waarschuwing', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912) 47, pp. 567–569.
De Redactie, 'Een woord van protest', *Bouwkundig Weekblad* 27 (1907) 51, pp. 803-804.
Redactie Architectura et Amicitia, 'De heer De Stuers over de Mij. tot Bevordering der Bouwkunst', *Architectura* 15 (1907) 51, pp. 423-424.
Renan, E. (met nawoord van J.H. Leliman), 'De kunst der Middeleeuwen en de oorzaken van haar verval.', *Bouwkundige Bijdragen* 15 (1867), pp. 81-120.
Rieber, C.T.J.L, '86ste Algemeene

Vergadering van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst gehouden op vrijdag 19 en zaterdag 20 Sept. 1902', *Bouwkundig Weekblad* 22 (1902) 46, pp. 433-437.

Rieber, C.T.J.L., '89ste Algemeene vergadering van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst gehouden op Woensdag 18 mei 1904, te Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 24 (1904a) 34, pp. 407-410.

Rieber, C.T.J.L., '89ste Algemeene vergadering van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst gehouden op Woensdag 18 mei 1904, te Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 24 (1904b) 36, pp. 434 - 436.

Rieber, C.T.J.L. , 'Abraham Nikolaas Godefroy', *Bouwkundig Weekblad* 20 (1900a) 1, pp. 1-4.

Rieber, C.T.J.L. , 'Gerlof Batholomeus Salm', *Bouwkundig Weekblad*, 17 (1897a) 15, pp. 107–108.

Rieber, C.T.J. L., 'Indrukken van het architecten-congres en de tentoonstelling te Parijs I', *Bouwkundig Weekblad* 20 (1900b) 33, pp. 277-287.

Rieber, C.T.J.L., 'Jaarverslag 1897-1898', *Bouwkundig Weekblad* 18 (1898a) 21, pp. 160-165.

Rieber, C.T.J.L., 'De Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst van 1842 tot 1892', *Bouwkundig Tijdschrift*, 12 (1892), pp. 1-100.

Rieber, C.T.J.L., 'Verslag van de 73ste Algemeene vergadering van donderdag 28 mei 1896 te Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 16 (1896) 33, pp. 201-204.

Rieber, C.T.J.L., 'Verslag van de 75ste Algemeene vergadering van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, gehouden op donderdag 20 mei 1897, des morgens te elf uur in het Maatschappelijk gebouw', *Bouwkundig Weekblad* 17 (1897b) 29, pp. 215-218.

Rieber, C.T.J.L., 'Verslag van de 76ste Algemeene vergadering van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, gehouden op dinsdag 14 september 1897 in het Sociëteitsgebouw der Rotterdamsche Diergaarde', *Bouwkundig Weekblad* 17 (1897c) 48, pp. 353-356.

Rieber, C.T.J.L., 'Verslag van de 77ste Algemeene Vergadering van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, gehouden op Donderdag 26 mei 1898, des morgens te elf uur in het maatschappelijk gebouw', *Bouwkundig Weekblad* 18 (1898b) 32, pp. 249-251.

Rieber, C.T.J.L., 'Verslag van de 77ste Algemeene Vergadering van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, gehouden op Donderdag 26 mei 1898, des morgens te elf uur in het maatschappelijk gebouw', *Bouwkundig Weekblad* 18 (1898c) 34, pp. 264-265.

Rieber, C.T.J.L., 'Verslag van de 81ste Algemeene vergadering gehouden op Woensdag 30 mei, des morgens te 10 1/2 ure in het Maatschappelijk Gebouw te Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 20 (1900c) 35, pp. 295-299.

Roos, J.H. de, en W.F. Overeijnder, 'Prijsvragen', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909) 11, pp. 125-128.

Rosenboom, E.H.P., en A. Salm G.Bz, 'Rapport van de commissie tot herziening van statuten en alg.huish. reglement betreffende de door het hoofdbestuur voorgestelde wetswijzigingen', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911) 19, pp. 222-223.

S. (Salm G.B.zn., A.), 'Het IV Congrès de l'art Public', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910a) 42, pp. 502-503.

S. (Salm G.B. zn., A.), 'Het IV Congrès de l'art Public', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910b) 43, pp. 511-514.
S. (Salm G.B. zn., A.), 'Het Internationaal congres voor l' art public te Parijs', *Bouwkundig Weekblad* 20 (1900) 32, pp. 270-272.
S. (Salm G.B. zn., A.), 'Quo Vadis ?', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910c) 2, pp. 16-17.
Salm (Salm G.Bzn., A.), 'Verslag der algemeene vergadering op 10 januari 1909', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909a) 7, pp. 73-77.
Salm, G.B., 'Catharina Elisabeth Salm-Brand. 11 december 1871-25 december 1967' in: *Jaarverslag 1967 van de Vereeniging Familie Salm uitgebracht in de zevenenvijftigste Algemene Vergadering op 9 juni 1968 te Vught*, 1968, (z.p.), pp. 12-14.
Salm, G.B., en A. Salm G.Bzn., 'Hedendaagsche Kunst. Plaat 1. Kerkgebouw der Ned. Gereformeerde Gemeente (Doleerende). Keizersgracht te Amsterdam', *De Architect* 1 (1890) 1.
Salm G.Bzn., A., 'VIII e Internationaal Congres voor architecten, te Weenen', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908a) 18, pp. 309-311.
Salm G.Bzn., A., 'IXe Internationaal congres van architecten congres. Rome. Oktober 1911', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911a) 34, pp. 409-412.
Salm G.Bzn., A., 'IXe Internationaal Congres voor Architecten te Rome in 1911', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911b) 23, pp. 268-269.
Salm G.Bzn., A., 'IXe Internationaal architecten congres te Rome van 2-12 oktober 1911', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911c) 30, p. 359.
Salm G.Bzn., A., 'Algemeene Administratie Voorschriften', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914a) 12, pp. 134-136.
Salm G.Bzn, A., 'Bij de Plaat', *De Opmerker*, 19 (1884) 40, pp. 350-351.
Salm G.Bzn., A., "Conflict Schoonheids-commissie", *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914b) 14, pp. 158-159.
Salm G.Bzn., A., 'Damprijsvraag', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908b) 33, pp. 624-625.
Salm G.Bz, A., 'Hedendaagsche Kunst. Plaat 129. Remise der Amsterdamsche Omnibus-Maatschappij aan den Amstelveenschen weg', *De Architect* 4 (1893a) 3/4.
Salm G.Bz., A., 'Hedendaagsche Kunst. Plaat 130. Remise der Amsterdamsche Omnibus-Maatschappij aan de Linnaeusstraat', *De Architect* 4 (1893b) 3/4.
Salm G.B.zn., A., 'Ingezonden Stukken', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908c) 50, pp. 989-990.
Salm G.Bzn., A., 'De Internationale Tentoonstelling van Schoone Kunsten te Rome in 1911', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910) 50, pp. 597-599.
Salm G.Bzn., A., 'Internationale Tentoonstelling van Schoone Kunsten te Rome in 1911', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911d) 1, p. 8.
Salm, G.Bzn. A., 'Joseph Auguste Emile Vaudremer', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914c) 7, pp. 75-78.
Salm G.Bzn., A., 'Het kasteel te Blois', *De Opmerker* 20 (1885) 2, pp. 9-11.
Salm G.Bzn., A., 'Lijst van bemerkingen op de in eindredactie vastgestelde A.A.V.', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914d) 10, pp. 110-115.
Salm G.Bzn., A., 'Maatschappij tot bevordering der bouwkunst', *Bouwkundig*

Weekblad 28 (1908d) 1, pp. 1-2.
Salm G.Bzn., A., 'Maatschappij tot bevordering der bouwkunst', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908e) 6, pp. 83-85.
Salm G.B.zn., A., 'Mededeeling van het hoofdbestuur', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909b) 5, pp. 49-52.
Salm G.Bzn., A., 'Open Brief', *Bouwkundig Weekblad* 18 (1898) 28, pp. 217-218.
Salm G.Bzn, A., 'Tentoonstelling Gent 1913', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913) 14, pp. 167-168.
Salm G.B.zn., A., 'Verslag van het IIIe internationale kunstcongres, gehouden te Gent, 19-24 juli 1913', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914e) 6, pp. 67-69
Salm G.B.zn., A., 'Verslag van het IIIe internationale kunstcongres, gehouden te Gent, 19-24 juli 1913', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914f) 7, pp. 80-83.
Salm G.Bzn., A., A.W.C. Dwars, B.J. Ouëndag, W.F.C. Schaap en B.W. Wierink, 'Rapport der commissie van voorbereiding van het examen hoofdopzichter', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911) 50, pp. 598-601.
Salm G.Bzn, A., en C.N. van Goor, 'Permanente commissie inzake Nat. Prijsvraag regelen', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911) 7, pp. 82-83.
Salm G.B.zn., A., C.N. van Goor, H.G. Jansen (e.a), 'Algemeene regelen voor Nationale Bouwkundige Prijsvragen', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913) 33, pp. 402-404; en
Salm G.B.zn. A., C.N. van Goor en H.G. Jansen, 'Concept Algemeene regelen voor Nationale Bouwkundige Prijsvragen, gewijzigd en aangevuld door de P.P.C.', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914a) 21, pp. 247-251.
Salm G.Bz., A., C.N. van Goor en H.G. Jansen, 'Nationale Prijsvraag-Regelen', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914b) 21, pp. 245-246.
Salm G.Bz., A., C.N. van Goor en H.G. Jansen, 'Permanente Prijsvraag-Commissie', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913a) 33, pp. 401-402.
Salm G.Bz., A., C.N. van Goor, H.G. Jansen (e.a), 'Permanente Prijsvraag Commissie', *Bouwkundig Weekblad* 33 (1913b) 34, pp. 416-418.
Salm G.Bzn., A., C.N. Van Goor en P.J. de Jongh, '1e jaarverslag der permanente prijsvraag commissie', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911a) 51, pp. 608-610.
Salm G.Bzn., A., C.N. van Goor en P.J. de Jongh, 'Aan de gemeenteraad van Rotterdam', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911b) 40, pp. 483-484.
Salm G.Bzn., A., C.N. van Goor, P.J. De Jongh (e.a), 'Huishoudelijk reglement voor de permanente prijsvraag commissie', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911) 46, pp. 546-547.
Salm G.B.zn., A., C.N. van Goor en P.J. de Jongh, 'Permanente Prijsvraag Commissie', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911a) 22, pp. 255-258.
Salm G.B.zn., A., C.N. van Goor en P.J. de Jongh, 'Permanente Prijsvraag Commissie', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912a) 23, pp.271-272.
Salm G.B.zn., A., C.N. van Goor en P.J. de Jongh, 'Permanente Prijsvraag Commissie. Jaarverslag over 1912', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912b) 51, pp. 614-616.
Salm G.Bzn., A., C.N. van Goor en P.J. de Jongh, 'Stadion-Prijsvraag', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912c) 23, p.271.
Salm G.Bzn, A., en J. Gratama, 'Aan Burgemeester en Wethouders der Gemeente Rotterdam', *Bouwkundig*

Weekblad 30 (1910d) 30, p. 349.
Salm G. Bzn., A., en J. Gratama, 'Aan den raad der gemeente Arnhem', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910a) 32, pp. 373-374
Salm G. Bzn. A., en J. Gratama, 'Aan den raad der gemeente 's-Gravenhage', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910b) 39, p. 457.
Salm G. Bzn, A., en J. Gratama, 'Aan den raad der gemeente Zwolle', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909) 46 pp. 545-546.
Salm G. B. zn., A., en J. Gratama, 'Aan hare majesteit de Koningin.', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910c) 44, p. 517.
Salm G. B. zn., A., en J. Gratama, 'De Nieuwe Schouwburg aan het Voorhout te 's-Gravenhage', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910e) 47, pp. 553-554.
Salm G. Bzn., A., en J. Gratama, 'Dr. P. J. H. Cuypers 85 jaar', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912a) 20, p. 233.
Salm GBzn., A., en J. Gratama, 'IJsselsteinsche Prijsvraag', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911) 18, p. 207.
Salm G. Bzn., A., en J. Gratama, 'Leerstoel in den stedenbouw aan de technische Hoogeschool te Delft', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912b) 43, pp. 511-512.
Salm G. Bzn., A., en J. Gratama, 'Leerstoel in den stedenbouw aan de technische Hoogeschool te Delft', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912c) 50, pp. 601-603.
Salm G. Bzn. A., en J. Gratama, 'Preadvies van het hoofdbestuur der maatschappij tot bevordering der bouwkunst over de definitieve statuten en algemeen huishoudelijk reglement, opgesteld door de commissie fusie Maatschappij-Bond', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914a) 19, pp. 219-222.
Salm G. Bzn, A., en J. Gratama, 'Preadvies van het hoofdbestuur van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst over den weg, door de maatschappij te volgen, nu de statuten en alg. huish. reglement, opgesteld door de fusiecommissie, verworpen zijn door den bond van Nederlandsche architecten', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914b) 23, pp. 270-272, p. 272.
Salm G. B. zn., A., en J. Gratama, 'Prijsvraag Rochdale', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910f) 43, p. 505.
Salm G. Bzn., A., J. Gratama, Jos. Th. J. Cuypers en J. de Meyer, 'Herziening der Honorariumregelen en tabel', *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915) 7, pp. 52-57.
Salm G. Bzn, A., J. Gratama, P. J. de Jongh (e. a.), 'Het voorschotfonds der architecten', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914) 46, pp. 493-494.
Salm G. Bzn., A., H. P. Berlage, J. F. Klinkhamer (e. a.), 'Jury-rapport', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912) 21, pp. 247-252.
Salm G. Bzn., A., en C. T. J. L. Rieber, 'Aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandse Zaken', *Bouwkundig Weekblad* 23 (1903) 27, p. 281.
Salm G. Bzn., A., en C. T. J. L. Rieber, 'Internationale Eere-prijsvraag', *Bouwkundig Weekblad* 22 (1902) 2, pp. 9-11.
Salm G. Bzn., A., en C. T. J. L. Rieber, 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 18 (1898) 48, pp. 369-372.
Salm G. Bzn., A., en C. T. J. L. Rieber, 'Prijsvragen', *Bouwkundig Weekblad* 21 (1901) 20, pp. 183-186.
Salm G. Bzn., A., en C. T. J. L. Rieber, 'Prijsvragen', *Bouwkundig Weekblad* 25 (1905) 12, pp. 149-150.
Salm G. Bzn., A., en C. T. J. L. Rieber, 'Programma van eischen voor het examen tot het verkrijgen van het diploma van

bouwkundig opzichter', *Bouwkundig Weekblad* 27 (1907) 31, pp. 494-495.
Salm G.B.zn., A., P.J. de Jongh en C.N. van Goor, 'Permanente Prijsvraag Commissie.', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911b) 23, pp. 267-268.
Salm G.Bzn., A., K. Sluyterman, J.A.G. van der Steur (e.a.), 'Rapport der Commissie benoemd ter beoordeling van de prijsvragen, uitgeschreven door de vereeniging 'Bouwkunst en Vriendschap' te Rotterdam', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908) 51, pp. 1008-1009.
Salm G.Bzn, A., C.B. Posthumus Meyjes, J.H. de Roos, P.J. Houtzagers, H.G. Jansen en G.W. van Heukelom, 'Rapport over het ontwerp der Commissie tot herziening der algemene administratieve voorschriften', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912a) 3, pp. 26-29.
Salm G.Bzn, A., C.B. Posthumus Meyjes, J.H. de Roos, P.J. Houtzagers, H.G. Jansen en G.W. van Heukelom, 'Rapport over het ontwerp der Commissie tot herziening der algemene administratieve voorschriften', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912b) 4, pp. 38-39.
Salm G.Bzn, A., C.B. Posthumus Meyjes, J.H. de Roos, P.J. Houtzagers, H.G. Jansen en G.W. van Heukelom, 'Rapport over het ontwerp der Commissie tot herziening der algemene administratieve voorschriften', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912c) 5, pp. 52-53.
Salm G.Bzn, A., C.B. Posthumus Meyjes, J.H. de Roos, P.J. Houtzagers, H.G. Jansen en G.W. van Heukelom, 'Rapport over het ontwerp der Commissie tot herziening der algemene administratieve voorschriften', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912d) 6, pp. 62-63.
Salm G.Bzn, A., C.B. Posthumus Meyjes, J.H. de Roos, P.J. Houtzagers, H.G. Jansen en G.W. van Heukelom, 'Rapport over het ontwerp der Commissie tot herziening der algemene administratieve voorschriften', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912e) 7, pp. 75-77.
Schaap, W.F.C., 'Aan de redactie van het Bouwkundig Weekblad', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909) 3, pp. 32-33.
Sédille, P., 'Moderne Bouwkunst in Engeland', *Bouwkundig Weekblad* 6 (1886a) 43, pp. 256-259.
Sédille, P., 'Moderne Bouwkunst in Engeland', *Bouwkundig Weekblad* 6 (1886b) 45, pp. 269-271.
Sédille, P., 'Moderne Bouwkunst in Engeland', *Bouwkundig Weekblad* 6 (1886c) 46, pp. 276-277.
Sédille, P., 'Moderne Bouwkunst in Engeland', *Bouwkundig Weekblad* 6 (1886d) 48, pp. 286-288.
Sédille, P., 'Moderne Bouwkunst in Engeland', *Bouwkundig Weekblad* 6 (1886e) 50, pp. 298-300.
Sédille, P., 'Moderne Bouwkunst in Engeland', *Bouwkundig Weekblad* 7 (1887a) 20, pp. 121-123.
Sédille, P., 'Moderne Bouwkunst in Engeland', *Bouwkundig Weekblad* 7 (1887b) 21, pp. 129-130.
Sédille, P., 'Moderne Bouwkunst in Engeland', *Bouwkundig Weekblad* 7 (1887c) 23, pp. 138-141.
Sédille, P., 'De tegenwoordige bouwkunst en de daarmee in verband staande kunstnijverheid', *Bouwkundig Weekblad* 5 (1885) 34, pp. 209-211.
Smit, J., "Uit de groote schande van den revolutiebouw'. Over de moeizame waardering van laatnegentiende-eeuwse woningarchitectuur', *Bulletin KNOB* 111 (2012) 2, pp. 83-98.

Spoorenberg, J., 'Het Eindhovense Villapark', *'t Gruun Buuske* 14 (1985) 2, pp. 37-43.

Tutein Nolthenius, R.P.J., 'Ons Brusselsch Paviljoen', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910) 44, pp. 518-519.

Versteeg, G., 'Ingezonden stukken', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909) 10, p. 115.

Versteeg, G., 'Jaarverslag van de commissie tot behartiging van de Vakbelangen van den architect', *Bouwkundig Weekblad* 31 (1911) 21, pp. 247-248.

W. (waarschijnlijk Wijdeveld, H. Th.), 'Amerikaansche Zeden', *Bouwkundig weekblad* 28 (1908) 43, p. 851.

W. (waarschijnlijk Wijdeveld, H. Th.), 'A. Salm G.B. zn', *Architectura* 23 (1915) 25, pp. 145-146.

Walenkamp, H.J.M., 'De toekomst der jonge Nederlandsche architecten', *Architectura* 17 (1909a) 23, pp. 201-202.

Walenkamp, H.J.M., 'De toekomst der jonge Nederlandsche architecten (vervolg en slot)', *Architectura* 17 (1909b) 25, pp. 219-221.

Weissman, A.W., 'Amendementen en Bemerkingen. Aan het hoofdbestuur van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst', *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908) 14, pp. 226-227.

Weismann, A.W., 'Adolf Leonard van Gendt', *De Opmerker* 36 (1901) 18, pp. 142-144.

Weissman, A.W., 'Ingezonden stukken', Bouwkundig Weekblad 29 (1909a) 4, p. 47.

Weissman, A.W., 'Ingezonden stukken', *Bouwkundig Weekblad* 29 (1909b) 6, p. 68.

Weissman, A.W., 'Nieuwe Kunst', *Bouwkundig Weekblad* 19 (1899) 48, pp. 369-370.

Weissman, A.W., 'Nieuwe Kunst', *Bouwkundig Weekblad* 19 (1899a) 49, pp. 376-378.

Weissman, A.W., 'Nieuwe Kunst', *Bouwkundig Weekblad* 19 (1899b) 50, pp. 383-385.

Weissman, A.W., 'Nieuwe Kunst', *Bouwkundig Weekblad* 19 (1899c) 52, pp. 401-404.

Wesselius, J., 'Jaarverslag der maatschappij tot bevordering der bouwkunst 1 mei 1915-Mei 1916', *Bouwkundig Weekblad* 37 (1916a) 10, pp. 87-91.

Wesselius, J., 'Verslag der ledenvergadering der M.B.V.A. op donderdag 30 maart j.l. in Hotel de l'Europe te Utrecht', *Bouwkundig Weekblad* 36 (1916b) 50, pp. 371-372.

Wesselius, J., 'Verslag van de algemeene vergadering op 28 september 1915 in het Sociëteitslokaal der Rotterdamsche Diergaarde te Rotterdam', *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915a) 23, pp. 176-178.

Wesselius, J., 'Verslag van de bestuursvergadering op dinsdag 12 Oktober 1915', *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915b) 25, pp. 185-186.

X., 'De Auteurswet in verband met plagiaat in de bouwkunst', *Architectura* 20 (1912a) 23, pp. 190-193.

X., 'De Auteurswet in verband met plagiaat in de bouwkunst', *Architectura* 20 (1912b) 24, pp. 196-197.

X., 'De Auteurswet in verband met plagiaat in de bouwkunst', *Architectura* 20 (1912c) 25, pp. 208-209.

X., 'De Auteurswet in verband met plagiaat in de bouwkunst', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912d) 19, pp. 218-222.

X., 'De Auteurswet in verband met plagiaat in de bouwkunst', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912e) 20, pp. 239-243.

Zanten, A.L. van, 'Form and Society. César Daly and Revue Générale de l'Architecture', *Oppositions* 8 (Spring 1977), pp. 137-145.

Krantenartikelen

Anoniem, *Algemeen Handelsblad*, 8 april 1890c.

Anoniem, *Algemeen Handelsblad*, 23 oktober 1907l.

Anoniem, *De Gooi-en Eemlander*, 17 januari 1880b.

Anoniem, *Nieuw Israëlietisch Weekblad* 19 (1883) 7, 24 augustus 1883e.

Anoniem, *Nieuws van de Dag*, 21 mei 1897h.

Anoniem, *De Standaard*, 10 oktober 1879a.

Anoniem, *De Standaard*, 28 augustus 1883f.

Anoniem, 'Aanbestedingen', *De Standaard*, 27 januari 1877b.

Anoniem,' A. Salm G.Bzn', *Algemeen Handelsblad*, 14-06-1915e.

Anoniem, 'Amsterdam', *Leeuwarder courant*, 14 januari 1880c.

Anoniem, 'Amsterdamsche brieven', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 14 juli 1888d.

Anoniem, 'Bewaarschool voor kinderen van N.I. Minvermogenden', *Nieuw Israëlietisch Weekblad* 21 (1885b) 12, 25 september 1885.

Anoniem, 'Boeken', *Het Nieuws van den Dag: kleine courant*, 22 april 1898, p. 7.

Anoniem, 'Circus Carré', *Algemeen Handelsblad*, 21 december 1879b.

Anoniem, 'Circus Carré', *Algemeen Handelsblad*, 12 januari 1880d.

Anoniem, 'Het Czaar-Peterhuisje', *Algemeen Handelsblad*, 4 juni 1896e.

Anoniem, 'Een indrukwekkende plechtigheid', *Nieuw Israëlietisch Weekblad* 17 (1882) 35, 10 maart 1882.

Anoniem, 'H.J. Jesse tachtig jaar. Architect te Leiden', *Algemeen Handelsblad*, 10 juli 1940.

Anoniem, 'Een nieuw bierpaleis', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, d.d. 14 juli 1880a.

Ellenbroek, 'Bouwen voor een driftige stad', *De Volkskrant*, 10 oktober 1997.

Hulsman, B., 'Eerherstel voor de eclectici', *NRC Handelsblad*, 27 oktober 1997.

Koster, E., 'Vader en zoon Salm: stijlloos uit principe', *Het Financieele Dagblad*, 25/27 oktober 1997.

Ruiter, F.G. de, 'Hilversumse villa's van architecten Salm bedreigd', *NRC Handelsblad*, 14 april 1988.

Wit, H. de, 'Niks idealen, gewoon mooi bouwen', *Het Parool*, 3 oktober 1997.

Websites

http://eindhoven-encyclopedie.nl/index.php/Villapark, geraadpleegd 24 juli 2019.
http://journal.depthoffield.eu/vol12/nr25/f05nl/nl, geraadpleegd 12 augustus 2018.
http://public.aia.org/sites/hdoaa/wiki/AIA%20scans/I-L/Kelsey_obit_Journal_July_1950.pdf, geraadpleegd 25 januari 2018.
http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/kuipers, geraadpleegd 13 februari 2018.
http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/poortman, geraadpleegd 1 oktober 2017.
http://rijksmonumenten.nl/monument/485691/het-zwitserse-huis/groningen/, geraadpleegd 7 augustus 2019.
http://stadsmonumenten.nl/Heresingel13.html, geraadpleegd 26 mei 2018.
http://visualisatie.cbs.nl/nl-NL/Visualisation/PrijzenToenEnNu, geraadpleegd 12 juli 2017.
http://www.dwc.knaw.nl/DL/levensberichten/PE00001816.pdf, geraadpleegd 26 mei 2018.
http://www.e-nebraskahistory.org/index.php?title=Albert_Kelsey_(1870-1950),_Architect, geraadpleegd 12 augustus 2017.
http://www.encyclopedia.chicagohistory.org/pages/2797.html, geraadpleegd 23 mei 2020.
http://www.historicalstatistics.org/Currencyconverter.html, geraadpleegd 30 december 2018.
http://www.historischeinterieursamsterdam.nl/huizenportret/villa-koningshof-door-abraham-salm/, geraadpleegd 8 augustus 2019.
http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php, geraadpleegd 12 juli 2017.
http://www.mijngelderland.nl/inhoud/verhalen/het-huisje-van-salm, geraadpleegd 7 augustus 2019.
http://www.wieiswieinoverijssel.nl/zoekresultaten/p2/304-hugo-poortman, geraadpleegd 1 oktober 2017.
https://archief.amsterdam/indexen/bevolkingsregisters_1851-1853/zoek/query.nl.pl?i1=1&v1=G&a1=Salm&x=17&z=-b#BRA05645000204, geraadpleegd 19 december 2017.
https://archief.amsterdam/indexen/bevolkingsregisters_1874-1893/zoek/query.nl.pl?i1=1&v1=G%20C%20&a1=schoffer&x=22&z=-b#BRB00264000178, geraadpleegd 4 juli 2019.
https://archief.amsterdam/indexen/bevolkingsregisters_1874-1893/zoek/query.nl.pl?i1=1&v1=A&a1=Salm&x=22&z=-b#BRB00477000123, geraadpleegd 19 augustus 2018.
https://archief.amsterdam/indexen/bevolkingsregisters_1874-1893/zoek/query.nl.pl?i1=1&v1=A&a1=Salm&x=22&z=-b#BRB00765000088, geraadpleegd 19 augustus 2018.
https://archief.amsterdam/indexen/gezinskaarten_1893-1939/zoek/query.nl.pl?i1=1&v1=A&a1=Salm&x=3&z=b#5422-1271-1340,
Middelkoop, N.E., 'Archief van G.B. Salm en A. Salm Gbzn', (pdf) versie 23.2, 13 oktober 2016, GAA 1315, zie ook https://

archief.amsterdam/inventarissen/overzicht/1315.nl.html, geraadpleegd 19 augustus 2018.
https://archive.org/details/architecturalann11900kels, geraadpleegd 12 augustus 2017.
https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015063829504;view=1up;seq=148 , geraadpleegd 18 april 2018.
https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015016627583;view=1up;seq=119 , geraadpleegd 25 januari 2018.
https://fr.wikipedia.org/wiki/Presles-en-Brie , geraadpleegd 1 oktober 2017.
https://hart.amsterdam/collectie/object/amcollect/46873 , geraadpleegd 23 juli 2019.
https://hart.amsterdam/collectie/object/amcollect/46874 , geraadpleegd 23 juli 2019.
https://hart.amsterdam/collectie/object/amcollect/89218 , geraadpleegd 23 juli 2019.
https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/518816 , geraadpleegd 24 juli 2019.
https://www.amsterdamsebinnenstad.nl/binnenstad/250/amsterdam1900-bombach.html , geraadpleegd 19 augustus 2018.
https://www.amsterdamsebinnenstad.nl/binnenstad/254/fotoateliers.html , geraadpleegd 12 augustus 2018.
https://www.dbnl.org/tekst/lint011gesc06_01/lint011gesc06_01_00 , geraadpleegd 17 Januari 2019.
https://www.dudokarchitectuurcentrum.nl/gebouw-de-vereniging-vrijmetselaars-loge/ , 19 december 2019.
https://www.hendrickdekeyser.nl/site/21/140/welsing.html , geraadpleegd 18 oktober 2017.
https://www.joodsamsterdam.nl/lorje-kantoorboekhandel/ , geraadpleegd 22 juli 2018.
https://www.joodsamsterdam.nl/scholen-bewaarschool-voor-nederlands-israelitische-minvermoogenden/ , geraadpleegd 22 juli 2018.
https://www.maritiemdigitaal.nl/index.cfm?event=search.getdetail&id=120100690 , geraadpleegd 25 januari 2020.
https://www.nbm.org/collections/northwestern-terra-cotta/ , geraadpleegd 23 mei 2020.
https://www.niod.nl/nl/het-gebouw , geraadpleegd 18 december 2019.
http://www.onsamsterdam.nl/tijdschrift/jaargang-2017/55-tijdschrift/tijdschrift-jaargang-2017/3585-nummer-7-juli-augustus-2017?showall=&start=2, geraadpleegd 2 november 2017.
https://www.parlement.com/id/vg09llycyths , geraadpleegd 19 september 2017.
https://www.parool.nl/amsterdam/nieuwbouw-plantage-kreeg-nominatie-maar-is-volgens-sommige-kenners-mislukt~a3810687/ , geraadpleegd 18 oktober 2017.
https://www.philadelphiabuildings.org/pab/app/ar_display.cfm/25033 , geraadpleegd 17 augustus 2017.
https://wynand-fockink.nl , geraadpleegd 18 oktober 2017.

Afbeeldingen

1. *G.B. Salm (1831-1897) (fotograaf onbekend).*

2. *G.B. Salm, vier huizen op de plaats van het voormalige weeshuis aan de Prinsengracht, Prinsengracht 1011-1017, Amsterdam, 1867 (fotograaf: M. van Woerden).*

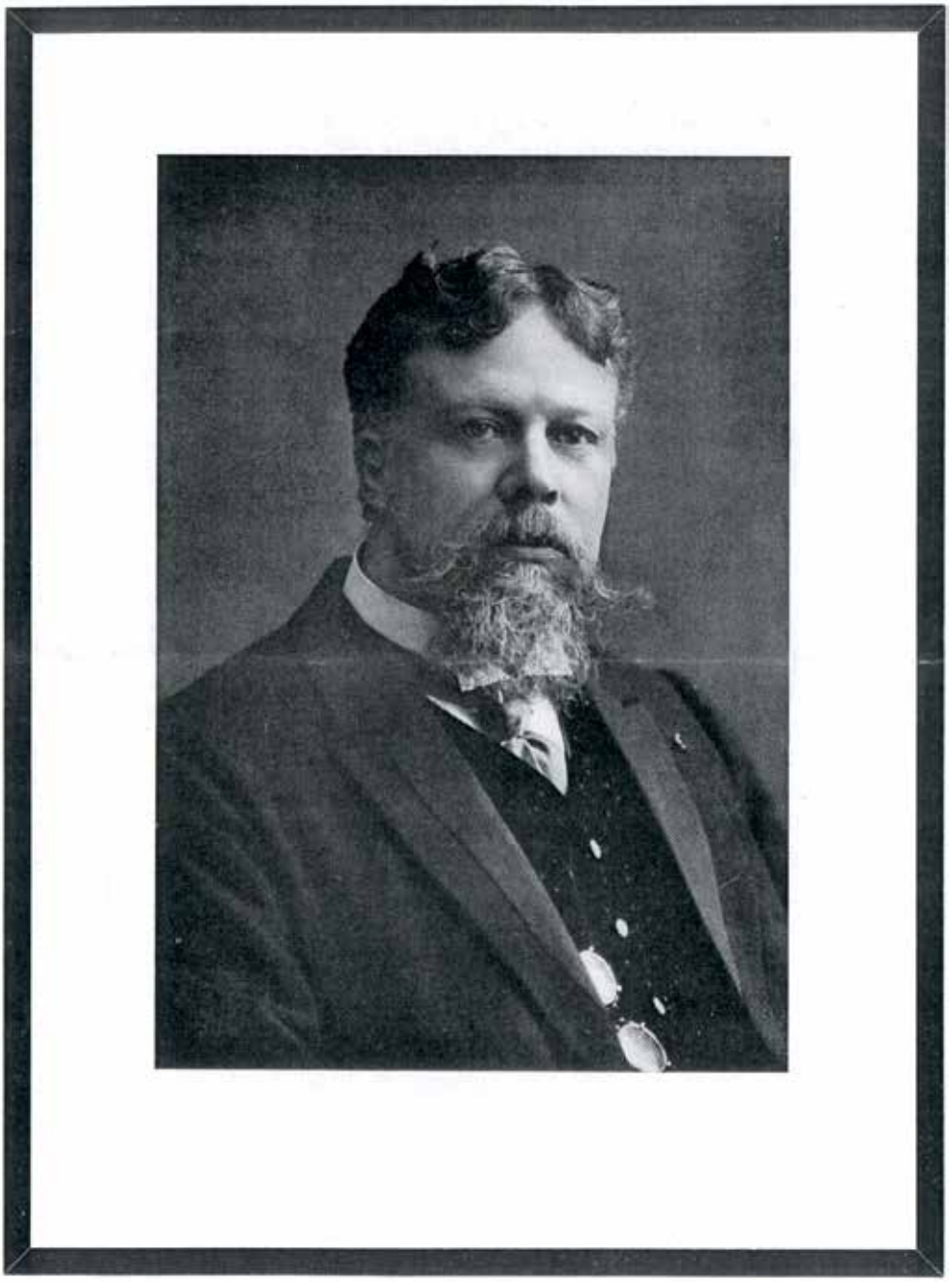

3. *A. Salm GBzn (1857-1915), (fotograaf onbekend).*

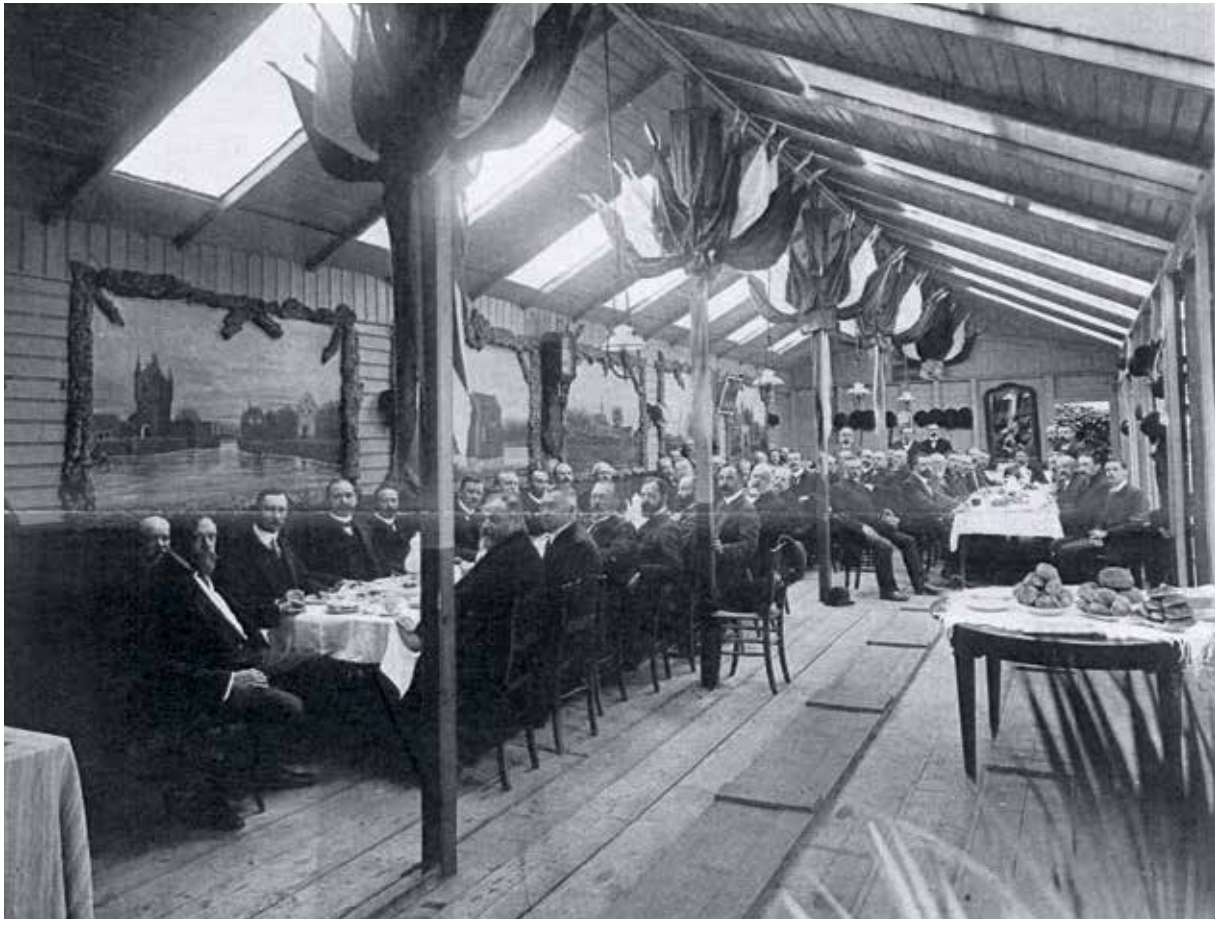

4. *Deelnemers excursie vrijdag 18 september 1908 op de kegelbaan van sociëteitsgebouw 'ons genoegen' te Zierikzee (fotograaf: J.J. Quist).*

5. *G.B. Salm, Verenigingsgebouw voor de Vrije Gemeente, Weteringschans 20 (thans 6-8), Amsterdam, 1879-1880 (fotograaf: International Persfoto Bureau N.V.).*

6. *G.B. Salm, Spaarbank voor de Stad Amsterdam, Singel 546, Amsterdam, 1879-1881, verwoest 1943 (fotograaf: onbekend).*

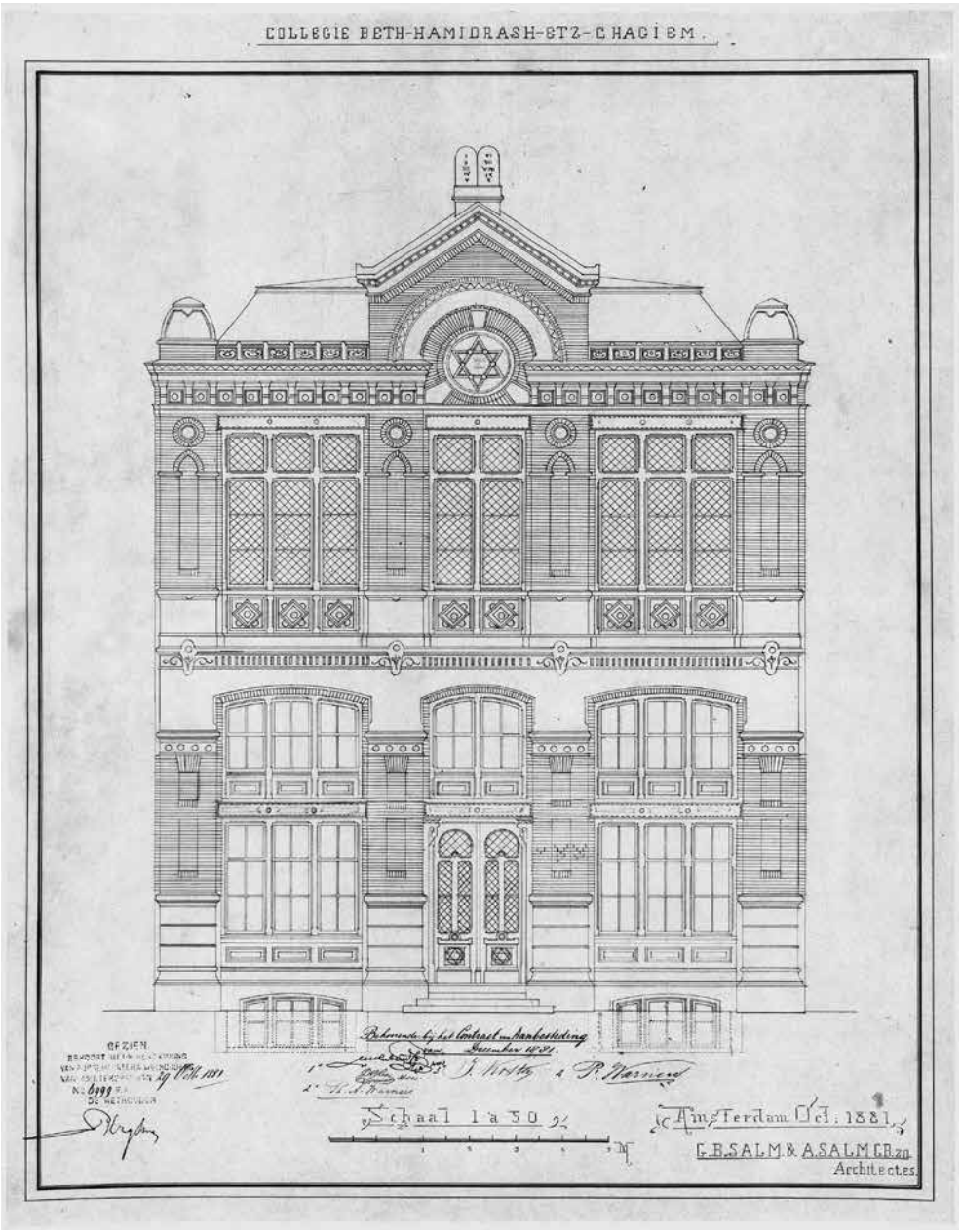

7. *G.B. Salm en A. Salm, Synagoge voor het college Beth Hamidrasj Ets Chaïm, ontwerptekening met opstand van de voorgevel, Rapenburgerstraat 109, Amsterdam, 1883.*

8. G.B. Salm en A. Salm, Synagoge voor het college Beth Hamidrasj Ets Chaïm met de verbouwde voorgevel in 1973, Rapenburgerstraat 109, Amsterdam, 1883 (fotograaf: M. van Woerden).

9. G.B. Salm, Bewaarschool voor minvermogenden, Rapenburgerstraat 52, Amsterdam, 1883-1885, gesloopt ca. 1968 (fotograaf onbekend).

10. *G.B. Salm en A. Salm, het aquariumgebouw van Artis, Plantage Middenlaan 53, Amsterdam, 1880-1882 (fotograaf: H. van Gool).*

11. *G.B. Salm en A. Salm, Blindeninstituut (Het Instituut tot Onderwijs van Blinden), Vossiusstraat 56, Amsterdam, 1884/85 (fotograaf: M. van Woerden).*

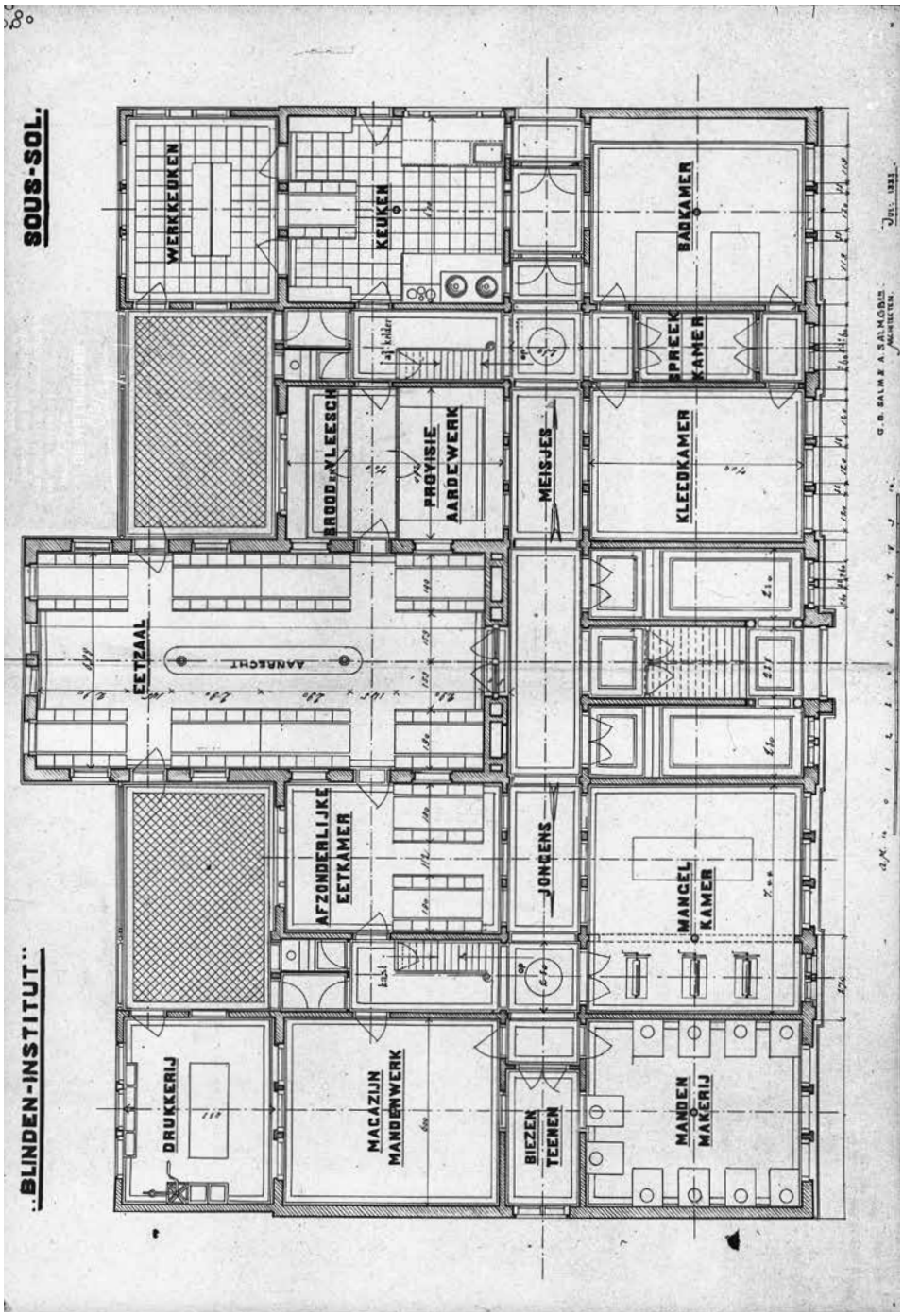

11 A. *G. B. Salm en A. Salm, Blindeninstituut (Het instituut tot Onderwijs van Blinden), Vossiusstraat 56, Amsterdam, 1884/1885, bouwtekening sous-sol.*

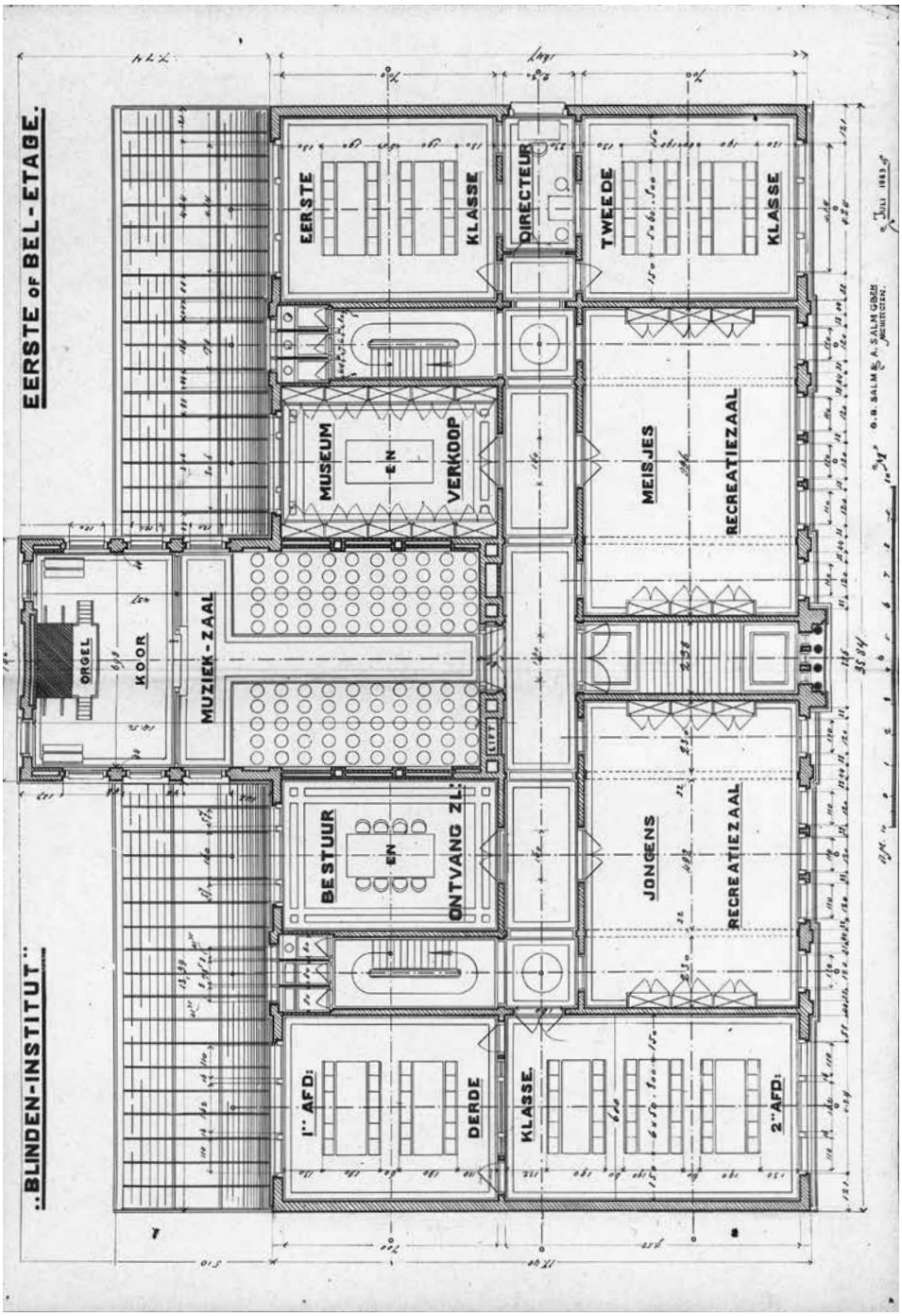

11 B. *G.B. Salm en A. Salm, Blindeninstituut (Het instituut tot Onderwijs van Blinden), Vossiusstraat 56, Amsterdam, 1884/1885, bouwtekening eerste verdieping.*

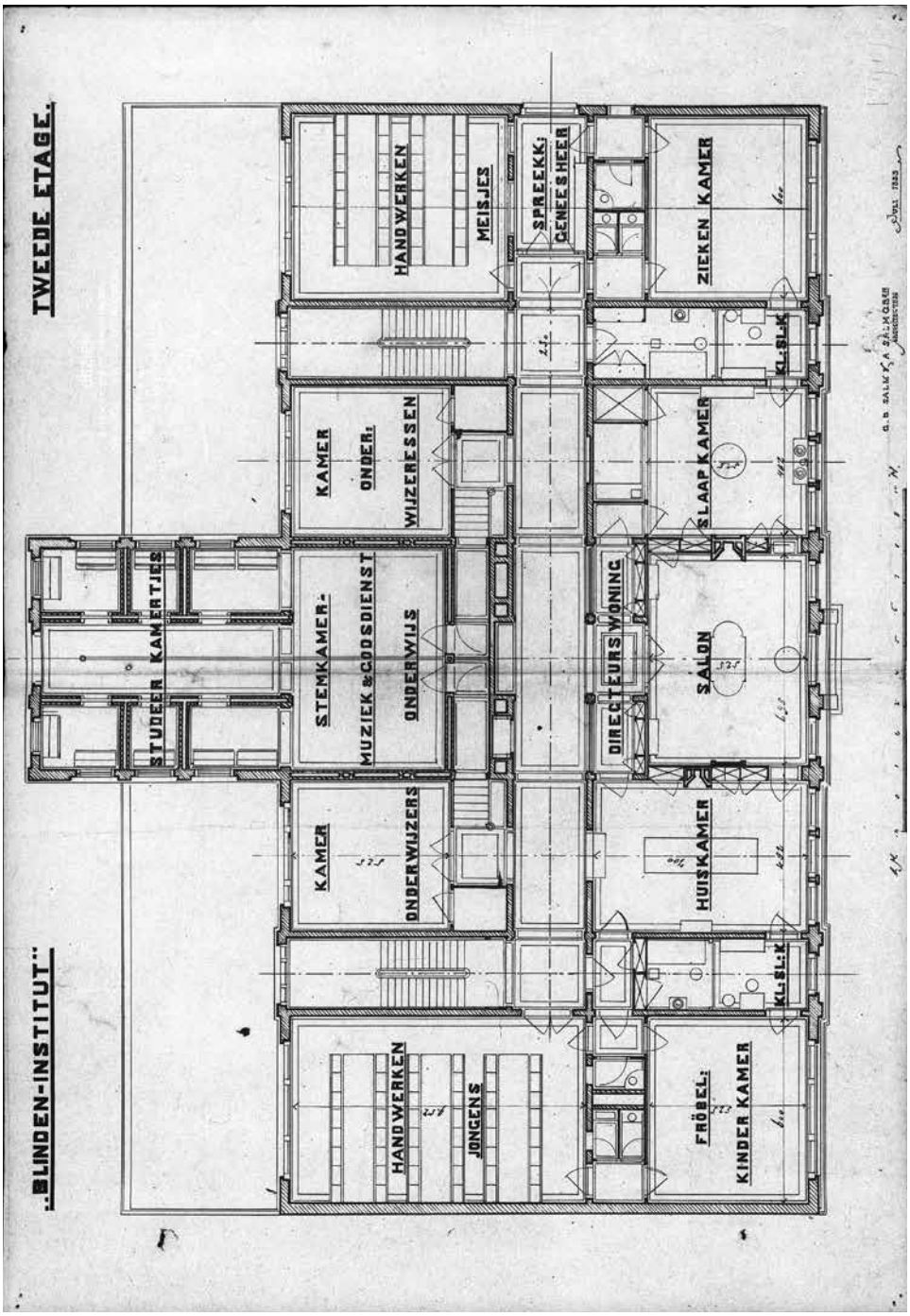

11 C. *G.B. Salm en A. Salm, Blindeninstituut (Het instituut tot Onderwijs van Blinden), Vossiusstraat 56, Amsterdam, 1884/1885, bouwtekening tweede verdieping.*

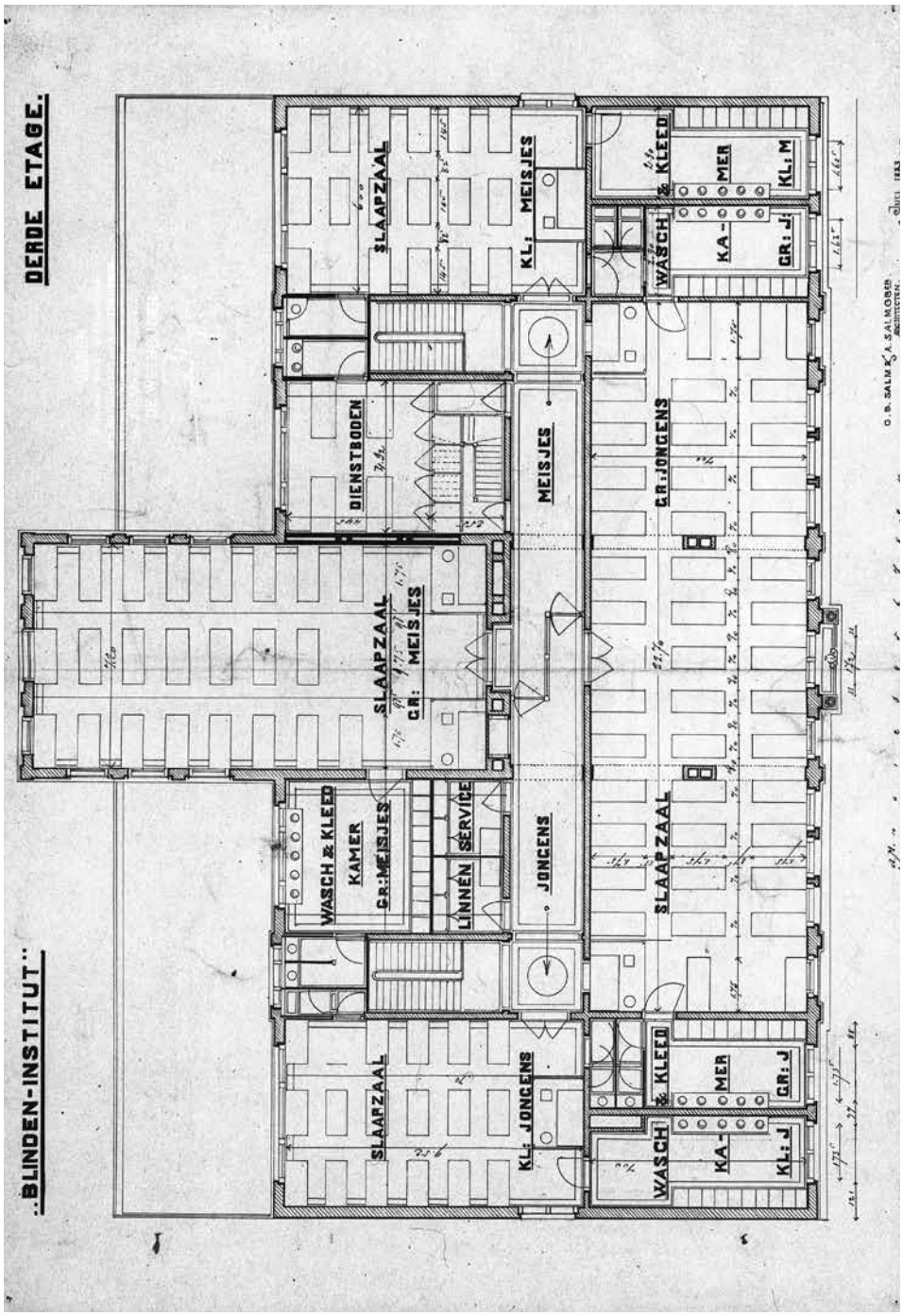

11 D. *G.B. Salm en A. Salm, Blindeninstituut (Het instituut tot Onderwijs van Blinden), Vossiusstraat 56, Amsterdam, 1884/1885, bouwtekening derde verdieping.*

12. *G.B. Salm en A. Salm, Keizersgrachtkerk (Kerk Nederduits Gereformeerde Doolerende Gemeente, Keizersgracht 566, 1887 (fotograaf: M. van Woerden).*

13. *G.B. Salm en A. Salm, remise aan de Schinkelhaven, Amstelveenseweg 134, Amsterdam, 1883-1884 (fotograaf: M. van Woerden).*

14. *A. Salm, Sigarenfabriek E. Goulmy & Baar, Rokin 31/Nes 42, Amsterdam, 1896 (fotograaf onbekend).*

15. *A. Salm, het woonhuis voor de heer J. Nienhuys (1836-1927), Herengracht 380-382, Amsterdam, 1885—1889 (fotograaf onbekend).*

16. *G.B. Salm en A. Salm, agentschap van de Nederlandsche Bank, Oude Boteringestraat 17, Groningen, 1892 (fotograaf onbekend).*

17. *A. Salm en J. Verheul Dzn, Bijbank van de Nederlandsche Bank in Rotterdam, Boompjes 72, Rotterdam 1904-1907, door brand verwoest op 14 mei 1940 (fotograaf: onbekend).*

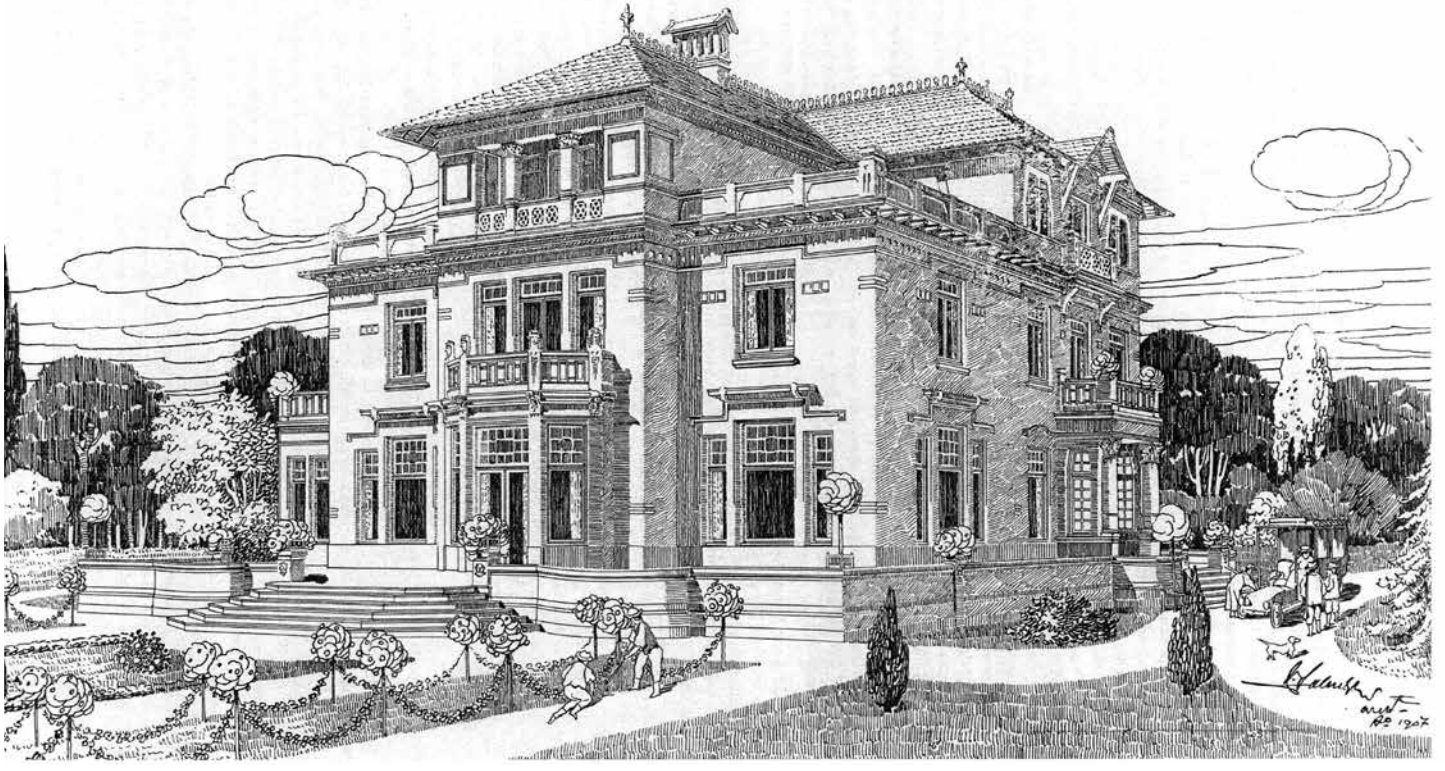

18. *A. Salm, villa Elsheim voor J.H.J. (Jean) Brüning (1863-1934), Nachtegaallaan 1, nu: Parklaan 97, Tongelre, gemeente Eindhoven, 1907.*

19. *A. Salm, bankgebouw voor de firma's Van Loon & Co en Hope en Co, Keizersgracht 579-581, Amsterdam, 1899 (fotograaf: M. van Woerden).*

Illustratieverantwoording

1. G.B. Salm (1831-1897), fotograaf onbekend, SAA, inventaris 10003, afbeeldingsbestand OSIM00006002782, afbeelding circa 1876.

2. G.B. Salm, vier huizen op de plaats van het voormalige weeshuis aan de Prinsengracht, Prinsengracht 1011-1017, Amsterdam, 1867, voorgevel, fotograaf: M. van Woerden, afbeelding 8 februari 2020.

3. A. Salm GB. zn. (1857-1915), fotograaf onbekend, Opname uit ca. 1915, *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915) 8, z.p.

4. Deelnemers excursie vrijdag 18 september 1908 op de kegelbaan van sociëteitsgebouw 'ons genoegen' te Zierikzee, fotograaf: J.J. Quist. *Bouwkundig Weekblad* 28 (1908) 39 z.p.

5. G.B. Salm, Verenigingsgebouw voor de Vrije Gemeente, Weteringschans 20 (thans 6-8), Amsterdam, 1879-1880, voorgevel en rechter zijgevel, fotograaf: Internationaal Persfoto Bureau N.V., SAA, archief 10003, 010003016503, afbeeldingsbestand OSIM00003004987, afbeelding: 1927.

6. G.B. Salm, Spaarbank voor de Stad Amsterdam, Singel 546, Amsterdam, 1879-1881, verwoest 1943, voorgevel, fotograaf: onbekend, SAA, archief 10005, 1498, afbeeldingsbestand 010005001498, afbeelding circa 1880.

7. G.B. Salm en A. Salm, Synagoge voor het college Beth Hamidrasj Ets Chaïm, ontwerptekening met opstand van de voorgevel, Rapenburgerstraat 109, Amsterdam, 1883, voorgevel, SAA, 1315, 310, afbeeldingsbestand 1315BT900049, bouwtekening: 1881.

8. G.B. Salm en A. Salm, Synagoge voor het college Beth Hamidrasj Ets Chaïm met de verbouwde voorgevel in 1973, Rapenburgerstraat 109, Amsterdam, 1883, voorgevel, fotograaf: M. van Woerden, afbeelding 8 februari 2020.

9. G.B. Salm en A. Salm, Bewaarschool voor minvermogenden, Rapenburgerstraat 52, Amsterdam, 1883-1885, gesloopt ca. 1968, voorgevel, fotograaf onbekend, SAA, archief 10009, 010009003981, afbeeldingsbestand 010009003981, afbeelding: 1955.

10. G.B. Salm en A. Salm, het aquariumgebouw van Artis, Plantage Middenlaan 53, Amsterdam, 1880-1882, voorgevel, fotograaf: H. van Gool, SAA, inventaris 30931, afbeeldingsbestand BMAB00006000020_002, afbeelding circa 1987.

11. G.B. Salm en A. Salm, Blindeninstituut (Het Instituut tot Onderwijs van Blinden), Vossiusstraat 56, Amsterdam, 1884/85, voorgevel, fotograaf: M. van Woerden, afbeelding 8 februari 2020.

11a. G.B. Salm en A. Salm, Blindeninstituut (Het Instituut tot Onderwijs van Blinden), Vossiusstraat 56, Amsterdam, bouwtekening sous-sol, SAA, Archief van de Dienst Bouw -en Woningtoezicht: bouwtekeningen, inventaris 5221 BT, afbeeldingsbestand 5221BT912917, Juli 1883.

11b. G.B. Salm en A. Salm, Blindeninstituut (Het Instituut tot Onderwijs van Blinden), Vossiusstraat 56, Amsterdam, bouwtekening eerste of bel-etage,

SAA, Archief van de Dienst Bouw -en Woningtoezicht: bouwtekeningen, inventaris 5221 BT, afbeeldingsbestand 5221BT912918, Juli 1883.

11c. G.B. Salm en A. Salm, Blindeninstituut (Het Instituut tot Onderwijs van Blinden), Vossiusstraat 56, Amsterdam, bouwtekening tweede etage, SAA, Archief van de Dienst Bouw -en Woningtoezicht: bouwtekeningen, inventaris 5221 BT, afbeeldingsbestand 5221BT912919, Juli 1883.

11d. G.B. Salm en A. Salm, Blindeninstituut (Het Instituut tot Onderwijs van Blinden), Vossiusstraat 56, Amsterdam, bouwtekening derde etage, SAA, Archief van de Dienst Bouw -en Woningtoezicht: bouwtekeningen, inventaris 5221 BT, afbeeldingsbestand 5221BT912920, Juli 1883.

12. G.B. Salm en A. Salm, Keizersgrachtkerk (Kerk Nederduits Gereformeerde Doolerende Gemeente, Keizersgracht 566, 1887, voorgevel, fotograaf: M. van Woerden, afbeelding 8 februari 2020.

13. G.B. Salm en A. Salm, remise aan de Schinkelhaven, Amstelveenseweg 134, Amsterdam, 1883-1884, voorgevel, fotograaf: M. van Woerden, afbeelding 8 februari 2020.

14. A. Salm, Sigarenfabriek E. Goulmy & Baar, Rokin 31/Nes 42, Amsterdam, 1896, voorgevel. Opname uit ca. 1915. fotograaf onbekend, *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915) 8, z.p.

15. A. Salm, het woonhuis voor de heer J. Nienhuys (1836-1927), Herengracht 380-382, Amsterdam, 1885—1889, voorgevel, opname uit ca. 1915. fotograaf onbekend, *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915) 8, z.p.

16. G.B. Salm en A. Salm, agentschap van de Nederlandsche Bank, Oude Boteringestraat 17, Groningen, 1892, voorgevel, opname uit ca. 1915. fotograaf onbekend, *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915) 8, z.p.

17. A. Salm en J. Verheul Dzn, Bijbank van de Nederlandsche Bank in Rotterdam, Boompjes 72, Rotterdam 1904-1907, door brand verwoest op 14 mei 1940, voorgevel, fotograaf: onbekend, afbeelding circa 1931-1935, Collectie Stadsarchief Rotterdam, nummer 4202_1986-390.

18. A. Salm, villa Elsheim voor J.H.J. (Jean) Brüning (1863-1934), Nachtegaallaan 1, nu: Parklaan 97, Tongelre, gemeente Eindhoven, 1907, voorgevel, *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915) 8, z.p., tekening: A. Salm GBzn

19. A. Salm, bankgebouw voor de firma's Van Loon & Co en Hope en Co, Keizersgracht 579-581, Amsterdam, 1899, voorgevel, fotograaf: M. van Woerden, afbeelding 17 februari 2020.

Appendix:

1. Een overzicht van de ontvangen honoraria van G.B. Salm door A. Salm in periode 1882-1884
2. Een rekeningenboek over de periode 1910-1917
3. Een analyse van het rekeningenboek over de periode 1911-1915
4. Een overzicht van de ledenaantallen van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst in de periode 1895-1916
5. Een overzicht van de najaar-excursies van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst
6. Een oeuvrelijst van de werken van G.B. Salm
7. Een oeuvrelijst van de werken van A. Salm

Bijlage 1

Overzicht ontvangen honoraria van G.B. Salm door A. Salm in periode 1882-1884
Bron: SAA, archief 1315, 44

ontvangst-bewijsnr.	Datum	Werk		Bedrag	
	1882				
3	30 april 1882	D. Ditmar te Buiksloot		NLG 240,30	
4	30 april 1882	Coll. Beth Hamidrasj		NLG 130,26	
5	5 mei 1882	Bouwmaatschappij [woningen, Tweede Jan van der Heijdenstraat 79-83/Hemonystraat 43-35]*		NLG 448,20	
6	10 augustus 1882	Coll. Beth Hamidrasj Ets Chaïm		NLG 324,39	
7	18 augustus 1882	Bouwmaatschappij		NLG 448,19	
9	15 oktober 1882	Kilsdonk te Haarlem		NLG 421,91	
10	13 november 1882	Coll. Beth Harmedrash Ets Chaïm		NLG 324,39	
11	13 november 1882	Bouwmaatschappij		NLG 487,94	
12	19 november 1882	Ziekenverpleging [Kerkstraat 122 en 126]		NLG 100,31	
13	10 december 1882	Ziekenverpleging NLG 100,31 en Verbouwing Lely NLG 200		NLG 300,31	
			totaal ontvangen 1882		NLG 3.226,20
	1883				
14	26 januari 1883	Aandeel cadeau Roelofs NLG 10, onderhoud DG NLG 180, Kilsdonk NLG 274,46, Ditmar NLG 65 en Coll. Beth Harmedrash NLG 324,39 (+0,61)		NLG 853,85	
18	15 maart 1883	Vondelstraat en J. Lely		NLG 642,34	
19	16 april 1883	J. Cahen: damesconfectie en Herenwinkel		NLG 373,34	
20	Mei 1883	AOM Stalgebouw te Nieuwer Amstel		NLG 239,00	
22	28 juli 1883	Tentoonstellingswerk (Amstel Brouwerij) en restitutie aandeel onkosten Rozenhofje		NLG 300,00	
ong.	1 augustus 1883	Ned. Bouwmaatschappij		NLG 107,50	
24	25 augustus 1883	Kilsdonk NLG 84,565 en Coll. Beth Harmedrash NLG 549,77		NLG 634,14	
26	9 oktober 1883	Stal AOM Schinkelhaven		NLG 300,00	
30	20 november 1883	Spakler - Vondelstraat [F.J. Spakler (1843-1919), Vondelstraat 80]		NLG 404,80	
31	20 december 1883	Ziekenverpleging		NLG 153,75	
32	31 december 1883	Rozenhofje		NLG 543,78	
			totaal ontvangen 1883		NLG 4.552,50
	1884				
33	26 januari 1884	AOM Schinkelhaven		NLG 101,75	
37	31 maart 1884	Spakler - Vondelstraat		NLG 213,56	
38	18 april 1884	Blindeninstituut		NLG 764,50	
39	24 april 1884	Overdekte entree Villa Weteringschans [24] van mevrouw Luden		NLG 222,50	
40	12 mei 1884	Rozenhofje (na aftrek kosten)		NLG 395,00	
41	15 mei 1884	Coll. Beth Harmedrash Ets Chaïm		NLG 225,74	
42	6 juni 1884	Blindeninstituut (na aftrek onkosten en restant tekenkosten)		NLG 418,00	
			totaal ontvangen 1884		NLG 2.341,05
			Totaal		**NLG 10.119,75**

* [aanvullingen:RVK]

Bijlage 2

Rekeningenboek 1910-1917
Bro: SAA, archief 1315, 45

Pagina. nr.	Intern nr.	datum	Geadresseeerde	Werk en Omschrijving	Aannemer	Bedrag
32		1 oktober 1910	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Gistkeldergebouw, kelders, zolders: eerste bouwtermijn	D. Cerlijn & zoon en A. J. de Haan	NLG 15.799,40
33	22	20 oktober 1910	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 250,00
34		21 oktober 1910	J.H. Wijsman, Heemstede	derde bouwtermijn	Jan A. Jonker en Zoon	NLG 11.000,00
35		23 oktober 1910	Bestuur MTS, kweekschool voor machinisten	tweede bouwtermijn	C. Alberts & Zoon	NLG 11.604,80
36	23	24 oktober 1910	Jan A. Jonker en Zoon	restitutie directe verschotten		NLG 1.100,00
36	25	25 oktober 1910	Jan A. Jonker en Zoon	restitutie directe verschotten		NLG 100,00
37	24	25 oktober 1910	Bestuur MTS, kweekschool voor machinisten	Honorarium		NLG 779,33
37	26	1 november 1910	Mr.J.B. Roelvink	huur bovenetage, 2e kwartaal, 13de huurjaar		NLG 100,00
38		17 november 1910	Bankgebouw Bijbank Nijmegen DNB	tweede bouwtermijn	W.H. Theunissen en J.C. Kropman	NLG 10.000,00
39	27	2 december 1910	Jarman en zoonen		rekening crediteuren	NLG 600,00
39		10 december 1910	W. de Vlugt	afrekening repertise Doelenstraat		NLG 50,00
39		15 december 1910	De Nederlandsche Bank	honorarium 1e termijn aanleg CV		NLG 188,29
40		30 november 1910	Bankgebouw Bijbank Nijmegen DNB	eerste bouwtermijn: centraal verwarmingstoestel	Th. Van Heemstede Obelt	NLG 3.037,00
41	30	20 december 1910	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 500,00
41	31	23 december 1910	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 250,00
42		19 december 1910	Hope & Co en Van Loon & Co	bouwtermijn	Staal & Haalmeijer	NLG 2.063,50
43		29 december 1910	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Gistkeldergebouw, kelders, zolders: tweede en derde bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 31.598,80
44	32	30 december 1910	Hope & Co en Van Loon & Co	honorarium		NLG 24,70
44	33	31 december 1910	J.H. Wijsman, Heemstede	Honorarium		NLG 1.033,83
45	34	19 januari 1911	Cooperatieve Winkelvereniging Eigen Hulp	Mindering bestedingskosten		NLG 1.000,00
46		19 januari 1911	Land en Boschbouw Mij 'Het Laar'	Houtvesterswoning Ommen laatste bouwtermijn	G. Timmerman	NLG 945,52
47		27 januari 1911	J.H. Wijsman, Heemstede	vierde bouwtermijn	Jan A. Jonker en Zoon	NLG 7.214,30
48	35	1 februari 1911	Jarman en zoonen		rekening crediteuren	NLG 400,00
48		1 februari 1911	Mr.J.B. Roelvink	huur bovenetage, 3e kwartaal, 13de huurjaar		NLG 100,00
49	37	1 februari 1911	F.J. Nijman	Onderhoud en werk perceel Weesperzijde		NLG 100,00
49	38	2 februari 1911	E. Luden	Honorarium Koetsierswoning		NLG 176,96
50	39	7 februari 1911	Land en Boschbouw Mij 'Het Laar'	Honorarium		NLG 317,50
50	40		ontvangen van AS: 1/2 maandsalaris als opzichter 'Eigen Hulp'	Capelle		
50	41	28 februari 1911	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 600,00
51	42	1 maart 1911	Cooperatieve Winkelvereniging Eigen Hulp	Honorarium		NLG 1.227,64

52		6 maart 1911	E. Luden	eerste bouwtermijn Koetsierswoning 'Spijkerpolder'	N. Peet	NLG 2.132,10
53		13 maart 1911	Bankgebouw Bijbank Nijmegen DNB	eerste bouwtermijn: electrische licht- en krachtinstallatie	L.A. Moll	NLG 575,00
54	43	18 maart 1911	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 250,00
54	44	28 maart 1911	De Nederlandsche Bank	Honorarium		NLG 663,67
55		29 maart 1911	Bankgebouw Bijbank Nijmegen DNB	derde bouwtermijn	W.H. Theunissen en J.C. Kropman	NLG 15.000,00
56	45	3 april 1911	De Bont & Leijten	Honorarium		NLG 2.805,30
56	46	1 april 1911	Jarman en zoonen	bijdrage verpleegkosten en operatie [Ayden]houdt		NLG 250,00
56	47	6 april 1911	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium		NLG 1.000,00
57		8 april 1911	Cooperatieve Winkelvereniging Eigen Hulp	eerste bouwtermijn	Ph.A. Warners	NLG 15.000,00
58	48	29 april 1911	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium		NLG 1.000,00
58	49	1 mei 1911	Mr.J.B. Roelvink	huur bovenetage, 4e kwartaal, 13de huurjaar		NLG 100,00
59		1 mei 1911	Bankgebouw Bijbank Nijmegen DNB	vierde bouwtermijn	W.H. Theunissen en J.C. Kropman	NLG 8.000,00
60	50	5 mei 1911	De Nederlandsche Bank	Honorarium agentschap Nijmegen		NLG 1.000,00
60	51	11 mei 1911	E. Luden	Honorarium		NLG 196,63
61		5 mei 1911	E. Luden	tweede bouwtermijn	N. Peet	NLG 2.560,43
62		5 mei 1911	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Gistkeldergebouw, kelders en zolders: vierde bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 28.191,54
63		5 mei 1911	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Gistkeldergebouw, kelders en zolders: bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 2.842,00
64		10 mei 1911	Bestuur MTS, kweekschool voor machinisten	derde bouwtermijn	C. Alberts & Zoon	NLG 2.901,20
65	52	7 juni 1911	Ph. A. Warners	restitutie werktekeningen		NLG 700,00
65	53	30 mei 1911	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium		NLG 3.567,33
66		24 mei 1911	Cooperatieve Winkelvereniging Eigen Hulp	tweede bouwtermijn	Ph. A. Warners	NLG 12.000,00
67	54	23 juni 1911	B. Hagen	restitutie gemaakte bestedingskosten en werktekeningen		NLG 450,00
68		7 juli 1911	De Bont & Leijten	Fabrieksgebouw, eerste bouwtermijn	Staal & Haalmeijer	NLG 25.000,00
69		7 juli 1911	Bankgebouw Bijbank Nijmegen DNB	bouwtermijn: centraal verwarmingstoestel	Th. Van Heemstede Obelt	NLG 1.201,83
70	57	7 juli 1911	De Nederlandsche Bank	Honorarium: centrale verwarming agentschap Nijmegen		NLG 62,67
71		12 juli 1911	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Legkeldergebouw: eerste bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 37.000,00
72		30 juni 1911	Bankgebouw Bijbank Nijmegen DNB	bouwtermijn: kluisdeuren	J. Lips Bzn.	NLG 7.045,00
73		13 juli 1911	Bankgebouw Bijbank Nijmegen DNB	vijfde bouwtermijn	W.H. Theunissen en A.J. de Haan	NLG 16.952,50
74	58	Juli 1911	J. Luden	Honorarium twee arbeiderswoningen op 'Koningshof'		NLG 313,11
74	59	31 juli 1911	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 500,00
75	60	1 augustus 1911	Mr.J.B. Roelvink	huur bovenetage, 1e kwartaal, 14de huurjaar		NLG 100,00
76		9 augustus 1911	Cooperatieve Winkelvereniging Eigen Hulp	derde bouwtermijn	Ph. A. Warners	NLG 20.000,00
77	61	18 augustus 1911	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 250,00
77	62	22 augustus 1911	G.A. Baron Tindal	Honorarium		NLG 283,76
78		Augustus 1911	J.H. Wijsman, Heemstede	laatste bouwtermijn	Jan. A. Jonker en Zoon	NLG 1.879,70
79	62	29 augustus 1911	J.H. Wijsman, Heemstede	Honorarium		NLG 406,31
79	64	1 september 1911	Cooperatieve Winkelvereniging Eigen Hulp	Honorarium		NLG 1.364,05

80		30 augustus 1911	De Bont & Leijten	Fabrieksgebouw, tweede bouwtermijn	Staal & Haalmeijer	NLG 25.000,00
81	65	1 september 1911	De Bont & Leijten	Honorarium		NLG 1.500,00
81	66	16 september 1911	Staal & Haalmeijer	volgens onderstaande specificaties		NLG 2.000,00
82		15 september 1911	Bankgebouw Bijbank Nijmegen DNB	laatste bouwtermijn: electrische licht- en krachtinstallatie	L.A. Moll	NLG 575,00
83		16 september 1911	J. Luden	twee arbeiderswoningen, Koningshof, Overveen, eerste bouwtermijn	B. Hagen	NLG 4.970,00
84	67	26 september 1911	Raad van Arbitrage	Salaris en voorschotten		NLG 43,20
84	68	30 september 1911	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 500,00
85		4 oktober 1911	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Legkeldergebouw: tweede bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 37.000,00
86		4 oktober 1911	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Gistkeldergebouw, kelders en zolders: laatste bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan (totale aanneemsom was NLG 78.997)	NLG 3.949,85
87	69	5 oktober 1911	De Nederlandsche Bank	Honorarium: elektrische licht en krachtinstallatie agentschap Nijmegen		NLG 35,65
87	70	6 oktober 1911	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium		NLG 3.000,00
88		10 oktober 1911	G.A. Baron Tindal	Villa 'Bel-Air': eerste bouwtermijn	G. Gijzel	NLG 3.233,68
89	71	16 oktober 1911	G.Gijzel	restitutie tekenkosten en bestekken en diverse verbouwingkosten		NLG 450,00
89	72	1 november 1911	Mr.J.B. Roelvink	huur bovenetage, 2e kwartaal, 14de huurjaar		NLG 100,00
90		30 oktober 1911	De Bont & Leijten	Fabrieksgebouw, derde bouwtermijn	Staal & Haalmeijer	NLG 25.000,00
91	73	3 november 1911	Ph. A. Warners	restitutie werktekeningen 'Eigen Hulp'		NLG 200,00
91	74	November 1911	E. Luden	Honorarium Koetsierswoning		NLG 19,66
92		4 november 1911	E. Luden	laatste bouwtermijn	N. Peet	NLG 236,90
93	75	17 november 1911	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 2.000,00
93	76	13 december 1911	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 1.000,00
94		25 november 1911	G.A. Baron Tindal	Villa 'Bel-Air': tweede bouwtermijn	G. Gijzel	NLG 3.233,68
95		18 december 1911	J. Luden	twee arbeiderswoningen, Koningshof, Overveen, 2e bouwtermijn	B. Hagen	NLG 6.833,75
96		15 december 1911	De Bont & Leijten	Fabrieksgebouw, vierde bouwtermijn	Staal & Haalmeijer	NLG 23.705,00
97	77	27 december 1911	De Bont & Leijten	Honorarium		NLG 1.617,00
97	79	29 december 1911	Hope & Co	restituties verschot		NLG 50,00
98	78	28 december 1911	J. Luden	Honorarium		NLG 382,69
98	80	4 januari 1912	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 500,00
99		vervallen				
100		1 oktober 1911	Cooperatieve Winkelvereniging Eigen Hulp	Voorlaatste Bouwtermijn	Ph. A. Warners	NLG 6.521,43
101	81	10 januari 1912	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 500,00
101	82	22 januari 1912	bestuur MTS, kweekschool voor machinisten	Honorarium		NLG 79,78
102		15 januari 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Legkeldergebouw: derde bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A. J. de Haan	NLG 30.000,00
103	83	30 januari 1912	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 500,00
103	84	30 januari 1912	F.J. Nijman	Onderhoudwerkzaamheden Weesperzijde		NLG 100,00
104	85	1 februari 1912	Mr.J.B. Roelvink	huur bovenetage, 3e kwartaal, 14de huurjaar		NLG 100,00
105-110			Bankgebouw Bijbank Nijmegen DNB	Berekeningen meer en minder werk		

111	86	15 februari 1912	Theunisen & Kropman	saldo verschotten werktekeningen, restituties duplicaat lichtdrukken etc.		NLG 850,93
111	87	17 februari 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	honorarium		NLG 361,48
112		15 februari 1912	Bankgebouw Bijbank Nijmegen DNB	zesde bouwtermijn	W.H. Theunissen en A.J. de Haan	NLG 5.300,00
113		13 april 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Uitbereiding werkplaatsen en ombouwen schilderwerkplaats tot autogarage	D. Cerlijn & Zoon en A. J. de Haan	NLG 10.786,50
114		13 april 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Ligkelders: vierde bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A. J. de Haan	NLG 4.951,10
115		13 april 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Gistkelders: eerste bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A. J. de Haan	NLG 2.000,00
116		13 april 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	“Gerstsilo;s: eerste bouwtermijn”	D. Cerlijn & Zoon en A. J. de Haan	NLG 4.252,10
117		13 april 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	“Gerstsilo;s: eerste bouwtermijn”	Ned. Mij. voor Monierswerken ‘De Amstel’	NLG 3.033,00
118	90	1 mei 1912	mr.J.B. Roelvink	huur bovenetage, 4e kwartaal, 14de huurjaar		NLG 100,00
118	91	3 mei 1912	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 500,00
119		6 mei 1912	G.A. Baron Tindal	Villa ‘Bel-Air’: derde bouwtermijn		NLG 2.748,64
120	92	11 mei 1912	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 500,00
120	93	25 mei 1912	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 750,00
121	94	3 juni 1912	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 500,00
122		6 juni 1912	Cooperatieve Winkelvereniging Eigen Hulp	laatste bouwtermijn	Ph. A. Warners	NLG 2.759,60
123		8 juni 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Uitbereiding werkplaatsen en ombouwen schilderwerkplaats tot autogarage	D. Cerlijn & Zoon en A. J. de Haan	NLG 500,00
124		8 juni 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	“Gerstsilo;s: tweede bouwtermijn”	D. Cerlijn & Zoon en A. J. de Haan	NLG 800,00
125		8 juni 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Gistkelders: tweede bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A. J. de Haan	NLG 4.648,10
126	95	12 juni 1912	Cooperatieve Winkelvereniging Eigen Hulp	Honorarium		NLG 262,42
126	96	12 juni 1912	Staal & Haalmeijer	restitutie van kosten opmetingen, tekeningen, toezicht Amsterdam-Arnhem-Ede		NLG 536,86
127		18 juni 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium		NLG 2.763,09
127		24 juni 1912	G.A. Baron Tindal	Honorarium en restitutie diverse verschotten		NLG 59,21
128		18 juni 1912	J. Luden	twee arbeiderswoningen, Koningshof, Overveen, laatste bouwtermijn		NLG 1.185,13
129		28 juni 1912	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 900,00
129		29 juli 1912	A. Sprèe	Honorarium en restitutie voorschot Villa ‘Heide Oord’, Ede		NLG 672,50
130	1	4 juli 1912	De Bont & Leijten	Honorarium		NLG 524,67
130	2	19 juli 1912	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 300,00
131	3	z.d.	Van Sprang & Dekker			NLG 600,00
131	4	z.d.	ten beh: mej. J. Salm			
131	5	1 augustus 1912	Diaconie Verenigde Doopsgezinde Gemeente	Honorarium ‘Rijpenhofje’		NLG 1.034,50
132	6	13 augustus 1912	De Nederlandsche Bank	Honorarium Agentschap Arnhem		NLG 1.000,00
132	7	23 augustus 1912	J. van Geverden & Zoon	afrekening De Bont		NLG 28,98
133	8	29 augustus 1912	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 700,00
133	9	11 september 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium		NLG 1.090,51
134	10	14 september 1912	“Stoommeelfabriek Ceres G.A. Nering B””ogel”	Honorarium		NLG 200,00
134	11	28 september 1912	De Nederlandsche Bank	uw schrijven d.d. 27 september 1912		NLG 1.300,00
135		13 september 1912	G.A. Baron Tindal	Villa ‘Bel-Air’	G. Gijzel	NLG 747,12

136		2 oktober 1912	Diaconie Verenigde Doopsgezinde Gemeente	Rijpenhofje eerste bouwtermijn	Ph. A. Warners & Zoon	NLG 12.500,00
137		11 oktober 1912	De Bont & Leijten	laatste bouwtermijn	Staal & Haalmeijer	NLG 8.932,02
138		11 oktober 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Ligkelders: laatste bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 7.439,63
139		11 oktober 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Gerstsilo's: laatste bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 445,97
140		11 oktober 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Uitbereiding werkplaatsen en ombouwen schilderwerkplaats tot autogarage lt.	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 857,50
141		8 oktober 1912	Bankgebouw Bijbank Arnhem DNB	eerste termijn	Mulder & Van Wessem	NLG 7.000,00
142		15 oktober 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Stalgebouw: eerste bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 38.000,00
143	12	30 oktober 1912	Ph. A. Warners	restitutie bestedingskosten Rijpenhofje		NLG 1.000,00
143	13	1 november 1912	Mej. C.C. Huijsinga	Verhuur Pennweg 16 te Hilversum 1e kwartaal		NLG 425,00
144	14	2 november 1912	Mulder & Van Wessum	restitutie bestedingskosten Arnhem		NLG 1.000,00
144	15	7 november 1912	Mrs H.J. Keijzer en W.H.H. Mouthaan adv.	Salaris advies procedure Majoor contra Verkens & Lindeboom (ook voor Jos Th. Cuijpers en K.P.C. de Bazel)		NLG 50,95
145	16	8 november 1912	Diaconie Verenigde Doopsgezinde Gemeente	Gratificatie ter uitdeling aan opzichter en onderopzichter Rijpenhofje		NLG 50,00
145	17	28 november 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium		NLG 1.160,63
146		21 november 1912	Bankgebouw Bijbank Arnhem DNB	tweede bouwtermijn	Mulder & Van Wessem	NLG 7.000,00
147		22 november 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Gerstsilo's: laatste bouwtermijn	Ned. Mij. voor Monierswerken 'De Amstel'	NLG 337,00
148		5 december 1912	Diaconie Verenigde Doopsgezinde Gemeente	Rijpenhofje tweede bouwtermijn	Ph. A. Warners & Zoon	NLG 15.000,00
149	19	7 december 1912	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 500,00
149	20	16 december 1912	Diaconie Verenigde Doopsgezinde Gemeente	Honorarium 'Rijpenhofje'		NLG 500,00
150		20 december 1912	Bankgebouw Bijbank Arnhem DNB	derde bouwtermijn	Mulder & Van Wessem	NLG 7.000,00
151	21	28 december 1912	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 1.000,00
152		24 december 1912	Diaconie Verenigde Doopsgezinde Gemeente	eerste bouwtermijn	Geveke & Co	NLG 814,80
153	22	13 januari 1913	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium		NLG 1.482,66
153		7 februari 1913	Diaconie Verenigde Doopsgezinde Gemeente	tweede bouwtermijn	Geveke & Co	NLG 1.629,60
154		9 december 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Gistkelders: laatste bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 348,94
155		29 oktober 1912	Bankgebouw Bijbank Arnhem DNB	Eerste bouwtermijn: Centraal Verwarmingstoestel	W.J. Stokvis	NLG 425,77
156		14 januari 1913	Bankgebouw Bijbank Arnhem DNB	Tweede bouwtermijn: Centraal Verwarmingstoestel	W.J. Stokvis	NLG 851,55
157		17 januari 1913	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Stalgebouw: tweede bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 35.000,00
158	23	29 januari 1913	F.J. Nijman	Onderhoudwerkzaamheden Weesperzijde		NLG 100,00
158	24	1 februari 1913	Mej. C.C. Huijsinga	Verhuur Pennweg 16 te Hilversum 2e kwartaal		NLG 425,00
159		20 december 1912	Bankgebouw Bijbank Nijmegen DNB	Laatste bouwtermijn	W.H. Theunissen en A.J. de Haan	NLG 309,28
160	25	3 februari 1913	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 250,00
160	27	11 februari 1913	De Nederlandsche Bank	Honorarium Agentschap Arnhem		NLG 1.000,00
161		12 februari 1913	Diaconie Verenigde Doopsgezinde Gemeente	Derde bouwtermijn Rijpenhofje	Ph. A. Warners & Zoon	NLG 10.000,00
162	29	1 maart 1913	Mulder & Van Wessum	saldo restitutie bestedingskosten [(1 maart hierop ontvangen NLG 1.000)		NLG 1.200,00
162	28	1 maart 1913	Ph. A. Warners			NLG 1.000,00
162	32	1 maart 1913	Staal & Haalmeijer			NLG 300,00
163		1 maart 1913	Bankgebouw Bijbank Arnhem DNB	vierde bouwtermijn	Mulder & Van Wessem	NLG 4.000,00

164	33	3 april 1913	De Nederlandsche Bank	Honorarium en restitutie verschot		NLG 658,90
164	34	z.d.	Jarman en zoonen	[rekt Plugger]		NLG 1.000,00
165	35	1 mei 1913	Mej. C.C. Huijsinga	Verhuur Pennweg 16 te Hilversum 3e kwartaal en verrekening telefoon abonnement		NLG 475,05
165		13 mei 1913	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium verwarmingsinstallatie stalgebouw		NLG 69,84
166		10 mei 1913	Geveke & Co	De Ruijterkade 113	E.H. Helle	NLG 477,74
167		12 april 1913	Bankgebouw Bijbank Arnhem DNB	laatste bouwtermijn:Centraal Verwarmingstoestel	W.J. Stokvis	NLG 168,68
168		30 mei 1913	Diaconie Verenigde Doopsgezinde Gemeente	Laatste bouwtermijn	Geveke & Co	NLG 296,60
169		12 april 1913	Bankgebouw Bijbank Arnhem DNB	voorlaatste bouwtermijn	Mulder & Van Wessem	NLG 3.755,66
170		26 mei 1913	Diaconie Verenigde Doopsgezinde Gemeente	Vierde bouwtermijn	Ph.A. Warners & Zoon	NLG 6.179,10
171		38	z.d.	Jarman en zoonen	rekening crediteuren	NLG 500,00
172		17 april 1913	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Keldergebouw eerste bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 20.957,13
173		17 april 1913	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Derde bouwtermijn: stalgebouw	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 34.248,87
174	42	28 juni 1913	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium stalgebouw en vergroting taplokaal met werkplaats		NLG 2.321,94
174	42	3 juli 1913	P.J. H. Cuypers	1/3 vertaalkosten rapport Comite Permanent 1911		NLG 38,00
175	43	z.d.	Mej. C.C. Huijsinga	Verhuur Pennweg 16 te Hilversum 4e kwartaal		NLG 425,00
176		2 augustus 1913	Bankgebouw Bijbank Arnhem DNB	voorlaatste bouwtermijn	Mulder & Van Wessem	NLG 1.278,86
177	44	8 augustus 1913	De Nederlandsche Bank	Honorarium agentschap Arnhem		NLG 748,95
177	45	Augustus 1913	Ned. Mij. voor Monierswerken 'De Amstel'	Besteding en tekenkosten uitbereiding ketelhuis Amstel Brouwerij		NLG 450,00
178	46	2 september 1913	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 500,00
178	47	30 september 1913	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium		NLG 700,00
179	49	17 oktober 1913	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 400,00
179	50	29 oktober 1913	L.H.E. Claessen	Verhuur Pennweg 16 te Hilversum twee maanden		NLG 125,00
180		23 oktober 1913	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Kolenbunker: eerste bouwtermijn	Ned. Mij. voor Monierswerken 'De Amstel'	NLG 5.652,50
181		26 november 1913	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Stalgebouw: laatste termijn	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 5.231,95
182		15 oktober 1913	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Tapkeldergebouw: laatste termijn	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 1.099,00
183		15 oktober 1913	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Uitbereiding Autogarage	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 1.234,00
184	53	29 november 1913	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium		NLG 1.180,25
184	54	2 december 1913	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 890,50
185	55	15 december 1913	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 100,00
186		19 december 1913	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Kolenbunker: tweede bouwtermijn	Ned. Mij. voor Monierswerken 'De Amstel'	NLG 7.267,50
187	56	24 december 1913	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 1.000,00
187	57	30 december 1913	L.H.E. Claessen	Verhuur Pennweg 16 te Hilversum twee maanden		NLG 125,00
188		24 december 1913	Diaconie Verenigde Doopsgezinde Gemeente	Laatste bouwtermijn		NLG 2.298,90
189	58	3 januari 1914	Diaconie Verenigde Doopsgezinde Gemeente	Honorarium Rijpenhofje		NLG 382,89
189	59	31 januari 1914	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 500,00
190	61	16 februari 1914	Goulmy & Baar	ingevolge nota		NLG 40,00
190		16 februari 1914	Heer Baar	ingevolge nota		NLG 10,00

191		20 februari 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Kolenbunker: derde bouwtermijn	Ned. Mij. voor Monierswerken 'De Amstel'	NLG 2.422,50
192	62	26 februari 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium		NLG 873,19
192	63	28 februari 1914	L.H.E. Claessen	Verhuur Pennweg 16 te Hilversum twee maanden		NLG 125,00
193		20 februari 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Silo in mouterij: oplevering werk	Ned. Mij. voor Monierswerken 'De Amstel'	NLG 700,00
194	64	12 maart 1914	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 102,35
194	65	17 maart 1914	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 250,00
195	66	27 maart 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium		NLG 2.000,00
195	67	1 april 1914	Comité Buitenlandse Kunsttentoonstellingen	restitutie gemaakte onkosten		NLG 43,17
196	68	2 april 1914	De Nederlandsche Bank	Honorarium en restitutie verschot		NLG 900,00
196	69	7 april 1914	F.J. Nijman	Onderhoudwerkzaamheden Weesperzijde 1 januari 1913 tot 1 juli 1914		NLG 100,00
197	71	30 april 1914	L.H.E. Claessen	Verhuur Pennweg 16 te Hilversum twee maanden		NLG 125,00
197	72	11 mei 1914	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 577,50
198	Vervallen					
199		7 april 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Uitbereiding Brouwmeesterswoning eerste bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 3.909,72
200		25 mei 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Kolenbunker in gewapend beton laatste bouwtermijn	Ned. Mij. voor Monierswerken 'De Amstel'	NLG 807,50
201		25 mei 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Kolenbunker in gewapend beton opgeleverd	Ned. Mij. voor Monierswerken 'De Amstel'	NLG 317,38
202		25 mei 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Uitbereiding ketelhuis	Ned. Mij. voor Monierswerken 'De Amstel'	NLG 63,11
203		25 mei 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Silo in de Mouterij	Ned. Mij. voor Monierswerken 'De Amstel'	NLG 138,28
204		27 mei 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Oplevering Werk	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 4.936,29
205	73	28 mei 1914	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 250,00
205	74	30 mei 1914	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 700,00
206	75	17 juni 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium		NLG 1.418,33
206		10 juli 1914	Mr. Aug. Philips	Honorarium		NLG 750,00
207		22 juli 1914	Mr. Aug. Philips	Bouwtermijn villa 'Quisisana'	Z. Deenik & Zoon	NLG 10.000,00
208	78	23 juli 1914	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 146,35
208	79	Juli 1914	E.H. Helle	bestedingskosten en restitutie tekenwerk		NLG 500,00
209		28 juli 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Kantoorgebouw bouwtermijn	E.H. Helle	NLG 4.806,60
210		Juli 1914	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 660,00
210	81	8 augustus 1914	Geveke & Co	Honorarium De Ruijterkade 113		NLG 208,50
211	82	8 augustus 1914	Geveke & Co	restitutie half maand salaris opzichter J.A. Roelofs		NLG 62,50
212		7 augustus 1914	Bankgebouw Bijbank Groningen DNB	Oplevering Werk	M. Pechtig - Groningen	NLG 753,33
213	83	10 augustus 1914	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 111,94
213	84	10 augustus 1914	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 67,34
214	85	13 augustus 1914	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 260,00
215		14 augustus 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Uitbereiding Brouwmeesterswoning buiten bestek en meer en minderwerk	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 496,07
216		14 augustus 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Fundering kolenbunker	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 5.716,00
217		14 augustus 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	diverse werken	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 675,49

218		14 augustus 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Ketelfundatie	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 1.179,00
219		14 augustus 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Uitbereiding ketelhuis	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 5.335,00
220		14 augustus 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	diverse werken buiten bestek, meer en minderwerk	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 2.456,60
221		21 augustus 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Batterijgebouw met pasteuriseerinrichting	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 25.000,00
222	86	26 augustus 1914	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 94,17
222	87	26 augustus 1914	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 129,49
223	88	27 augustus 1914	De Nederlandsche Bank	Honorarium en restitutie agentschap Groningen		NLG 169,47
223	89	26 augustus 1914	A. Salm GBzn	kosten Linoleum volgens rekening linoleumhuis		NLG 112,20
224		1 september 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Kantoorgebouw tweede bouwtermijn	E.H. Helle	NLG 4.806,60
225	90	5 september 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium		NLG 212,46
226		5 september 1914	Mr. Aug. Philips	Kosten buiten bestek	Z. Deenik & Zoon	NLG 9.000,00
227	92	3 oktober 1914	De Nederlandsche Bank	50% van het jaarlijkse salaris		NLG 300,00
227	95	17 oktober 1914	Mr. Aug. Philips	restitutie voorgeschoten salaris opzichter		NLG 125,00
228		12 oktober 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Uitbereiding Brouwmeesterswoning laatste bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 205,77
229	96	21 oktober 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium laatste termijn (afloop onderhoud) verbouwing brouwmeesterswoning		NLG 10,28
230		21 oktober 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Batterijgebouw met pasteuriseerinrichting tweede bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 27.000,00
231	97	29 oktober 1914	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 1.000,00
231	99	31 oktober 1914	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 2.500,00
232	1	24 november 1914	J.P. Smits	betaling t.b.v. E.M. Doijer		NLG 64,15
232	2	1 december 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium		NLG 300,00
233		24 december 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Batterijgebouw met pasteuriseerinrichting derde bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 25.000,00
234	4	31 december 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium		NLG 2.122,50
234		31 december 1914	Stoommeelfabriek Ceres G.A. Nering Bögel	In mindering Honorarium		NLG 569,50
235		6 januari 1915	Geveke & Co	Kantoorgebouw derde bouwtermijn	E.H. Helle	NLG 7.030,57
236	6	22 januari 1915	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 2.500,00
236	9	19 maart 1915	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium		NLG 58,00
237		22 maart 1915	Bankgebouw Bijbank Arnhem DNB	laatste termijn schilderwerk	Mulder & Van Wessem	NLG 100,00
238	12	1 april 1915	De Nederlandsche Bank	Honorarium voor de administatie van de onderhoudskosten		NLG 300,00
239		20 maart 1915	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Batterijgebouw met pasteuriseerinrichting vierde bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 25.000,00
240	13	12 april 1915	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 760,00
240	14	24 april 1915	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 650,00
241		15 april 1915	Bankgebouw Bijbank Nijmegen DNB	Restauratie voorgevel	G.A. van Eembergen- 's-Gravenhage	NLG 1.000,00
242	15	8 mei 1915	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium		NLG 201,49
242	16	14 mei 1915	G.A. van Eembergen	restitutie reis en verblijfkosten van A. Salm GBzn en personeel		NLG 85,40
243		14 mei 1915	Bankgebouw Bijbank Nijmegen DNB	Restauratie voorgevel tweede termijn	G.A. van Eembergen- 's-Gravenhage	NLG 2.000,00
244		4 mei 1915	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Batterijgebouw met pasteuriseerinrichting vijfde bouwtermijn	D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan	NLG 9.891,00
245	17	31 mei 1915	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 600,00

245	18	17 juni 1915	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 600,00
246		8 juni 1915	Bankgebouw Bijbank Nijmegen DNB	Restauratie voorgevel derde termijn	G.A. van Eembergen- 's-Gravenhage	NLG 1.000,00
247	19	22 juni 1915	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 1.000,00
247	20	30 juni 1915	G.A. van Eembergen	restitutie lichtdrukken werktekeningen		NLG 13,98
248	21	3 juli 1915	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 518,67
248	22	13 juli 1915	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 800,00
249		5 juli 1915	Geveke & Co	laatste bouwtermijn	E.H. Helle	NLG 831,10
250		7 juli 1915	Bankgebouw Bijbank Nijmegen DNB	laatste bouwtermijn	G.A. van Eembergen 's-Gravenhage	NLG 1.363,30
251	23	2 augustus 1915	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 250,00
251	24	10 augustus 1915	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium		NLG 803,41
252	25	1 september 1915	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 250,00
252	26	11 september 1915	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 250,00
253	27	18 september 1915	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 700,00
253	28	22 septembner 1915	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 450,00
254	29	24 september 1915	Stoommeelfabriek Ceres G.A. Nering Bögel	Honorarium en restitutie voorschot		NLG 125,00
254	30	14 oktober 1915	Geveke & Co	Honorarium en restitutie verschot		NLG 1.176,01
255	31	15 oktober 1915	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 400,00
255		15 oktober 1915	Duwaer & Naessens, Amsterdam	het saldo mij competerende volgens uw rekening		NLG 7,67
256	32	16 oktober 1915	Boek-en Steendrukkerij v/h Elleman, Harms & Co	Honorarium en restitutie verschot		NLG 295,12
256	33	20 oktober 1915	De Nederlandsche Bank	Honorarium voor de administatie van de onderhoudswerken		NLG 150,00
257	34	17 november 1915	Mr. Aug. Philips	Honorarium en verschot		NLG 1.941,68
257	35	2 december 1915	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium		NLG 456,12
258	36	1 december 1915	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 250,00
258	37	16 december 1915	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 350,00
259	38	23 december 1915	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 3.550,00
259	39	23 december 1915	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 569,40
260	40	31 januari 1916	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 500,00
260	41	28 februari 1916	H. Jansen & E. Steenbergen	geleverde kopieen tekeningen Weesperzijde		NLG 25,00
261	42	1 maart 1916	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 600,00
261	43	29 maart 1916	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 400,00
262	44	16 april 1916	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 300,00
262	45	20 april 1916	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 250,00
263	46	1 mei 1916	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 700,00
263	47	2 juni 1916	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 250,00
264	48	8 juni 1916	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren		NLG 450,00
264	49	27 juni 1916	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 400,00
265	50	14 juli 1916	Jarman en zoonen	rekening crediteuren		NLG 600,00

265	51	4 augustus 1916	Jarman en zoonen	rekening crediteuren	NLG 650,00
266	52	1 september 1916	Jarman en zoonen	rekening crediteuren	NLG 400,00
266	53	13 september 1916	Jarman en zoonen	rekening crediteuren	NLG 250,00
267	54	13 september 1916	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren	NLG 500,00
267	55	21 september 1916	Jarman en zoonen	rekening crediteuren	NLG 200,00
268	56	2 oktober 1916	Jarman en zoonen	rekening crediteuren	NLG 350,00
268	57	12 oktober 1916	Jarman en zoonen	rekening crediteuren	NLG 200,00
269	58	8 november 1916	Jarman en zoonen	rekening crediteuren	NLG 150,00
269	59	21 november 1916	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren	NLG 100,00
270	60	1 december 1916	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren	NLG 200,00
270	61	20 december 1916	Jarman en zoonen	rekening crediteuren	NLG 1.300,00
271	62	21 december 1916	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren	NLG 100,00
271	63	1 januari 1917	Jarman en zoonen	rekening crediteuren	NLG 650,00
272	64	9 januari 1917	Jarman en zoonen	rekening crediteuren	NLG 150,00
272	65	23 januari 1917	Jarman en zoonen	rekening crediteuren	NLG 400,00
273	66	1 februari 1917	Jarman en zoonen	rekening crediteuren	NLG 250,00
273	67	12 februari 1917	Jarman en zoonen	rekening crediteuren	NLG 2.150,00
274	68	15 februari 1917	Jarman en zoonen	rekening crediteuren	NLG 1.000,00
274	69	27 februari 1917	Jarman en zoonen	rekening crediteuren	NLG 300,00
275	70	8 maart 1917	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren	NLG 150,00
275	71	8 maart 1917	Jarman en zoonen	rekening crediteuren	NLG 400,00
276	72	22 maart 1917	Jarman en zoonen	rekening crediteuren	NLG 150,00
276		11 april 1917			NLG 150,00
276	73	26 april 1917	Jarman en zoonen	rekening crediteuren	NLG 250,00
277	74	4 mei 1917	Van Sprang & Dekker	rekening crediteuren	NLG 150,00

Bijlage 3

Analyse 1911-1915
Kalenderjaar 1911

Pagina. nummer	Intern nummer	datum	Geadresseeerde	Werk en Omschrijving	Bedrag
48	1 februari 1911		Mr.J.B. Roelvink	huur bovenetage, 3e kwartaal, 13de huurjaar	NLG 100,00
49	37	1 februari 1911	F.J. Nijman	Onderhoud en werk perceel Weesperzijde	NLG 100,00
49	38	2 februari 1911	E. Luden	Honorarium Koetsierswoning	NLG 176,96
50	39	7 februari 1911	Land en Boschbouw Mij 'Het Laar'	Honorarium	NLG 317,50
51	42	1 maart 1911	Cooperatieve Winkelvereniging Eigen Hulp	Honorarium	NLG 1.227,64
54	44	28 maart 1911	De Nederlandsche Bank	Honorarium	NLG 663,67
56	45	3 april 1911	De Bont & Leijten	Honorarium	NLG 2.805,30
56	47	6 april 1911	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium	NLG 1.000,00
58	48	29 april 1911	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium	NLG 1.000,00
58	49	1 mei 1911	Mr.J.B. Roelvink	huur bovenetage, 4e kwartaal, 13de huurjaar	NLG 100,00
60	50	5 mei 1911	De Nederlandsche Bank	Honorarium agentschap Nijmegen	NLG 1.000,00
60	51	11 mei 1911	E. Luden	Honorarium	NLG 196,63
65	52	7 juni 1911	Ph. A. Warners	restitutie werktekeningen	NLG 700,00
65	53	30 mei 1911	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium	NLG 3.567,33
67	54	23 juni 1911	B. Hagen	restitutie gemaakte bestedingskosten en werktekeningen	NLG 450,00
70	57	7 juli 1911	De Nederlandsche Bank	Honorarium: centrale verwarming agentschap Nijmegen	NLG 62,67
74	58	Juli 1911	J. Luden	Honorarium twee arbeiderswoningen op 'Koningshof'	NLG 313,11
75	60	1 augustus 1911	Mr.J.B. Roelvink	huur bovenetage, 1e kwartaal, 14de huurjaar	NLG 100,00
77	62	22 augustus 1911	G.A. Baron Tindal	Honorarium	NLG 283,76
79	62	29 augustus 1911	J.H. Wijsman, Heemstede	Honorarium	NLG 406,31
79	64	1 september 1911	Cooperatieve Winkelvereniging Eigen Hulp	Honorarium	NLG 1.364,05
81	65	1 september 1911	De Bont & Leijten	Honorarium	NLG 1.500,00
81	66	16 september 1911	Staal & Haalmeijer	volgens onderstaande specificaties	NLG 2.000,00
84	67	26 september 1911	Raad van Arbitrage	Salaris en voorschotten	NLG 43,20
87	69	5 oktober 1911	De Nederlandsche Bank	Honorarium: elektrische licht en krachtinstallatie agentschap Nijmegen	NLG 35,65
87	70	6 oktober 1911	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium	NLG 3.000,00
89	71	16 oktober 1911	G.Gijzel	restitutie tekenkosten en bestekken en diverse verbouwingkosten	NLG 450,00
89	72	1 november 1911	Mr.J.B. Roelvink	huur bovenetage, 2e kwartaal, 14de huurjaar	NLG 100,00
91	73	3 november 1911	Ph. A. Warners	restitutie werktekeningen 'Eigen Hulp'	NLG 200,00
91	74	November 1911	E. Luden	Honorarium Koetsierswoning	NLG 19,66
97	77	27 december 1911	De Bont & Leijten	Honorarium	NLG 1.617,00
97	79	29 december 1911	Hope & Co	restituties verschot	NLG 50,00
98	78	28 december 1911	J. Luden	Honorarium	NLG 382,69
				Bruto Jaaromzet	**NLG 25.333,13**

Kalenderjaar 1912

Pagina. nummer	Intern nummer	datum	Geadresseeerde	Werk en Omschrijving	Bedrag
101	82	22 januari 1912	bestuur MTS, kweekschool voor machinisten	Honorarium	NLG 79,78
103	84	30 januari 1912	F.J. Nijman	Onderhoudwerkzaamheden Weesperzijde	NLG 100,00
104	85	1 februari 1912	Mr.J.B. Roelvink	huur bovenetage, 3e kwartaal, 14de huurjaar	NLG 100,00
111	86	15 februari 1912	Theunisen & Kropman	saldo verschotten werktekeningen, restituties duplicaat lichtdrukken etc.	NLG 850,93
111	87	17 februari 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	honorarium	NLG 361,48
118	90	1 mei 1912	mr.J.B. Roelvink	huur bovenetage, 4e kwartaal, 14de huurjaar	NLG 100,00
126	95	12 juni 1912	Cooperatieve Winkelvereniging Eigen Hulp	Honorarium	NLG 262,42
126	96	12 juni 1912	Staal & Haalmeijer	restitutie van kosten opmetingen, tekeningen, toezicht Amsterdam-Arnhem-Ede	NLG 536,86
127		18 juni 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium	NLG 2.763,09
127		24 juni 1912	G.A. Baron Tindal	Honorarium en restitutie diverse verschotten	NLG 59,21
129		29 juli 1912	A. Sprèe	Honorarium en restitutie voorschot Villa 'Heide Oord', Ede	NLG 672,50
130	1	4 juli 1912	De Bont & Leijten	Honorarium	NLG 524,67
131	5	1 augustus 1912	Diaconie Verenigde Doopsgezinde Gemeente	Honorarium 'Rijpenhofje'	NLG 1.034,50
132	6	13 augustus 1912	De Nederlandsche Bank	Honorarium Agentschap Arnhem	NLG 1.000,00
132	7	23 augustus 1912	J. van Geverden & Zoon	afrekening De Bont	NLG 28,98
133	9	11 september 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium	NLG 1.090,51
134	10	14 september 1912	"Stoommeelfabriek Ceres G.A. Nering Bögel"	Honorarium	NLG 200,00
134	11	28 september 1912	De Nederlandsche Bank	uw schrijven d.d. 27 september 1912	NLG 1.300,00
143	12	30 oktober 1912	Ph. A. Warners	restitutie bestedingskosten Rijpenhofje	NLG 1.000,00
143	13	1 november 1912	Mej. C.C. Huijsinga	Verhuur Pennweg 16 te Hilversum 1e kwartaal	NLG 425,00
144	14	2 november 1912	Mulder & Van Wessum	restitutie bestedingskosten Arnhem	NLG 1.000,00
144	15	7 november 1912	Mrs H.J. Keijzer en W.H.H. Mouthaan adv.	Salaris advies procedure Majoor contra Verkens & Lindeboom (ook voor Jos Th. Cuijpers en K.P.C. de Bazel)	NLG 50,95
145	16	8 november 1912	Diaconie Verenigde Doopsgezinde Gemeente	Gratificatie ter uitdeling aan opzichter en onderopzichter Rijpenhofje	NLG 50,00
145	17	28 november 1912	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium	NLG 1.160,63
149	20	16 december 1912	Diaconie Verenigde Doopsgezinde Gemeente	Honorarium 'Rijpenhofje'	NLG 500,00
					Bruto Jaaromzet NLG 15.251,51

Kalenderjaar 1913

Pagina. nummer	Intern nummer	datum	Geadresseeerde	Werk en Omschrijving	Bedrag
153	22	13 januari 1913	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium	NLG 1.482,66
153		7 februari 1913	Diaconie Verenigde Doopsgezinde Gemeente	tweede bouwtermijn	NLG 1.629,60
158	23	29 januari 1913	F.J. Nijman	Onderhoudwerkzaamheden Weesperzijde	NLG 100,00
158	24	1 februari 1913	Mej. C.C. Huijsinga	Verhuur Pennweg 16 te Hilversum 2e kwartaal	NLG 425,00
160	27	11 februari 1913	De Nederlandsche Bank	Honorarium Agentschap Arnhem	NLG 1.000,00
162	29	1 maart 1913	Mulder & Van Wessum	saldo restitutie bestedingskosten [(1 maart hierop ontvangen NLG 1.000)	NLG 1.200,00
162	28	1 maart 1913	Ph. A. Warners		NLG 1.000,00
162	32	1 maart 1913	Staal & Haalmeijer		NLG 300,00
164	33	3 april 1913	De Nederlandsche Bank	Honorarium en restitutie verschot	NLG 658,90
165	35	1 mei 1913	Mej. C.C. Huijsinga	Verhuur Pennweg 16 te Hilversum 3e kwartaal en verrekening telefoon abonnement	NLG 475,05
165		13 mei 1913	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium verwarmingsinstallatie stalgebouw	NLG 69,84
174	42	28 juni 1913	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium stalgebouw en vergroting taplokaal met werkplaats	NLG 2.321,94
174	42	3 juli 1913	P.J. H. Cuypers	1/3 vertaalkosten rapport Comite Permanent 1911	NLG 38,00
175	43	z.d.	Mej. C.C. Huijsinga	Verhuur Pennweg 16 te Hilversum 4e kwartaal	NLG 425,00
177	44	8 augustus 1913	De Nederlandsche Bank	Honorarium agentschap Arnhem	NLG 748,95
177	45	Augustus 1913	Ned. Mij. voor Monierswerken 'De Amstel'	Besteding en tekenkosten uitbereiding ketelhuis Amstel Brouwerij	NLG 450,00
178	47	30 september 1913	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium	NLG 700,00
179	50	29 oktober 1913	L.H.E. Claessen	Verhuur Pennweg 16 te Hilversum twee maanden	NLG 125,00
184	53	29 november 1913	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium	NLG 1.180,25
187	57	30 december 1913	L.H.E. Claessen	Verhuur Pennweg 16 te Hilversum twee maanden	NLG 125,00
					Bruto Jaaromzet NLG 14.455,19

Kalenderjaar 1914

Pagina. nummer	Intern nummer	datum	Geadresseeerde	Werk en Omschrijving	Bedrag
189	58	3 januari 1914	Diaconie Verenigde Doopsgezinde Gemeente	Honorarium Rijpenhofje	NLG 382,89
190	61	16 februari 1914	Goulmy & Baar	ingevolge nota	NLG 40,00
190		16 februari 1914	Heer Baar	ingevolge nota	NLG 10,00
192	62	26 februari 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium	NLG 873,19
192	63	28 februari 1914	L.H.E. Claessen	Verhuur Pennweg 16 te Hilversum twee maanden	NLG 125,00
195	66	27 maart 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium	NLG 2.000,00
195	67	1 april 1914	Comité Buitenlandse Kunsttentoonstellingen	restitutie gemaakte onkosten	NLG 43,17
196	68	2 april 1914	De Nederlandsche Bank	Honorarium en restitutie verschot	NLG 900,00
196	69	7 april 1914	F.J. Nijman	Onderhoudwerkzaamheden Weesperzijde 1 januari 1913 tot 1 juli 1914	NLG 100,00
197	71	30 april 1914	L.H.E. Claessen	Verhuur Pennweg 16 te Hilversum twee maanden	NLG 125,00
206	75	17 juni 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium	NLG 1.418,33
206		10 juli 1914	Mr. Aug. Philips	Honorarium	NLG 750,00
208	79	Juli 1914	E.H. Helle	bestedingskosten en restitutie tekenwerk	NLG 500,00
210	81	8 augustus 1914	Geveke & Co	Honorarium De Ruijterkade 113	NLG 208,50
211	82	8 augustus 1914	Geveke & Co	restitutie half maand salaris opzichter J.A. Roelofs	NLG 62,50
223	88	27 augustus 1914	De Nederlandsche Bank	Honorarium en restitutie agentschap Groningen	NLG 169,47
223	89	26 augustus 1914	A. Salm GBzn	kosten Linoleum volgens rekening linoleumhuis	NLG 112,20
225	90	5 september 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium	NLG 212,46
227	92	3 oktober 1914	De Nederlandsche Bank	50% van het jaarlijkse salaris	NLG 300,00
227	95	17 oktober 1914	Mr. Aug. Philips	restitutie voorgeschoten salaris opzichter	NLG 125,00
229	96	21 oktober 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium laatste termijn (afloop onderhoud) verbouwing brouwmeesterswoning	NLG 10,28
232	1	24 november 1914	J.P. Smits	betaling t.b.v. E.M. Doijer	NLG 64,15
232	2	1 december 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium	NLG 300,00
234	4	31 december 1914	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium	NLG 2.122,50
234		31 december 1914	Stoommeelfabriek Ceres G.A. Nering Bögel	In mindering Honorarium	NLG 569,50
					Bruto Jaaromzet NLG 11.524,14

Kalenderjaar 1915

Pagina. nummer	Intern nummer	datum	Geadresseeerde	Werk en Omschrijving	Bedrag
236	9	19 maart 1915	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium	NLG 58,00
238	12	1 april 1915	De Nederlandsche Bank	Honorarium voor de administatie van de onderhoudskosten	NLG 300,00
242	15	8 mei 1915	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium	NLG 201,49
242	16	14 mei 1915	G.A. van Eembergen	restitutie reis en verblijfkosten van A. Salm GBzn en personeel	NLG 85,40
247	20	30 juni 1915	G.A. van Eembergen	restitutie lichtdrukken werktekeningen	NLG 13,98
251	24	10 augustus 1915	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium	NLG 803,41
254	29	24 september 1915	Stoommeelfabriek Ceres G.A. Nering Bögel	Honorarium en restitutie voorschot	NLG 125,00
254	30	14 oktober 1915	Geveke & Co	Honorarium en restitutie verschot	NLG 1.176,01
255		15 oktober 1915	Duwaer & Naessens, Amsterdam	het saldo mij competerende volgens uw rekening	NLG 7,67
256	32	16 oktober 1915	Boek-en Steendrukkerij v/h Elleman, Harms & Co	Honorarium en restitutie verschot	NLG 295,12
256	33	20 oktober 1915	De Nederlandsche Bank	Honorarium voor de administatie van de onderhoudswerken	NLG 150,00
257	34	17 november 1915	Mr. Aug. Philips	Honorarium en verschot	NLG 1.941,68
257	35	2 december 1915	De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel	Honorarium	NLG 456,12
					Bruto Jaaromzet NLG 5.613,88

Bijlage 4

Ledenaantallen MBB 1895-1916

	totaal	gewone leden	architect leden	Leden	buitengewone leden	kunstlievende leden	donateurs	abonnees	afdelings leden	ereleden	ere correspondenten	aspirant leden	medewerkers
1895	848	552			13	55			228				
1896	682	492			10	70			110				
1897	573	468			7	78			20				
1898	556	459			7	72			18				
1899	597	494			12	73			18				
1900	621	514			28	79							
1901	637	512			44	81							
1902	623	506			45	72							
1903	625	510			49	66							
1904	635	533			47	55							
1905	660	524			70	66							
1906	675	531			79	65							
1907	652	523			71	58							
1908	788	594			99	69				26			
1909	779	246	341		98	94							
1910	888	261	353		157	96				21			
1911	894	260	343		190	81				20			
1912	906		325		303		253			25			
1913	881		306		315		237			23			
1914	937		298		374		238			25	2		
1915	720			213			441			26		15	25
1916	683			207			408			25		13	30

Bijlage 5

Najaarsexcursies MBB 1898-1914

1898 Zutphen
1899 Zwolle en Kampen
1900 Utrecht
1901 Arnhem
1902 Amsterdam (MBB 60 jaar)
1903 Groningen
1904 Maastricht en Aken
1905 Maastricht en Luik
1906 Tilburg, Baarle-Nassau, Roosendaal en Antwerpen
1907 Nijmegen, Goch en Xanten
1908 Zierikzee en Brouwershaven
1909 Hoorn en Enkhuizen
1910 Leiden, Oudewater en Gouda
1911 s-Gravenhage
1912 Düsseldorf
1913 Haarlem
1914 Geen excursie i.v.m. W.O. I.

Bijlage 6

Werken G.B. Salm

Omschrijving	adres	jaar	Opdrachtgever	Bestaand	Vader & Zoon	bijzonderheden
Agentschap De Nederlansche Bank	Noordeinde 33, 's-Gravenhage	1883	NV De Nederlandsche Bank	grondig verbouwd	ja	
Agentschap De Nederlansche Bank	Oude Boteringestraat 17, Groningen	1892	NV De Nederlandsche Bank	ja	ja	
Amsterdamsche Omnibus Maatschappij (AOM) (diverse werken)	(Nieuwe) Achtergracht 158, Roeterseiland	1872-1894	AOM	gesloopt		
Badhuis	De Ruiterkade	1876	Th. van Heemstede Obelt	gesloopt	ja	
Bankgebouw Maatschappij voor Handel en Nijverheid	Keizersgracht 187-189	1864/1870	Mij. voor Nijverheid en Handel, A. Mendel (1864), F.P.M. Gijselaar (1870)	1898 gesloopt		
Bankgebouw	Singel 544-546	1879-1881	Spaarbank voor de stad Amsterdam	verwoest 1943 (bom)		
Beuker en Hope	Onbekend	Onbekend	Onbekend			
Bewaarschool voor Nederlands Israëlitische Minvermoogenden	Rapenburgerstraat 52	1885	Nederlandsch Israëlitische Armbestuur	gesloopt ca. 1968	ja	
Bewaarschool (verbouwing) Ned. Isr. Armenbewaarschool	Rapenburgerstraat 103-105	1890	Nederlandsch Israëlitische Armbestuur			
Bierbouwerij De Amstel (diverse werken)	Mauitskade 14	1870-1914	De Pesters & Uhlenbroek, De Pesters Kooy & Co en J.L .Bienfait	gesloopt	ja	
Bierbouwerij De Gekroonde Valk	Hooge Kadijk 59-65, 43-57, 73-75, 75-77	1878-1904	Firma Van Vollenhoven & Co	gesloopt	ja	
Bierbouwerij Heineken (uitbereiding)	Stadhouderskade 78-79	1880	G. Heineken	gesloopt		
Bierbouwerij: Amersfoortsche Beiersch Bierbouwerij	Amersfoort	1871	dhr. Parlevliet	gesloopt		
Blindeninstituut	Vossiusstraat 56	1883	Instituut tot onderwijs van Blinden	ja	ja	
Brood- en meelfabriek Ceres	Nieuwe Prinsengracht 55-63	1878-1905	Brood-en meel fabriek Ceres, A., L., en G.A. Nering Bögel		ja	
Café	Vijzelstraat	1879	Arnhem			
Café-Restaurant Krasnapolsky (diverse werken)	Warmoesstraat 183	1874-1882	A.W. Krasnapolsky	ja, deels	ja	
Circustheater	Binnen-Amstel	1876	O. Carré	niet uitgevoerd		
Concertgebouw Amsterdam		1882	prijsvraag	niet uitgevoerd		
Czaar Peter huisje	Krimp 23-24, Zaandam	1890/1895	tsaar Nicolaas II van Rusland	ja	ja	
Dames kleeder-en mantalmagazijn Aux Quatre Saisons	Kalverstraat 44-46	1881	J. Cahen jr.		ja	
Dierentuin Artis (diverse werken)	Kerklaan 40, Plantage Middenlaan 45	1858-1889	Koninklijk Zoölogisch Gennootschap Natura Artis Magistra	ja	ja	
Directeurswoning	Plantage Middenlaan 60	1878	AOM	ja		
Directeurswoning (verbouwing)	Nieuwe Keizersgracht 98	1890	Nederlandsch Israëlitische Armbestuur			
Drukkerij, winkel en woning firma Blikman & Sartorius	Rokin 17, Nes 28-32, Nadorsteeg 1-3	1875-1876/1891	Firma Blikman & Sartorius	ja		
Eerste Ambachtsschool	Weteringschans 165	1867/1878	Maatschappij voor de Werkende Stand	gesloopt		

Fabriek Mij. van Meel-en Broodfabrieken (verbouwing)	Vijzelgracht 28	1860	dhr Bruining: Maatschappij voor Meel-en Broodfabrieken	met J.H. Leliman	
Fabriek Mij. van Meel-en Broodfabrieken	Zoutkeetsgracht 2	1863	dhr Bruining: Maatschappij voor Meel-en Broodfabrieken	gesloopt	
Gesticht tot verpleging van Gasthuis en Depotkinderen	Lange Leidsedwarsstraat 1	1864	Gesticht tot verpleging van Gasthuis en Depotkinderen		
Heren-en kinderkleding De Phenix (verbouwing)	Kalverstraat 35-37, Rokin 32	1882/1886	J. Cahen jr.		ja
Het West-Indisch Huis (verbouwing)	Haarlemmerstraat 75, Herenmarkt	1872	Diaconie van het Wees-, Oude Mannen en Vrouwenhuis der hersteld evangelisch-lutherse gemeente te Amsterdam	ja	
Hoofdsynagoge (verbouwing)	Uilenburgerstraat 91	1889	Nederlandsch Israëlitische Gemeente	gesloopt	
Israëlitisch badhuis (restauratie mikwe)	J.D. Meyerplein 2	1884	Nederlandsch Israëlitische Gemeente	met E.M.Rood	
Jongensweeshuis Megadle Jethamin (diverse verbouwingen)	Amstel 21-23, Zwanenburgerstraat 20-24	1883/1888	Nederlandsch Israëlitische Jongensweeshuis	gesloopt 1977	ja
Kantoorgebouw	Groenburgwal 16	1872	J.P.Mijnssen		
Kerk en woonhuis Doopsgezinde Gemeente	Boomberglaan 12, Hilversum	1878	Doopsgezinde Gemeente	kerk gesloopt	
Kerk Doopsgezinde Gemeente (adviesering verbouwing)	Haarlem	1880	Doopsgezinde Gemeente Haarlem		
Kerk Doopsgezinde Gemeente	Singel 452, Herengracht 431	1866-1874	Vereeniging Doopsgezinde Gemeente		ja
Kerk Nederduits Gereformeerde Doolerende Gemeente	Keizersgracht 566	1887	Nederduits Gereformeerde Gemeente		ja
Kerkgebouw voor de Vrije Gemeente	Weteringschans 20 (thans 6-8)	1879	Vereniging De Vrije Gemeente	ja	
Kweekschool voor machinisten (verbouwing)	Oostenburgermiddenstraat 60	1878	Vereeniging Kweekschool voor Machinisten		
Luciferfabriek Beuker & Van der Valk, Amersfoortse	Geldersestraat 6, Amersfoort	1881-1883	J.B. Beuker en A. van der Valk	ja	
De Nederlansche Bank (diverse verbouwingen)	Oude Turfmarkt	1884/1891/1894	NV De Nederlandsche Bank	ja	
Openbaar Toilet		1882	Onbekend	gesloopt	ja
Onbekend (damesconfectie- en heerenwinkel)	Onbekend	1883	G. Caherff		ja
Onbekend	Buiksloot	1882	D.Ditmar		ja
Onbekend	Haarlem	1882-1883	Klisdonk		ja
Onbekend	Onbekend	1883	J. Lely		ja
Pakhuis	Oudezijds Voorburgwal 306, Sint Barberenstraat	1869	J.Kok		
Pakhuis met kantoorgebouw	Grote Bickerstraat 6	1879	Onbekend		
Pakhuis, kantoor en woning	Spuistraat 8 en 10	1872	Landré & Glinderman	ja	
Pakhuis, stal en bovenwoning De Yzerstaven	Nieuwezijds Voorburgwal 23, Oude Braak 4	1870	Gebroeders Van der Vliet	gesloopt	
Pakhuizen en stenen walmuur De Yzerstaven	Grote Bickerstraat 20-24	1878-1880	Gebroeders Van der Vliet		
Pakhuizen (twee)	Nieuwezijds Voorburgwal 28	1870	Gebroeders Van der Vliet	gesloopt	
Panoramagebouw (ontwerp)	Plantage Middelnlaan 50	1877	Prijsvraag	niet uitgevoerd	
Plantage Bewaarschool	Plantage Middenlaan 27	1888	Plantage Bewaarschool	ja, deels	
Raadhuis en kantongerecht (ontwerp)	Kerkbrink 6, Hilversum	1877	gemeente Hilversum	niet uitgevoerd	
Remise AOM	Linnaeusstraat 30	1884	AOM	ja	ja
Remise AOM	Schinkelhaven, Amstelveenseweg 134	1883-1884	AOM	ja	ja

Remise AOM	Schulpenburg, Weesperzijde 144	1891	AOM	gesloopt	ja	
Rozenhofje (verbouwing)	Rozengracht 149-181	1858	Regenten van het Rozenhofje	ja	ja	
Stal en koetsierswoning AOM	Haarlemmerweg 41 a/b	1877/1885	AOM	gesloopt		
Stalgebouw AOM	Overtoom 37	1881	AOM			
Stalgebouw en koetshuis AOM	Plantage Muidergracht 107	1875-1881	AOM	ja		
Steenfabriek	Lijnbaansgracht 192	1872	G.L. van Lennep			
Suikerraffinaderij (bouw en diverse verbouwingen)	Lauriergracht 86	1861-1874	Firma Beuker & Hulshoff	afgebrand 1880		
Suikerraffinadrij De Granaatappel	Lijnbaansgracht 233-242	1865-1900	NV Spakler & Tetterode	ja, deels	ja	
Suikerraffinaderij met pakhuis	Van Noordtkade 20	1882-1883	Wester Suikerraffinaderij	gesloopt		
Synagoge Beth Hamidrash Etz Chagiem	Rapenburgstraat 109	1881	College Beth Hamidrash Etz Chagiem	ja		
Synagoge	Lange Houtstraat 9	1894	Nederlandsch Israëlitische Hoofdsynagoge	gesloopt 1963	ja	
Synagoge (verbouwing)	Nieuwe Uilenburgerstraat 91	1889	Nederlandsch Israëlitische Gemeente	ja		
Veilinggebouw (verbouwing)	Keizersgracht 365-367	1874	J.P.A Kilsdonk	ja		
Villa Bagatelle (advies, verbouwing)	s-Gravenlandseweg 54, Hilversum	1877	J.A. Langerhuizen			
Villa Heuvelhoeve	s-Gravenlandseweg, Hilversum	1889	Familie Salm	gesloopt		
Villa Jacoba	Utrechtseweg		G.B. Salm			
Villa Oersberg	s-Gravenlandseweg 99, Hilversum	1877	C. Brix	gesloopt 1920		
Villa famillie Temminck	't Hoogt van 't Kruis, Hilversum	1870	Familie C.J. Temminck			
Wachthuisje	Prinseneilandsgracht 72a	1859	Commissie van den Graanhandel	gesloopt		
Werkplaats	Grote Bickerstraat 7-9	1866	L. Jonker			
Werkplaats, bergplaats en woonhuis (verbouwing)	Spuistraat, Nieuwe Voorburgwal 22	1872	Gebroeders Van der Vliet			
Winkelpand (verbouwing)	Oude Doelenstraat 4	1868	J. Kok			
Winkelpand (verbouwing)	Spuistraat 119-123	1880	H. Brückmann			
Winkelpand (verbouwing naar fotografisch atelier)	Kalverstraat 181, Olieslagersteeg	1863	J.C.A. Sulpke			
Winkelpand	Vijzelstraat 30-34	1861	Maatschappij voor de Vleeschhouwerij	gesloopt		vermoedelijk GBS
Winkelpand	Palmdwarsstraat 23	1886	G.A. Nering Bögel	gesloopt		
Woningen	Westeinde	1869	Nederlandsche Bouwmaatschappij	vermoedelijk GBS		
Woonblok	Tweede Jan van der Heijdenstraat 79-83 Hemonystraat 43-45	1881	Nederlandsche Bouwmaatschappij		ja	
Woonhuis	Amstel 32	1880	Onbekend			
Woonhuis	Bezuidenhoutseweg 3					
Woonhuis	Sarphatistraat	1877	J. Fischer			
Woonhuis	Sarphatikade 1	1878	Baron G.A Tindal	ja		
Woonhuis	Westeinde 26	1869	Nederlandsche Bouwmaatschappij	gesloopt		

Woonhuis met koetshuis en stalling	Amstel 344	1867/1878	A.W. van Eeghen	gesloopt 1968	
Woonhuizen (twee)	Plantage Middenlaan 23-25	1865	Amsterdamsche Bouwmaatschappij: P.A. van Oosterwijk Bruijn	ja	
woonhuizen (vier)	Prinsengracht 1011-1017	1867	Doopsgezind Weeshuis	ja	
Woonhuis (verbouwing)	Keizersgracht 319	1878/1880	G.C.V. Schöffer		ja
Woonhuis (verbouwing)	Groenburgwal 5	1871	Onbekend		
Woonhuis (verbouwing)	Haarlemmer Houttuinen 87	1880	D.W. van Meeteren		
Woonhuis (verbouwing)	Herengracht 88	1871	J.W. Mijnssen		
Woonhuis (verbouwing)	Herengracht 123	1871	H.L. Calkoen & zn.		
woonhuis (verbouwing)	Herengracht 200	1865	G.D. Uhlenbroek jr.	gesloopt	
Woonhuis (verbouwing)	Keizersgracht 239	1871	K.H. Bos	gesloopt	
Woonhuis (verbouwing ontwerp)	Keizersgracht 473	1862	W.A. Croockewit	niet uitgevoerd	
Woonhuis (verbouwing)	Keizersgracht 482	1873	G.D. Uhlenbroek jr.		
Woonhuis (verbouwing)	Keizersgracht 527	1875	C.P. van Eeghen voor P.A. van Eeghen	ja, gevel	
Woonhuis (verbouwing)	Kerkstraat 21	1873	G.D. Uhlenbroek jr.		
Woonhuis (verbouwing)	Plantage Westermanlaan 15	1876	J.W. Gunning		
Woonhuis (verbouwing naar fotografisch atelier)	Rokin 138	1877	P.A. Mottu		
Woonhuis (verbouwing)	Singel 1	1892	L.E. Duport		
Woonhuis (verbouwing naar fotografisch atelier)	Singel 512	1879	Max Büttinghausen	ja	
Woonhuis (verbouwing naar fotografisch atelier)	Westermarkt 19	1883	W.G. Kuijer		
Woonhuis (verbouwing ontwerp)	Zwanenburgerstraat 10	1885	Onbekend	niet uitgevoerd	
Woningbouwcomplex (achttien woningen)	Bloemstraat 129-131	1871	Vereenigde Doopsgezinde gemeente	ja	
Woningbouwcomplex	Marnixplein 2-8	1875	Stichting Remonstrantse Gemeente	ja	
Woningbouwcomplex	Spinhuissteeg 1A-3-5/Dwarsspinhuissteeg 5 t/m 13	1876	Onbekend		
Woonhuizen (drie dubbele woningen met bovenwoning)	De Wittenkade	1885	Onbekend		ja
Ziekenhuis Vereeniging voor ziekenverpleging (verbouw)	Kerkenstraat 122 en 126	1872/1882	Vereeniging voor Ziekenverpleging	ja	

N.B.: tenzij anders aangegeven staan alle gebouwen in Amsterdam
Voor een verantwoording wordt verwezen naar de conclusie.

Bijlage 7

Werken A. Salm GBzn.

Omschrijving	adres	jaar	Opdrachtgever	Bestaand	Vader & Zoon	bijzonderheden
Agentschap De Nederlansche Bank	Oude Boteringestraat 17, Groningen	1892	NV De Nederlandsche Bank	ja	ja	
Agentschap De Nederlansche Bank (verbouwing)	Eewal 77, Leeuwarden	1906-1908	NV De Nederlandsche Bank			met H.H. Kramer
Agentschap De Nederlansche Bank (verbouwing)	Noordeinde 33, 's-Gravenhage	1906-1910	NV De Nederlandsche Bank	grondig verbouwd	ja	met K. Stoffels
Agentschap De Nederlansche Bank	Mariënburg 67, Nijmegen	1913	NV De Nederlandsche Bank			
Agentschap De Nederlansche Bank (verbouwing)	Velperplein 9, Arnhem	1912-1914	NV De Nederlandsche Bank			
Badhuis		1876	Prijsvraag	niet uitgevoerd		
Badhuis	De Ruiterkade	1876	Th. van Heemstede Obelt	gesloopt	ja	
Bank Hope & Co, Van Loon & Co	Keizersgracht 579-581	1899	Bank Hope & Co, Van Loon & Co	ja		
Begraafplaats Vredenhof: ontvangstgebouw	Haarlemmerweg 365	1896	Begraafplaats Vredenhof	ja		park: L.A. Springer
Bewaarschool	Rapenburgerstraat 52	1885	Nederlandsch Israëlitische Armbestuur	gesloopt	ja	inrichting
Bierbouwerij De Amstel (diverse werken)	Mauitskade 14	1870-1914	De Pesters & Uhlenbroek	gesloopt	ja	
Bierbouwerij De Gekroonde Valk	Hooge Kadijk 59-65, 43-57, 73-75, 75-77	1878-1904	Firma Van Vollenhoven & Co	gesloopt	ja	
Bijbank De Nederlandsche Bank	Boompjes 72	1905-1907	NV De Nederlandsche Bank	1940 verwoest		met J. Verheul Dzn
Binnengasthuis	Grimburgwal 10	1914	Binnengasthuis			
Blindeninstituut	Vossiusstraat 56	1883	Instituut tot onderwijs van Blinden	ja	ja	
Brood- en meelfabriek Ceres	Nieuwe Prinsengracht 55-63	1878-1905	Brood- en meelfabriek Ceres	ja		
Café-Schouwburg Tivoli	Coolsingel, Nieuwe Kerkstraat	1890	D. Deinum	1940 verwoest		met J. Verheul Dzn
Café-Restaurant (verbouw)	Kalverstraat 45-57, Rokin 48	1882	A.R. Reinsberg			
Café-Restaurant Krasnapolsky (diverse werken)	Warmoesstraat 183	1874-1882	A.W. Krasnapolsky	ja	ja	
Crematorium (ontwerp)	Crailooseweg, Doodweg, Hilversum	1892	Vereeniging voor Lijkverbranding	niet uitgevoerd		
Czaar Peter huisje	Krimp 23-24, Zaandam	1890/1895	Tsaar Nicolaas II van Rusland	ja	ja	
Dames kleeder-en mantalmagazijn Aux Quatre Saisons	Kalverstraat 44-46	1881	J. Cahen Jr.	gesloopt	ja	
Diamantzagerij (uitbereiding)	Albert Cuypstraat 2, Ruysdaelkade	1903	J.C.G. Kampfraath			
Dierentuin Artis (diverse werken)	Kerklaan 40, Plantage Middenlaan 45	1858-1889	Koninklijk Zoölogisch Gennootschap Natura Artis Magistra	ja	ja	
Diverse werken	Monaco, Monte Carlo & wrs Parc de Laversine	1880	bij Édouard André			bij Édouard André
Electriciteitscentrale	Jonkerweg 4, Hilversum	1899-1900	Firma Geveke & Co, Hollandsche Electriciteits Maatschappij	gesloopt		

Erepoort (ontwerp)	Amsterdam	1879	Architectura et Amicitia	gesloopt	
Filiaal Eigen Hulp	Frans van Mierisstr.t 119-121, Hondecoeterstr.	1910-1911	Coöperatieve Winkelvereeniging Eigen Hulp	ja	
Grafmonument Familie Salm	Kruislaan	1906-1907	A. Salm GBzn.		
Gebouw Voedingsmiddelententoonstelling	Museumplein	1887	Ver. tot bevordering van het Vreemdelingenverkeer	gesloopt	
Gedenksteen dr. S. Straling Tresling	begraafplaats Gedenkt te Sterven (De Hof), Hilversum	1898	O.a A. Salm GBzn.		
Heren-en kinderkleding De Phenix (verbouwing)	Kalverstraat 35-37, Rokin 32	1882/1886	J. Cahen Jr.	ja	ja
Het Oude Mannen-en Vrouwenhuis	Nieuwe Kerkstraat 135	1893	Nederlandsch Israëlitische Armbestuur	gesloopt 1978	
Houtvesterswoning Ommen	Stationsweg 14, Ommen	1910	Gebroeders Stork, “Land -en Bosbouwmaatschappij “Het Laar”	Ja	
Javabank (verbouwing)	Keizersgracht 368	1891	A.F. Insinger (1854-1912)	niet uitgevoerd	
Jongensweeshuis Megadle Jethamin (verbouwing)	Amstel 21-23, Zwanenburgerstraat 20-24	1883/1888	Ned. Israëlitische Jongensweeshuis	gesloopt	ja
Kaaspakhuis, Int. landbouw tentoonstelling	Amsterdam	1884	H.J. Wijsman en Zoon	gesloopt	
Kantoor-en fabrieksgebouw	De Ruiterkade 113	1905	Firma Geveke & Co	gesloopt	
Kantoorgebouw (verbouw)	Herengracht 522	1896	L. Auerbach		
Kerk Doopsgezinde Gemeente	Oosterparkstraat 4-5, Tweede Boerhaavestraat	1904	Doopsgezinde Gemeente	ja	
Kerk Doopsgezinde Gemeente	Singel 452, Herengracht 431	1884	Vereeniging Doopsgezinde Gemeente	niet uitgevoerd	ja
Kerk Nederduits Gereformeerde Doolerende Gemeente	Keizersgracht 566	1887	Nederduits Gereformeerde Gemeente	ja	
Kweekschool voor machinisten	Plantage Muidergracht 12-16	1886/1895	Kweekschool voor machinisten	ja, deels	
Landhuis	Ommen	1912	Gebroeders Stork		
Landhuis	Ommen	1912	W. Salm		
Limonadière (ontwerp)	n.v.t.	1879	prijsvraag: Architectura et Amicitia	niet uitgevoerd	
Manufacturenbazar De Zon	Nieuwendijk 192	1892	J. von der Möhlen		
Manufacturenbazar De Zon	Vijzelstraat 58-60	1889	J. von der Möhlen	gesloopt 1917	
Nederlands Hervormde Kerk (ontwerp)	Apeldoorn	1890	Ned. Hervormde Gemeente Apeldoorn	niet uitgevoerd	
Ontleedkundig Laboratorium	Mauritskade 61	1912	onbekend	niet uitgevoerd	
Onbekend (damesconfectie- en heerenwinkel)	Onbekend	1883	G. Caherff	ja	
Onbekend	Buiksloot	1882	D.Ditmar	ja	
Onbekend	Haarlem	1882-1883	Klisdonk	ja	
Onbekend	Onbekend	1883	J. Lely	ja	
Openbaar Toilet	Onbekend	1882	Onbekend	niet bekend	ja
Panoramagebouw (ontwerp)		1880	École des Beaux-Arts	niet uitgevoerd	
Plantenboterfabriek (verbouwing)	Zoutkeetsgracht	1890	Nederlandse Plantenboter Maatschappij		
Remise AOM	Linnaeusstraat 30	1884	AOM	ja	ja
Remise AOM	Schinkelhaven, Amstelveenseweg 134	1883-1884	AOM	ja	ja

Remise AOM	Schulpenburg, Weesperzijde 144	1891	AOM	gesloopt	ja		
Rijpenhofje	Rozengracht 116-126	1912-1913	Regenten van het Rijpenhofje	ja			
Rozenhofje (verbouwing)	Rozengracht 149-181	1882	Regenten van het Rozenhofje	ja	ja		
Schietbaan voor de schutterij	Zeeburgerdijk	1887	Amsterdamsche Schutterij	gesloopt			
Schenkerij	Onbekend	1878	Onbekend				
Schouwburg Tiel (ontwerp)	Tiel	1884	Onbekend	niet uitgevoerd			
Sigarenfabriek Gebroeders Jacobson	Oudezijds Kolk, Prins Hendrikkade 68	1892	Gebroeders Jacobson				
Sigarenfabriek C. Otto Roelofs Jzn.	Nieuwezijds Voorburgwal 21, Sint Jacobsstraat	1885-1886, 1893	C. Otto Roelofs Jzn.	ja			met H.P. Berlage
Sigarenfabriek Goulmy & Baar	Rokin 31, Nes 42	1893	E. Goulmy & Baar	gesloopt 1916			
Synagoge	Lange Houtstraat 9	1894	Nederlansch Israëlitische Hoofdsynagoge	gesloopt	ja		
Spinhuis (verbouw)	Oudezijds Achterburgwal 185	1909	Gemeente Amsterdam	niet uitgevoerd			
Steendrukkerij Ellerman Harms & Co	Warmoesstraat 147-149	1892/1899-1899	Firma Ellerman Harms & Co	ja			
Suikerraffinadrij De Granaatappel	Lijnbaansgracht 233-242	1865-1900	NV Spakler & Tetterode	ja, deels	ja		
Suikerwerkfabriek De Bont & Leyten	Nieuwe Looiers(dwars)straat	1909-1912	Koninklijke Fabriek van Suikerwerken, Chocolade en Likeuren De Bont &Leyten				
Synagoge Beth Hamidrash Etz Chagiem	Rapenburgstraat 109	1881	College Beth Hamidrash Etz Chagiem	ja			
Tribunal de première instance		1879	École des Beaux-Arts	niet uitgevoerd			bij Édouard André
Vereenigingsgebouw	Oude Enghweg 19, Hilversum	1905	Gereformeerde Kerk in Hersteld Verband	ja			tuin L.A. Springer
Vereenigingsgebouw (verbouwing)	Marnixstraat 402	1898	Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst	gesloopt			
Villa/Woning	Chateau de Presle (Seine-et-Marne)	1880	Marquis de Jaucourt				
Villa Beau Regard	Jacob Pennweg 16, Hilversum	1892	A. Salm GBzn.	gesloopt 1945			
Villa Bel Air	Centuurbaan 16, Hilversum	1904/1912	Baron G.A. Tindal	gesloopt			
Vliia Blijdensteyn	wrs. Hilversum	1885	onbekend				
Villa Bloemenheuvel	Bloemendaalseweg, Bloemendaal	1895/1900	onbekend	tuin L.A. Springer			
Villa Bosch en Duin	Bosch en Duin	1908	mr. J.B. Roelvink				
Villa Casa Cara (verbouwing)	Oude Scheveningseweg, Scheveningen	1895	Mevrouw Hubrecht				
Villa Casparus	Stammerdijk, Weesp	1897-1899	C.J. van Houten	ja			
Villa Corvill	Steynlaan 1, Jacob Pennweg, Hilversum	1902	mevrouw C. M. Rebel	gesloopt 1988			
Villa Corvin	Bergweg 33, Hilversum	1893	Alex L. Grothe	gesloopt 1987			
Villa De Trompenberg	De Trompenberg, Hilversum	1890-1892	J.M. van Bosse	gesloopt			
Villa Duinvliet	Haarlemmerhoutpark, Middenlaan/Spaarnelaan, Haarlem	1910	J.H Wijsman		tuin L.A. Springer		
Villa Elsheim	Parklaan 97, Eindhoven	1905-1907	J. Brüning	ja			
Villa Elswout (ontwerp, verbouwing)	Duinlustweg, Bloemendaal	1883	Familie Borski	nee			
Villa Heresingel	Heresingel 13, Groningen	1894	mevrouw R.A. Mees-Gockinga	ja			

Villa Heuvellaan met tuinmanswoning	Heuvellaan 32, Hoge Naarderweg, Hilversum	1903, 1909-1910	Verrijn Stuart	
Villa Houderingen (verbouwing)	De Holle Bilt 22, De Bilt	1888	onbekend	ja
Villa J. Nienhuys	Baarn	1883	J. Nienhuys	
Villa Jacoba	Koninginneweg 37, Hilversum	1901	J. Dekker Jzn.	ja
Villa Koningshof	Duinlustweg, Bloemendaal/Overveen	1898	mr. dr. J. Luden	ja
Villa Lindenheuvel	Ter Hoffsteedeweg, Bloemendaal/Overveen	1900-1901	weduwe J.J. van der Vliet-Borski	afgebrand 1976
Villa Ma Retraite	Utrechtseweg, Zeist	1897	J.C. van Marwijk Kooy	ja
Villa Palestrinalaan	Palestrinalaan 2, Hilversum	1905	J.H. Hummel	gesloopt
Villa Paulus Potterstraat	Paulus Potterstraat 6	1901-1903.1907	J.E. Vita Israël	
Villa Boomberg	Peerlkamplaan 18-20	1900	onbekend	niet uitgevoerd
Villa Quatre Bras (koetshuis)	s-Gravenlandseweg, Hilversum	1898	G. van Mesdag	ja
Villa Quisisana (verbouwing)	Koningslaan 4	1914-1915	A. Philips	
Villa Schwarz	onbekend	1900	onbekend	
Villa Spijkerpolder met koetsierswoning	Witte Kruislaan 8-10, Hilversum	1900-1906, 1909-1910	E. Luden	ja
Villa Stollenberg	Berg en Dalseweg, Beek	1890-1892	C.J.J. Schmitz	afgebrand 1929
Villa Terre-Neuve	De Bilt	1909	de heer De Blocq van Haersma de Wit	
Villa Welgelegen (verbouwing)	Park Welgelegen, Driebergen-Rijsenburg	1896-1897	W.J. Geertsema	gesloopt
Villa Welgelegen (verbouwing)	Trompenbergerweg 10, Hilversum	1897	dr. A.J.J. Kloppert	
Villa Weteringschans (verbouwing)	Weteringschans 24	1883	weduwe A. Luden van Stoutenberg	
Villa Heideoord (verbouwing)	Stationstraat 38, Ede	1912	fam. A. Sprée-Schmitz	
Villa Zandpad	Zandpad 7	1884	T.M. van Gulpen	gesloopt
Wachthuisje	Spui	1903-1904	Elektrische Spoorweg Maatschappij	
Woningen	Weesperzijde 24-28	1886-1887, 1909, 1914	H.W. Nijman	ja
Woningen (drie)	Zwanenburgerstraat 4-8	1890	firma wed. J.T. Hunck & Zoon	gesloopt
Woon-en winkelcomplex Eigen Hulp	Van Baerlestr. 21-25, Jan Luykenstr. 104-106	1901	Coöperatieve Winkelvereeniging Eigen Hulp	
Woonblok	Tweede Jan van der Heijdenstraat 79-83, Hemonystraat 43-45	1881	Nederlandsche Bouwmaatschappij	ja
Woonhuis	Kloveniersburgwal 75	1895	J. Compris	
Woonhuis	Bezuidenhoutseweg 3, 's-Gravenhage	Onbekend	Onbekend	
Woonhuis	Herengracht 380-382	1885-1889	J. Nienhuys	ja
Woonhuis (verbouwing)	Onbekend	1878/1880	C. Schöffer	ja
Woonhuis (verbouwing)	Onbekend	1885	H. Walker	
Woonhuis (verbouwing)	Onbekend	1885	Wed. Pierson	
Woonhuis (verbouwing)	Onbekend	1885	Van Nieuwkerken	

Woonhuis (verbouwing)	Herengracht 54	1896	W.J. Geertsema	ja
Woonhuis (verbouwing)	Keizersgracht 173	1888	P. Smidt van Gelder	
Woonhuis (verbouwing)	Keizersgracht 616	1877	mevrouw H. Willink	
Woonhuis (verbouwing)	Nieuwe Keizersgracht 98	1890	Nederlandsch Israëlitische Armbestuur	
Woonhuis (verbouwing)	Singel 1	1892	L.E. Duport	
Woonhuis (verbouwing)	Singel 162	1913	Onbekend	
Woonhuis (verbouwing)	Vondelstraat 80	1882-1883	F.J. Spakler	niet uitgevoerd
Woonhuis (verbouwing)	Sarphatistraat 29 (Voorheen 5)	1911	fam. A. Sprée-Schmitz	
Woonhuis (verbouwing)	Zwanenburgerstraat 10	1885	Onbekend	niet uitgevoerd
Woonhuizen (drie dubbele woningen met bovenwoning)	De Wittenkade	1885	Onbekend	ja

N.B.: tenzij anders aangegeven staan alle gebouwen in Amsterdam
Voor een verantwoording wordt verwezen naar de conclusie.

Summary

The dissertation *G.B. Salm en A. Salm GBzn en de ontwikkeling van de bouwpraktijk in Nederland tussen 1848 en 1915* (*G.B. Salm and A. Salm and the development of building practice in the Netherlands between 1848 and 1915)* examines the life and work of G.B. and A. Salm, father and son. Their body of work embraces a wide diversity of architectural styles. Although they occupied a central position within the two principal architecture associations at the time, the Architectura et Amicitia and the de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (Society for the Promotion of Architecture), they do not seem to have taken a clear position in the polemics on style and material use that architects of the time were engaging in. Their buildings are at first sight difficult to place within the architectural history of the nineteenth century, as a result of which they are all too readily classed among the 'eclectics', the group of architects who presented a mixture of styles as a contemporary alternative to the perceived 'impasse' in architecture.

The question that this dissertation addresses is whether this label is correct. Very little is known about the ideas that form the basis of the designs of this father and son. A further study and analysis of their ideas and their body of architectural work has therefore been carried out to determine the true place of both G.B. and A. Salm in the architecture of the nineteenth century. This study includes a review of the networks and clientele of both father and son.

Based on the available archive of the two architects, the study has been structured in five chapters. Chapter one presents the introduction, followed in chapter two by a description of the private life of G.B. Salm (1831-1897). He had a limited education, but, as a craftsman, he went on to become a successful and respected architect. At the time of his death, he was living a prosperous life and he left behind a considerable fortune. This chapter examines his education and places it in the broader context of the training received by architects in the Netherlands in the nineteenth century. This study brings to light the frustration felt by G.B. Salm at the shortcomings in his own training and his fervent wish to do better for his son. Both his network in the Plantage neighbourhood in Amsterdam and his practice are discussed. The study presents an image of a hardworking architect who takes on every assignment, is constantly exhausted and hopes to find relief in the person of a son who can assist him. The chapter also discusses the daily finances of his architectural practice.

Chapter three addresses the private life and education of A. Salm (1857-1915). After secondary school, Bram, as he was popularly known, became apprenticed to architect J.G.J. van Roosmalen (1813-1893) in Zwolle. Unusually for the time, in 1878-1879 he studied at the École des Beaux-Arts in Paris and worked in the studio of architect Émile Vaudremer (1829-1914). This chapter also takes a detailed look at his education, his stay and his finances in Paris. At the end of his training he also made a visit to Italy with fellow countryman Hugo A.C. Poortman (1858-1953). Through Poortman, A. Salm worked for a while for Édouard

André (1840-1911), a French garden designer. In this position he gained some unique experience that was to prove very useful later in his career.

A number of different practical aspects are discussed in this chapter, including the finances of A. Salm at the start and end of his career as an architect. For Bram his financial position was very important and, in spite of his success, it caused him some concern. This is one aspect of life as an architect that, partly due to the lack of relevant data, has remained under-explored in the available literature. A. Salm's archive offers a unique perspective on the financial status of architectural practice, which gives the opportunity for the first time to address this in detail both in terms of business and private life. This perspective has never previously been available for nineteenth-century architects. Consequently, this part of the research in particular qualifies this study as unique, given the many new, previously unknown insights it reveals.

His membership of various architectural societies is discussed, as is his visit to America in late 1906, early 1907. It was very rare for a Dutch architect to visit America, and efforts have been made to reconstruct a large part of the trip. The visit to America will have held up a mirror to him as an architect, which touched him deeply.

Chapter four studies A. Salm's administrative activities. In 1897 he was elected chairman of the de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (Society for the Promotion of Architecture), a position he held for 18 years, with a brief interruption, until his death in 1915. Thanks to his efforts, the membership and the significance of the Society flourished again. As a proponent of modernisation and professionalisation, he tried to mould the Society as a professional association for architects. Eventually, in 1908, he was unable to avert the foundation of the Institute of Dutch Architects, which was to serve as a union for architects. Salm felt that this division in the architectural world was undesirable, but research will show that he himself may have been at least partly to blame. This chapter also looks at his editorship of the *Bouwkundig Weekblad* (the weekly magazine of the Institute) as well as his membership of various committees within and outside the Society for the Promotion of Architecture.

Chapter five examines the oeuvre of G.B. Salm based on the works that his contemporaries considered to be his most important achievements. Salm appeared to follow German - and to a lesser extent - French architecture, even travelling to Germany and France for different assignments to view examples there. He also followed different styles of architecture, particularly German and French, via the literature. This chapter addresses the influence of the son on the father.

Chapter six studies the oeuvre of A. Salm based on the works that his contemporaries considered most significant. Attention will also be paid to eclecticism. A. Salm was trained in and therefore influenced by this movement, to which he was introduced by Émile Vaudremer when he was a student. The eclectics did not limit themselves to a particular style or period, but made use of all styles and techniques, making their eventual choice with great care, on the basis of the building assignment. They did not pursue a single contemporary style: they knew that a contemporary answer to a contemporary assignment, where individual artistic freedom is key, will produce contemporary architecture. Eclecticism focuses strongly on practice and the wishes of the client.

The conclusion (chapter 7) brings together the most important findings of the chapters. It argues that, based on their very practical perspective, the Salms, both father and son, should be considered as belonging to the eclectics. Salm, the father, as an autodidact and craftsman, with his sober and solid design style, was introduced to the eclectics by his son, but had too little self-confidence to carry on applying this style once they parted ways. Son Bram's development took a different path. He was trained in and influenced by eclecticism and was able to apply this style successfully as an independent architect. He also influenced his father in this direction. Towards the end of his career, his works exhibited signs of modernism and sobriety.

Finally, we can state that the work of the younger Salm was of 'historical significance' for the Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, in the words of Gratama (1877-1947). Under the chairmanship of Salm, the Society became more professional and Salm was personally responsible for the Society being well represented in a broad range of important circles as a means to firmly anchor the profession of architect in society.

Samenvatting

In het proefschrift *G.B. Salm en A. Salm GBzn en de ontwikkeling van de bouwpraktijk in Nederland tussen 1848 en 1915* wordt het leven en werk onderzocht van vader en zoon Salm. Hun oeuvre kent een grote verscheidenheid aan architectonische vormen. Hoewel zij een centrale plaats innamen binnen de twee voornaamste bouwkundige verenigingen van hun tijd, het genootschap Architectura et Amicitia en de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, lijken zij geen duidelijke positie in te nemen binnen de polemieken over stijl en materiaalgebruik die de architecten toen voerden. Hun gebouwen zijn op het eerste gezicht moeilijk te plaatsen binnen de architectuurgeschiedenis van de negentiende eeuw, waardoor zij al snel ingedeeld worden bij de 'eclectici', de groep architecten die een mengvorm van stijlen presenteerde als een eigentijds alternatief voor de gevoelde 'impasse' in de architectuur.

De vraag die in dit proefschrift is onderzocht is of dit etiket wel terecht is. Over de opvattingen die aan de ontwerpen van vader en zoon Salm ten grondslag liggen is immers nauwelijks iets bekend. Een nader onderzoek en analyse van hun opvattingen en architectonisch oeuvre heeft dan ook plaatsgevonden om te onderzoeken wat de werkelijke plaats van vader en zoon Salm is geweest in de negentiende-eeuwse architectuur. In relatie hiertoe is ook gekeken naar de netwerken en clientèle van vader en zoon.

Op basis van het aanwezige archief van vader en zoon Salm is het onderzoek in vijf hoofdstukken gestructureerd. Na de inleiding (hoofdstuk een) wordt in hoofdstuk twee het privéleven van G.B. Salm (1831-1897) onderzocht. Na een beperkte opleiding groeide hij als ambachtsman uit tot een succesvol en gerespecteerd architect. Ten tijde van zijn overlijden leefde hij dan ook in welstand en liet hij een aanzienlijk vermogen na. In dit hoofdstuk wordt zijn opleiding onderzocht en geplaatst in het breder kader van de opleiding van architecten in de negentiende eeuw in Nederland. Uit het onderzoek blijkt de frustratie van G.B. Salm over de tekortkomingen in zijn eigen opleiding en zijn vurige wens om het voor zijn zoon beter te doen. Zowel zijn netwerk in de Plantage als zijn praktijk worden besproken. Uit het onderzoek komt een beeld naar voren van een hardwerkende architect, die alle klussen aanpakt, constant oververmoeid is en verlichting hoopt te vinden in een zoon die hem kan gaan assisteren. Daarbij komen ook de financiën van de dagelijkse praktijk aan bod.

In hoofdstuk drie worden het privéleven en de opleiding van A. Salm (1857-1915) onderzocht. Na zijn middelbare school ging Bram in de leer bij de Zwolse architect J.G.J. van Roosmalen (1813-1893). Daarna is hij, uitzonderlijk voor die tijd, in de periode 1878-1879 in Parijs leerling aan de École des Beaux-Arts en werkzaam in het atelier van de architect Émile Vaudremer (1829-1914). In dit hoofdstuk worden dan ook uitgebreid zijn opleiding, verblijf en financiën in Parijs onderzocht en besproken. Daarbij komt ook een reis naar Italië aan bod die A. Salm maakte aan het eind van zijn studie met zijn landgenoot Hugo A.C. Poortman

(1858-1953). Via Poortman werkte A. Salm enige tijd voor Édouard André (1840-1911), een Franse tuinontwerper. Het zal hem een unieke ervaring meegeven die hem later goed van pas zal komen.

Diverse aspecten van de praktijk worden in dit hoofdstuk besproken. Hierbij worden ook de financiën onderzocht aan het begin en einde van de carrière van A. Salm als architect. Voor A. Salm is zijn financiële positie belangrijk en het levert hem, ondanks zijn succes, veel zorgen op. Het is een aspect van het architectenleven dat mede vanwege het gebrek aan dergelijke gegevens onderbelicht is gebleven in de beschikbare literatuur. Het archief van A. Salm biedt dan ook een uniek perspectief op de financiën van de architectenpraktijk en kan hier voor het eerst uitgebreid worden behandeld, zowel zakelijk als privé. Dit perspectief is niet eerder geboden voor negentiende-eeuwse architecten en zeker voor dit deel is het onderzoek dan ook uniek te noemen. Het biedt immers vele nieuwe niet eerder gekende inzichten.

Daarnaast wordt zijn lidmaatschap van diverse bouwkundige genootschappen besproken en zijn reis naar Amerika eind 1906, begin 1907. Het kwam zelden voor dat een Nederlandse architect Amerika bezocht en getracht is dan ook een groot deel van de reis te reconstrueren. De reis naar Amerika zal hem als architect een spiegel voorhouden, hetgeen hem diep raakt.

In hoofdstuk vier worden de bestuurlijke werkzaamheden van A. Salm onderzocht. Salm wordt in 1897 gekozen tot voorzitter van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en zal uiteindelijk met een korte onderbreking achttien jaar voorzitter blijven, tot zijn overlijden in 1915. Dankzij zijn inspanningen neemt het ledenaantal en het belang van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst weer toe. Als voorstander van modernisering en professionalisering probeert hij de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst om te vormen tot een vakvereniging van architecten. Uiteindelijk kan hij de oprichting van de Bond van Nederlandse architecten in 1908, die als vakbond voor architecten moet gaan functioneren, niet afwenden. Deze tweespalt in de architectenwereld is volgens Salm ongewenst maar uit onderzoek zal blijken dat hij er mogelijk zelf mede debet aan is. Daarnaast wordt in dit hoofdstuk zijn redacteurschap van het Bouwkundig Weekblad alsmede zijn lidmaatschappen van diverse commissies binnen en buiten de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst besproken.

In hoofdstuk vijf wordt het oeuvre van G.B. Salm onderzocht aan de hand van de werken die tijdgenoten van G.B. Salm aanwezen als zijn belangrijkste werken. Salm lijkt met name de Duitse en, in mindere mate, de Franse architectuur te volgen. Voor diverse opdrachten reist hij naar Duitsland en Frankrijk af om naar voorbeelden te kijken. Daarnaast volgt hij met name de Duitse en Franse architectuur via de literatuur. Ook wordt in dit hoofdstuk de invloed van zoon op vader nader onderzocht.

In hoofdstuk zes wordt het oeuvre van A. Salm onderzocht aan de hand van de werken die de tijdgenoten van A. Salm aanwezen als zijn belangrijkste werken. Hierbij wordt ook aandacht besteed aan het eclecticisme. A. Salm werd door zijn studietijd bij Émile Vaudremer hierin opgeleid en hierdoor beïnvloed. De eclectici beperken zich niet tot een stijl of periode maar maken gebruik van alle vormen en vanuit de bouwopgave wordt heel zorgvuldig een vorm gekozen. Zij zoeken niet naar één eigentijdse stijl: zij weten dat een eigentijds antwoord

op een eigentijdse bouwopgave, waarbij de individuele artistieke vrijheid voorop staat, een eigentijdse architectuur oplevert. Het eclecticisme is daardoor sterk gericht op de praktijk en de wensen van de opdrachtgever.

In de slotbeschouwing (hoofdstuk 7) wordt teruggekomen op de belangrijkste conclusies van de hoofstukken. Betoogd wordt dat vader en zoon Salm vanuit een hele praktische houding tot de eclectici gerekend moeten worden. Vader Salm wordt als autodidact en ambachtsman vanuit een sobere en degelijke ontwerpstijl door zijn zoon op het spoor van de eclectici gezet maar heeft onvoldoende zelfvertrouwen om dit zelf te blijven toepassen zodra hun wegen zich scheiden. Voor zoon Salm is de ontwikkeling anders. Hij wordt opgeleid in en beïnvloed door het eclecticisme en weet dit succesvol toe te passen als zelfstandig architect. Daarbij weet hij ook zijn vader te beïnvloeden. Vervolgens blijkt aan het eind van zijn carrière van een modernisering en verzakelijking van zijn werken.

Tenslotte kan worden geconstateerd dat de werkzaamheden van zoon Salm voor de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst in de woorden van Gratama (1877-1947) in 1915 van 'historische betekenis' waren. Onder Salm maakt de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst een zeer grote professionaliseringsslag en is Salm persoonlijk verantwoordelijk voor een goede vertegenwoordiging van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst in diverse gremia om het vak van architect te verankeren in de maatschappij.

Dankwoord

Door de kredietcrisis hard geraakt ging ik, ter afleiding, in 2009 weer studeren. Ik koos, geïnspireerd door fotograaf Lee Miller (1907-1977), voor kunstgeschiedenis in plaats van geschiedenis, wat ik ooit al eens een blauwe maandag gestudeerd had. In die studie was de kennismaking met de Britse architect Sir Edwin Lutyens (1869-1944) voor mij een keerpunt. Niet alleen kon ik mijn brede belangstelling voor de Eerste Wereldoorlog combineren met architectuur en geschiedenis, het werk van Lutyens liet mij ook nieuwe wegen inslaan. Zowel mijn bachelor-scriptie als mijn master-scriptie waren dan ook aan Lutyens gewijd en het werd uiteindelijk een opstap naar dit proefschrift.

Mijn grote dank gaat uit naar Juliette Roding. Niet alleen vroeg zij mij een proefschrift te schrijven, zij heeft mij ook op uitstekende en onvermoeibare wijze begeleid. Elke keer werd ik weer verrast met een opmerking die haar brede encyclopedische kennis van de architectuur weerspiegeld en waar ik weer verder mee kon. Daarnaast had zij een engelengeduld bij de afronding. Haar bijdrage was dan ook onmisbaar.

Vervolgens dank ik de Leiden University Center for the Arts in Society (LUCAS) voor de algemene ondersteuning, mevrouw Nancy Hadley van het American Institute of Architects voor het toezenden van diverse materialen, de medewerkers van het stadsarchief Amsterdam (met name Bart Schuurman) voor de enthousiaste hulp, Christine van Burken voor haar praktische tips in de eindfase, Judith Kuipéri voor haar kritische bijdrage, Thijs Brocades Zaalberg voor de fieldtrips naar Ieper, Jeroen Jansen voor een mooie fietstocht langs de Salm-panden in Amsterdam en mijn IFFR-collega's Marije van Woerden en Doris Schakenbos voor respectievelijk de foto's en het omslagontwerp. Dank ben ik ook verschuldigd aan allen, familie, vrienden en bestuursgenoten, die met veel belangstelling dit project hebben gevolgd. Een speciaal woord van dank aan Evelien, Marlies, Jochen, Merijn, Ward, Onno, Eric maar vooral aan Martin & Dick: soms moet je het onderzoek en het schrijven ook even kunnen laten rusten en is het tijd voor andere zaken!

Een proefschrift is niet te schrijven zonder steun van je partner. Daarom dank ik Eline uit de grond van mijn hart voor het beschikbaar maken van tijd: wellicht het meest kostbare wanneer je een proefschrift schrijft.

Dit proefschrift draag ik op aan Eline, Jonathan en Laurian en aan mijn ouders Dieles van der Kuijp en Willie van der Kuijp-Markus. Helaas overleed mijn vader twee jaar voor de afronding van mijn proefschrift. Ik had het hem graag willen laten zien.

Remco van der Kuijp

Rotterdam, december 2020.

Curriculum Vitae

Remco van der Kuijp (1970) werd geboren in Rotterdam. Na het examen H.A.V.O. (1988) en V.W.O. (1990) aan het Libanon Lyceum in Rotterdam studeerde hij notarieel recht (1996) en fiscaal recht (2000) aan de Universiteit Leiden en Trinity College, Dublin (1994-1995). Van 1996 tot en met 2005 werkte hij als kandidaat-notaris bij Loeff Claeys Verbeke en Loyens & Loeff in Rotterdam. Sinds 2006 is hij notaris in de Hoeksche Waard bij zijn eigen kantoor Van der Kuijp Notariaat Strijen. Hij doceert daarnaast het vak ondernemingsrecht aan de Erasmus School for Assurance and Accounting (ESAA) en schreef daarvoor het boek *Ondernemingsrecht. Een praktische handleiding*, Apeldoorn/Antwerpen 2014.

Hij studeerde vanaf 2009 in deeltijd kunstgeschiedenis aan de Universiteit Leiden en behaalde zijn Bachelor of Arts in 2013 en zijn Master of Arts in Kunst-en Cultuurwetenschappen in 2015 (Cum Laude). Vanaf 2015 was hij buiten-promovendus aan het instituut *Leiden University Centre for the Arts in Society* (LUCAS) van de Universiteit Leiden.

Ook is hij bestuurlijk actief. Zo was hij in de periode 2013-2019 bestuurslid en penningmeester van de Koninklijke Notariële Beroepsorganisatie (KNB) te 's-Gravenhage. Daarnaast was hij toezichthouder, onder meer, vanaf 2014 tot eind 2020, namens de KNB als voorzitter van stichting ECH (Elektronische Communicatie Hypotheken) en vanaf 2018 tot eind 2020 bestuurslid van Stichting Nobilex. Verder is hij voorzitter 2020-2021 van stichting De Nederlandse Senaat van JCI, voorzitter van LC Hoeksche Waard en voorzitter van een VVE in Rotterdam (een gemeentelijk monument ontworpen door W.J. Fiolet (1916-1978)).

Hij is getrouwd met Eline van Burken en heeft twee zonen: Jonathan en Laurian. Hij woont in Rotterdam.

Namenregister

Adler, D. (1844-1900) 111, 112
Alberdingk Thijm, J.A. (1820-1889) 201
Alexander III, Tsaar 55
Ambachtsschool, Eerste 178
American Institute of Architects 108, 110, 117, 157
Amstel bierbrouwerij, De 41, 50, 105, 116, 163, 164, 170, 171, 199, 211, 235, 240, 248, 251, 254, 255
Amsterdamsche Broederschap 190
Amsterdamsche Omnibus Maatschappij (AOM) 17, 23, 38, 40, 42, 43, 102, 163, 199, 210, 211, 248, 251, 255
Amersfoortsche Beijersch-Bierbouwerij 171
André, É. (1840-1911) 20, 21, 57, 90, 91, 236, 237, 238, 252, 257
Architectura et Amicitia 11, 17, 23, 52, 55, 93, 94, 96, 98, 99, 100, 107, 122, 128, 131, 132, 138, 141, 142, 149, 152, 165, 236
Arkel, G. van (1858-1918) 11, 41, 129, 132
Arti et Amicitiae 107, 108, 167
Artis, diergaarde (Natura Artis Magistra) 17, 20, 22, 23, 37, 38, 39, 41, 46, 48, 101, 163, 167, 180, 181, 182, 183, 186, 188, 189, 192, 195, 211, 248, 251, 255
Aquarium 17, 39, 41, 43, 45, 124, 163, 164, 175, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 189, 254
Baar, R. 213
Bauer, W.C. (1862-1904) 98, 99, 100
Bazel, K.P.C. de (1869-1923) 14, 66, 100, 129, 130, 146
Berg, N.P. van den (1831-1917) 225, 226, 230
Berlage, H.P. (1856-1934) 11, 14, 15, 99, 100, 107, 108, 113, 114, 118, 121, 129, 131, 134, 140, 141, 145, 152, 156, 157, 159, 162, 205, 206, 219, 253,
Berlin, prof. W. (1825-1902) 180, 181, 182, 185
Beth Hamidrasj Ets Chaïm, synagoge 13, 17, 101, 170, 177, 178, 211
Beuker, mr. 31, 32
Beuker & Hulshoff, suikerraffinaderij 48, 169
Beuker en Hope 31
Bewaarschool voor Nederlands Israëlitsche Minvermogende kinderen 52, 177, 178, 257
Bleekrode, S. (1814-1862) 169
Bleys, A.C. (1842-1912) 152
Bie Leuveling Tjeenk, J. de (1885-1940) 108
Bierbrouwerij De Amstel 41, 50, 105, 116, 163, 164, 170, 171, 199, 211, 235, 240, 248, 251, 254, 255
Bibliotheek Artis 17, 39
Binnengasthuis 229
Blindeninstituut 12, 17, 102, 116, 163, 164, 168, 178, 190, 192, 193, 197, 199, 211, 212, 248, 254, 255
Bond van Nederlandsche Architecten (BNA) 12, 21, 100, 120, 133, 134, 135, 140, 141, 142, 144, 145, 147, 148, 149, 151, 161, 253
Bont & Leyten, Koninklijke Nederlandsche Fabriek van Suikerwerken, Chocolade en Likeuren De 246
Bosse, J.M. van (1842-1912) 238
Brand, C.E. (1871-1967) 61, 66
Bredow, A. (1828-1899) 47
Brix, C. 42
Brouwer, W.C. 66
Bruining, hr. 169
Brüning, J.H.J. (1863-1934) 236, 243, 256
Brüning & zoon, sigarenkistenfabriek J. 243
Bouwkunst en Vriendschap, genootschap 131, 132, 138, 142, 149

Bossche, E. van den (1849-1912) 217
Buchel, J.F. (1877-1901) 124,
Burdet 102, 236
Burgerlijk Armbestuur 12, 154
Cahen Jr., J. 44, 47, 177, 187, 209
Caramelli, A.G.M. 39, 86
Carré, O. (1845-1911) 46, 47, 55, 252
Ceres, Stoom Meel & Broodfabriek 105, 169
Cerlijn & De Haan, aannemingsfirma 123, 184,
Chamberlain, W.E. (1856-1911) 112
Circustheater 257
Clercq, S. de (1876-1962) 12, 131
Comte, A. le (1850-1921) 126
Concertgebouw 164, 176, 177, 204, 254
Crevels, W.H. (1855-1916) 217
Cuypers, E.G.H.H. (1859-1927) 11, 66, 120, 121, 123, 125, 127, 128, 131, 155, 203, 205, 230, 248, 253
Cuypers, J.Th. J. (1861-1949) 11, 12, 101, 122, 129, 145, 152
Cuypers, P.J.H. (1827-1921) 11, 16, 18, 52, 66, 94, 99, 100, 101, 107, 126, 132, 139, 157, 158, 161, 176, 201
Czaar Peter-huisje 55, 116, 163, 199
Daly, C. (1811-1894) 166, 201
Dekker Jzn, J. 242
Doopsgezinde Gemeente 12, 23, 24, 35, 36, 199, 236, 245, 247, 251
Doyer, H. 214
Doyer, P. (1852-1906) 59
Duban, F. (1798-1870) 167
Dumont, L.C. (1865-1935) 129, 130
Eberson, L.H. (1822-1889) 173, 203, 248
École des Beaux-Arts 47, 57, 74, 77, 78, 80, 83, 85, 87, 91, 117, 174, 201, 252
École Spéciale d'Architecture 74, 75
Eeghen, A.W. van (1827-1892) 36, 40
Eeghen, C.P. van (1816-1889) 36, 37
Eigen Hulp, Coöperatieve Winkelvereniging 199, 246
Electriciteitscentrale 156
Ellerman Harms & Co, Amsterdamsche Boek- en Steendrukkerij v/h 105
Enter, C. van 82
Etteger, F.H. van 126
Etten, A.H.T. van 80
Evers, H. (1855-1929) 16, 99, 121, 129, 133, 142, 214
Feenstra, ds. 12
Felix Meritus 52
Flagg, E. (1857-1946) 109
Formijne, G. 66
Franse, J. (1851-1895) 217
Froger, W.A. (1812-1883) 31, 33, 34, 190, 220, 228
Gärtner, F. von (1791-1847) 174, 166
Garnier, C. (1825-1898) 99, 166
Gasthuizen, Commissie van de 12, 229, 232
Gelder, M. van (1854-1941) 109
Gendt, A.D.N. van (1870-1932) 16, 101
Gendt, A.L. van (1835-1901) 16, 32, 52, 101, 121, 166, 173, 176, 190, 191, 194, 204
Gendt, F.W. van (1831-1900) 121
Gendt, J.G. van (1866-1925) 16, 101
Gereformeerde kerk 13, 17, 164, 193, 195, 196
Gesticht tot verpleging van Gasthuis en Depotkinderen 257
Geveke & Co 105, 245, 246
Gezondheidscommissie23, 52, 54, 56, 252
Gils, J. van 129, 130
Godefroy, A.N. (1822-1892) 53, 101, 121, 123, 174, 202, 203, 205, 248
Gorter, H. (1864-1927) 173
Gosschalk, I. (1838-1907) 82, 94, 167, 173, 176, 202, 205, 255
Goll & Co 37
Gort jr., J.J. (1875-1950) 206, 207
Goulmy, E. (1865-1951) 213
Goulmy & Baar, E., 13, 199, 212, 213, 245
Graaf van Aldenburg Bentinck, W.C.Ph.O 90
Granaatappel, suikerraffinaderij De 170

Greef, B. de (1818-1899) 181, 188,
Gratama, J. (1877-1947) 13, 14, 15, 22, 66, 141, 142, 143, 144, 155, 159, 199, 209, 257
Grot, Baron 193
Grothe, A.L. (1850-1932) 240, 241
Gugel, E. (1832-1905) 71, 121, 126, 218, 241
Haan, firma De 116
Hamer jr, P.J. (1812-1887) 32, 33, 101, 190
Hana, H. (1814-1877) 31, 32, 33, 34
Hasselt, J. van (1850-1917) 100, 104
Heemstede Obelt, Th. van 51
Heijink J. 184
Hendrik, Prins 124
Herberz & Co 170, 171
Heukelom, F. van (1812-1872) 37
Heukelom, G.W. van 147, 148
Hoff, R. van 't (1887-1979) 108, 113, 118, 253
Hoop Scheffer, J.G.N. de (1846-1923) 227
Hope en Co 13, 199, 235, 245
Houten, C.J. van (1844-1901) 199, 236, 241
Hoytema, J.F. van (1884-1955) 205, 206, 207
Hugenholtz jr., P.H. (1834-1911) 173
Hugenholtz, Ph. R. (1821-1889) 173
Hübsch, H. (1795-1863) 165
Hummel, J.H. 243
Hunt, R.M. (1827-1895) 218
Husly, J.O. (1738-1796) 216
Ingenohl, J. (1855-1925) 100, 129, 130, 132
Instituut voor Teekenkundig Onderwijs 29
Israëlitische Gemeente 163
Israëls, J. (1824-1911) 126
Jacobson & Co, Gebr. 213
Jacot, A. M. L.A. (1864-1927) 205
Jansen, H.G. (1859-1934) 129
Jaucourt, Marquis de 92, 238, 257
Jarman en Zoonen 107
Jesse, H.J. (1860-1943) 41, 218
Joling, A.J. (1857-1934) 129
Jongerenweeshuis Megadle Jetharmin 179
Jongh, P.J. de (1869-1924) 12, 129
Jongh, J.M. de (1840-1919) 26, 58
Josephus Jitta, N.M. (1858-1940) 11
Keizersgrachtkerk 13, 168, 193, 195, 196, 197, 211, 248, 254, 255
Kelley, J.J. 112
Kelsey, A.W. (1870-1950) 109, 110, 112, 117
Kerbert, C. (1849-1927) 182
Kerbert, J. 69, 73, 74
Kerckhoff, F.M.L. (1858-1911) 129
Kerkbestuur der Nederlandsche Israëlitische Hoofdsynagoge 179
Klinkhamer, J.F. (1854-1929) 107, 121, 125, 133
Koning, J.C. de (1832-1901) 180, 181, 182
Koninklijke Academie van Beeldende kunsten 24, 30, 31,
Koninklijke Zoölogisch Genootschap 'Natura Artis Magustra' (zie ook: Artis) 17, 20, 22, 23, 37, 38, 39, 41, 46, 48, 101, 163, 167, 180, 181, 182, 183, 186, 188, 189, 192, 195, 211, 248, 251, 255
Kramer, H.H. (1850-1934) 225, 226
Krasnapolsky, A.W. (1834-1912) 43, 55, 164, 252, 254
Krasnapolsky (grand hotel/cafe'-restaurant) 17, 43, 144, 163, 164, 171, 172, 173, 175, 254
Kromhout Czn, W. (1864-1940) 16, 98, 99, 100, 122, 129, 130, 207, 217
Kruijff, J.R. de (1844-1923) 98
Kuipers, Tj. E.(1857-1942) 193, 194
Kuoni & Cie 238
Kuyper, A. (1837-1920) 193, 194, 195, 196
Kweekschool voor machinisten 13, 17, 124, 178, 199, 211, 212
Laarman, P.F. 94
Labrouste H. (1801-1875) 165, 167, 201

Langerhuizen, J.A. (1845-1914) 41, 42, 43
Lauweriks, J.L.M. (1864-1932) 100, 108, 113, 118, 253
Le Baron Jenney, W. (1832-1907) 110
Leliman, J.H. (1828-1910) 16, 31, 32, 33, 52, 53, 54, 71, 98, 101, 107, 121, 122, 127, 135, 138, 139, 163, 167, 168, 169, 173, 190, 191, 192, 199, 201, 202, 203, 211, 248, 254, 255
Leliman, J.H.W. (1878-1921) 14, 16, 66, 101, 124, 129, 138, 139, 141, 143, 150, 151
Lindeman, hr 194
Looij, J. van (1852-1911) 107
Loon & Co, Van 13, 235, 245
Luden, E. 115, 243
Luden, R.J. 235, 236, 242, 256
Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (MBB) 11, 12, 13, 17, 19, 21, 22, 23, 53, 67, 68, 80, 94, 104, 107, 108, 110, 114, 115, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 165, 167, 197, 222, 233, 244, 245, 253, 254, 255
Maatschappij voor den Werkenden Stand 25, 53, 54
Maatschappij voor Meel-en brood-fabrieken 163, 164, 168, 254
Maniglier, H.C. (1825-1901) 77, 81, 83, 88, 92, 185, 186, 252
Marwijk Kooy, J.H. van (1847-1916) 170, 235, 236, 240, 241, 248, 256
Meeren 44
Mees, R.M. (1844-1886) 239
Mees, W.C. (1813-1884) 239
Mees-Gockinga, H. 239
Mendel, A. 37
Meijer, G.W. 105, 106
Meijer, J.W. 194
Mesdag, G. van 239
Metzelaar, J.F. (1818-1897) 101, 121
Metzelaar, W.C. (1849-1918) 101, 123
Meyere, J. de 11
Militaire Academie 33
Molenbroek, W. (1863-1922) 214
Moolenaar, L.M. 129
Mutters jr. J. (1858-1930) 156
Muysken, C. (1843-1922) 11, 100, 107, 119, 120, 125, 127, 131, 134, 135, 137, 176
Nederduits Gereformeerde Doolerende Gemeente 168, 193, 197, 211, 248, 254, 255
Nederlandsch Israëlitische Armenbewaarschool 179
Nederlandsch Israëlitisch Armbestuur 178, 179
Nederlandsch Israëlitische Gemeente 177, 179
Nederlandsch Israëlitische Goddienstschool 179
Nederlands Israëlitisch Jongensweeshuis 179
Nederlands Israëlitische Minvermogenden, Bewaarschool voor 52, 178, 257
Nederlandsche Bank, De 13, 19, 20, 28, 33, 37, 101, 105, 199, 200, 211, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 238, 239, 248, 255
Nering Bögel, G.A. 44, 105, 169
Nieukerken, J.J. van (1854-1913) 16, 99, 100, 131, 153
Nieukerken, M.A. van (1879-1963) 16, 153
Nienhuys, J. (1836-1927) 13, 17, 157, 199, 203, 214, 215, 216, 219, 236, 238, 248, 256
Nijhoff, C.W. 129, 146
Nijman, H.W. 212
Offenberg, W.J.J. (1812-1873) 179
Oosterparkkerk 13, 17
Ouëndag, B.J. 66, 141, 146

Outshoorn, C. (1810-1875) 53, 54, 179
Ovaa, C. 209
Panoramagebouw 42
Paradiso 17, 163, 175, 254
Peiffer, E.J. (1830-1896) 185
Pek, J.E. van der (1865-1919) 129, 214
Peters, C.H. (1847-1932) 99, 129
Pesters, jhr. C.A. de (1842-1915) 170
Pesters, Kooy & Co, De 170
Philips, mr. A. 105
Philips, A.F. 243
Plantenboterfabriek 257
Poggenbeek, F.W.M. (1860-1922) 139
Poortman, H.A.C. (1858-1953) 20, 21, 57, 66, 89, 90, 91, 252
Post, G.B. (1837-1913) 214
Posthumus Meyjes, C.B. (1858-1922) 11, 121, 126, 127, 128, 129, 131
Ramann, W. 39
Raulin, G.L. (1831-1910) 88
Rebel, C.M. 102, 242
Rebel, G. 102
Redeker Bisdom, K.G.N. 105, 106
Redeker Bisdom, N. 52, 198
Rekker, M. (1805-1841) 24
Riboulet, A. 74,
Richardson, H.H. (1838-1886) 85, 111, 113, 114, 118, 253
Ridderhof, G.M. 29
Rieber, C.T.J.L. 129
Rietveld, G.T. (1888-1964) 174
Rijpenhofje 33, 199, 247
Roelofs, H. 125
Roelofs, J.A. 105, 106
Roelofs Jzn, sigarenfabriek C.O. 212
Roodhuijzen-Versteeg, familie 58, 68
Roosmalen, J.G.J. van (1813-1893) 20, 44, 57, 59, 69, 71, 74, 77, 95, 252
Rose, W.N. (1801-1877) 119, 174
Rossem, J.P.F. van (1854-1918) 190
Rothschilds 91
Rozenhofje 24, 25, 31, 35
Sarphati, S. (1813-1866) 168
Salm Jzn, A. (1793-1858) 24
Salm, Bregtje M. (1833-1862) 25, 26, 58
Salm, H. (1859-1862) 25, 58
Salm, H. (1866-1939) 58
Salm Jzn, H. (1796-1862) 25
Salm, L. (1836-1917) 59
Sanders, Th. (1847-1927) 176, 190
Santen, J. van (c.1550-1621) 241
Schadd, K.A. 39
Schill, Th. G. (1852-1914) 176, 190
Schinkel, K.F. (1781-1841) 70, 87, 166
Schmitz, C.J.J. 238
Schmitz, F.J.W.H. 39, 74
Schmitz, J. 12
Schmitz jr., J.H. (1852-1891) 74, 75, 76, 97, 115
Schoonheidscommissie 12, 143, 152, 153
Schöffer, C. 49
Schutterij 12, 24, 57, 114, 115, 116, 235
Sédille, P. (1836-1900) 167
Shaw, R.N. (1831-1912) 237, 242
Sigarenfabriek E. Goulmy & Baar 13, 199, 212, 213, 245
Sint Bernardusgesticht 231
Slothouwer, D.F. (1884-1946) 161
Sonrel, L.A. 85
Spakler & Tetterode, suikerraffinaderij N.V. 50, 170
Spaarbank voor de stad Amsterdam 37, 163, 164, 175, 254
Sprang & Dekker, Van 107
Springer, J.B. (1854-1922) 94, 95, 96
Springer, J.L. (1850-1915) 107, 173, 176,
Springer, L.A. (1855-1940) 91, 236, 237, 241
Springer, W. (1815-1907) 107
Stevens, M. (1801-1873) 25
Staal, J.F. (1879-1940) 108
Stoffels, K. (1857-1921) 225, 226, 227
Straaten, J.A. van (1862-1920) 108, 129
Stuers, V. de (1843-1916) 128, 201

Stuyt, J. (1868-1934) 129, 143
Sullivan, L. (1856-1924) 80, 111, 112, 113, 114, 118, 253
Tellegen, J.W.C. (1859-1921) 12
Tindal, baron G.A. (1839-1921) 44, 235
Tutein Nolthenius, R.P.J. 125
Twentsche Bank 33
Uhlenbroek, W.E. (1839-1880) 170
Vanderbilt, W.K. (1849-1920) 218, 219
Vaudoyer, L. (1803-1872) 167
Vaudremer, É. (1829-1914) 21, 57, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 88, 89, 91, 92, 97, 98, 111, 112, 113, 117, 202, 248, 252
Vereeniging, NV Maatschappij tot exploitatie van het gebouw De 239, 245
Verheul Dzn, J. (1860-1948) 99, 130, 155, 199, 221, 222, 224, 226
Verrijn Stuart, hr. 236, 243
Villa Bagatelle 41, 257
Villa Beau Regard 61, 236, 238
Villa Bel Air 44, 235
Villa Casparus 236, 241
Villa Corvill 242
Villa Corvin 13, 240, 241, 244
Villa Elsheim 13, 199, 200, 236, 243, 256
Villa Elswout 235, 238
Villa Heideoord 257
Villa Heuvelhoeve 25, 26, 58
Villa Heuvellaan 236, 243
Villa Jacoba 26, 242
Villa Koningshof 13, 199, 200, 235, 236, 242, 256
Villa Lindenheuvel 235, 236, 242
Villa Ma Retraite 13, 199, 200, 234, 235, 236, 240, 241, 248, 256
Villa Mees 238
Villa Palestrinalaan 243
Villa Quatre Bras 239
Villa 't Hoogt van 't Kruis 257
Villa Spijkerpolder 115, 235, 243
Villa Stollenberg 238
Villa Trompenberg 200, 238
Viollet-le-Duc 47, 87, 167, 208
Vissering, G. (1865-1937) 101, 229, 230
Vita Israël, J.E. 115,
Vliet, M.W.J.J. van der 235
Vliet-Borski, J.J. van der (1857-1942) 235
Vliet, Gebr. van der 47, 235
Voedingsmiddelententoonstelling, centraal gebouw van de 115, 116
Vosmaer, C. (1826-1888) 202
Vuyk, W.J. (1855-1918) 96
Vredenhof, begraafplaats 239
Vrije Gemeente, Vereniging de 17, 41, 47, 163, 164, 173, 174, 175, 187, 209, 211, 254
Warnsinck, I. (1811-1857) 166
Walenkamp, H.J.M. (1871-1933) 99, 100, 129
Weeldenburg, P.A. (1849-1912) 131,
Weismann, A.W. (1858-1923) 66, 135, 204
Weldam, kasteel 90
Welsing, W.G. (1858-1942) 66, 194
Wentinck, E.G. (1843-1911) 193
Wester Suikerraffinaderij 41, 163, 170
Westerman, G.F. (1807-1890) 23, 39, 40, 46, 48, 56, 86, 92, 174, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 189, 251
Weve, J.J. (1852-1942) 129
Whidden, W. (1857-1925) 85
Wijsman, J.H. 105, 244
Wilhelmina, Koningin 115, 124
Wilkens, W. 41
Wintertuin (Krasnapolsky) 17, 43, 164, 171, 172, 173, 175, 254
Wolff, A 184
Wolff en zoon, P.N. 192
Wright, F.L. (1867-1959) 112, 113, 114, 118, 253
Yzerstaven, Pakhuizen De 41, 47
Zocher, J.D. (1791-1870) 101, 167
Zon, magazijnen van De 199

Topografisch register

Antwerpen 39, 70, 92, 117, 157
Amboise 216
Amerika (USA) 21, 57, 62, 85, 108, 109, 111, 113, 118, 140, 196, 219, 253
Amersfoort 171, 234
Amsterdam
-Amstel 36, 47, 179, 257
-Amstelstraat 173
-Amstelveenseweg 17, 102, 210
-Bloemstraat 33, 36
-Botermarkt 173
-Brouwersgracht 24
-Buitensingel 41
-De Ruijterkade 246
-Derde Oosterparkstraat 210
-Dam 17
-Eerste Schinkelstraat 210
-Frans van Mierisstraat 246
-Frederiksplein 35
-Grote Bickerstraat 47
-Haarlemmerweg 210, 239
-Herengracht 13, 17, 24, 25, 157, 199, 200, 203, 214, 215, 217, 236, 248, 256
-Hondecoeterstraat 246
-Hugo de Grootkade 193
-Jan Luykenstraat 246
-Kalverstraat 48, 173, 187, 209
-Keizersgracht 13, 17, 36, 37, 164, 168, 193, 196, 197, 199, 211, 235, 245, 248, 254, 255
-Lange Houtstraat 168, 177, 179
-Lange Leidsedwarsstraat 257
-Lauriersgracht 32, 48, 169
-Leidseplein 173, 188
-Lijnbaansgracht 39, 170
-Linnaeusstraat 210
-Marnixplein 33
-Mauritskade 170, 171, 235, 254
-Museumplein 115, 116, 152
-Nadorsteeg 17
-Nes 13, 17, 213
-Nieuwe Keizersgracht 179
-Nieuwe Kerkstraat 169, 179
-Nieuwe Looierstraat 246
-Nieuwe Looiersdwarsstraat 246
-Nieuwe Prinsengracht 39, 169
-Nieuwendijk 199
-Nieuwezijds Voorburgwal 41, 212
-Oosterpark 13, 17, 199, 245
-Oude Turfmarkt 33, 37, 220, 222, 229
-Oudezijds Kolk 213
-Oudezijds Voorburgwal 54
-Overtoom 42
-Paulus Potterstraat 115
-Plantage Kerklaan 17, 39
-Plantage Middenlaan 46, 60, 163, 180, 254
-Plantage Muidergracht 13, 17, 211
-Plantage Parklaan 37
-Prins Hendrikkade 213
-Prinsengracht 36, 163
-Rapenburgerstraat 13, 17, 52, 101, 170, 177, 178, 179, 199, 211, 257
-Rembrandtplein 173
-Roetersburgwal 210
-Rokin 13, 17, 199, 213
-Roomolensteeg 24
-Rozengracht 36, 199, 247
-Ruiterkade 51
-Sarphatikade 44, 235
-Sarphatistraat 35, 257
-Schinkelhavenstraat 210
-Singel 37, 163, 175, 254, 257
-Sint Jacobsstraat 212
-Spuistraat 41, 257
-Tweede Boerhaavestraat 245
-Uilenburgerstraat 179
-Van Baerlestraat 246
-Van Noordtkade 41, 170
-Vijzelgracht 169

-Vondelpark 142, 190
-Vondelstraat 35
-Vossiusstraat 12, 17, 102, 116, 163, 168, 190, 197, 199, 211, 248, 254, 255
-Warmoesstraat 17, 171, 254
-Weesperstraat 169
-Weesperzijde 17, 60, 160, 199, 210, 212
-Weteringschans 17, 34, 41, 47, 53, 54, 163, 173, 178, 187, 210, 211, 254
-Zeeburgerdijk 115
-Zeeburgerstraat 193
-Zoutkeetsgracht 163, 168, 254
-Zwanenburgerstraat 179
Almelo 225, 227
Apeldoorn 234
Arnhem 43, 92, 135, 153, 225, 226, 227, 231, 234, 257
-Velperplein 225
-Vijzelstraat 257
Atlantic City 110, 114
Azay-le-Rideau 215, 216
Baarn 163, 238
Barneveld 44
Beek
-Berg-en-dalseweg 238
-Prins Hendriklaan 238
België/Belgique 24, 25, 117, 156, 169, 219, 230
Berg-en-dal 200
Berlijn 43
Bloemendaal 102, 200, 235, 238
-Duinlustweg 235, 238
-Ter Hoffsteedeweg 235, 242
Blois 215, 216
Boston 85, 112, 113
Breda 33
Brighton 186
Brussel 70, 74, 86, 92, 109, 112, 156, 157, 158, 207
Buffalo 112, 114, 118, 253
Chenonceaux 215
Chicago 80, 110, 113, 118, 253
Comomeer 90
Deventer 226
Delden 59
Delft 126, 158
Duitsland 21, 32, 63, 66, 70, 165, 166, 184, 197, 219, 254
Dordrecht 226, 227
Dortmond 170
Düsseldorf 157, 158
Ede 257
Eindhoven 13, 199, 200, 236, 243, 256
-Parklaan 13, 236, 243, 256
Frankfurt 43, 45, 180, 186, 188
Frankrijk 21, 24, 73, 165, 166, 169, 197, 219, 230, 238, 254
Gent 143, 159
's-Gravenhage/Den Haag 13, 18, 99, 125, 126, 149, 153, 155, 159, 194, 199, 205, 206, 207, 220, 225, 226, 227, 229, 232, 233
-Noordeinde 220
Goor 90
Groningen 13, 199, 220, 226, 227, 231, 238, 239
-Heresingel 238
-Oude Boteringestraat 220
Haarlem 30, 36, 144, 234, 244
-Middenlaan 244
Hannover 43, 70
's-Hertogenbosch/Den Bosch 213, 225, 226, 227
Hilversum 13, 25, 26, 36, 41, 42, 44, 45, 61, 63, 66, 91, 102, 103, 113, 115, 122, 156, 163, 199, 200, 226, 227, 234, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 252, 257
-Bergweg 13, 240, 241
-Boomberglaan 36
-Ceintuurbaan 44, 235
-'s-Gravenlandseweg 25, 42, 239, 257
-Jacob Pennweg 236, 238, 242
-Jonkerweg 156, 245

-Koninginnenweg 242
-Oude Enghweg 239, 245
-Palestrinalaan 243
-Soestdijkerstraatweg 26
-Steynlaan 242
-Trompenberg 61, 200
-Witte Kruislaan 115, 235, 243
Ieper 158
Italië 14, 21, 57, 89, 90, 91, 135, 241, 252
Kampen 70
Keulen 158
Königswinter 63
Lago Maggiore 90
Leeuwarden 225, 226, 227
Le Havre 113
Leiden 32, 121, 227, 232
Leipzig 46, 188
Liverpool 108
Londen 157, 171
Madrid 157
Medemblik 33
Middelburg 225, 227
Milaan 90
Monte Carlo 91, 257
Montreux 241
Monaco 91, 257
Napels 186
New York 108, 109, 113, 118, 214, 218, 219, 253
Nijmegen 13, 199, 225, 226, 227, 228, 229, 231
-Mariënburg 225
Overveen 13, 199, 200, 235, 236, 242, 256
Padua 96
Parijs 19, 20, 21, 23, 40, 42, 45, 46, 48, 57, 60, 66, 69, 70, 71, 73, 74, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 113, 114, 117, 139, 156, 158, 171, 184, 185, 186, 187, 188, 201, 203, 209, 241, 251, 252
Philadelphia 109, 110, 118, 253
Pittsburgh 110, 118, 253
Presles (en Brie) 238, 257
Rome 75, 78, 124, 158, 241
Rotterdam 13, 124, 130, 138, 149, 150, 155, 174, 199, 200, 214, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 229, 231, 245, 246, 248, 256
-Boompjes 248, 256
Rusland 55, 66,
San Francisco 143
Scheveningen 158
St. Louis 112
St. Petersburg 116, 193
Tilburg 226, 227
Turijn 90
Utrecht 93, 129, 153, 233, 234
Veenendaal 58
Venetië 90
Verona 90
Vlissingen 108
Washington D.C. 108, 110, 113, 118, 157, 253
Weesp 199, 236, 241
-Stammerdijk 236, 241
Wenen 46, 157, 188
Wiesbaden 63
Zaandam 55, 116, 199
Zeist
-Utrechtseweg 13, 199, 200, 234, 235, 240, 248, 256
Zierikzee 136,
Zutphen 59, 138, 234
Zwolle 19, 23, 32, 40, 59, 60, 69, 70, 71, 74, 77, 92, 93, 94, 114, 187, 251
-Grootkerkplein 69